

TIHANA RUBIĆ

Nezaposleni u gradu –  
antropologija rada i  
neformalne ekonomije

head

BIBLIOTEKA

## **Izdavač**

© Hrvatsko etnološko društvo  
Zagreb, Ivana Lučića 3  
[www.hrvatskoetnoloskodrustvo.hr](http://www.hrvatskoetnoloskodrustvo.hr)

## **Za izdavača**

Dr. sc. Tihana Petrović Leš

## **Urednički odbor biblioteke**

Dr. sc. Tihana Petrović Leš

Dr. sc. Sanja Potkonjak

Dr. sc. Tihana Rubić

Dr. sc. Luka Šešo

## **Recenzentice**

Dr. sc. Jasna Čapo

Dr. sc. Ildiko Erdei

Dr. sc. Sanja Potkonjak

## **Lektura i grafička priprema**

Vesna Bader

## **Grafičko oblikovanje**

Ana Sladetić i Ivana Pavlović

## **Fotografije**

Karmen Stošić

ISBN 978-953-58391-4-9

Objavlivanje knjige financijski je potpomognuto sredstvima  
Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske te Hrvatske  
zaklade za znanost (Projekt City-making: space, culture and identity  
/ Stvaranje grada: prostor, kultura i identitet, br. 2350)



Tihana Rubić

# Nezaposleni u gradu – antropologija rada i neformalne ekonomije



Zagreb, rujan 2017.

Članak 55.

Svatko ima pravo na rad i na slobodu rada.

Svatko slobodno bira poziv i zaposlenje i svakomu je pod jednakim uvjetima dostupno svako radno mjesto i dužnost.

Članak 56.

Svaki zaposleni ima pravo na zaradu kojom može osigurati sebi i obitelji slobodan i dostojan život.

(Ustav Republike Hrvatske, NN 85/2010)

# Sadržaj

<b>1. UVOD: “RIJEKE” NEZAPOSLENIH</b>	7
<b>2. POLAZIŠTA I CILJEVI ISTRAŽIVANJA</b>	13
Tranzicija kao etnološka i kulturnoantropološka tema	31
Kriza	35
Obitelj	46
Neformalna ekonomija	51
O korištenoj terminologiji	56
<b>3. METODOLOŠKI OKVIR I NAPOMENE</b>	65
<b>4. ISTRAŽIVANJE: GRAĐA, ANALIZA I INTERPRETACIJA</b>	82
“Zaboravljena”, “izgubljena”, “žrtvovana” generacija	82
“Obični” ljudi	87
Heterogena populacija	89
Nezaposlenost “u gradu”	94
“Strategije preživljavanja”	103
<b>4.1. SOCIJALIZAM</b>	107
Postanak naselja	115
Familijarizacija: stvaranje susjedstva i zapošljavanje	126
Položaj žene na tržištu rada	133
Neformalna ekonomija: <i>Tako smo si kuće izgradili</i>	137
<b>4.2. TRANZICIJA</b>	141
1990-e godine i Domovinski rat	141
Djelomična defamilijarizacija: transformacije i život u naselju	145
Nezaposleni pojedinac	162
Otvoriti svoju firmu	173
Položaj žene na tržištu rada	179
Obitelj kao potpora nezaposlenima	183

Pokretljivost identiteta i potrošačka svakodnevnica nezaposlenih	206
Čeka se iPhone 4	210
Nas dvije “šopingiramo”	219
Odnos prema državi, politička kultura i simbolički otpor	223
Gubitak vjere u mirovinski sustav	234
<b>4.3. STUDIJE PRIMJERA</b>	238
O dvije prodaje – Zepter posuđa i stana	238
“Mali terenac”	245
Od skladišta do politike	249
<b>5. ZAKLJUČAK</b>	257
<b>6. POPIS KRATICA</b>	268
<b>7. SUMMARY</b>	269
<b>8. LITERATURA</b>	291
<b>9. IZ RECENZIJA</b>	307
<b>10. ZAHVALE</b>	308
<b>11. O AUTORICI</b>	311

# 1.

## UVOD: “RIJEKE” NEZAPOSLENIH

“Nema ničeg brutalnijeg i radikalnijeg od stvarnosti koju živimo”, izjavio je u jednom televizijskom intervjuu 2012. godine hrvatski filmski redatelj Branko Schmidt, komentirajući novinarski upit o brutalnom karakteru njegova filma *Ljudožder vegetarijanac*, koji se bazira na suvremenoj priči o bogatom korumpiranom liječniku.<sup>1</sup> Takva se kritička i pesimistična percepcija hrvatske stvarnosti, suvremenih ekonomskih, političkih te kulturnih prilika, kojima se film u širem smislu i bavi, posljednjih godina često, premda u raznim formulacijama, provlačila i kroz moje terensko istraživanje kao uobičajena predodžba ukupnog stanja hrvatske politike i gospodarstva. Zanimljivo je da se ozbiljne ekonomske analize i kritike makroekonomskih i makropolitčkih prilika u Hrvatskoj krajem devedesetih godina dvadesetog stoljeća podudaraju s tim valorizacijama jer se i u njima također ocjenjuje kako je takvo (“loše”) stanje politike i gospodarstva negativno utjecalo na društvo u cjelini, “na moral i na socijalne odnose (zbog ogromnih razlika između preko noći silno obogaćene manjine i brzo osiromašene većine). Izgubili su se kriteriji morala, izgubilo se suptilno rasuđivanje o dobru i zlu. Nastala je psihoza preživljavanja i bespogovornog toleriranja brojnih društvenih devijacija” (Vojnić 2000: 26).

Ovu sam knjigu zamislila kao ilustraciju i promišljanje o tome kako pojedinci u Hrvatskoj percipiraju, ali i žive svoju (ne)radnu svakodnevicu u protekla dva desetljeća tranzicije, uzimajući u obzir njihove poglede, iskaze i življena iskustva (“odozdo”). U istraživačkom smislu, to je značilo konzultirati golem narativni materijal, dokumentirati i analizirati životne prakse i iskustva te ih promotriti u suodnosu s elementima “odozgo” – politike, administracije i prava – te s elementima dominantnoga javnog diskursa o moralu, krizi, poskupljenjima, preživljavanju, pravdi, tranzicijskim “gubitnicima” i

---

<sup>1</sup> Od 2011. film je bio u procesu snimanja, a premijerno je u Hrvatskoj prikazan u veljači 2012. godine.

“dobitnicima”, “vidljivima” i “nevidljivima”, odnosno načinima na koje se te kategorije u Hrvatskoj konceptualiziraju i (nanovo) stvaraju. Pogotovo mi se činilo važnim “ispričati priču” o nezaposlenim pojedincima. Kroz istraživanje se pokazalo da su ključne odrednice tih priča njihova kompleksnost i slojevitost te da se proučavanje problematike nezaposlenosti treba pratiti kroz duže vremensko razdoblje (socijalizam, postsocijalizam).

Sve donedavno, do 2010. godine i novonastaloga “vala” nezaposlenosti prouzročenoj svjetskom financijskom krizom koja se na globalnoj ekonomskoj sceni pojavila 2008. godine, u Hrvatskoj nezaposlenost nije bila “top-tema”. I to ne u smislu strateškog ili ideološkog prikriivanja nezaposlenosti kakvo smo nalazili u socijalizmu, nego zbog (ne)svjesnog kolektivnog, javnog marginaliziranja i zaborava jedne generacije, one koja je devedesetih godina dvadesetog stoljeća izgubila posao na formalnom tržištu rada.

Istraživanje nezaposlenosti započela sam krajem 2007. godine, uočivši, prije svega, potrebu za afirmacijom te teme u istraživačkom smislu. Osim nepostojanja kvalitativnih sociokulturnih analiza, o nezaposlenosti se ni u javnom, medijskom prostoru nije govorilo ni pisalo. Krajem 2008. učinci velike svjetske gospodarske krize uzrokovali su novi val otpuštanja u Hrvatskoj, koji je, u razdoblju od proteklih osam godina do danas, stvorio više od 100 000 novih nezaposlenih. Stoga se, posljedično, i tema nezaposlenosti toliko medijski i politički aktualizirala da je 2010. godine zauzela mjesto na naslovnica dnevnik novina i postala središnjom vijesti domaćih informativnih televizijskih emisija, u kojima je bila okarakterizirana kao problem broj jedan u državi. To je dalo novu dimenziju temi koju sam u razdoblju koje je neposredno prethodilo krizi počela istraživati, ali ne u potpunosti. Naime, i u tom iznenadnom medijskom i političkom zanimanju za nezaposlenost, generacija koja je ostala bez posla propašću nekadašnjih socijalističkih poduzeća ranih devedesetih godina, a kojom se bavim u svom radu, ostala je i dalje zaboravljena. To su radnici koji su izgubili posao kao četrdesetogodišnjaci i među kojima su mnogi do danas uglavnom ostali formalno nezaposleni. U kolokvijalnom ih se diskursu i naziva: “izgubljenom”, “žrtvovanom”, “zaboravljenom” generacijom. Za pretpostaviti je da su ti dugotrajno nezaposleni u međuvremenu drastično osiromašeni i ekonomski destabilizirani te emocionalno slomljeni. Ova studija to jednim dijelom potvrđuje, ali, isto tako, pokazuje i drukčije primjere. Zašto i kako? Koliko uopće znamo o (tim) nezaposlenima?



Nova medijska eksponiranost teme i informiranje o rastućoj nezaposlenosti bili su, dakle, usmjereni isključivo na novootpuštene, ali ne i na dugotrajno nezaposlene. Ta je generacija tek sporadično i posredno spominjana na razini svakodnevne i medijske komunikacije o valu novih otpuštanja, u vidu općih retoričkih referenci i usporedbi, pa se često moglo čuti kako "nezaposlenost u Hrvatskoj nije ništa novo" ili, pak, "zašto odjednom takva pompa oko nezaposlenosti, a kad su ljudi devedesetih dobivali otkaze, nikom ništa".

Kolektivne su predodžbe o sadašnjosti i budućnosti u Hrvatskoj uglavnom uokvirene "začaranim krugom mizerije" (Rihtman-Auguštin 1996: 60), narativnom i mentalnom konstrukcijom (psihozom preživljavanja). S jedne strane stoji pesimističan i/ili oportunistički stav o (i među) nezaposlenima koji ističe viktimizaciju "običnog" <sup>2</sup> čovjeka (njegovu poziciju žrtve), a s druge razne *strategije* kojima "obični" ljudi (u ovom slučaju nezaposleni) ipak iznalaze načine da prežive, da iz *ničega* stvore *nešto*, da vlastitim životima daju smisao, čak i da katkad ispune vlastite (materijalne) želje.

Premda su se s nezaposlenošću suočavali i raniji ekonomsko-politički sustavi<sup>3</sup> poput, primjerice, socijalističkog, koji je taj problem prikrivao (Cifrić et al. 1990: 166; Woodward 1995), dugotrajna stagnacija zapošljavanja (daleko ispod razine iz 1990. godine)<sup>4</sup> i stalan rast stope nezaposlenosti (Ott 2002: 3) obilježili su razdoblje gospodarske i političke tranzicije – "zahtjevnju preobrazbu postsocijalističkog društva" (Šundalić 2001: 65). Sedam današnjih nacionalnih država<sup>5</sup> od početka devedesetih, nakon raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), sukcesivno ostvaruje državnu samostalnost i počinje temeljito mijenjati dotadašnji ustroj politike

2 Određenje "obični" koristim s kritičkim odmakom (stoga i u navodnim znakovima) sa sviješću o implicitnim značenjima tog pojma. To je, prije svega, diskurzivna kategorija. U kolektivnim predodžbama to smo "Mi", koji ne raspoložemo nekim oblikom moći. U tome i leži srž naše pretpostavljene inferiornosti i "nevolje", a što je srodno retorici klase (usp. Prica 1990). Toj kategoriji posvećujem čitav jedan odlomak u nastavku knjige.

3 U *Spomenici Zavoda za zapošljavanje* spominje se kako je još 1927. godine uočen porast nezaposlenosti na razini Grada Zagreba (Barić i Šešo 2006: 13). Nadalje, sustavna evidencija registrirane nezaposlenosti na razini Hrvatske vodi se od 1952. godine i pritom se uočava stalan porast registrirane nezaposlenosti (ibid.); Hrvatski zavod za zapošljavanje HZZ: Kretanje broja nezaposlenih osoba po godinama. Izvor: <http://www.hzz.hr/doc slike/statistike/grafikon%208.xls> (pristup: 2. 2. 2011.). U nekim mjesečnim zagrebačkim tiskovinama počinju se već krajem sedamdesetih godina uočavati zabrinjavajući naslovi poput: "Sve teže do radnog mjesta" (*Dubrava – list radnih ljudi i građana općine Dubrava*, br. 58, II, travanj, 1983., str. 3) s podacima ondašnjeg USIZ-a za zapošljavanje koji broji nešto više od petnaest tisuća nezaposlenih u Zagrebu.

4 Izvor: *Prijedlog izvješća o radu za razdoblje 1996. – 2000. godine Sindikata zaposlenih u poljoprivredi, prehrambenoj i duhanskoj industriji i vodoprivredi Hrvatske*, 2000., str. 3. <http://www.ppdv.hr/dokumenti/4kongres/izvjescje.doc> (pristup: 20. 9. 2010.).

5 Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska, Kosovo, Makedonija, Slovenija i Srbija.

i ekonomije, prelaskom iz socijalističkog u demokratski politički sustav i iz socijalističke<sup>6</sup> na kapitalističku ekonomiju. Ideja o promjeni tih sustava bila je tek početak niza dugotrajnih procesa, od kojih mnogi traju do danas: “u euforiji početka (...) jedva da je poneko sebi predstavljao koliko može da bude spor i mučan prelaz iz socijalizma u tržišnu ekonomiju. Koliko duboko će da zahvati politički i ekonomski život zemlje, naroda kao celine i svakog pojedinca posebno” (Ivanova 2000: 149).

Hrvatska svoj put tranzicije službeno počinje prvim višestranačkim parlamentarnim izborima 1990. godine te uspostavom samostalne države (referendumom i odlukom Sabora) sredinom 1991. godine. Osim političkih, tada su počele i promjene u vidu restrukturiranja ekonomije i tržišta rada, a jedna od značajki tih procesa bio je i “dramatičan pad proizvodnje te problemi restrukturiranja i prilagodbe poduzeća na tržišno poslovanje” (Teodorović 2001: 146), što je, posljedično, utjecalo i na strukturu tržišta rada.<sup>7</sup> Devedesetih je godina “uslijedila ‘eksplozija’ u broju nezaposlenih” (Galić 2008: 1). “Masovne likvidacije i stečajni poduzeća” (Kerovec 2001: 271), odnosno “umjesto restrukturiranja poduzeća, (...) njihovo destrukuiranje, razaranje i u krajnjoj konzekvenci propast i stečaj” (Vojnić 2000: 25) tih su godina doveli do toga da je oko 500 000 radnika izgubilo posao.<sup>8</sup> U samo jednoj godini, od kraja 1990. do kraja 1991., na Hrvatski zavod za zapošljavanje (HZZ) prijavilo se oko 100 000 novih nezaposlenih.<sup>9</sup> Godine 1994. Hrvatska je imala

6 Godine 1950. zakonom o predaji poduzeća na upravljanje radnim kolektivima (*Osnovnim zakonom o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva*) uspostavljen je sustav socijalističkog samoupravljanja (Petković 1985: 13), odnosno koncepcija društvenog (radničkog) samoupravljanja (Holjevac Tuković 2003).

7 Izvor: <http://www4.webng.com/sociolog/3sr/Zoran%20sucur%20Trzisna%20transformacija%20full.htm> (pristup: 21. 3. 2010.). Hrvatska je, prema evidenciji registrirane nezaposlenosti pri Zavodu za zapošljavanje, krajem 1990. godine imala 144 810 nezaposlenih, što je znatan porast (naročito od kraja osamdesetih godina) u odnosu na kraj sedamdesetih i početak osamdesetih godina, kada je taj broj bio nešto ispod 100 000. Godine 1999. u Hrvatskoj je bilo 341 730 registriranih nezaposlenih. 395 141 registrirani nezaposleni krajem 2001. godine vrhunac je registrirane nezaposlenosti u Hrvatskoj. Izvor: *Službena statistika Zavoda za zapošljavanje, Kretanje broja nezaposlenih osoba od 1952. godine*. <http://www.hzz.hr/default.aspx?id=7567> (pristup: 20. 3. 2010.). Transformacija političkih, ekonomskih i socijalnih sustava uključivala je u svim bivšim socijalističkim zemljama izniman porast formalne nezaposlenosti. Godine 2003. “razinu anketne nezaposlenosti sličnu Hrvatskoj, imale su Bugarska i Litva, a nešto nižu Estonija i Latvija” (Bejaković 1999: 123).

8 “Bez obzira koji se izvor podataka promatra, tendencija rasta nezaposlenosti je razmjerno snažna. Od početka tranzicije ukupan broj zaposlenih se smanjio za gotovo 500 tisuća.” Izvor: *Strategija razvika “Hrvatska u 21. stoljeću – makroekonomija”*. Strategija razvika i Zaključak Vlade RH o donošenju te strategije objavljeni su u NN 145/2002.

9 Izvor: Hrvatski zavod za zapošljavanje, Područna služba Zagreb. <http://www.hzz.hr/default.aspx?id=4114> (pristup: 1. 2. 2011.). Rast nezaposlenosti istodoban je s promjenama koje se tijekom druge polovice dvadesetog stoljeća događaju na gospodarskom planu SR Hrvatske i SFR Jugoslavije, poput smanjenja privrednog rasta i stope rasta društvenog proizvoda (Cifrić et al. 1990: 5). Ovaj broj nezaposlenih blizu je 10% tadašnjeg ukupnog stanovništva Hrvatske.

stopu nezaposlenosti od 18%, što je bila najviša stopa među zemljama u tranziciji (Vojnić 1996: 187). Od 1991. do 1995. godine okolnosti na tržištu rada bile su dodatno dramaturgizirane i ratnim okolnostima<sup>10</sup> pa je Hrvatska, premda je visoka nezaposlenost problem koji je pratio tranziciju i ostalih postsocijalističkih zemalja, u usporedbi s drugim tranzicijskim zemljama imala izrazito visoku nezaposlenost (Teodorović 2001: 141). Vrhunac nezaposlenosti na nacionalnoj razini, kao posljedica previranja iz devedesetih, bio je dosegnut krajem 2001. godine s brojem od 395 141 registriranog nezaposlenog<sup>11</sup> (Dijagram 1). Taj se broj odnosio samo na registriranu<sup>12</sup> nezaposlenost, a već je obuhvaćao blizu 10% ukupne populacije.<sup>13</sup> Ne čudi, stoga, što zaposlenici HZZ-a i srodnih gradskih institucija u Zagrebu (poput Centra za socijalnu skrb) porast broja nezaposlenih iz tih godina pa sve do vrhunca nezaposlenosti 2001. godine pamte i opisuju kao "rijeke" nezaposlenih.<sup>14</sup> Na Grad Zagreb od 1990. godine kontinuirano otpada oko 10% ukupne nezaposlenosti, a s porastom nezaposlenosti na nacionalnoj razini proporcionalno se povećavala i nezaposlenost u glavnom gradu: od 17 745 nezaposlenih, koliko ih je bilo registrirano 1990. godine, do 41 181 nezaposlenog,<sup>15</sup> registriranog krajem devedesetih.

10 Rat na prostoru bivše Jugoslavije, od kraja osamdesetih do sredine devedesetih godina, na europskoj je razini najdramatičniji i najteži ratni sukob nakon Drugog svjetskog rata (Dimova 2006: 2). Izravna ratna šteta u Hrvatskoj uključuje štetu u gospodarstvu, društvenim djelatnostima, štetu na kulturnim, prirodnim i dobrima građana, troškove rata i neodržavanja dobara te štetu u vidu života i zdravlja ljudi u razdoblju od 1990. do 1999. godine. Šteta je, izražena numerički i samo u materijalnim troškovima, iznosila više od 236 milijardi kuna (Perković i Puljiz 2001: 231). Dodatno, i u dokumentima vlade RH, poput *Strategije razvitka*, realno se uzimaju obzir ratne okolnosti, razaranja i oštećenja kao otegotna okolnost hrvatskoga tranzicijskog puta ("Hrvatska je bila zahvaćena ratom proživljavajući gotovo petogodišnju okupaciju trećine svog teritorija"), premda uz jasna iskazivanja kako to nikako nije bila jedina karakteristika prednosti i mana ukupnoga razvojnog puta i tranzicijskog procesa. Izvor: *Strategija razvitka u razdoblju 2001. – 2015. "Hrvatska u 21. stoljeću – makroekonomija"*, NN 145/2002. Na to se jasno kritički osvrće i ekonomist Dragomir Vojnić, koji ističe kako "glavni uzroci zastoja nisu ni rat ni posljedica rata, nego greške ekonomske i ukupne politike" [do 2000. godine, op. T. R.] (Vojnić 2000: 21).

11 Prema podatcima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje, Područna služba Zagreb: [www.hzz.hr](http://www.hzz.hr) (pristup: 1. 10. 2011.) (usp. Bejaković 1999: 122).

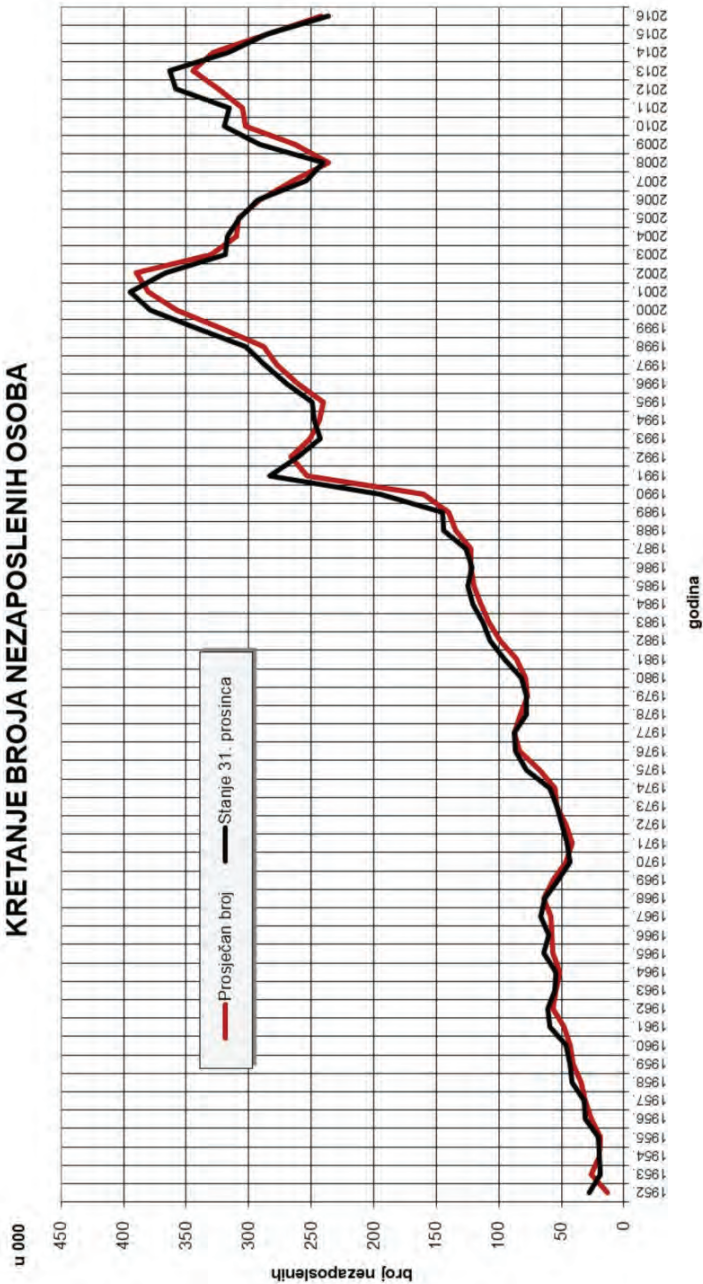
12 Nisu svi nezaposleni prijavljeni na Zavod za zapošljavanje. Kako to tumači Zoran Malenica, "uglavnom se radi o građanima koji više godina traže posao pa su izgubili povjerenje u institucije ili su u onoj kategoriji nezaposlenih koji preko zavoda ne mogu ostvariti nikakva prava" (Malenica 2007: 132).

13 Prema Popisu stanovnika iz 2001. godine ukupan broj stanovnika iznosio je 4 437 460. Izvor: Državni zavod za statistiku (DZS), [www.dzs.hr](http://www.dzs.hr) (pristup: 21. 9. 2011.). Navodim podatke iz Popisa 2001. godine jer se odnose na razdoblje otpuštanja o kojima govorim.

14 Kako bi se umanjile goleme gužve u Zavodu za zapošljavanje, tih je godina dio zaposlenika organizirano odlazio u sama poduzeća u stečaju kako bi u registar nezaposlenih upisali mase otpuštenih radnika. Zaposlenici institucija sjećaju se prepunih hodnika u kojima su ljudi satima stajali (mnogi od njih su i sjedili po podovima hodnika) iščekujući rješavanje obveznih administrativnih aspekata njihova iznenadnog statusa nezaposlenih (iz polustrukturiranih intervjua sa savjetnicima u Hrvatskom zavodu za zapošljavanje, u Zagrebu 29. travnja 2010. godine, i djelatnicima jednog od gradskih centara za socijalnu skrb, 27. siječnja 2012. godine).

15 Izvor: Hrvatski zavod za zapošljavanje, Područna služba Zagreb. <http://www.hzz.hr/default.aspx?id=7567> (pri-

## KRETANJE BROJA NEZAPOSLENIH OSOBA



Dijagram 1. Promjene u visini prosječne registrirane nezaposlenosti od 1952. do 2016. godine. Izračuni se temelje na stanju nezaposlenosti zabilježenom 31. prosinca. (Izvor podataka: Hrvatski zavod za zapošljavanje)

## 2.

# POLAZIŠTA I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Ova je knjiga nastala temeljem kvalitativnog, etnološkog i kulturnoantropološkog istraživanja suvremene nezaposlenosti, provedenog među nezaposlenima u jednom (u ovom radu anonimiziranom) zagrebačkom stambenom naselju od 2008. do 2011. godine.<sup>16</sup> Nakon obranjene doktorske disertacije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2012. godine nastavila sam istraživati temu nezaposlenosti i neformalne ekonomije u Zagrebu, zaogrnuvši ranije spoznaje znanstvenim fokusom na javni prostor i politike razlike u gradu Zagrebu od 2014. godine u okviru znanstvenog projekta Hrvatske zaklade za znanost pod naslovom *Stvaranje grada: prostor, kultura i identitet*, voditeljice dr. sc. Jasne Čapo Žmegač.

U fokusu istraživanja bili su mehanizmi bivših radnika (nekada zaposlenih u socijalističkim poduzećima, danas umirovljenika) kojima su se ti dugotrajno nezaposleni nosili s nezaposlenošću od početka devedesetih godina. Pod mehanizmima podrazumijevam napose ulogu neformalne ekonomije i obiteljske pomoći u životnoj svakodnevici nezaposlenih. Oba aspekta znatno su amortizirala njihovu *nevolju* nezaposlenosti. Donekle se to može odnositi i na različite *socijalne transfere* koje nezaposleni primaju na osnovi formalnog statusa nezaposlenosti te na temelju raznih dugih čimbenika koji proizlaze, primjerice, iz njihova zdravstvenog i obiteljskog statusa.

U istraživanju je težište interesa usmjereno na mikrorazinu društva, na poziciju pojedinca te društvenih mreža i odnosa (obitelj, susjedstvo), kao

---

<sup>16</sup> Vidjet ćemo, posebice u metodološkim napomenama, kako se istraživački zacrtano *lokalno* (jedinica naselja) kroz istraživanje sve više otvaralo i rasplinjavalo jer, ispostavilo se, društvene mreže, aktivnosti nezaposlenih i ponude u sferi neformalnog tržišta rada znatno nadilaze prostorne okvire jednog naselja. Iako je metodološkim principom istraživanje bilo locirano na naselje, sam istražen sadržaj (grada) velikim se dijelom proteže na čitav grad s njegovom institucionalnom, socijalnom i drugom infrastrukturom.

i na utjecaj nezaposlenosti na svakodnevni (obiteljski) život i na identitet pojedinca.

Polazi se od pretpostavke da su novouspostavljeni ekonomski sustavi, odnosi i potrebe snažno utjecali na individualni i obiteljski život u posljednja dva desetljeća u Hrvatskoj. No, znamo li kako su se makropromjene i procesi odražavali na život pojedinaca i na obiteljsku svakodnevicu; kako su te procese “ljudi stvarno doživeli” (usp. Tili 1997: 76; Ribić 2007: 7), tj. kako se “povijest konkretno prelamala na *malim* ljudima i njihovim sudbinama” (Šantek 2000: 46)?

Premda postoji znatan broj kvantitativnih studija tranzicije, siromaštva i nezaposlenosti u Hrvatskoj, ti su uvidi i spoznaje po mnogo čemu ograničeni i parcijalno su nam korisni. Za opsegom kvantitativnih studija uvelike kaska opseg kvalitativno usmjerenih istraživanja, među ostalima i onih etnoloških. Nedostaju nam kvalitativna znanja i spoznaje o obrascima ponašanja, kolektivnim i individualnim vrijednostima, racionalizacijama i potrebama nezaposlenih pojedinaca u tranzicijskom procesu u Hrvatskoj. Nije istraženo kako su brojni (dugotrajno) nezaposleni od devedesetih godina do danas osiguravali svoju materijalnu egzistenciju, kako su organizirali svoju životnu svakodnevicu, kako su se suočavali s krizom, kako su vlastite živote činili smislenima. Na osnovi čega su, u materijalnom i simboličkom smislu, racionalizirali svoje odluke u sadašnjosti i oblikovali projekcije za budućnost? Na koji su način dugotrajna formalna nezaposlenost, smanjene ponude na formalnom tržištu rada i aktivnosti na području neformalnoga tržišta rada (od devedesetih godina do danas) oblikovali životnu svakodnevicu nezaposlenih u Hrvatskoj?

Ovim sam istraživačkim pitanjima započela svoje etnološko istraživanje nezaposlenosti u Hrvatskoj. Već na samom početku terenskoga i studijskog istraživanja jasno se isprofiliralo, s jedne strane, nepostojanje kvalitativnih i empirijskih istraživanja nezaposlenosti, a, s druge, manjak javnoga, političkog i medijskog bavljenja tom temom. Štoviše, kada sam počinjala istraživati, krajem 2007. godine, problem nezaposlenosti se u medijskoj i političkoj koncentriranosti na modernizacijske promjene i ulazak zemlje u europske integracije<sup>17</sup> činio zaboravljen. Iako je imao tendenciju stalnog rasta, bio je

<sup>17</sup> To nije slučaj samo s Hrvatskom. U *Izješću o siromaštvu, nezaposlenosti i socijalnoj isključenosti* Programa za razvoj Ujedinjenih naroda (UNDP) marginalizacija sličnih socijalnih problema spominje se i kao osobitost drugih (čak i razvijenijih) zemalja Europske unije: “Vlade lako marginaliziraju problem socijalne isključenosti

izmaknut iz središta javne pozornosti.<sup>18</sup> Jedan od mojih tadašnjih glavnih motiva za pristupanje toj temi bio je (kroz znanstveni diskurs) aktualizirati problem nezaposlenosti. Polazila sam od toga da “restrukturiranje gospodarstva i cjelokupna preobrazba društva nisu sami sebi cilj, već sredstvo za poboljšanje čovjekova života” (Maslić Seršić, Šverko i Galić 2005: 1051), “da se socijalnost pa i pravednost nekog društva mjeri odnosom tog konkretnog društva prema najslabijim članovima tog društva” (Babić 2007) i da bi, stoga, i problem nezaposlenosti morao biti vođen znatnijim altruističkim impulsima, “biti prioritetom socijalne politike” (Šverko, Galešić i Maslić Seršić 2004: 296) te intenzivnije okupirati stručnu, političku, javnu i znanstvenu pozornost.<sup>19</sup>

Ipak, u dva se trenutka tijekom istraživanja, nakon spomenute sveopće tišine, problem znatno medijski aktualizirao. To se prvi put dogodilo 2010. godine zbog naglog porasta nezaposlenosti uzrokovanog svjetskom financijskom krizom,<sup>20</sup> kada je nezaposlenost zauzela najvažnije mjesto na naslovnim stranicama dnevnih novina<sup>21</sup> i postala središnjom vijesti domaćih informativnih televizijskih emisija.<sup>22</sup> U informativnom prilogu pod naslovom “Idemo do dna” središnjega Dnevnika televizije *Nova TV* nezaposlenost je okarakterizirana kao “problem broj 1 u državi”.<sup>23</sup> Drugi se put problem nezaposlenosti medijski i politički reaktualizirao, i to sa specifičnim folklorno-prigodničarskim karakterom, u jeku predizborne političke kampanje u

te na prvo mjesto prioriteta svoje zemlje stavljaju gospodarska i politička pitanja” (Starc, Ofak i Šelo Šabić 2006: 8). Pregovori o pristupanju Hrvatske Europskoj uniji počeli su 2005. godine. Početak članstva Hrvatske u Europskoj uniji ostvaren je 1. srpnja 2013. godine.

18 “Hrvatska je već 1990. godine, nakon prvih višestranačkih, demokratskih izbora, prema tumačenjima tadašnje i svih kasnijih vlasti, poželjela što prije ući u Europsku uniju” (Schneider 2011: 17). Richard Schneider, razotkrivajući razvoj događaja, pojedinosti i razmjere političko-ekonomske malverzacije i kriminala vezanog uz Hypo Alpe Adria Banku u Hrvatskoj, toj težnji eksplicitno pridružuje istodobne brojne “kompromise” prema interesima inozemnih ulagača i institucija, koje je, motivirana upravo stalnom težnjom za približavanjem Europskoj uniji, Hrvatska činila sebi na štetu (ibid.: 17–18). To podvlači tezu o iznimnoj, štoviše i problematičnoj, orijentiranosti hrvatske politike na političke ciljeve oko pristupanja europskim integracijama od devedesetih godina: “Hrvatska je takvom putu u Uniju prilagodila većinu svojih propisa pa je i ono što se većini građana još čini kao “pljačka stoljeća” izvedeno po tobože najvišim zakonodavnim i europskim standardima” (ibid.: 18).

19 O radu kao imperativu socijalne politike govorilo se kritički i u okviru nekih radova društvene provenijencije još osamdesetih godina prošlog stoljeća, kada se isticalo kako “osnovna vrijednosna mjerila socijalne politike ostaju ona koja su davno proklamirana i nikad ostvarena: rad i kreativnost kao osnova socijalne pozicije čovjeka” (npr. Cifrić et al. 1990: 125).

20 Najveći pad ekonomske aktivnosti od osnutka hrvatske države, a uzrokovan svjetskom krizom, zabilježen je u 2009. godini (Lakoš 2010: 433).

21 *Večernji list*, 30. lipnja 2010.

22 U prilogu središnjeg Dnevnika *Nove TV* pod naslovom “Nezaposlenima nikad teže” objavljen je broj od 319 845 registriranih nezaposlenih, uz popratnu ilustraciju prema kojoj je u Zagrebu svaki trinaesti stanovnik nezaposlen, a 241 osoba dnevno dobiva otkaz.

23 *Dnevnik Nove TV*, 5. veljače 2011.



zimi 2011., kada se na reklamnim veleplakatima (tzv. *jumbo* plakatima) te u predizbornim programima stranaka i stranačkih koalicija izravno obećavalo rješavanje problema nezaposlenosti i manjka radnih mjesta u Hrvatskoj u slučaju izborne pobjede. Tako je, primjerice, jedna od političkih parola bila: “Mi znamo kako – do više radnih mjesta.” Ipak, i u tom iznenadnom, premda utemeljenom,<sup>24</sup> medijskom i političkom eksponiraniranju problema nezaposlenosti ostali su zaboravljeni radnici.

Uzmu li se u obzir programatski dokumenti Vlade Republike Hrvatske (RH) u kojima se kao glavni strateški ciljevi daljnjeg razvitka Hrvatske, među ostalim, navode i rast zaposlenosti, socijalna sigurnost građana i rast standarda stanovništva,<sup>25</sup> uvidjet ćemo kako problem nezaposlenosti načelno i (ne)posredno jest u središtu nacionalnog interesa. Ta se socijalna nastojanja mogu pratiti prema donošenju određenih strateških dokumenata već od ratnih godina: naime 1993. godine ondašnja Vlada donosi prvi *Socijalni program*, usmjeren prema najugroženijim skupinama društva. Tih su godina to mahom bili prognanici i izbjeglice, ali je bilo i ostalih potrebitih s obzirom na njihov socijalni i ekonomski status (u tom razdoblju počinje drastično rasti broj nezaposlenih, a istodobno se nadležnim službama prijavljuju i prvi korisnici vojnih i invalidskih mirovina proizašlih iz Domovinskog rata). Svima njima je pružana pomoć u novcu, hrani i odjeći, dijelom putem međunarodnih humanitarnih organizacija, a dijelom i iz državnog proračuna (Babić 2007: 117). Sedam godina kasnije donesen je prvi nacionalni program razvoja makroekonomije te borbe protiv siromaštva i socijalne isključenosti pod naslovom *Strategija razvitka u razdoblju 2001. – 2015. “Hrvatska u 21. stoljeću – makroekonomija”*, koji ondašnja Vlada prihvaća za dvije godine. Istodobno, u Hrvatskoj sve veći utjecaj imaju proklamirani bitni ciljevi vodećih međunarodnih financijskih institucija – Međunarodnog monetarnog fonda (IMF), Svjetske banke (WB), Svjetske trgovinske organizacije (WTO) i Ujedinjenih naroda (UN) – kojih i Hrvatska postaje članica.<sup>26</sup> Te institucije proklamiraju prije svega podizanje životnog standarda i postizanje pune zaposlenosti (usp. Ribić 2007: 14). U sklopu pretpripravnih programa i pregovora s Europskom unijom (EU), koje je Hrvatska zaključila 2011. godine, nezaposlenost

24 Prema podatcima DZS-a, stopa registrirane nezaposlenosti u Hrvatskoj je za lipanj 2011. iznosila 16,9%. Izvor: [http://www.dzs.hr/Hrv/system/first\\_results.htm](http://www.dzs.hr/Hrv/system/first_results.htm) (pristup: 5. 8. 2011.).

25 Izvor: *Strategija razvitka u razdoblju 2001.–2015. “Hrvatska u 21. stoljeću – makroekonomija”*, NN 145/2002.

26 Izvor: Ministarstvo vanjskih poslova i europskih integracija. <http://www.mvpei.hr/MVP.asp?pcpid=816> (pristup: 21. 10. 2011.).



i stanje na tržištu rada, kao i provedbene mjere i ciljevi politike zapošljavanja i politike prema siromašnima, neizostavan su dio tih dokumenata (Babić 2007), kojima se istodobno nude analize postojećeg stanja, ali i smjernice i preporuke za daljnji razvoj tih politika.<sup>27</sup> Radi sprečavanja novih otpuštanja sredinom 2009. godine u jeku svjetske krize u Hrvatskoj je donesen i *Zakon o potpori za očuvanje radnih mjesta* (NN 94/09), usmjeren prema poduzećima koja zapošljavaju radnike.<sup>28</sup>

Načelno i strateški te na više razina inicijativa za rješavanje problema nezaposlenosti u Hrvatskoj postoji. Međutim, sagleda li se njezina realizacija u praksi, stvar je znatno složenija. Propisima, pravima i standardima normirajuće vrijednosti koje proklamira RH, a u skladu sa standardima EU, ne koreliraju u potpunosti sa stvarnom situacijom. Naime, unatoč načelnoj zainteresiranosti domaćih političkih i ekonomskih krugova za rješavanje problema nezaposlenosti, broj nezaposlenih u Hrvatskoj ima kontinuiranu uzlaznu putanju<sup>29</sup> (Ott 2002: 3). Također, za neke od spomenutih programa i strategija već je kritički znanstveno ocijenjeno kako su ostali većim dijelom na deklarativnoj razini, s upitnošću realizacije i implementacije tih strategija (Zrinščak i Stubbs 2005; Babić 2007). Ne jenjava ni sveprisutnost predodžbi, na razini kolokvijalnog diskursa, o (pre)velikom broju “izgubljenih”, “zaboravljenih” i “žrtvovanih” ljudi, onih brojnih nezaposlenih koji su početkom devedesetih u procesu tranzicije (dugo) trajno izgubili svoje pozicije na formalnom tržištu rada.

Kako je već naznačeno, dosadašnje analize nezaposlenosti u Hrvatskoj uglavnom se temelje na kvantitativnim, numeričkim pokazateljima, bilo da su donesene u okviru službenih statistika, bilo znanstvenih istraživanja. Statističke, “na prosjecima utemeljene” (Cifrić et al. 1990: 67) analize, općenito zasnovane na stajalištu da se sve “ekonomske pojave i procesi manifestiraju u obliku količina, kvantiteta, koje se tijekom vremena u procesu privrednog razvoja slično mijenjaju”,<sup>30</sup> donose nam određene relevantne spoznaje, ali

27 Veće studije te provenijencije uglavnom su u posljednjih desetak godina financirale i koordinirale velike međunarodne organizacije i projekti (npr. studije Programa Ujedinjenih naroda za razvoj (UNDP) i Svjetske banke (WB)).

28 Člankom 1. tog zakona istaknuto je da se “radi ograničavanja negativnih učinaka svjetske gospodarske krize na tržište rada u Republici Hrvatskoj, uređuju uvjeti, visina i način ostvarivanja potpore za očuvanje radnih mjesta (u daljnjem tekstu: potpora) skraćivanjem punog radnog vremena” (*Zakon o potpori za očuvanje radnih mjesta*, NN 94/09).

29 Usporedi sa službenim statističkim podacima o registriranoj nezaposlenosti HZZ-a, koja se pri Zavodu sustavno vodi od 1952. godine. Izvor: <http://www.hzz.hr/default.aspx?id=7567> (pristup: 12. 9. 2008.).

30 Izvor: Nastavni materijal na temu ekonomske analize, Sveučilište u Zadru. <http://docs.google.com/>

koje imaju svojih ograničenja. Naime, one govore o kvantitativnoj “ukupnosti” i o “prosječnosti” socioekonomskih procesa, napose na regionalnom i nacionalnom planu.<sup>31</sup> Međutim, te analize “slabo pomažu pri analizi uzroka postojećih procesa” (ibid.) te pokazuju manjak informacija na pojedinačnoj i obiteljskoj, kao i simboličkoj, vrijednosnoj te emotivnoj razini. Nedostaje im eksplanatornosti o simboličko-vrijednosnim, diskurzivnim, “skrivenim” aspektima tranzicijskog procesa u Hrvatskoj. Možda ne toliko iz razloga što su te analize na tom planu neuspješne, koliko zato što se na tomu ne temelji njihov znanstveni interes (usp. Malenica 2007: 116).

Nedostaju nam, dakle, informacije o lokalnim, kolektivnim i pojedinačnim manifestacijama nezaposlenosti, kao i analize temeljene na kvalitativnoj paradigmi (poput studija primjera), analize svakodnevnih navika i praksi, poimanja sadašnjosti i budućnosti, valorizacija i mitologizacija. Riječju, nedostaju lokalnost i individualnost tumačenja i viđenja makroprocessa u Hrvatskoj. Moje istraživanje, na kojemu se zasniva ova studija, temelji se upravo na tom pristupu.

Ako “središnja točka suvremenog etnološkog i kulturnoantropološkog istraživanja jest kultura u najširem smislu riječi: kao način života, mišljenja i ponašanja društvene zajednice” (Grbić 1994: 42), onda se etnološka paradigma, a i njezina istraživačka metodologija, čine vrlo potentnim okvirom za istraživanje fenomena nezaposlenosti. *Metodološki individualizam* (Elster 2000) i kvalitativan pristup, svojstveni etnološkim i kulturnoantropološkim istraživanjima, pretendiraju na “dručkiju vrstu znanja” (Gulin Zrnić 2009: 31) od kvantitativnog. Težište istraživanja, stoga, počiva na historijskim, strukturalnim, dijakronijskim i interakcijskim značajkama sociokulturnih procesa (na pojedinačnim i obiteljskim iskustvima, na životnim praksama i strategijama, na kolektivnim i individualnim stavovima i vrijednostima i dr.), “nudeći tako faktima i brojkama kontekst, opis situacija, osjećaja, doživljaja, komparacija” (ibid.), odnosno rasvjetljavajući procese na mikrorazinama i kapilarnim razinama društva.

---

viewer?a=v&q=cache:eIP3bFiwItUJ:www.unizd.hr/Portals/4/nastavni\_mat/2\_godina/makroekonomija/makroekonomija\_02.pdf+kvantitativne+analize+ekonom+poma%C5%BEu&hl=hr&gl=hr&pid=bl&srcid=ADGEEISiUPi2JKZ65-6Z4Q\_vnnmK\_29hFbWCtuj4H9sI ZAZbI ccde-pCUjQW6bCSL\_\_WioBjOl-bET96vR2rGEqFggUPbHdZ5dLHRVnBKWbefMqlo2cDKee5IFHYnDmQA06ToHHTm5V-&sig=AHIEtbRt-NHmTy5hI IYCEyOe2D78yKSdsKQ (pristup: 15. 6. 2011.).

31 Spomenimo samo noviju opsežnu službenu godišnju statistiku koju provodi Državni zavod za statistiku (DZS) ili mjesečnu i godišnju statistiku HZZ-a.

Pretpostavljajući složenost i slojevitost fenomena nezaposlenosti u Hrvatskoj, nastojat ću analizirati nezaposlenost na razini svakodnevnog funkcioniranja obiteljskog života i aktivnosti nezaposlenih pojedinaca izvan formalnog tržišta rada, odnosno u sferi neformalne ekonomije. Premda su ekonomičnost, ušteda i/ili veća zarada u odnosu na mogućnosti na formalnom tržištu rada načelna primarna motivacija za sudjelovanje pojedinaca u sferi neformalne ekonomije, proizašla primarno iz oskudice (kako nekad u statusu zaposlenosti tako i danas u statusu nezaposlenosti), namjera mi je kvalitativnim etnološkim pristupom stupiti iza tih očitih impulsa za participaciju u toj sferi ekonomije i usredotočiti se na identitetsku i vrijednosno-simboličku razinu (ne)zaposlenosti. Nezaposlenost, dakle, poimam kao fenomen ispunjen sociokulturnim značenjima, a konkretna pojedinačna i obiteljska iskustva, racionalizacije i motivacije činit će osnovu kulturne analize suvremenog suodnosa s jedne strane pojedinca i obitelji (mikrorazina) i s druge socioekonomskih procesa (makrorazina).

Jedna od središnjih tematskih jedinica ove studije su individualne i obiteljske strategije preživljavanja, shvaćene dvojako: doslovno i metaforički. To su načini suočavanja s nezaposlenošću, novom financijskom i vrijednosnom situacijom koja se odražavala na obiteljsku svakodnevicu te na osobni identitet i samopotvrđivanje. Koncept u doslovnom smislu uključuje raznovrsne individualne aktivnosti, racionalizacije i valorizacije koje pojedinac provodi u kontekstu velikih promjena na makrosocioekonomskom i političkom planu. Sintagma se odnosi na aktivnosti formalno nezaposlenih u sferi neformalnog tržišta rada. Iako je deskripcija tih aktivnosti važan etnografski dio studije, nije mi bila namjera njome katalogizirati poslove koji se obavljaju “na crno” niti čitatelja uputiti na to kako ih obavljati lakše i efikasnije. Cilj mi je bio razotkriti i analizirati kulturne i simboličke razine toga sveprisutnog fenomena te ih povezati s pitanjima identiteta i samopotvrđivanja te s obiteljskim životom, što nije bilo moguće postići bez određene etnografske deskripcije.

Promišljanje suvremenog fenomena nezaposlenosti, u vremenskom okviru socijalizma i postsocijalizma, bazirat ću na iskustvu nezaposlenosti društvene skupine nekadašnjih radnika, današnjih nezaposlenih, a temeljit ću ga na dvjema podtemama – društvenih, napose obiteljskih, odnosa te neformalne ekonomije. Istraživački i interpretacijski naglasak bit će stavljen na individualna i obiteljska iskustva (biografije) te kolektivne diskurzivne i vrijednosno-simboličke razine na kojima se oblikuju i/ili perpetuiraju poje-

dinačna iskustva nezaposlenosti, (vlastite) uključenosti u aktivnosti u sferi neformalne ekonomije, vlastitog i obiteljskog života te predodžbi o sebi (na primjer, kroz interpretacije “gubitnika” i “dobitnika”).

Analizu u nastavku gradim na istraživačkim pitanjima poput:

- Što nam o zaposlenosti i nezaposlenosti u Hrvatskoj u posljednja dva desetljeća u kvalitativnom smislu sugeriraju narativni izvori iz ovog istraživanja?
- Kako se pitanja identiteta i (samo)potvrđivanja te svakodnevnog funkcioniranja pojedinaca mogu povezati s problemom nezaposlenosti i kako se ona održavaju i mijenjaju (redefiniraju)?
- Kako nezaposleni u ograničenom spektru “objektivnih” i “subjektivnih” mogućnosti (usp. Elster 2000: 36–37) svojim životima i sebi samima daju smisao?
- Na kojoj im se razini društvene i životne svakodnevice nudi “prostor za djelovanje” (ibid.: 37)?
- Kako su unatoč (dugo)trajnoj formalnoj nezaposlenosti nezaposleni organizirali svoj život i kako su se nosili s materijalnom oskudicom?
- Što je nezaposlenima pružalo i osnaživalo, a što narušavalo osjećaj vlastite vrijednosti?

U okviru znanosti društveno-humanističke provenijencije pri bavljenju socioekonomskim pitanjima tranzicije u Hrvatskoj mnogi istraživači razlikuju *podrazdoblja*. Za svako, pak, ističu specifičan niz gorućih makroproblema. Na primjer, socijalna ekonomistica Katarina Ott navodi kako smo u Hrvatskoj “u prvom<sup>32</sup> razdoblju imali (...) rat, hiperinflaciju, početke tranzicije i reforme, a u drugom (...) stabilizaciju i jačanje etičkoga i pravnog sustava” (Ott 2002: 7–8). Ta nam je perspektiva segmentiranosti hrvatskoga tranzicijskog puta važna zato što opisano smjenjivanje makroekonomskih, socijalnih i političkih pitanja čini umnogome različit i dinamičan “sociokulturni okoliš” (Jahoda, Lazarsfeld i Zeisel 2008: XIX) problemu nezaposlenosti. Nezaposlenost, dakle, čak ni u tom relativno kratkom vremenskom okviru nije statična i značenjski nepromjenljiva pojava. Mnoga empirijska istraživanja pokazuju kako su značenja i vrijednosti rodnih i generacijskih društvenih kategorija bitno definirani upravo makroekonomskim i političkim promje-

<sup>32</sup> Pod prvim razdobljem ta autorica podrazumijeva vrijeme od 1990. do 1995., a pod drugim od 1996. do 2000. godine (Ott 2002: 7).

nama te promjenama na tržištu rada (Myles 1990; Roberson 1998; Jackson 1999; Watson 1986, 1999). Stoga je važno istražiti što se s tim kategorijama događalo u kontekstu masovnih otpuštanja i dugotrajne formalne nezaposlenosti u Hrvatskoj u proteklih dvadeset godina.

Ne negirajući raznorodne financijske, emocionalne i psihosocijalne nevolje, pozicije, teškoće i izazove s kojima se nezaposleni u Hrvatskoj svakodnevno susreću, a koje su istraživanjima potvrđene (usp. Galešić, Maslić Seršić i Šverko 2005; usp. Ofak, Starc i Šelo Šabić 2006; usp. Šikić-Mičanović 2010), fenomenu nezaposlenosti ću ipak pristupiti na specifičan način. U fokusu mojeg interesa za etnološku analizu i interpretaciju te etnografiju (detaljan etnografski opis) pojedinačnih i obiteljskih iskustava nezaposlenosti posebno stoje *strategije* kojima nezaposleni nastoje ublažiti razmjere svoje nevolje, odnosno prevladati vlastitu “nepovoljnu sociokulturnu [i ekonomsku, op. T. R.] situaciju” (Đordano 2001: 130). Nezaposlenost, dakle, sagledavam u širem smislu, ne samo kao *stanje* nevolje, deprivacije i degradacije (materijalne, praktične, psihološke, socijalne i/ili simboličke) u opoziciji spram formalne zaposlenosti kao normalnosti, nego i kao impuls za *djelovanje*,<sup>33</sup> čak i s djelomičnim emancipacijskim i individualističkim potencijalom (usp. Puljiz 1977: 62). Istraživanjem je također potvrđeno da obitelji i pojedinci formalnu nezaposlenost ne percipiraju *isključivo* kao problem.<sup>34</sup> Takvo odnošenje prema (vlastitoj) nezaposlenosti zasigurno je rezultat objektivno smanjenih ponuda na formalnom tržištu rada i opće krize nezaposlenosti te funkcioniranja *socijalne države*. Međutim, primjećuje se i da toj percepciji pridonose još dva aspekta: sveprisutnost fenomena neformalne ekonomije i važnost neformalnih društvenih (napose obiteljskih) odnosa i veza u svakodnevnom životu (nezaposlenog) pojedinca. Sve te razine amortiziraju nevolje nezaposlenosti i čine svojevrsnu “autonomnu zonu”<sup>35</sup> u kojoj pojedinac, unatoč dugogodišnjoj neparticipaciji na formalnom tržištu rada, može ostvarivati i

33 Pojedinačno djelovanje opisuje se i shvaća u modernim društvenim znanostima kao “osnovna jedinica društvenog života” (Elster 2000: 35).

34 Argumentacija zastupanja obiteljske i pojedinačne perspektive u ovom radu bit će detaljnije elaborirana u nastavku, posebno u poglavlju o obiteljskim strategijama i odnosima.

35 Do ove sam sintagme došla prema vlastitom nahodenju, otkrivajući u njoj dobar opis širokog polja neformalnih ekonomskih aktivnosti i društvenih odnosa koji su istodobno povezani sa sustavom i s njime paralelni. Naknadno sam otkrila kako je istovjetnu sintagmu (ali s ekspliciranom značajkom privremenosti), a za koju napominje kako ju je prvi donio anarhistički teoretičar Hakim Bey, koristio Paul Stubbs u rukopisu (izlaganju) na okruglom stolu održanom 27. svibnja 2010. godine u Zagrebu pod naslovom “Između mainstreama i građanskog neposlušna”, u organizaciji *Heinrich Böll Stiftung*. U tom je izlaganju nedavne građanske i studentske prosvjede u Hrvatskoj Stubbs analizirao kroz koncept radikalizacije javnog prostora. Izvor: [http://www.boell.hr/downloads/Ukljujuci\\_protest\\_iili\\_radikalizacija\\_javnog\\_prostora.doc](http://www.boell.hr/downloads/Ukljujuci_protest_iili_radikalizacija_javnog_prostora.doc) (pristup: 5. 8. 2011.).

kakav-takav osobni dohodak te simbolički i socijalni integritet. Konkretnije, neformalno mu tržište rada u Hrvatskoj to omogućuje kroz niz aspekata – od nedovoljno razrađenog sustava prevencije i represije nad tim tržištem do opće društvene legitimizacije takvih aktivnosti. Osim toga, obiteljska pomoć, posebno ona koju stariji članovi obitelji pružaju mlađima, vrijednosni je obrazac i imperativ društvenih odnosa u Hrvatskoj (Janković, Berc i Blažeka 2004; Rubić i Petrak 2010; Rubić i Leutloff-Grandits 2015). Sve to na pojedinačnoj i obiteljskoj razini bitno utječe na iskustvo i percepciju (vlastite) nezaposlenosti.

Moja središnja teza je da su u oblikovanju života nezaposlenih tijekom protekla dva desetljeća ključna dva aspekta, koje smatram glavnim strategijama preživljavanja dugotrajno nezaposlenih. Riječ je, naime, o aktivnostima u sferi neformalne ekonomije te sustavima pomoći i solidarnosti u okviru neformalnih društvenih, napose obiteljskih, veza. Ta se teza naslanja na empirijske nalaze u sklopu mojega istraživanja, ali i na neke ranije rezultate pojedinih kvantitativnih istraživanja i studija, tj. procjene<sup>36</sup> kako “trajanje nezaposlenosti ne mora nužno rezultirati dramatičnim pogoršavanjem financijskog stanja nezaposlenih” (Ofak, Starc i Šelo Šabić 2006: 20). Procjenjuje se i “da je velik broj registriranih nezaposlenih osoba (...) uključen u neki oblik neslužbene, ‘sive’ ekonomske aktivnosti” (ibid.) te da se mahom oslanjaju “na prihode drugih članova obitelji” (ibid.). Štoviše, ta je pretpostavka i potvrđena pojedinačnim kvantitativnim (Šverko, Galešić i Maslić Seršić 2004) i kvalitativnim<sup>37</sup> istraživanjima.

36 U nedostatku praćenja dinamike materijalnog i psihološkog stanja nezaposlenih u dužem razdoblju, više autora ističe kako je riječ o procjenama vezanim uz participaciju nezaposlenih u sferi neformalne ekonomije, kao i stopu rizika od siromaštva (usp. Madžarević-Šujster i Mikulić 2002). Razmjeri neformalnog tržišta rada i stope rizika od siromaštva mogu se tek *procjenjivati* jer ne postoji apsolutno pouzdan način da se razmjeri tih fenomena izmjere (Škare 1999; Kerovec 1999; Ofak, Starc i Šelo Šabić, ur. 2006). U Hrvatskoj od 1986. godine Državni zavod za statistiku, prema trima sukcesivno važećim zakonima o statističkim istraživanjima neznatno izmijenjenih naslova (NN 19/74, NN 52/94, NN 103/03), provodi *Anketu o potrošnji kućanstava*, kojom se iskazuju različiti indikatori primanja i potrošnje na nacionalnoj razini (od 2005. godine anketa se provodi i na razini Grada Zagreba). Ta anketa predstavlja istraživanje “o karakteristikama kućanstava te o visini i strukturi prosječne godišnje potrošnje i primanja kućanstava” i smatra se relativno pouzdanim pokazateljem siromaštva u Hrvatskoj. Izvor: *Anketa o potrošnji kućanstava – Priopćenje, 10. 9. 2007., Osobna potrošnja i primanja kućanstava Republike Hrvatske i Grada Zagreba u 2005. godini*. <http://www.zagreb.hr/.../Anketa%20o%20potrošnji%20kućanstava.doc> (pristup: 21. 3. 2011.).

37 Putev anonimne ankete i polustrukturiranih intervjua te su pretpostavke i saznanja (koje su djelatnici iznosili u svojem radu na osnovi izravnih, usmenih kontakata s korisnicima) potvrđeni kao sveprisutni i među djelatnicima HZZ-a. Anketiranje i intervjuiranje djelatnika HZZ-a provela sam za potrebe ovog istraživanja u Zagrebu 2010. godine, uz najavu istraživanja i suglasnost te institucije.

Posebnu pažnju usmjeravam na uzroke i na manifestacije *strategija* kao “autonomnih zona”, onih koje dugotrajno nezaposleni bivši radnici koriste u svrhu nošenja s nizom vlastitih praktičnih i simboličkih potreba u kontekstu promjena i izazova u vlastitoj životnoj svakodnevnici (deficit u kućnom budžetu, razrješavanje zapletenosti i nesavršenosti formalnoga administrativno-pravnog sustava, simbolički otpor prema centrima moći, proces (samo)potvrđivanja te (samo)identifikacije i dr.).

Uočava se pritom da se velike promjene na socioekonomskom i političkom planu, koje su se u Hrvatskoj odvijale napuštanjem socijalizma, nisu odrazile na strukturu praksi i vrijednosti na svim razinama svakodnevice obitelji i pojedinaca. To se prije svega odnosi na participaciju “običnih” ljudi u sferi neformalne ekonomije. Suvremene naracije otkrivaju sveprisutnost i perzistentnost neformalnih ekonomskih praksi i u socijalizmu, što nas navodi na pretpostavku da aktivnost u sferi neformalne ekonomije nije vezana isključivo uz krize i smanjene ponude na tranzicijskom formalnom tržištu rada, kako bi se isprva moglo pretpostaviti, već da su motivacije kompleksnije.

U radu ću ilustrirati i analizirati kako su se, u kontekstu postsocijalističkih i tranzicijskih transformacija i kriza, odnosno posruća formalnog tržišta rada, aktivnosti u sferi neformalne ekonomije prakticirale, mijenjale, održavale i/ili redefinirale u odnosu na ranije uočene prakse u toj sferi ekonomije. Bivši radnici nekadašnjih velikih poduzeća u društvenom vlasništvu, ostavši bez formalnog zaposlenja u razdoblju tranzicije, kompenzaciju nesumnjivo pronalaze u sferi neformalne ekonomije (usp. Karajić 2002: 277, 283–284). Međutim, oni tu sferu ne otkrivaju, nego aktivnosti u njoj dobrim dijelom nastavljaju ili redefiniraju. To se odnosi, na primjer, na poslove u sferi neformalne ekonomije koje su u socijalizmu, uz stalno zaposlenje, obavljali “u fušu” (posebice muškarci). Njihove se aktivnosti ne moraju nužno u kontinuitetu vezivati za isti posao koji su nekad obavljali i koji danas obavljaju “u fušu”. Ako uzmemo u obzir da se kroz sferu neformalne ekonomije formira određeni krug ljudi s kojima se ekonomski komunicira i da se razvijaju određene vještine, irelevantnim se čini sadržaj kojim se ekonomski manevrira u toj sferi. Primjerice, nekadašnja radnica na odjelu škartiranja u tvornici cipela kriomice je otpisivala onaj par obuće koji je bio valjan da bi ga otkupila po “bagatelnoj” cijeni na izlaznoj porti tvornice za vlastite potrebe. Kasnije je kao nezaposlena, s muškarcem s kojim, nakon rastave od prvog supruga, živi već više godina, sudjelovala tjedno u neformalnoj preprodaji rabljenih



automobila i raznih drugih uporabnih predmeta na zagrebačkom sajmištu. Njezin partner nabavlja potrebne autodijelove od regularnog dobavljača koji mu ih prodaje po cijeni sniženoj 30 do 50% od redovite tržišne, a prikazuje ih u vlastitom knjigovodstvu kao one koje povoljnije kupuju zaposlenici “za svoje potrebe”. Moja sugovornica i njezin partner zauzvrat tom istom dobavljaču redovito šalju potencijalne kupce (s kojima prethodno tijekom tjedna komuniciraju na sajmištu i u neformalnoj autoradionici koja se nalazi u dvorištu njihove kuće). Dok se njezin partner na sajmištu bavi klijentima zainteresiranima za automobile, ona prodaje raznovrsne rabljene uporabne predmete, čime po dolasku zaradi “po parstotinjak kuna”.

Ovime skrećem pozornost na jednu bitnu kvalitativnu karakteristiku tih fenomena. Naime, velike promjene na socioekonomskom i političkom planu početkom devedesetih godina u Hrvatskoj nisu označile isključivo promjenu, diskontinuitet i “rez” u strukturi praksi i vrijednosti. Ako su u socijalizmu radom “u fušu” i “iznesenim” tvorničkim materijalom kao zaposleni moji sugovornici mogli “izgraditi kuću”, danas uglavnom ističu da kao nezaposleni tako “preživljavaju”. Neformalna ekonomija i dalje funkcionira u vidu *javne tajne*, odlikuju je kolektivna legitimizacija i dominantna predodžba o tome da to “svi rade”. Promijenio se i opći kontekst u međuvremenu. Masovna otpuštanja radnika, koji se broje u stotinama tisuća, u posljednjih su dvadeset godina bitno obilježila hrvatsku tranzicijsku stvarnost, kako je to već prethodno ilustrirano numeričkim pokazateljima.

Međutim, ne samo da neformalna ekonomija pokazuje autonomnost i održivost u odnosu na promjene na formalnom makroekonomskom planu, nego perpetuiru raspon motivacija za participacijom u toj sferi ekonomije koje nadilaze materijalni deficit.

Nije se, dakle, odjednom počelo živjeti prema nekom novom modelu. Barem ne na razini sudjelovanja “običnih” ljudi u sferi neformalne ekonomije te solidarnosti na razini obiteljskih odnosa i poimanju obitelji kao vrijednosti.

Etnografsku ilustraciju te teze donosim nešto kasnije, sagledavanjem različitih aktivnosti u okviru neformalne ekonomije u kontekstu socijalističke zaposlenosti (rada “u-krugu-tvornice-ali-za-svoje-potrebe”, “poslijepodnevno” rada u “fušu”) te suvremene nezaposlenosti. Time u teorijsko-metodološkom smislu afirmiram važnost kulturne i dijakronijske (razvojne) analize



fenomena nezaposlenosti te postavljanje istraživačkoga težišta na njegove sociokulturne i simboličke značajke.

Već i kroz ovako naznačene elemente etnografske građe kojom ću se u nastavku detaljnije baviti, možemo primjetiti paradoks da su, unatoč tomu što je u socijalizmu formalna zaposlenost bila obrazac,<sup>38</sup> istodobno bile sveprisutne aktivnosti (ondašnjih zaposlenih) i u sferi neformalne ekonomije. Naime, uniformna su kazivanja o tome kako se prijevodno radilo u tvornici, a poslijepodne “u fušu”; kako se tvorničkim materijalom u krugu tvornice ili izvan nje radilo “za svoje potrebe”; kako je “iznošenje” uredskog, otpadnog i/ili repromaterijala iz kruga tvornice u vlastitu garažu i radionicu bilo uobičajeno i nije se primarno smatralo krađom, nego “normalitetom” u opskrbi potrebnim materijalima.

Ovi će nam podatci biti relevantni kada ih budemo sagledavali detaljnije, u sklopu analize perzistentnih i redefiniranih kvalitativnih značajki neformalne ekonomije u socijalizmu i danas.

Pitanje koje je prije nekoliko godina postavio trojac socijalnih psihologa: “Koliko su u Hrvatskoj dugotrajno nezaposleni zapravo socijalno isključeni?” (Šverko, Galešić i Maslić Seršić 2004) i za ovo je istraživanje vrlo relevantno, a odgovori su, kao i oni koje donose spomenuti autori, višeznačni. Analizirajući učinke tranzicijskih promjena, restrukturiranja mirovinskih i zdravstvenih sustava te formuliranja hrvatske politike prema siromašnima u skladu s europskim standardima, taj je trojac, zajedno s još nekim autorima koji su se sustavno bavili hrvatskim tranzicijskim procesom (Babić, Bejaković, Čenčić, Galić, Ott, Puljiz, Topolčić, Vojnić), valorizirao učinke i dosege sustava socijalne skrbi, socijalnih transfera i socijalne pomoći u Hrvatskoj prema ekonomski najugroženijim skupinama društva. Donosili su važne preporuke, ali i uglavnom višeznačne odgovore, ističući važnost daljnjega kontinuiranog razrađivanja politike pomoći siromašnima (temeljene na konkretnim znanstvenim uvidima i istraživanjima), a potom i njezinih dosljednijih implementacija. Taj pristup, mišljenja sam, nadilazi ekonomske i kvantitativne aspekte nezaposlenosti, a u konačnici je relevantan i za oblikovanje budućih socijalnih politika, politika rada i zapošljavanja u Hrvatskoj. Naime, i ja također tvrdim da su ljudi “tvorci svojih sudbina”, a time impliciram i njihovu po-

---

38 Premda s neminovnim neuralgičnim točkama poput “pretjeranog zaposlenja”, “prikrivene nezaposlenosti”, radnicima na “privremenom” radu u inozemstvu i s bitno različitom teritorijalnom disperziranošću (Cifrić et al. 1990: 18–27).

tencijalnu (su)odgovornost, među ostalim, i za (dugotrajnu) nezaposlenost. Ta tvrdnja može imati socioekonomske pa i političke implikacije.

Na sličan su način, prije više godina, na takvu osjetljivost pristupa upozorila dvojica socijalnih ekonomista, Andrew E. Clark i Andrew J. Oswald (1995), kada su nezaposlenost analizirali kroz koncept “ekonomije sreće”. Prema njihovu mišljenju,

prije negoli se započne s oblikovanjem ekonomske politike i pokuša nešto učiniti [s problemom nezaposlenosti] (...) političari i ekonomisti trebaju iznaći odgovor na vrlo osjetljivo pitanje: Odlučuju li pojedinci sami o tome da budu nezaposleni? Ako je odgovor pozitivan, onda bi država trebala umanjiti privlačnost pozicije nezaposlenosti i smanjiti teret poreznih doprinosa koje nose zaposleni. Ako je odgovor negativan, država bi morala nastojati smanjiti nezaposlenost prije svega razmatrajući načine kako da omogući veći broj radnih mjesta, a ne smanjujući visinu socijalnih transfera koje primaju nezaposleni. (Clark i Oswald 1994: 648)

U zaključnim razmatranjima taj autorski dvojac nije donio jednoznačne odgovore, ali je upozorio na neke istaknute razlike u strukturi istraživanih nezaposlenih te na generacijske profilacije u (samo)percepcijama nezaposlenosti.

Premda sam temu otvorila kvantitativnom ilustracijom nezaposlenosti, problem ću u nastavku razmatrati kroz polazišta etnologije i kulturne antropologije te kroz njima svojstvenu kvalitativnu paradigmu. Recentan porast nezaposlenosti u Hrvatskoj i spomenute numeričke pokazatelje na različitim razinama izmjere imam ću u vidu kao širi okvir i referentnu točku pri oblikovanju interpretacija i znanja, ali mi je, u konačnici, cilj perspektivom i potencijalom kvalitativne, etnološke i kulturnoantropološke paradigme rasvijetliti pojedinačna i obiteljska iskustva nezaposlenosti, neformalne ekonomije i obiteljskih odnosa. Riječju, naglasak ću staviti na sociokulturne aspekte nezaposlenosti, kvalitativnu konceptualizaciju i analizu iskustava nezaposlenosti, prije svega sagledavanjem značenja različitih kulturnih kategorija (poput dobitnika i gubitnika, društvene pravde, strategije otpora, potrošnje, (samo)identifikacija, te solidarnosti i “normaliteta” u društvenim, napose obiteljskim, odnosima).

Trima studijama primjera ilustriram glavnu temu knjige – nezaposlenost – ali i upozoravam na pojedine strukturalne i sociokulturne elemente tog

fenomena koji me posebno zanimaju. Te su priče tek dio ukupne građe na kojoj temeljim svoju analizu i interpretaciju. Kroz uvodno podastiranje etnografskih primjera čitatelju inicijalno naznačujem i kvalitativnu karakteristiku građe na kojoj ću zasnivati analizu i interpretaciju: polivalentnost i proturječnost tih priča. One su istodobno i tragične i sretne.

Suvremenu nezaposlenost najprije ilustriram kvantitativno, osvrtom na numeričke pokazatelje, i kontekstualiziram je na nacionalnoj razini. Potom predstavljam polazišta, ciljeve rada i strukturu prikaza gradiva. Zatim slijede poglavlja u kojima se donosi pregled teorija i literature koju (ne)posredno koristim u daljnjoj analizi i interpretaciji te pojašnjavam terminologiju. Nakon prikaza metodologije istraživanja slijedi središnje poglavlje naslovljeno "Istraživanje", koje sadržava prikaz građe, analizu i interpretaciju.

Premda se prikaz građe organizira na nekoliko razina, ona čini integralan dio svake cjeline i u prezentacijskom je smislu isprepletena s analitičkim i interpretativnim redcima. Međutim, ipak se izdvaja nekoliko principa prema kojima je građa organizirana u određene cjeline. Najdominantniji je onaj dijakronijski, pa zapažamo dvije krovne cjeline ("Socijalizam" i "Tranzicija") unutar središnjeg poglavlja knjige, a koje su organizirane prema dvama principima: tematskom i dijakronijskom. Svako od poglavlja sadržava razmatranje neformalne ekonomije i obiteljskih odnosa, ali se rasprava djelomično proširuje i na šire društvene, odnosno susjedske odnose, koji se kontinuirano preklapaju s obiteljskima kao i sa sferom neformalne ekonomije. Etnografsko je istraživanje provedeno u jednom od zagrebačkih stambenih naselja pa je jedan od elemenata razmatranja svakodnevnog života nezaposlenih usredotočen i na jedinicu naselja. Međutim, u samom procesu istraživanja sadržaj građe znatno je nadilazio okvire istraživnog naselja i širio se na prostor grada pa se naselje kao istraživačka jedinica djelomično rastočilo tijekom istraživačkoga procesa. U radu skrećem pozornost i na važnost generacijske razvojne linije. Najmanje u tom pogledu razdoblje socijalizma u ovoj studiji, koja se ustvari temeljno bavi tranzicijskim razdobljem, nije tematizirano stihijski ni dekorativno. Ono je okvir u kojemu su se oblikovala prva iskustva življenja u naselju i u gradu, u kojemu je naselje izgradilo svoju socijalnu i komunalnu strukturu, ali i razdoblje u kojemu je prva, danas umirovljenička, generacija stanovnika i radnika u naselju ostvarila puni radni staž te uvela srednju generaciju, o kojoj pišem, na formalno tržište rada koje se devedesetih naglo urušilo. Vidjet ćemo u izlaganju i analizi građe da je ta linija društvenih od-

nosa, vrijednosti i pomoći – od starijih prema mlađima – ključna u životima generacije današnjih nezaposlenih.

Potom, u konačnici, slijedi niz tema koje su se tijekom istraživanja izrazitije profilirale te ispostavile relevantnima. Među njima je čitatelju možda najne očekivanija (najintrigantnija) ona o odnosu nezaposlenosti i suvremene potrošnje, tj. o nezaposlenima kao akterima u tranzicijskom potrošačkom društvu.

U zaključnom poglavlju sumiraju se zapažanja i analiza te se iznose konkretni zaključci, djelomično i u vidu preporuka za oblikovanje budućih socijalnih politika, politika rada i zapošljavanja.

Interpretaciju i analizu (ne)posredno temeljim na nekoliko relevantnih etnoloških i sociokulturnoantropoloških teorijskih koncepata kao što su: *strategije preživljavanja* (Walker 1998; Italo 2004; Pine 1998, 2005, 2007), *obiteljske strategije* (Hareven 1990; Schwede 1991), *neformalni društveni odnosi (mreže)* (Neef i Adair 2004; Podgorelec i Klempić 2007), *neformalna ekonomija* (Hart 1988, 1997; Hann i Hart 2011; Neef 2004; Citron 2004) te *identitet* (Grbić 1994; Čapo Žmegač 1997, 2002).

Povijesni slijed studija siromaštva i nezaposlenosti, u okviru znanosti društveno-humanističke provenijencije i novinske struke, započinje prije više od stoljeća. U tridesetim godinama dvadesetog stoljeća, razdoblju Velike gospodarske krize (Velike depresije), uznapredovala su istraživanja te promišljanja uzroka i posljedica pojava poput nezaposlenosti i siromaštva. Ojačao je interes za sociokulturnu analizu (vlastitog) društva i to mahom kroz socijalno marginalizirane i isključene skupine. Znamenita djela te vrste nalazimo u Americi i znatno ranije od tridesetih godina (na primjer, studija pisana iz pera jednog utjecajnog ondašnjeg novinara Jacoba A. Riisa pod naslovom *How the Other Half Lives* iz 1890. godine), ali i utjecajna istraživanja u okviru sociološke Čikaške škole, koja su se razvila u subdisciplinarno područje urbane sociologije, zacrtavši model i okvir istraživanjima dotad neistraženih delinkventnih, marginalnih, supkulturnih skupina u velikim urbanim središtima. Prije svega, to su radovi sociologa Roberta E. Parka iz prvih desetljeća dvadesetog stoljeća, koji su do danas nezaobilazna referenca sociokulturnih istraživanja urbanog siromaštva i nezaposlenosti.<sup>39</sup>

<sup>39</sup> Vidjeti o tome detaljnije i opširnije u uvodnom tekstu studije *Marienthal* u izdanju iz 2008. godine autora Christiana Flecka.

Spomenimo jedno istraživanje koje se odvijalo u Europi, a koje je bilo potaknuto promjenama na socioekonomskom planu koje je donijelo razdoblje Velike depresije. To je utjecajno kvalitativno-kvantitativno istraživanje u Austriji između dva svjetska rata, na osnovi kojeg je nastala i znamenita studija nezaposlenosti objavljena pod naslovom *Marienthal: The Sociography of an Unemployed Community* Marie Jahoda, Paula F. Lazarsfelda i Hansa Zeisela 1971. godine.

U protekla dva desetljeća u europskom okviru teme nezaposlenosti, siromaštva i kriza nalazimo u golemom korpusu inozemnih (zapadnih) studija postsocijalizma nastalih na osnovi promjena koje je donio slom socijalističkih režima diljem Europe i šire od kraja osamdesetih godina. Te su studije, što je njihova glavna značajka, fokusirane na samu činjenicu gašenja socijalizma i uspostavljanja novih sustava (postsocijalizam), a što se u okvirima sociokulturnih analiza uglavnom interpretira kao “rez”, “promjena”, “stanje šoka”. U raspoloživoj etnografskoj građi ne nailazimo samo na manjak (napose u domaćoj literaturi), već i na disbalans. Naime, u pozamašnom korpusu inozemnih sociokulturnoantropoloških radova o postsocijalizmu i tranziciji bivših socijalističkih zemalja prevagu nose informacije o neformalnoj ekonomiji u postsocijalizmu, a oskudni su etnografski podatci i etnološki interes za tu temu samu po sebi ili kao dio socijalističkog razdoblja. Ti radovi afirmiraju upravo motiv razlike i promjene između tih dvaju razdoblja i sustava te su zaokupljeni temom velikih “rezova”; bilo da je riječ o promišljanju karakteristika i dosega promjena praksi i vrijednosti na prijelazu iz centraliziranog u neoliberalni ekonomski sustav (Dunn 2004; Italo 2004), bilo o kvalitativnim karakteristikama ekonomskih sustava (Friedlander i Robertson 1990; Hann i Hart 2011) ili o praksama i vrijednostima u sferi rada (Robertson 1990; Jackson 1999; Procoli 2004; Rivoli 2008).<sup>40</sup>

Treba reći kako je hrvatska etnologija taj pristup već osvijestila i kritički se spram njega postavila, mahom oslanjanjem na postkolonijalnu teorijsku misao, okarakteriziravši ga kao onaj koji funkcionira “po zakonu ‘napuhavanja’ razlika” (Prica 2004/2005: 15), misleći time na podcrtavanje (kulturnih)

<sup>40</sup> Na tezu o prvotnom “stanju šoka”, koji apostrofira prije svega kolektivnu mentalnu promjenu, nadovezuje se koncept “post-post socijalizma” (Sampson 2002: 298), prema kojemu bi naš suvremeni kontekst bio taj u kojem je tranzicijsko, prijelazno razdoblje, “razdoblje šoka”, završeno – prilagodba u političkom (na demokraciju) i u ekonomskom smislu (na tržišnu ekonomiju) je dovršena – i “ljudi sada imaju neku ideju o tome što znači i kako se manifestira logika tržišne ekonomije, različitih životnih standarda, rastućeg konsumerizma i sl.” (ibid.). Ova se tvrdnja može shvatiti kao pokušaj tumačenja geneze promjene svijesti i vrijednosti “običnih” ljudi, sudionika u tim makroprocesima.

razlika između Zapada i Istoka, ali i razlika na dijakronijskoj osnovi socijalizam – postsocijalizam. Na tragu te ocjene kao i rezultata moje empirijske analize daljnju ću analizu temeljiti na pristupu kojim zagovaram postojanje (neformalnih) kontinuiteta unutar (formalnih) promjena. Naime, neformalna ekonomija i “neformalna pravila ponašanja pokazuju iznimnu ‘otpornost’ na formalne institucionalne promjene u društvu”.<sup>41</sup> Sfera neformalne ekonomije je u Hrvatskoj bila sveprisutna i u socijalizmu, “zlatnom dobu” formalne zaposlenosti. Sveprisutna je i danas te tijekom protekla dva desetljeća tranzicije, otkada bilježimo drastičan porast formalne nezaposlenosti i deficit ponuda na formalnom tržištu rada.

Radovi iz područja ekonomske antropologije (Friedlander i Robertson 1990; Hann 2006; Hart i Hann 2011) i antropologije rada (Jackson 1999; Procoli 2004) posredno su važno teorijsko polazište za promišljanje socioekonomskih promjena u Hrvatskoj na prijelazu iz socijalističkoga u neoliberalni, kapitalistički ekonomski sustav te karakteristika i dosega tih promjena. Ovaj pristup donekle odgovara konceptu “teorije o prijađenom putu” (engl. *path dependancy*), prema kojemu su različita prediskustva ključ za razumijevanje suvremenih pojava i procesa. Suvremena istraživanja europske obitelji također mahom slijede ovaj pristup. Promjene i postojanosti u strukturi europske obitelji i rodbine, kao i u njihovoj ulozi u pružanju socijalne sigurnosti, ne objašnjavaju se više kao rezultat utjecaja različitih stupnjeva modernizacije, nego kao rezultat različitih putova (engl. *paths*) do modernizacije, odnosno povijesnih i kulturnih karakteristika na koje naliježu procesi modernizacije (Viazzo 2010: 140).

Naposljedku, u proteklih nekoliko godina radovi o socijalizmu i o tranziciji nastali su i u okviru domaće etnologije i kulturne antropologije. U godini koja je prethodila obrani doktorske disertacije (2012) na kojoj se temelji ova knjiga objavljena je studija o rudarenju na Labinštini kroz dvadeseto stoljeće, autora Andree Matoševića (2011). Potom su gotovo istodobno, po završetku mojeg istraživanja, nastajali radovi autorskoga dvojca Tee Škokić i Sanje Potkonjak o radnom i življenom iskustvu radnika posrnulog industrijskoga

41 Citat je preuzet iz teksta Maje Vehovec pod naslovom “Uloga neformalnih institucija u tranzicijskoj ekonomiji”, koji je dostupan u elektroničkom obliku na stranici: [http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:pnypAjmZyJl:www.efos.hr/dokumenti/3.Uloga%2520neformalnih%2520institucija%2520u%2520tranzicijskoj%2520ekonomiji.pdf+uloga+neformalnih+institucija&hl=hr&gl=hr&pid=bl&srcid=ADGEE-SiQ\\_oPb9KJ4WtXrJKbxdKM8yKp6TrLXj-AaODuXqeKfVhm-WY2aHYhkWFCn2mRnM5QaQVVF-LTBUSS3i6lxDO138CV7uqm0itCDRqVSTMSme51xu\\_ONgC4n9a2nbyZT9wyOSUD-&sig=AHIEtbTM4-TGnrUiu8uBptgC7FSjVZalXzw](http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:pnypAjmZyJl:www.efos.hr/dokumenti/3.Uloga%2520neformalnih%2520institucija%2520u%2520tranzicijskoj%2520ekonomiji.pdf+uloga+neformalnih+institucija&hl=hr&gl=hr&pid=bl&srcid=ADGEE-SiQ_oPb9KJ4WtXrJKbxdKM8yKp6TrLXj-AaODuXqeKfVhm-WY2aHYhkWFCn2mRnM5QaQVVF-LTBUSS3i6lxDO138CV7uqm0itCDRqVSTMSme51xu_ONgC4n9a2nbyZT9wyOSUD-&sig=AHIEtbTM4-TGnrUiu8uBptgC7FSjVZalXzw) (pristup: 20. 4. 2011.).

sektora (2013, 2016); nekoliko je radova također objavljeno i nastalo kao etnografija bivših velikih socijalističkih industrijskih pogona, a danas prijeponih i zaboravljenih mjesta (Škokić i Potkonjak 2013, 2016; Blagaić 2012; Bedalov 2017). Postoje radovi kojima se iz feminističkog ili rodno usmjerenog očista promišljaju iskustva i narativi socijalizma i rodne podjele rada (Jambrešić Kirin i Blagaić 2013; Mavrinac 2015) te bilježe promjene koje su iz perspektive antropologije mjesta i prostora te antropologije grada upisane u naracije, percepcije i valorizacije (Gulin Zrnić 2011, 2013). U regiji su istodobno objavljeni utjecajni naslovi koji su tematizirali i analizirali ilegalne ekonomske aktivnosti (Milosavljević 2010) te problematizirali postsocijalizam i potrošnju, tj. “normalizaciju” potrošnje (Erdei 2012).

## TRANZICIJA KAO ETNOLOŠKA I KULTURNOANTROPOLOŠKA TEMA

Nisam sklona jednoznačnim shvaćanjima pojma *tranzicija*. Naime, ako imamo u vidu da se povijest sastoji od smjena razdoblja, dakle i različitih *tranzicija*, razdoblje hrvatske tranzicije, koje se odnosi na protekla dva desetljeća, bio bi onda tek aktualan i čest uporabni naziv za taj period, koji, međutim, može biti upotrebljiv i za brojne druge promjene koje su se događale i ranije, na primjer prelaskom iz feudalnog u kapitalistički sustav, i to ne samo u Hrvatskoj. Osim toga, tranzicija se u bivšim socijalističkim zemljama odvijala na sličan način, ali nipošto nije svugdje bila ista. Kada se, dakle, govori o “etnologiji tranzicije”, treba preciznije odrediti u kojem smislu shvaćamo tranziciju, u užem ili širem.

U radu se bavim tranzicijom kao razdobljem velikih gospodarskih i političkih promjena koje su u znanstvenoj literaturi, kao i na razini političkoga diskursa, pod tim nazivom karakteristične ne samo za Hrvatsku, nego i za ostale europske bivše socijalističke zemlje. Promjene su započete krajem osamdesetih godina napuštanjem socijalističkoga političkog i ekonomskog sustava u vidu formiranja samostalnih država, odnosno prijelazom iz socijalizma i planske ekonomije na parlamentarni i neoliberalno-kapitalistički sustav.

Tranzicijom u Hrvatskoj, u tom užem smislu promjena koje su se odvijale od njezine političke samostalnosti, tj. 1990-ih, bavio se niz domaćih autora,



napose u okviru znanosti društvene provenijencije (sociologije, psihologije, povijesti, socijalnog rada, političke i ekonomske znanosti). U domaćim analizama tranzicijskog procesa tako nalazimo raznovrsne podatke i o nezaposlenima, socijalno ugroženima, siromašnima te onima koji participiraju u sferi neformalne ekonomije. Dosad su različitim metodama (kvalitativnom i kvantitativnom) i znanstvenoistraživačkim perspektivama analizirane socioekonomske i demografske prilike, promjene na tržištu rada, socijalna i obiteljska politika, funkcioniranje i transformacija ekonomskih sustava te (psihološke) transformacije u obitelji u Hrvatskoj. Međutim, ti su radovi uglavnom nastojali mjeriti i kvantificirati te fenomene, a tek se popratno ili nikako analiza usmjeravala na njihove kvalitativne, strukturalne značajke.<sup>42</sup>

Uz to, uočava se manjak istraživanja u okviru onih znanosti koje su temeljene na kvalitativnoj paradigmi i istraživačkoj metodologiji (kao što je etnologija i kulturna antropologija). Nedostaju radovi kojima bi se kvalitativno istraživalo i problematiziralo socioekonomske i kulturne aspekte tranzicije u Hrvatskoj od devedesetih godina do danas.<sup>43</sup> Taj manjak dijelom proizlazi iz već uočene prakse unutardisciplinarnog distanciranja od teških (socioekonomskih) tema (Bićanić 1936, 1952; Rihtman-Auguštin 1992: 83–87). S druge strane, i iz mogućih metodološko-epistemoloških problema u istraživanju suvremene svakodnevice, na primjer različitih prijepornih tzv. *insajderskih* pozicija istraživača (usp. Čapo Žmegač, Gulin Zrnić i Šantek 2006). Treći je razlog, svakako, ratni sukob od 1991. do 1995., koji je bio nagli “prekid” (Gulin Zrnić 2006: 9) radne i življene svakodnevice koji se (u vremenu u kojem se odvijao) nametnuo kao dominantna i najpotentnija tema etnološkog istraživanja i etnografskog dokumentiranja. Četvrti je, mišljenja sam, vezan uz važan utjecaj koji u protekla dva desetljeća u hrvatskoj etnologiji i kulturnoj antropologiji ima, premda nisam sigurna koliko je to među etnologima i kulturnim antropolozima osviješteno, postkolonijalna teorijska misao.

Hrvatsko iskustvo tranzicije nije obilježeno samo prijelazom iz jednopartijskog sustava na višestranački te s centralnoplanskog na tržišni sustav,

42 Vidi radove u tematu časopisa *Financijska teorija i praksa*, posvećenom temi neslužbenoga gospodarstva u Hrvatskoj pod naslovom *Neslužbeno gospodarstvo u Republici Hrvatskoj 1990. – 2000.* iz 2002. godine.

43 Tu “prazninu” popunjavaju pojedini radovi iz područja političke antropologije (na primjer, knjiga Dunje Rihtman-Auguštin iz 2000. godine pod naslovom *Ulice moga grada: antropologija domaćeg terena*, kao i korpus radova, premda u znatnoj mjeri teorijskih, nastalih u okviru znanstvenog projekta MZOŠ-a, pod naslovom *Postsocijalizam i kulturni subjekt: hibridne prakse kulturnog posredovanja (189–1890667-0663)*, voditeljice Ines Price. Već je na sličan način izneseno i kritičko mišljenje da se ni socijalizmom u okviru etnologije također nismo dovoljno bavili (Rihtman-Auguštin 1990: 21–32).



nego i stvaranjem novih političkih i ekonomskih elita te percipiranjem nelegitimnosti provođenja temeljnih procesa promjene (Županov 1996; Šakić 1999; Guardiancich 2007; Malenica 2007). Također, obilježeno je i ratnim događanjima (od 1991. do 1995. godine) i posljedicama rata (Guardiancich 2007: 92–94; Malenica 2007: 115). Ratne okolnosti te njima popraćene intenzivne političke promjene u Hrvatskoj i na tlu bivše Jugoslavije proželi su početkom devedesetih godina neposrednu življenu i radnu svakodnevicu pa i zamaglili neke paralelne procese (Malenica 2007: 115).

Aktivnim znanstvenim dokumentiranjem i autorefleksivnim promišljanjem ratnih događaja nastali su početkom devedesetih godina utjecajni domaći etnološki radovi o ratnim (npr. Čale Feldman, Prica i Senjković 1993; Jambrešić Kirin i Povrzanović 1996) i političkim zbivanjima (npr. Rihtman-Auguštin 1988, 2000) te (prisilnim) migracijskim iskustvima (npr. Povrzanović 1997; Čapo Žmegač 2002). Ti su radovi označili metodološki i teorijsko-epistemološki pomak u hrvatskoj etnologiji u odnosu na dotadašnja prevladavajuća povijesno usmjerena istraživanja. Njihova specifičnost počiva na tome što je u njima neposredna, življena ratna stvarnost znanstveno dokumentirana (“ratna etnografija”) (Prica 2001: 218–226) i promišljana u trenutcima njezina odvijanja. Slovačka etnologinja Zita Škovierová, govoreći o temama istraživanja u okviru slovačke etnologije, ističe kako su promjene na političkom i ekonomskom planu Slovačke na sličan način donijele nove interese i usmjerenja (2009: 219–231), tj. preokret u pogledu etnoloških pristupa i interesa. U Hrvatskoj aktualni socioekonomski procesi nisu, kao u slovačkom slučaju, imali većeg odjeka u domaćim etnološkim istraživanjima dijelom i zato što su, kako vidimo, istraživački interesi bili usmjereni na specifične ratne okolnosti, dakle odnijeli su prevagu nad istraživanjem istodobnih socioekonomskih previranja.

U razvoju recentne teorijske misli u hrvatskoj etnologiji zapažam, kako sam najavila, još jednu specifičnost koju povezujem s izostankom eksplicitnog etnografskog interesa za tranzicijske socioekonomske teme. Od devedesetih godina do danas u domaćoj je etnologiji i kulturnoj antropologiji profilirana utjecajna kritičko-teorijska misao postkolonijalne teorijske provenijencije.<sup>44</sup> Usmjerenja tek manjim dijelom na etnografsko dokumentiranje, bilježenje

<sup>44</sup> Osim niza njezinih pojedinačnih radova, valja istaknuti autorsku knjigu pod naslovom *Mala europska etnologija*, u kojoj se autorica Ines Prica, iz vizure postkolonijalne kritike, dosad jedina u Hrvatskoj bavila razvojem hrvatske etnološke teorijske misli i discipline (Prica 2001).

karakteristika suvremenih domaćih socioekonomskih procesa i tranzicije, građu je crpila u novonastalom, rastućem korpusu inozemne sociokulturno-antropološke literature o postsocijalizmu. Oslanjajući se primarno na koncept odnosa moći i problem zastupanja, u okviru te teorijske misli utemeljeno se promišljala, kritizirala i dekonstruirala “politika i poetika” (Čapo Žmegač, Gulin Zrnić i Šantek 2006) istraživanja inozemnih (Zapadnih) istraživača u kulturama Trećeg svijeta i posrnulog socijalizma. Domaća postkolonijalna kritika bila je, tako, usmjerena na “rađanje ‘postkolonijalnog subjekta’” (Prica 2001: 126) i dekonstrukciju znanstvenog diskursa o “postsocijalističkom Drugom”. Premda je u teorijskom i metodološko-epistemološkom smislu donijela iznimno važan korpus radova, stvorila je i svojevrsan zazor od (istraživanja) tranzicije,<sup>45</sup> prešutnu bojazan da se istraživanja domaćih etnologa ne podrede metanarativnom ključu inozemnih (Zapadnih) istraživača, “strateški unaprijed ograničenim terminima” (ibid.) i predznanjima.<sup>46</sup> Ta je bojazan dijelom opravdana jer se naslanja na ondašnje epistemološke i teorijsko-metodološke unutarstrukovne prijepore i krize domaće etnologije, potaknute rastakanjem tradicionalnoga etnološkog predmeta (*sela*) i jasnijom profilacijom dviju dominantnih etnoloških paradigmi (Braica 1990; Vince-Pallua 1994; Čapo Žmegač 1995; Prica 1999; Pletenac 2006; Škrbić-Alempijević i Oroz 2009), ne toliko u nedostatku vlastitih teorijskih i empirijskih temelja, koliko u iscrpljivanju u “debati nominalnih disciplina” (Prica 2004: 22; usp. Prica 1996: 61). Također, uzročno-posljedični aspekti napetog i prijepornog odnosa između etskih i emskih istraživačkih pozicija domaćih i inozemnih istraživača socijalizma i postsocijalizma, problematizirani u više navrata (usp. Todorova 1997; Prica 2004/2005: 16; Roth 2005; Hann et al. 2007),<sup>47</sup> bili su “nuspojava”, popratna okolnost zaziranja od istraživanja tranzicije, odnosno domaćeg nepristajanja na nametanje Zapadnih konceptualnih okvira. Ta je dihotomija dijelom proizlazila iz negativnih percepcija inozemnih istraživača od strane domaćih istraživača (Roth 2005: 122), kao i iz egzotizirajućih, mit-skih i stereotipizacijskih predodžbi koje su, s druge strane, inozemni istraži-

45 Ovu tvrdnju temeljim na nizu usmenih, razgovornih situacija s raznim domaćim etnologima, u kojima ta bojazan nije bila eksplicirana, već je to moja interpretacija i sažimanje raznih “nelagoda” povezanih s idejom da se pristupi istraživanju pojedinih aktualnih socioekonomskih i političkih pitanja.

46 Već je u više navrata pisano o tomu kako desetljećima ne postoji istraživačka i teorijska suradnja domaćih i inozemnih istraživača u kontekstu istraživanja socijalističke i postsocijalističke svakodnevice: “*Indigeneous ethnographic texts exist parallel to anthropological ones*” (Jakubowska 1993: 144; prema Roth 2005: 120); “*There was little scholarly cooperation and exchange of views*” (Roth 2005: 120).

47 U širem smislu, ta se zapažanja nadovezuju na utjecajan korpus svjetskih radova postkolonijalne teorijske misli.

vači nerijetko imali o socijalističkom i postsocijalističkom “Drugom” (ibid.), a o čemu su neki od njih i sami pisali (usp. Verdery 1996: 6; usp. Prica 2004: 20). Paradoks je to veći što u konačnoj količini inozemnih radova o post-socijalizmu i tranziciji Hrvatske na istraživačkoj karti Zapadnih istraživača gotovo da i nema.<sup>48</sup> Pridoda li se tomu nevelik broj domaćih radova, odnosno podcrta li se pozicija domaćih etnologa kao istraživačkih “statista” (Prica 2004/2005: 11), nailazimo na ozbiljan manjak “etnografije socijalističke kulture” (Prica 2004: 22)<sup>49</sup>, ali i tranzicijske, postsocijalističke, suvremene kulture (usp. Prica 2004/2005: 16).

## KRIZA

Na znatno široj razini od lokalne i/ili nacionalne sveprisutan je diskurs o tome da živimo u vremenu krize – ekološke, idejne, moralne, financijske – kao i da se krize izmjenjuju iznimnom dinamikom i da su “putujuće”: “Svijet očito postaje jedinstven (globalan) u tom smislu da se krize šire s mjesta na

48 Izuzev tada nekoliko istraživačkih projekata, vođenih pojedinačno od nekolicine inozemnih istraživača, na primjer Carolin Leutloff-Grandits (2003 i 2005/2006), Kirsti Mathiensen Hjemdahl (2005) i Christin Meischner (2008). Još je jedna zanimljivost koja može govoriti u prilog nepostojanja Hrvatske na istraživačkoj karti Zapadne sociokulturne antropologije. Autorica ovog rada je, kao prva etnologinja iz Hrvatske, boravila krajem 2007. godine tri mjeseca u Institutu Max Planck za socijalnu antropologiju u Halle/Saale u Njemačkoj, osnovanom 1999. godine. Taj institut slovi među aktivnim europskim istraživačima postsocijalizma kao središnji europski istraživački centar za sociokulturnu antropologiju postsocijalizma s, među ostalim, najopremljenijom antropološkom knjižnicom iz tog i ostalih područja antropologije (kako je istaknula u jednom usmenom razgovoru u rujnu 2007. godine ugledna britanska antropologinja Frances Pine, zaposlena na Sveučilištu Cambridge u Velikoj Britaniji, dugogodišnja suradnica Instituta). Hrvatska je u istraživačke projekte te institucije dotad bila uključena tek u dva navrata: u okviru teme jednog doktorskog rada i u okviru jednog međunarodnog komparativnog istraživačkog projekta. Prilikom kraćeg izlaganja prijedloga doktorskog istraživanja u tom institutu, u prosincu 2007. godine, autoricu ovog rada dočekala je nekolicina tamošnjih antropologa s eksplicitnim interesom za temu disertacije. Interes je bio motiviran činjenicom da se rad tiče Hrvatske, “nepoznate” ondašnjim suradnicima i stipendistima Instituta, što govori u prilog spomenutoj marginalizaciji (postsocijalističke) Hrvatske u inozemnim istraživačkim projektima.

49 Svojevremeno je u okviru Hrvatskog etnološkog društva (HED) pokrenuta ideja o provedbi interdisciplinarnog znanstvenog projekta pod radnim naslovom “Hrvatska 1945–1990”, čija bi funkcija bila “s gledišta društveno-humanističkih znanosti osvijetliti društvene procese i zbivanja toga doba, tj. pomoću rezultata tog istraživanja (...) podastrijeti sliku dotičnog razdoblja i razmišljanja o njemu. Taj projekt logično bi vodio u sljedeći – ‘Hrvatska od 1990. do danas’ – a sve u cilju sagledavanja procesa i problema naše svakodnevice, tj. doba u kojem živimo”. Izvor: [http://www.hrvatskoetnoloskodrustvo.hr/tekst/skup\\_2005/23](http://www.hrvatskoetnoloskodrustvo.hr/tekst/skup_2005/23) (pristup: 20. 6. 2011.). Projekt, međutim, nije rezultirao sustavnijim i dugoročnijim istraživanjima te zbornikom radova kao rezultatom tih istraživanja, kako je isprva bio zamišljen, već se u okviru Godišnjeg skupa HED-a održanog 2005. godine u Lubicinama na otoku Cresu tema izravno ticala razdoblja socijalizma. Skup je bio održan pod naslovom “Kultura i transformacija: Hrvatska 1945. – 1990.” U nedostatku zbornika radova s tog skupa, sažeci izlaganja dostupni su na internetskim stranicama Društva. Izvor: [http://www.hrvatskoetnoloskodrustvo.hr/tekst/skup\\_2005/23](http://www.hrvatskoetnoloskodrustvo.hr/tekst/skup_2005/23) (pristup: 20. 6. 2011.).

mjesto” (Šporer 2001: 16). Kako je dijelom već pojašnjeno, krizom u širem smislu smatram manjak temeljnih društvenih vrijednosti u svakodnevnoj praksi, kulturnu krizu koja nosi probleme poput socijalne neosjetljivosti, urbanizacije siromaštva, rastuće nezaposlenosti i dr., a u čijem kontekstu i nezaposlenost (p)ostaje sveprisutan i višeznačan fenomen i problem. Na europskoj i svjetskoj razini od 2008. godine aktualan je diskurs o svjetskoj financijskoj krizi. Materijalni pokazatelj te krize u Hrvatskoj bio je *krizni porez*, tzv. harač,<sup>50</sup> uveden 1. siječnja 2010. godine odlukom Vlade, koji je u šestomjesečnom razdoblju umanjio prosječnu neto plaću za iznos od približno tristo kuna. Međutim, paralelni sustav perpetuiranja i “proizvodnje” krize odvijao se i na društvenoj i mentalnoj razini kroz razne oblike (medijske, marketinške i razgovorne) komunikacije. Percepcije i valorizacije vlastitih materijalnih prilika često su iskazivane tako da se kao odgovor na pitanje “Kako si?” često moglo čuti kako je netko “recesijski”, a razgovori o vlastitim materijalnim prilikama završavali bi oportunističkom konstatacijom o nepovoljnim prilikama na općoj razini: “Ali, što se može, svima je sad kriza...” Te su izjave srodne uobičajenim načinima iskazivanja i valoriziranja vlastitih prilika u razgovornom diskursu u Hrvatskoj, a koje su često iskazivane upravo kroz pojam “preživljavanja” (točnije, kroz metaforu “preživljavanja”, o čemu će kasnije biti više riječi). Sveprisutnost recesijskog diskursa nije se odrazila samo na razgovornu, nego se mogla uočiti, na primjer, i na marketinškoj razini. Tako su trgovački potezi u svrhu podizanja potrošnje bili motivirani krizom. Poznata zagrebačka slastičarnica je u ljeto 2010. godine imala “Antirecesijski dan” – svaki se utorak, uz naručenu kavu, kolač mogao kupiti po cijeni nižoj za 50% – dok je trgovina rabljenom odjećom u središtu Zagreba, gdje su u svega nekoliko mjeseci takve trgovine postale brojnije od ostalih, oglašavala sniženje pod nazivom “Recesijski popust”. Motiv “recesije”, “krize”, a i s njime povezane prodajne “akcije” pozivali su na kupnju tako da “pod krinkom navodno ugodne ponude i sniženih cijena na potrošača djeluju psihološki-manipulativno, reklamno-oglasnim marketinškim strategijama”, stvarajući “osjećaj da su proizvodi na sniženju izuzetna prilika za povoljnu kupovinu” (Hromadžić 2008: 90). U međuvremenu taj “recesijski” kolo-

---

50 Ovo je pejorativni naziv za krizni porez koji je, u smislu simboličnog otpora i kritičkog pozicioniranja “običnih” ljudi (platiša iznenadno uvedenog poreznog opterećenja), od uvođenja poreza, pa sve vrijeme njegova trajanja, bio iznimno često korišten u razgovornom i medijskom diskursu (a što je potom izazvalo povratna negodovanja aktualnih predstavnika Vlade).

kvijalni i trgovački diskurs u Hrvatskoj jenjava, ali je svakako (bio) znatno dugotrajniji od samih ekonomskih implikacija krize poput šestomjesečnog razdoblja implementacije spomenute porezne politike.

Krize se izmjenjuju. Svako vrijeme ima svoje dramatične događaje te manje ili veće promjene u okruženju. Da su se i ranije izmjenjivale krize i stabilnija razdoblja na makroekonomskom planu i da su se javljale percepcije “kriznog” stanja, kazuju nam, na primjer, dijeljene asocijacije na socijalizam i sjećanja na ekonomsku krizu krajem osamdesetih godina i kupovinu goriva prema načelu “par – nepar” (usp. Prošić-Dvornić 1990: 51) kao svojevrsne metafore za krizu cjelokupnog sustava pred zamiranjem (usp. Sekelj 1990; Hromadžić 2008: 69). Nedavno, početkom 2009. godine, dogodila se višednevna ekonomska kriza na polju energenata koja se na europskoj i hrvatskoj razini manifestirala u vidu nestašice plina itd. Početkom devedesetih godina u Hrvatskoj je nastupila i ratna kriza, a potom višegodišnji oporavak od posljedica rata. Te su krize uzrokovale svojevrsni zastoj, promjenu potrošačkog ponašanja, tjedne ili dnevne dinamike rada na radnom mjestu ili kod kuće. Ono što je etnološki relevantno jest da, osim materijalnih, krize nose i nematerijalne – društvene, kulturne, identitetske – konsekvence. Neke kriza stvara, neke preoblikuje, a na neke se naslanja. Nemam pretenzija ovdje uspostaviti isključivo kauzalne veze između ranijih, recentnih i aktualnih (kriza) nezaposlenosti, primjerice apostrofiranjem kategorije “nasljeđa” kao ekskluzivne odrednice današnjih procesa i pojava u odnosu na razdoblje koje im je prethodilo, već na samom početku skrenuti pozornost na namjeru izbjegavanja egzotizacije tranzicijskog procesa podvlačenjem nekih perzistentnih strukturalnih značajki suvremenog fenomena nezaposlenosti na mikrorazinama društva, koje u određenoj mjeri imaju duže trajanje od njihovih “jasnih” manifestacija u okviru posljednja dva desetljeća.

U domaćoj su etnologiji početkom devedesetih godina potaknuta etnološka “proučavanja društva u krizi” (Uredništvo 1990: 5). To su bile godine velikih političkih prevrata na prostoru bivše Jugoslavije, za kojima su uslijedili i oni ekonomski. Procjenjuje se da je devedesetih godina otpušteno oko 500 000 radnika nekadašnjih velikih državnih poduzeća, a sve je u velikoj mjeri bilo popraćeno nizom dodatnih problema koji su, kako je već spomenuto, stvorili uvjerenje o neproporcionalnoj “podjeli tereta” tranzicije: “hrvatski građani su prijelomne 1990. aklamacijom podržali ukidanje društvenog vlasništva i njegovo pretvaranje u državno [pretvorba, op. T. R.],

koje je zatim, po klijentelističkim ključevima, klizilo u tajkunsko<sup>51</sup> (Schneider 2011: 16; usp. Vojnić 2000: 21–27; Bićanić i Franićević 2005; Malenica 2007: 133–134).

U *Etnološkoj tribini*, godišnjaku Hrvatskog etnološkog društva (HED), 1990. tema krize uvedena je u etnološke krugove tematom pod naslovom “Etnologija i kriza”. Temat se doticao različitih uže definiranih tema, ali je i “krizu” u okvirima ondašnje jugoslavenske etnologije “otvorio” i o njoj raspravljao u širem smislu – “kao o totalnoj društvenoj pojavi” (ibid.). U središnjoj tematskoj rubrici objavljeni su radovi koji “u obzoru etnološkog interesa postavljaju različite aspekte društvene, gospodarske i političke krize u Jugoslaviji”<sup>52</sup> (ibid.).

Treba spomenuti još jedan temat iz tih godina, također objavljen u izdanju HED-a. Riječ je o zborniku radova s 23. kongresa ondašnjega Saveza etnoloških društava Jugoslavije (SEDJ) održanog u listopadu 1989. godine. Veći dio izlaganja sa skupa doraden je i objavljen dvije godine kasnije u zborniku pod naslovom *Simboli identiteta (studije, eseji, građa)*. Premda je zamišljeno da zbornik okupi “različite aspekte fenomena koji je u naslovu” (Uredništvo 1991: 5), baveći se istodobno i disciplinom koja je već onda pokazivala potrebu za propitivanjem dosega i tradicija različitih pristupa, pa i propitivanjem “samog identiteta etnologije kao znanosti” (ibid.; Sklevicky 1991), pojedini su autori tekstova u tom zborniku jasno adresirali onovremene političke, ekonomske ili društvene događaje. Katkad ih spominjući u općim kategorijama, kao “zanimljivo” vrijeme u kojem živimo (Sklevicky 1991: 45, 46) ili kao “jugoslavensku ekonomsku krizu” (Prošić-Dvornić 1990: 47) ili govoreći o “kontekstu ukupnih političkih zbivanja” (Prošić-Dvornić 1991: 349); ali istodobno implicitno, ili u nastavku rada eksplicitnije, zapravo adresirajući *krizu* holistički, na široj sociokulturnoj, simboličkoj i strukturalnoj razini. Tako Mirjana Prošić-Dvornić piše:

Kriza jugoslovenskog društva (ili društava) nije neka posebna (politička, ekonomska, ideološka, moralna i sl., mada se ona doista prvo

51 Ugledni hrvatski ekonomist Dragomir Vojnić *Zakon o pretvorbi* iz devedesetih godina, koji je bio osnovom za provođenje ovih procesa, ocjenjuje kao “najveće zlo” (Vojnić 2000: 27).

52 Socioekonomski aspekti ondašnje jugoslavenske krize razmotreni su naročito u tri rada: onom Aleksandre Muraj o neformalnoj ekonomiji, Slavka Kremenšeka o načinu življenja kao etnološki i kulturmoantropološki relevantnom višeznačenjskom konceptu kulture svakodnevice (kroz koji se promatraju krizna i nekrizna stanja) te Mirjane Prošić-Dvornić o ekonomskoj i moralnoj krizi društva u cjelini, a na primjeru beogradske urbane svakodnevice.

ispoljila u ekonomskoj sferi) prolazna, periodična ili ciklična pojava, immanentna sistemu čije će razrješenje rezultirati njegovom daljom i uspješnom modifikacijom. Naprotiv, kako se decenija približavala svom kraju, postajalo je sve očiglednije da je u pitanju opšta kriza koja zadire u same temelje globalnog društva, odnosno u sistem ideja i vrednosti koje ga određuje, a koja se istovremeno ispoljavala u vidu posebnih, ali strukturalno povezanih poremećaja kao što su kroza ekonomije, legitimiteta vlasti, identiteta (nacionalnog, političkog i društvenog), ravnoteže i legitimiteta zajednice. (Prošić-Dvornić 1990: 48)

Interpretacije krize mogu se razabrati i u pojedinačnim radovima koji se bave različitim nesvakidašnjim životnim (kriznim) situacijama poput migracija i ratnih događanja u Hrvatskoj početkom devedesetih godina. Ipak, najveći broj novijih domaćih radova o drugim ekonomskim problemima, izazovima i krizama, poput nezaposlenosti, ne nalazimo tih godina u sklopu etnologije, nego drugih znanstvenih disciplina društvene provenijencije: (socijalne) ekonomije, javnih financija, socijalnog rada, sociologije i psihologije.

Što je važno istaknuti u vezi s dosadašnjim etnološkim (ne)bavljenjem krizom? Višedesetljetni lokus i fokus domaćeg etnološkog interesa bilo je *selo*. “Već u uvodnim dijelovima *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* Antun Radić (...) [smješta] našu znanost u prostor: napominje da ćemo građu skupljati o onom većem dijelu naroda koji ‘živi po selima’” (Gulin Zrnić 2011: 69; Radić 1997 [1987]: 1). No u domaćim etnološkim istraživanjima “sela” i “na selu”<sup>53</sup> nismo uvijek mogli naići na jasnu povijesnu i socioekonomsku kontekstualizaciju. To se može nadovezati na već jasno postavljenu kritiku unutar same novije etnologije o manjku socioekonomskih i povijesnih kontekstualizacija i problemu *etnoloških idealizacija* (Rihtman-Augustin 1984; Čapo Žmegač 1997: 12; Prica 2001) kao i pojedina kritička tumačenja uporabe *etnografskog prezenta* (Šantek 2000), koji je, prema tim tumačenjima, implicitno vezan uz idealizaciju i određeni obrazac reprezentacije. Dok su se etnolozi i folkloristi međuratnoga razdoblja “spasiteljski” (usp. Primorac 2010: 33) trudili zabilježiti i (u izvornoj i/ili sekundarnoj funkciji) očuvati pojedine običaje, s druge su strane onovremeni socijalni ekonomisti isticali kako “preživjeli narodni običaji upropaštavaju narod” (Bićanić 1936:

<sup>53</sup> Ovdje se oslanjam na dinstinkciju na koju je domaćem krugu znanstvenika pažnju skrenula Valentina Gulin Zrnić, a koja se odnosi na dvorsnost kvalitativnih urbanih istraživanja, prema kojima su jedna *antropologija* “u gradu”, a druga *antropologija* “grada” (Gulin Zrnić 2009: 21).



99–101), misleći na sraz “stvarnog” ekonomskog standarda seljaka i lokalnih društvenih očekivanja vezanih uz održavanje pojedinih običaja (svadbe, pogrebne svečanosti).<sup>54</sup>

Doista, čitajući neetnološke radove iz prve polovice dvadesetog stoljeća (razdoblja u kojemu nastaje najveći broj znamenitih etnografskih monografija), odnosno uvidom u druga disciplinarna gledišta, razotkrivamo nešto čega u monografijama nema: iznimno težak socioekonomski kontekst hrvatskoga sela. Jasno uočavamo politizaciju i idealizaciju ondašnjeg istraživanog, kao i nedostatak ondašnjega angažiranog etnološkog bavljenja (teškim) socioekonomskim prilikama na selu. Rudolf Bićanić je 1936. godine eksplicitno kritizirao idealizacije u etnografskom pristupu na primjeru onovremenih istraživanja seljačkog, narodnog odijela, upozoravajući na manjak socioekonomske kontekstualizacije:

Kad se o pitanju narodnog odijela raspravlja s gledišta etnografskog ili možda sa stanovišta romantične idile o lijepom životu “primitivaca”, onda se mnogo griješi, ako se zaključci iz tih područja prenesu na ekonomsko područje. U krutoj životnoj borbi dobiva tako potrebna stvar, kao što je odijelo, sasvim drugo značenje nego kad se gleda na nju kroz naočale etnografskog muzeja ili kao na paradiranje u lijepoj nošnji, igrajući se nestašno seljaka “kao u Arkadiji”.<sup>55</sup> (Bićanić 1936: 43)

To, međutim, nije problem isključivo etnoloških radova, što nipošto ne ističem kao opravdanje, nego proširujem kontekst spomenutih etnoloških idealizacija hrvatskog sela. Kritiku tih idealizacija nalazimo i u kronici pod naslovom *Zagreb: jučer, danas, sutra* (1965), u kojoj su okupljeni novinski članci na temu Zagreba i šire okolice, prethodno objavljeni u *Zagrebačkoj panorami*,

54 Bićanićeva je kritika dio ondašnjega pokroviteljskog, racionalnog mišljenja, u okviru ondašnje politike okrenute seljačkom sloju. Tako je i Zvonimir Restek, koji je početkom četrdesetih godina dvadesetog stoljeća bio predsjednik Glavnog odbora Hrvatske seljačke stranke (HSS), 1939. godine objavio sličan kratak tekst pod naslovom “Nepotrebni miraz i velika gizda upropašćuju seljačko gospodarstvo” u *Seljačkoj slazi*, br. 4, str. 100–101.

55 Da nije riječ isključivo o starijim pristupima pokazuje nam jedan strukovni događaj nedavnoga datuma. Riječ je o skupu Hrvatskog etnološkog društva pod naslovom “Kako žive seljaci? Identitet, reprezentacije, kulturne prakse suvremenog seljaštva”, održanom 2010. godine u Zagrebu. U razgovornim situacijama među etnolozima ta je najavljena tema skupa bila komentirana kao povratak teme sela u okvire etnološkog interesa. Skup je kroz pojedina izlaganja reafirmirao neka bitna pitanja pojmovne, epistemološke i metodološke naravi. Međutim, kako je održan u godini koja je obilovala domaćim političkim i ekonomskim previranjima, recesijskim napetostima i novonastalim nizom štrajkova radnika i – seljaka, u konačnici, prema dojmu mnogih sudionika, skup nije rezultirao temama, pristupima i raspravama koje bi izravno valorizirale i analizirale aktualna zbivanja. Dok su slavonski seljaci, kojima je “voda došla do grla”, izlazili na ulice i blokiravši ih traktorima, odlučno od Vlade zahtijevali podizanje otkupne cijene pšenice i isplaćivanje zakašnjelih poticaja, na skupu je velik dio izlaganja bio u znaku etnografija prošlog i suvremenog tradicijskoga glazbenog i graditeljskog stvaralaštva.



mjesečniku koji je u Zagrebu izlazio šezdesetih godina. Tako se u jednom od članaka kritički piše o kolokvijalnom idealiziranju i stereotipiziranju Zagorja kao “pitomog kraja”<sup>56</sup> (Blažina 1965: 129) te se ističe da je velika zabluda (i “Zagorci imaju pravo reći prevara”) (ibid.) što se Zagorje naziva “hrvatskom Švicom” (hrvatskom Švicarskom) te da premda “službeno Zagorje prate epiteti ‘pitomo’, ‘ubavo’, ‘zeleno’, ‘napredno i bogato’”, to je “ukoliko se ne odnosi na prirodne ljepote – zabluda” (Blažina 1965: 128–129). U nastavku su nabrojani tradicionalni problemi toga kraja, od prenapučenosti stanovništva, niske plodnosti tla, male površine obradivih površina, visokih i strmih nagiba zemljišta, do oštre kontinentalne klime (ibid.), te se zaključuje: “to je prava slika Hrvatskog zagorja, prilično kontrastna onome što se obično misli kad se razgovara o ‘pitomom kraju’” (ibid.).

U domaćoj je etnologiji Dunja Rihtman-Auguštin 1984. godine istaknula nedostatak etnološkog interesa za ekonomske aspekte života seljaka, interpretirajući ga kasnije i kao disciplinarno zaziranje od “teških” tema (Rihtman-Auguštin 1992: 83–87). Rudolf Bićanić je već tridesetih godina prošlog stoljeća postavio temelje istraživanjima slojevitih gospodarskih odnosa na selu, promjena “koje u životu seljaka izaziva prodor novčane ekonomije i potrebu povezanog istraživanja gospodarstva i društva” (Šantek 2000: 71). Na to su osamdesetih godina kritički upozorile već Olga Supek (1988) i Dunja Rihtman-Auguštin, istaknuvši doprinos Bićanića i činjenicu da iz etnološke literature ne dobivamo podatke “o tom jednom paru čizama što ih je posjedovala obitelj od desetak članova” (Rihtman-Auguštin 1984: 34). Rihtman-Auguštin je u skladu s tim predlagala: “zbog toga (...) treba čitati one druge knjige, one s podacima o ekonomskom stanju naroda” (Rihtman-Auguštin 1984: 34).

Doista, tek iz radova povjesničara, sociologa (sela) i (socijalnih) ekonomista doznajemo da je život na seoskom domaćinstvu u međuratnom razdoblju bio izrazito težak, zasnovan prije svega na mukotrpnom fizičkom radu u agrarnoj djelatnosti (usp. Bićanić 1936; Leček 2000; Pavličević 1989). No etnolozi uglavnom i danas na terenu mogu zabilježiti sveprisutnost kazivanja o mukotrpnosti (prošlih i/ili sadašnjih) ručno obavljanih poslova, često izričanih pod općom sintagmom “rad na zemlji” i/ili “život na selu”. I u mojem su istraživanju sugovornici tako opisivali životu na selu, ne samo onaj koji

<sup>56</sup> Riječ je o novinskom članku objavljenom u *Zagrebačkoj panorami*, 11–12, 1962. godine, pod naslovom “Zagorci su (odsada) Zagrepčani”, a kojim se tematiziraju potisni faktori koji su ih prisilili na iseljavanje.

bi se odnosio na spomenuto međuratno razdoblje, nego i onaj do sredine dvadesetog stoljeća, kada na prostoru bivše Jugoslavije i započinju masovne ekonomske migracije iz sela u grad. Sugovornici starije životne dobi, podrijetlom iz ruralnih područja, premda više desetljeća nastanjeni u gradu, živo se prisjećaju roditeljskog i/ili osobnog iskustva raznih potisnih faktora tih ekonomskih emigracija polovicom dvadesetog stoljeća i kasnije, opisujući ih kao: “izlazak iz seoske muke”, “odlazak trbuhom za kruhom” ili “spas”. Vlastito i/ili roditeljsko iskustvo dotadašnje mukotrpnosti življenja u ruralnim područjima impliciraju čestom završnom rečenicom u svojim kazivanjima: “Ne ponovilo se.”

O toj mukotrpnosti svjedoči dio znanstvene literature koja ne pokazuje tendencije romantičnih idealizacija života na selu. Tako, primjerice, ruralni sociolog Vlado Puljiz piše kako se u egzodusu u kojemu su seljaci stremili prema gradovima ustvari težilo “za socijalnom sigurnošću” jer “rad u poljoprivredi duže traje, teži je, naporniji, prljaviji; on je svakodnevna iscrpljujuća borba s prirodom” (Puljiz 1977: 110). Grad je, dakle, binarna suprotnost tegobama seoskog života, ekvivalent “boljeg” i “lakšeg” života (“spasa”), čak i tada kada je gradski način života zapravo bio nalik onomu u ishodištu iseljavanja (ibid.: 150): jednom došavši u gradove, u prvim desetljećima nakon Drugog svjetskog rata, stanovnici su živjeli bez struje, vodovoda i kanalizacije te bez asfaltiranih putova. Infrastrukturni je gradski standard bio nalik onomu koji su za sobom ostavili radni emigranti: “Kad se sjetim tog blata, kad sam se ja bio doselio kao mali krajem šezdesetih. Nije još bilo asfalta. Baš se sjećam tog blata posvuda, jako.”

Bićanić je na osnovi obilaska ruralnih područja (“pasivnih krajeva”), tj. empirijskog terenskog spoznavanja životnih prilika na selu u međuratnom razdoblju (dvadesetih i tridesetih godina), upozorio na to da su (teška) socijalno-ekonomska pitanja “naroda”, “ljudi”, najmanje ispitana (Bićanić 1936: 5). Njegovu utjecajnu studiju pod naslovom *Kako živi narod: život u pasivnim krajevima* (1936) već nakon čitanja uvodnih redaka možemo s pravom preimenovati u “Kako teško živi narod!”. To je studija ekonomskih prilika ruralnih krajeva Like, Primorja, zapadne Bosne, Hercegovine i Dalmatinske zagore između dva svjetska rata u vrijeme prodiranja kapitalizma na selo. Bićanića je zanimao “problem odnosa prema tržištu” kao “čvorište s koga se mogu da protumače i ostali ekonomski problemi sela” (Bićanić 1936: 5), ali je tomu pristupao holistički, usporedo istražujući različite aspekte

seoske svakodnevice. Premda nije skrivao zadivljenost požrtvovnošću i neistraženošću tog “drugog” svijeta, različitog od gospodskoga (građanskoga, gradskoga) iz kojeg je sam potjecao, objasnio je i motive za istraživanje, utemeljene na ideji prosvjetiteljskog, primijenjenog djelovanja. Znanstveno je dokumentiranje imalo za Bićanića izravan cilj: podizanje kvalitete života ljudi na selu kroz buduću modernizaciju (na primjer, unaprjeđenje infrastrukturne razine i sl.). Stoga je u svojim radovima često postavljao pitanja poput: “Kakav je izlaz moguć iz tog teškog stanja za siromašan i izrabljivan narod kao što je naš” (1936: 42)? Ta bi nastojanja, u načelu, mogla biti ekvivalent “primijenjenoj etnologiji”, ako je shvaćamo kao onu kojoj je smisao “upravo u tome da svojim djelovanjem stručnjaci svijet učine boljim te olakšaju i omoguće bolje razumijevanje izazvano određenim promjenama u društvu, da riješe praktične probleme u ljudskim odnosima” (Zebec 2006: 190). Ipak, u praksi boljitak koji bi iziskivao modernizacijsku mijenu hrvatskoga sela bio je ono od čega je zazirala (“spasiteljska”) etnologija. U tom je međuratnom razdoblju kulturna politika bila usmjerena na pokušaje “obnove” (ranih tridesetih godina) (Ceribašić 2003: 84–85) i “čuvanja” (kasnih tridesetih godina) (ibid.: 91–92) “starinskog narodnog blaga” (ibid.: 85) kroz “organiziranu folklornu djelatnost i javne priredbe” (ibid.: 17). Osim što su imale pridonositi “emocionalnom ispunjenju seljaštva” (ibid.: 85), trebale su pomoći i u “borbi protiv oskudice i sve većih socijalnih razlika na selu” (ibid.).

Ondašnja etnografska literatura ne pokazuje ta nastojanja ni osjetljivost za ta pitanja.<sup>57</sup> U njoj je konstruirana neka drukčija “stvarnost” i “istina” (Rihtman-Auguštin 1984: 43). O tomu nam, kao primjer tih drugih “istina” o ekonomskom životu seljaka koje ne nalazimo u etnološkoj literaturi, a na osnovi triju knjiga (jedne Reljkovića i dviju Bićanića) te rezultata jedne gospodarske ankete provedene sredinom devetnaestog stoljeća, argumentirano govori Rihtman-Auguštin.

Ovomu bih dodala i dva unutarstrukovna primjera etnoloških pristupa novijega datuma koji govore u prilog tezi i kritici koju je iznijela Rihtman-Auguštin. Prvo, riječ je o knjizi *Baština hrvatskog sela* Milovana Gavazzija (1991), jednoj od generacijama najčitanijih knjiga u okviru prvih godina stu-

57 U jednoj rečenici, ali bez referiranja na konkretnu literaturu, Zorica Vitez u uvodnom dijelu knjige o hrvatskim svadbenim običajima piše upravo suprotno: “Etnografska literatura svjedoči o vrlo teškom životu seljaka, o neprestanoj borbi za preživljavanje, o siromaštvu koje je prevladavalo nad bogatstvom” (Vitez 2003: 15). Ne bih se složila s autoricom. O tomu bi direktno trebala svjedočiti, ali ne svjedoči. O tomu svjedoči spomenuta druga literatura.

dija etnologije na zagrebačkom sveučilištu. Knjiga je rezultat višedesetljetnih terenskih obilazaka i empirijskih istraživanja, koje je Gavazzi provodio od tridesetih godina dvadesetog stoljeća. U njoj nigdje ne nalazimo podatke o teškim socioekonomskim prilikama na hrvatskom selu, premda je riječ o desetljećima pozamašnih “kriza” (raslojavanje sela, odlazak u gradove, zaduživanje, nizak standard i sl.). Knjiga je pregledan niz etnoloških artefakata i tradicijskih pojava što je, valja spomenuti, znatno pridonijelo njezinoj čitanosti među generacijama studenata i onih koji su se pripremali za upis na studij etnologije. Međutim, pri opisu tih etnografskih sadržaja potpuno je izostala njihova socioekonomska kontekstualizacija, odnosno postavljanje etnoloških artefakata u odnos s prošlom i suvremenom (teškom) seoskom ekonomskom svakodnevicom koja je masovno potjerala seljake u gradove.<sup>58</sup>

Drugi je primjer jedan raniji zbornik radova pod naslovom *Etnografska baština okolice Zagreba* (1994). Zbornik obuhvaća četrnaest tematskih cjelina<sup>59</sup> i predstavlja prilog sustavnim etnografskim istraživanjima na širem području zagrebačke okolice u vidu “evidentiranja etnografskih spomenika<sup>60</sup> na prostoru zagrebačke regije” (Petrić i Sinković 1988: 9). Tu je, također, riječ o etnografskom opisu tradicijskih sadržaja. Ono što se u tekstovima zapaža, a što se u uvodnom poglavlju zbornika i eksplicira kao polazište, jest osviještenost terenskih istraživača (etnologa) da je njihov istraživački rad, s postavljenim fokusom interesa, zapravo nužno i primarno “rekonstruktivnog karaktera” (usp. Đaković 1988: 67). Tekstovi u tom zborniku nastali su na temelju etnografskog istraživanja koje je organizirao stručni kolegij Etnografskog muzeja u Zagrebu, obrazloženog “hitnom potrebom registriranja tradicijskih oblika kulture, koji se na ovom području naglo gube zbog jakog utjecaja grada Zagreba i njegovih prigradskih naselja” (Petrić i Sinković 1988: 9). Navodi se kako je “organizirano ekipno istraživanje na području ovih sela provedeno (...) u zadnji čas<sup>61</sup> jer su donedavna ruralna naselja postala danas

58 Gavazzijeva je knjiga objavljena sedam godina nakon što je Rihtman-Auguštin već bila iznijela kritiku na račun dotadašnjih etnoloških pristupa: “Kad se pokazalo da je običaj ili neki predmet materijalne kulture ili nešto drugo nastalo ‘u narodu’ i kad se utvrdilo da je to stara slavenska, ili balkanska, ili neka druga pojava, s uvjerenjem ili aluzijama o kontinuitetu, istraživanje je bilo završeno. Nije postojala mogućnost da se postave neka druga pitanja, na primjer o socijalnoj strukturi i relaciji etnološke pojave prema toj strukturi ili unutar te strukture, ili o odnosu ekonomskih stanja i simboličkih pojava u kulturi, ili pak o komunikacijskim interakcijama i o smislu i značenju kulturnih pojava, o njihovoj mjeni” (1984: 11).

59 To su: graditeljstvo, gospodarstvo, transport, obrti, rukotvorstvo, narodne nošnje, svadbeni običaji, običaji uz rođenje, pogrebni običaji, godišnji običaji, lov i ribolov, prehrana, higijena i medicina i dječje igre.

60 Istaknula T. R.

61 Isto.

urbana gradska predgrađa”<sup>62</sup> (Gjetvaj 1988: 14). Tu se eksplicitno ogledaju spomenute “spasiteljske” tendencije domaće etnologije, a zatečene transformacije “etnografskih spomenika” sa žaljenjem se poimaju kao suvremena devijacija.

Uzmemo li u obzir istodobna sustavna istraživanja koja su se provodila u sklopu subdisciplinarnog područja ruralne sociologije, primijetit ćemo da ondašnja sociologija bilježi iste promjene, ali analitički i bez romantičarskih tendencija. Sociološka istraživanja tada nisu imala, kao etnografska, rekonstruktivan karakter, već opservacijsko-analitički, s fokusom na transformacije i procese u trenutku njihova odvijanja. U okvirima hrvatske etnologije Dunja Rihtman-Auguštin upravo tih godina ostvaruje svoje važne inicijalne doprinose takvoj istraživačkoj perspektivi u etnološkim istraživanjima, ali s kojima, uviđamo, taj znameniti etnografski zbornik još ne pokazuje nikakvu povezanost. Nije suvišno ni spomenuti kako se etnografski interes upravo i zaustavlja na tim procesima (socijalističke) transformacije, kao što je to učinjeno, primjerice, u posebnom izdanju časopisa *Studia ethnologica Croatica* iz 1994. godine o obiteljskoj zadruzi Šantek iz Rudeša u Zagrebu, u sklopu koje se etnološka i povijesna analiza izričito zaustavlja u godinama Drugog svjetskog rata te se za to poslijeratno razdoblje, u vidu “dekorativne” završnice, tek šturo konstatiraju nagla poslijeratna stambena izgradnja, smanjivanje površine obradivog zemljišta i promjena demografske strukture stanovništva:

Seljaci prodaju dijelove zemlje za stambenu izgradnju ili sami grade nove kuće (uglavnom prizemnice ili jednokatnice), čime se uvelike mijenja korištenje zemljišta. Smanjuje se površina obradivog zemljišta, a žitelji (...) sve se manje razlikuju od gradskog stanovništva po svojim potrebama jer su vezani poslom za grad. (Benyovsky 1994: 15)

Ne nalazimo u tim radovima, dakle, interes za analizu daljnjeg (socijalističkog) razvoja zagrebačkih prigradskih naselja, ni iskazan senzibilitet za istraživanje socioekonomskih motivacija onih koji tih godina masovno dolaze sa sela u grad i onih drugih koji na gradskoj periferiji bespravno prodaju svoje zemljište doseljenima. To je uočila i Zorica Vitez, kada se kritički osvrnula

62 Autorica govori o selima “podno Medvednice, i to od Čučerja na istoku do sela iznad Podsuseda na zapadu, izuzev Remeta i Gračana”, te u južnom nizinskom području “selo Resnik i niz sela južno od Save, tj. od Šćitarjeva na istoku do Blata i Botinca na zapadu” (Gjetvaj 1988: 14).

na česta obilježja hrvatske etnografske građe do 1970-ih godina kao što je “zanemarivanje sustavnijeg praćenja promjena u kulturi”:

Kako objasniti da su, primjerice, promjene koje je donio Drugi svjetski rat jedva ili neadekvatno zabilježene u etnografskoj literaturi? I kad se spominje ključna uloga toga ratnog razdoblja i poratnih društvenih promjena, eventualno se bilježi što je napušteno od starijih običaja, a rijetko se opisuju novi koji su ih zamijenili. (Vitez 2003: 11–12)

## OBITELJ

Osim na razini jednoga stambenog naselja, prakse u sferi neformalne ekonomije analiziram i na razini obiteljskih odnosa, pri čemu obitelj promatram i kao istaknut samostalan izvor različitih vidova emocionalne i materijalne pomoći nezaposlenima. Sintagma “strategije preživljavanja” egzistira, kako je već spomenuto, u svakodnevnom razgovornom (kolokvijalnom) kao i u znanstvenom diskursu. U okviru društveno-humanističkih znanosti često se, međutim, koristi i sintagma “obiteljske strategije” pri čemu se misli na razne aktivnosti u sferi neformalne ekonomije koje se ostvaruju u mreži obiteljskih odnosa, ali ujedno i na unutarnju organizaciju obiteljskog života u kućanstvu kojom se maksimalno želi unaprijediti položaj obiteljske zajednice u danim mogućnostima. Pojedince i obiteljsku zajednicu promatra se kao aktivne faktore u makroprocesima jer se fokus stavlja na njihovo “snalaženje” pred izazovima makroprocessa, odnosno djelovanje pojedinaca koje je, u ekonomskom i simboličkom smislu, vezano uz obitelj.

*Obiteljskim zakonom*<sup>63</sup> se u Hrvatskoj na pravnoj razini reguliraju prava i obveze pojedinaca s obzirom na njihovu srodničku pripadnost i ustroj stanovanja. No premda već naslov tog zakona sadržava pojam “obitelj”, u njemu ne nalazimo i njegovo eksplicitno određenje. Pojam “obitelj” nalazimo, također, u pojedinim službenim dokumentima Republike Hrvatske, poput dokumenata Državnog zavoda za statistiku, točnije, u metodološkim objašnjenjima vezanima uz projekt *Popisa stanovništva 2001. godine*. Ondje nalazimo pojam “uže obitelji” kao zajednice “koja se sastoji samo od bračnog para ili od

63 Aktualnom *Obiteljskom zakonu* (NN 67/2011) prethodili su: NN 162/98, 116/2003, 17/2004, 136/2004, 107/2007 i 57/2011, te *Zakon o braku i porodičnim odnosima* (NN 11/1978, 45/1989 i 59/1990) i članak 53. stavak 1. točka 1. *Zakona o javnom bilježništvu* (NN 78/1993 i 29/1994).

roditelja (oba ili jednog) i njihove djece koja nisu u braku i ne žive u izvanbračnoj zajednici i nemaju vlastitu djecu u istom kućanstvu. S obzirom na sastav uže obitelji, definirani su sljedeći tipovi užih obitelji: bračni par bez djece, bračni par s djecom, majka s djecom i otac s djecom. Pri formiranju uže obitelji uzimana je u obzir izjava o zajedničkom životu, a ne formalno-pravno bračno stanje.”<sup>64</sup> Moglo bi se pretpostaviti da, ako postoji “uža”, postoji i “šira” obitelj, no ona se u tim dokumentima ne spominje. Vjerojatno zato što, izvan jedinice kućanstva, a što u jednom obliku korelira sa shvaćanjima kategorije “uže obitelji”, popisivač službeno nema interes za informacije o ostalim srođnicima izvan jedinice kućanstva. Popis stanovništva “pomnije prati i promptnije objavljuje podatke o domaćinstvima [u popisima iz 2001. i 2011. govori se o kućanstvima, op. T. R.] (kao svojevrsnim ekonomskim, potrošačkim zajednicama), dok se *obitelji zapravo ne popisuju, nego se podaci o njima formiraju naknadnom statističkom obradom*, a njihovo objavljivanje nema visoki prioritet u izdavačkim planovima Zavoda” (Magdalenić 1995: 112).<sup>65</sup>

Obitelj je, treba reći, ipak znatno više od zakonski reguliranih odnosa, tj. od normirajuće razine određene zakonom. Ona je društvena vrijednost i “normalitet”. Obitelj određuje tijek, kvalitetu te sadržaj života pojedinca, utječe na izbor bračnog partnera, dužinu školovanja, izbor profesije, pruža pomoć pri zapošljavanju, ali i, što je manje poznato, u nezaposlenosti. Obiteljski su odnosi i svojevrsan model za funkcioniranje drugih društvenih odnosa u svakodnevnom životu pojedinca.

Promatramo li opseg istraživanja jedne od velikih etnoloških tema hrvatske etnologije – zadruga i života u zadruzi – zaključit ćemo kako domaća etnologija ima tradiciju istraživanja obitelji i obiteljskog života. Međutim, tu je dobrim dijelom riječ o hipostaziranju jedne teme spram ostalih<sup>66</sup> te se ne može govoriti o nekom disciplinarnom području koje je u hrvatskoj etnologiji zastupljeno i sustavno razvijano – etnologiji obitelji – što upućuje na

64 Izvor: [http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/census\\_met.htm](http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/census_met.htm) (pristup: 31. 7. 2011.).

65 Popis je imao tri ispitivačke jedinice: stanovništvo, kućanstva te stanovi i ostale stambene jedinice. Izvor: <http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/censusmetod.htm> (pristup: 31. 7. 2011.). Pod pojmom “ostale stambene jedinice”, a što se navodi u nastavku, podrazumijevaju se oni prostori koji “nisu stanovi prema definiciji stana, ali su se u vrijeme Popisa koristile za stanovanje” (isti izvor). Prema najnovijemu Popisu iz 2011. godine u *Predgovoru i metodologiji* ne nalazimo pojašnjenje pojma “uža obitelj”. Ključni pojmovi i pojašnjenja su, općenito, bitno reducirani u odnosu na one iz prethodnog Popisa (iz 2001.). Ne spominje se “obitelj”, nego se tumače značenja nekih drugih osnovnih (mahom rezidencijalnih) jedinica popisivanja: stanovništvo, kućanstva i stanovi.

66 Opsežniju kritiku o tome iznijela je na više mjesta Jasna Čapo Žmegač demografskim i statističkim izvorima poduprijevši tezu o tomu da su kvantitetom nuklearne obitelji dominirale kao oblik stanovanja nad zadrugama. Unatoč tomu, prevagu u etnološkim istraživanjima odnijele su zadrugne obitelji (Čapo Žmegač 1998: 252).



to da se hrvatska etnologija nije dovoljno široko bavila obitelji, nego da je prednost dala istraživanjima samo određenih tema.

Pogledamo li samo najveću kartičnu arhivsku etnografsku građu, upitnice *Etnološkog atlasa Jugoslavije* (EAJ),<sup>67</sup> primijetiti ćemo ograničen broj istraživačkih tema koje se tiču obiteljskog života, a koje su se u sklopu toga velikog istraživačkog projekta istraživale na području bivše Jugoslavije šezdesetih godina prošlog stoljeća: *Vrste zadruga, osobina, dioba* (Tema br. 106), *Rođaci i njihovo oslovljavanje* (Tema br. 107). Veliki korpus tema sačinjavaju i one koje se tiču predbračnih i svadbenih običaja (Teme br. 117–123), odnosno onih vezanih uz istaknute događaje u životu obitelji i pojedinca kao što su: porođaj, imendan, rođendan, smrt (Teme br. 124–131), odnosno onih koji se tiču godišnjeg ciklusa običaja (Teme br. 132–140). Već na osnovi tog izvora može se ustanoviti etnološki interes za one događaje u životu obitelji i pojedinca koji nisu dio svakodnevice, koji su odstupanje od svakodnevice ili, riječima Zorice Vitez, “iskorak iz svakidašnjice” (1998: 151). Radovi koji su se dosad doticali teme obiteljskog života često su pretendirali na etnografske opise raznih običajnih postupaka vezanih uz iznimne, nesvakidašnje događaje (“prijelaza”) u životnom ciklusu pojedinca (rođenje, svadba, porođaj, smrt) kao i u krugu obitelji obilježavanih pojedinih datuma katoličkoga kalendara (godišnji ciklus običaja).<sup>68</sup> Međutim, osim te “običajne”, nesvakidašnje, simboličke razine obiteljskih odnosa, ti su odnosi, prije svega, svakodnevni, praktični i instrumentalni, te zasnovani na načelu reciprociteta i “normaliteta”.

U skladu s tim pristupom, odnosno kao njegov rezultat, uočavamo u korpusu radova hrvatske etnologije manjak i bitno podcijenjen potencijal tema u kojima se ogledala svakodnevna, praktična i instrumentalna razina obiteljskog života. Nedostaju tako informacije o ulozi obitelji u svakodnev-

67 Upitnice EAJ-a pohranjene su u Arhivu Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Koordinator i voditelj projekta prikupljanja etnografskih podataka za područje čitave SFR Jugoslavije bio je Branimir Bratanić, sveučilišni profesor na Odsjeku, predsjednik Komisije za *Etnološki atlas Jugoslavije* (EAJ), voditelj Centra za pripremu EAJ-a i utemeljitelj etnološke kartografije.

68 U znatno manjoj mjeri etnološki je interes, iako i dalje zaokupljen temom istaknutih datuma u godišnjem ciklusu, bio usmjeren na izgradnju i održavanje seoske društvenosti, (simboličke) kohezije obiteljske i lokalne zajednice, tj. na simboličku razinu obiteljskih okupljanja i svetkovanja u sklopu uskrasnih običaja. Taj je pristup u hrvatskoj etnologiji primijenila Jasna Čapo Žmegač u vlastitim empirijskim i teorijskim utemeljenim istraživanjima uskrasnih običaja u Hrvatskoj (Čapo Žmegač 1997). Na istom principu obavljena su i neka druga (sporadična) kasnija istraživanja: na primjer, okupljanje lokalne zajednice na blagdan Majke Božje Snježne u Podbilu (Krivi Put) u zaleđu Senja (Vuković i Kulišić 2009) i godišnja okupljanja povodom nekadašnjeg službenog praznika Dana mladosti u Kumrovcu (Mathiensen Hijemdhahl i Škrbić-Alempijević 2006).



nom životu pojedinca, a i znanja o socioekonomskim prilikama obitelji i pojedinca. Upravo je socioekonomsku kontekstualizaciju još 1984. godine u svojoj knjizi *Struktura tradicijskog mišljenja* Rihtman-Auguštin istaknula kao neizostavan okvir sagledavanja podataka o zadružnom (obiteljskom) životu te kao imperativ budućim istraživanjima. Autorica je u svojim istraživanjima velikoj etnološkoj temi zadruga pristupala s interesom za “odnos modela i prakse”, odnosno za odnos “između zadružnog modela i određenih političkih povijesnih prilika općega društva” (1984: 60), programatski ekspliciravši kako “tek kad se uzmu u obzir podaci o ekonomskim odnosima i standardu i kad se zadruga počne promatrati unutar općega društvenog sustava, njegove pravne regulacije tj. zakonodavstva, i kad se istraži kako su se zakoni ostvarivali u životu – dobit će se slika slična istini” (ibid.).

U tom se smislu, kada je riječ o funkcioniranju obiteljskih odnosa, tek djelomično mogu složiti s tezom mađarskog etnologa Gabora Barne,<sup>69</sup> prema kojoj se kolektivitet, kohezija i solidarnost ne izražavaju u svakodnevnom životu, nego upravo u trenucima koji nisu dio *svakodnevice*.<sup>70</sup> Barna je tu tezu iznio za etnološko razumijevanje velikih blagdanskih svetkovina i vjerskih okupljanja, događaja koji su – nesvakidašnji. Iako se u svetkovinama na simboličkoj i emocionalnoj razini učvršćuju obiteljske veze, one se ne učvršćuju “samo” tada. Tom se odnosu teži i na razini obiteljske svakodnevice te smatram da je pri istraživanju obiteljskih odnosa ključno rasvijetliti upravo njihovu neposrednu svakodnevnu važnost. Ta se razina manifestira u različitim oblicima međusobne pomoći i suradnje, na primjer u teškim fizičkim poslovima, angažmanu oko djece i dr. Riječju, raznim “poslovima” koje u konačnici toliko podrazumijevamo kao dio “normaliteta” obiteljskih odnosa da i ne propitujemo činjenicu da ih unutar obitelji najčešće ne kompenziramo novcem, što bismo u odnosu s nekime izvan obitelji činili. Ti su oblici pomoći najčešće organizirani prema načelu uzajamnosti, čak i “odlaganja” uspostavljanja reciprociteta. Oni su (ne)svjesno vrednovani i kompenzirani na nekim drugim razinama, jačanjem emocionalnih veza, primjerice. Tako imamo zna-

<sup>69</sup> Barna je tu tezu iznio u jednom od usmenih predavanja na temu običaja, svetkovina i festivala u sklopu 2. teorijsko-metodološkog seminara u čast Branimiru Brataniću 30. svibnja 2011. u Multimedijskoj dvorani Knjižnice Filozofskog fakulteta u Zagrebu u suorganizaciji Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju i Hrvatskog etnološkog društva.

<sup>70</sup> Na primjerima suvremene proslave Uskrsa, jedne vjerske procesije posvećene Mariji te pregleda godišnjih državnih i vjerskih blagdana u socijalističkoj i suvremenoj Mađarskoj. *Svakodnevice* je pojam koji je vrlo dobro objašnjen u sljedećoj definiciji: “The everyday is what we do on a daily basis under specific circumstances or as part of the longer arch of life, and which is structured by rituals both mundane and loaded with larger meaning” (Fischer; u tisku).

kovit primjer uspostavljanja reciprociteta “na duge staze”: starija osoba želi za “svojega života” riješiti problem obnove nadgrobnog spomenika pa to i platiti i organizirati, čak i na nadgrobnu ploču unaprijed uklesati vlastito ime, kako “mladi poslije s tim ne bi imali problema”. “Zauzvrat”, kaže, “ne očekuje ništa”. Mišljenja sam kako su njezina očekivanja ipak prisutna – usmjerena su prema mladima u vidu uspostavljanja reciprociteta “na duge staze”. Drugim riječima, tim je postupkom sebi osigurala osjećaj spokoja i vjerojatnost da će mladi, nakon njezine smrti, posjećivati grob i to činiti s pozitivnim osjećajem i motivacijom, a ne s osjećajući opterećenje ili zamjeranje.

Rekla bih, u skladu s tim, i da, iako su nesvakidašnji događaji *odstupanje* od svakodnevice,<sup>71</sup> oni to ipak nisu u potpunosti budući da uglavnom slijede iste vrijednosti obiteljskog života i na razini svakodnevice – lojalnost, odgovornost, solidarnost, poštenje, empatiju i volonterstvo.

Među nezaposlenima je općeprisutno oslanjanje na spomenutu vrstu “besplatne” obiteljske pomoći, koju nevolja nezaposlenosti upravo dodatno legitimizira i potiče, postavljajući uvećana očekivanja pred ostale članove obitelji. Svakodnevnim, češćim i/ili sezonskim pružanjem “besplatne” pomoći realiziraju se brojni godišnji poslovi koji zahtijevaju zajednički rad, koordinaciju ili su fizički zahtjevniji, a koji bi se, u protivnom, nekome izvan obitelji platili novcem: slaganje i cijepanje drva, građevinski radovi, prijevoz, rad u vrtu, donošenje i/ili priprema hrane, čuvanje djece itd.<sup>72</sup> Osim rješavanja praktičnih problema i izazova, tom se pomoći iskazuje i unutarobiteljska solidarnost kao izražen vrijednosni princip unutarobiteljskih odnosa, što, doduše, katkad i opterećuje i stvara konflikte te nerijetko i nije pojedinčev “prvi izbor”.<sup>73</sup>

71 O praksama “pretjerivanja” u izdatcima za svetkovine kritički je pisao već i socijalni ekonomist Bičanić (1936: 99–101). U ekonomskom su smislu izdatci za blagdane i svetkovine obično u golemom srazu sa “stvarnim” ekonomskim mogućnostima neke obitelji. Etnolozi, međutim, te prakse ne sagledavaju kroz ekonomsku paradigmu, nego u njima prepoznaju ulog u nekom drugom, nematerijalnom smislu, na primjer kroz društveni i simbolički kapital (stjecanje društvenog ugleda), kao mehanizam izgradnje i jačanja te vrste “kapitala” te koheziju društvene zajednice (usp. Čapo Žmegač 1997). U tom je smislu Bičanićeva kritika, premda ekonomski utemeljena, iz etnološke perspektive preoštra, ali i opravdano implicitno upozorava na to da su etnolozi zanemarili izučavanje obiteljske ekonomske svakodnevice, odnosno “stvarnih” ekonomskih mogućnosti neke obitelji.

72 Pisalo se puno o transferu usluga i roba (engl. *remittances*) među migrantima i njihovim obiteljima u domicilnom mjestu. Manje o transferu usluga i roba unutar istog nacionalnog prostora, na primjer slanju namirnica “sa sela” članovima obitelji koja živi u gradu.

73 U nekim drugim okolnostima, da se ima novca kojim bi se nekog drugog platilo, na obiteljsku pomoć i ne bi pao “izbor”, kako to eksplicira jedna sugovornica kojoj ostarjela majka povremeno pričuva osnovnoškolsko dijete: “Da imam novaca, ne bih ja mamu gnjavila.”

## NEFORMALNA EKONOMIJA

“Različite metode procjene daju različite rezultate” (Ott 2002: 1) uglavnom je znanstveni komentar na pokušaj i doseg zadatka “izmjere” neformalne ekonomije. Prema pojedinim načinima izmjere<sup>74</sup> procjene variraju od 15 do 37% hrvatskog bruto domaćeg proizvoda (BDP) (ibid.),<sup>75</sup> s neznatnim godišnjim porastima i smanjenjima (Bićanić i Ott 1997; Ott 2002: 2).<sup>76</sup> Riječju, procjenjuje se “da gotovo svaki drugi nezaposleni obavlja neke poslove i ostvaruje određene prihode kako bi preživio do dobivanja stalnog i legalnog posla” (Malenica 2007: 132).

Pojam “neformalna ekonomija” odnosi se na niz aktivnosti koje nisu dijelom registriranog, formalnog tržišta rada. Prema zakonskim propisima u Republici Hrvatskoj, obveznik poreza na dohodak i registriranja svojih prihoda “jest fizička osoba koja ostvaruje dohodak”.<sup>77</sup> Svako zaobilaženje registracije prihoda i njegova oporezivanja, primjerice, raznim privatnim, neregistriranim transferima novca, smatra se dijelom aktivnosti u sferi neformalne ekonomije i u tom je smislu protuzakonito. U znanstvenoj literaturi koncept označava paralelan sustav privređivanja koji funkcionira mimo zakonski utemeljenog i organiziranog formalnog tržišta rada. Pojavljuje se u različitim sintagmama: “siva” ekonomija, skrivena ekonomija, paralelna ekonomija, neformalan rad, neformalna zaposlenost, neformalno zaposlenje, neslužbeni rad, neslužbeno gospodarstvo, gospodarstvo “u sjeni” i skriveno gospodarstvo.

Prema Williamu A. Havilandu, neformalna ekonomija je “sustav u kojem proizvođači roba i usluga osiguravaju artikle koji se mogu prodati, a iz različitih razloga izmiču popisu (enumeraciji), propisu ili drugoj vrsti javnog nadzora ili revizije. Ona može obuhvaćati gotovo sve: poljoprivredne proizvode (...), popravke i gradnju, prosjačenje, uličnu prodaju, izvođenje obrednih usluga, posuđivanje novca” (Haviland 2004: 198). Drugim riječima, kreće se

74 To je nekoliko statističkih metoda izmjere: metoda neusklađenosti nacionalnih računa, Eurostat metoda i procjene porezne evazije, monetarne metode, procjena po pojedinim djelatnostima i metoda potrošnje električne energije (usp. Zrinščak 1997; Bićanić i Ott 1997; Ott 2002). Usporediti također s međunarodnim dokumentima i preporukama za izmjeru razmjera neformalnog sektora u nacionalnoj ekonomiji, na službenim stranicama Svjetske banke: <http://lnweb90.worldbank.org/eca/eca.nsf/1f3aa35cab9dea4f85256a-77004e4ef4/0e1cfcae7d9efa4185256a940073f4e5?OpenDocument> (pristup: 21. 10. 2011.).

75 U Strategiji razvitka u razdoblju 2001.–2015. “Hrvatska u 21. stoljeću – makroekonomija”, službenom dokumentu Vlade RH, NN 145/2002, spominje se procjena od 25% BDP-a.

76 Velik dio rezultata istraživanja objavljen je u časopisu *Financijska teorija i praksa*, 21 (1-2, 5-6) Instituta za javne financije iz 1997. godine.

77 Izvor: Godišnja prijava poreza na dohodak za 2010. godinu, Primjeri popunjavanja obrasca DOH-a, Republika Hrvatska, Ministarstvo financija, Porezna uprava, Zagreb, siječanj 2011.

u širokom rasponu od “poslova ‘na crno’, povremenog zapošljavanja, samozapošljavanja, dnevnog posla, razmjene poljoprivrednih proizvoda i drugih manjih transakcija i poslova ‘sa strane’” (Neef i Adair 2004: 100).<sup>78</sup>

Neformalna je ekonomija prisutna u svim društvima i na svim društvenim razinama. Pojavljuje se među najsiromašnijima (Hart 1973) i među elitnim skupinama (usp. Sampson 2002: 46). Polazna pozicija manjka ili viška novčanih resursa nije dakle ključan kriterij za (ne)participaciju pojedinca ili grupe u sferi neformalne ekonomije. Ta sfera nipošto ne zahvaća, a kako bi se isprva moglo pomisliti, isključivo velike kriminalne miljee. Ona u velikoj mjeri oblikuje i životnu svakodnevicu “običnih” ljudi.

Kulturnom *insajderu* te su prakse općepoznate i nisu nikakva novost. O njima nema dovoljno empirijskih, znanstvenih saznanja, uvjetno rečeno, “dokaza”, ali i znanstvenog propitivanja (i to napose kroz kvalitativnu paradigmatu). U javnom diskursu, na razini svakodnevne komunikacije, te se aktivnosti (moralno, etički, pravno itd.) ne propituju, a uvelike ih se društveno, pa čak ni pravno, ne sankcionira. Štoviše, kulturnom je *insajderu* teško i zamisliti realizaciju nekih poslova na način različit od “neformalnog”, poput poslova čišćenja, majstorskih i građevinskih popravaka i radova, kupovine voća i povrća na tržnici i sl. To je grupa raznovrsnih neformalnih aktivnosti koje se odvijaju bez poreznog evidentiranja transfera novca.

Takvim aktivnostima vlada nekoliko logika: jedna je utemeljena na uštedi i/ili zaradi, druga je sadržana u otporu pojedinca prema institucijama i središtima vlasti i moći (o čemu će biti više riječi kasnije), a treća se sastoji u kreiranju, podržavanju i/ili perpetuiranju logike “familijarnosti” i “korisnog poznanstva”. Na osnovi posljednje pojedinac izgrađuje i jača svoj simbolički i društveni kapital te *status*.

Imam ti dobrog vodoinstalatera. Dat ću ti njegov broj, pozovi se na mene, mislim da će ti onda malo i spustiti cijenu.

ili

Ja imam “svoju” kumicu na placu koja me poznaje pa mi uvijek da malo više ili probere bolje povrće.

<sup>78</sup> S engleskog prevela T. R.

Da netko ima “svoju” kumicu, “svojeg” vodoinstalatera ili automehaničara u simboličkom je smislu vrlo važno. Pojedinaac ne ide za tim da “dokaže” ili “propita” valjanost vlastitog izbora – da i kod drugih kumica isproba povrće i voće i da na osnovi stvarne provjere postavi (re)valorizaciju. Ono što je zadovoljeno i bez te provjere, dakle bez obzira na “stvarnu” utemeljenost predodžbe o pozitivnim aspektima “korisnog” poznanstva, jest predodžba pojedinca da je putem tog poznanstva ostvario za sebe neku korist za koju pretpostavlja da bez tog poznanstva ne bi bila ostvarena, poput niže cijene neke usluge, boljeg izbora voća i povrća, predanijeg i bržeg rada majstora na popravljanju automobila, manje mogućnosti “prevare” i “podmetanja” od strane trgovca i sl. Pojedincu je važno i da je usmeno posredovao drugima informaciju o tome da ima takvog nekog “svojeg”, što je vid simboličkog dokazivanja.

Aktivnosti u sferi neformalne ekonomije mogu se, dakle, zasnivati i na logici *razmjene* i *reciprociteta* usluga, bez izravnog transfera novca. Tako je, primjerice, jedan nezaposleni čovjek susjedu popravio bicikl, a zauzvrat dobio kubik pijeska kao ostatak građevinskog materijala od susjedovih zidarskih radova. Time što je pijesak dobio “badava” percipiran je u susjedstvu kao “netko tko se snađe” jer je i sam, u nekoliko navrata, susjedima ciljano “usputno” predočio okolnosti u kojima je pijesak “povoljno” dobio – kao naknadu za popravak bicikla. Iako on to nije izrekao, kako sam svjedočila tim usputnim razgovornim situacijama “preko dvorišne ograde” u kojima je taj kubik pijeska bio iduća tri dana “važna” tema, time je, čini mi se, “opravdavao” iznenadno posjedovanje pijeska koji je najednom ležao nasred njegova dvorišta, a za koji bi se netko iz susjedstva mogao zapitati: “Kako to da je nezaposlen, a odjednom ima novca za kupovinu građevinskog materijala?” Međutim, kada se doznalo da je pijesak “dobio” od susjeda, bio je među ostalima percipiran kao “snalažljiv”, kao onaj koji “ima vezu” i koji djeluje “primjereno” vlastitim ograničenim materijalnim mogućnostima, a što je u skladu s društveno “prihvatljivim” ekonomskim ponašanjem nezaposlenih pojedinaca. Majstor koji mu je tim istim pijeskom izbetonirao dio dvorišta nije mu ništa naplatio za taj rad. Uskoro će mu, međutim, donijeti na servis dva starija dječja bicikla koja trenutačno nisu u voznom stanju. I tako niz “usluga” na liniji “poznanstva” ekstenzivno raste. Novac kao takav nije (fizički postojeća) protuvrijednost, nego se reciprocitet u odnosima (kao istaknuta težnja i ključ za održavanje tih odnosa) koristi kao “platežno sredstvo”, a kojim se uzvraća protuvrijednost obavljene usluge te osnažuje društveni kapital pojedinca. S tim u vezi primjećuje se visoko i pozitivno vrednovanje “sposobnih” pojedinaca koji

znaju dogovoriti transakcije takvog tipa, a koje nisu zasnovane na izravnom transferu novca. Naime, sugovornici su mi redovito poimence navodili znane pojedince iz neposrednog okruženja (ulica, naselje) za koje su isticali kako posjeduju posebne “vještine” ili “dar” da u sferi neformalne ekonomije zaobiđu zakonske odredbe, pregovaraju s lokalnim autoritetima u svoju korist, dogovore “uslugu za uslugu” i sl.: “Ne zna se svako tako snač. To moraš znat”, ili “Da, to oni imaju – moć govora”.

U hrvatskoj etnologiji nailazimo na tek malobrojne podatke o svakodnevnom radnom i ekonomskom životu koji se odvija u sferi “neformalnosti”. Međutim, i oni nam pružaju važne informacije. U svakom slučaju, pokazuje nam da je i prije socijalizma postojao niz aktivnosti koje su se odvijale u procjepu zakonskih okvira. Tako o pojedinim “skrivenim” razinama funkcioniranja seljačkih obiteljskih zadruga (sa specifičnim zajedničkim načinom privređivanja i strogo hijerarhijski ustrojenim radnim odnosima), odnosno pojedinačnih nuklearnih obitelji unutar zadruga, doznajemo na osnovi podataka o funkcioniranju zadruga posljednjih desetljeća dvadesetog stoljeća (Černelić 2006; usp. Černelić i Rubić 2017), u vrijeme dioba. Pojedinačne su (nuklearne) obitelji zadružni imetak međusobno dijelile “tajno” i dogovorno (Rubić i Birt 2009) radi zaobilazanja skupih sudskih, registracijskih troškova. “Tajnost” tih dioba bila je usmjerena prema formalnim nadležnim institucijama, dok se unutar lokalne i obiteljske zajednice znalo tko se, kada i kako međusobnim sporazumom dijelio. Unutarobiteljske ekonomske okolnosti i prilike, koje se tiču pojedinačnih nuklearnih obitelji u zadruzi, oblikovale su i inicirale dogovorne unutarnje odnose među članovima zadruge, a koji su se odvijali mahom u procjepima zakonskih regulativa. Fiktivno funkcioniranje zajedničkog privređivanja i stanovanja tek pomnijom etnološkom analizom biva dekonstruirano. Dogovorno odijeljeni unutarnji ekonomski odnosi rezultat su specifičnih pojedinačnih i obiteljskih interesa koji su oblikovali njihove ekonomske racionalizacije, a koje nisu uvijek bile u skladu sa zakonom (na primjer, spomenuta “tajnost” dioba) (Rubić i Birt 2009; usp. Černelić i Rubić 2017).

U novijoj domaćoj etnološkoj literaturi nalazimo još neke etnografske podatke o pojedinim neformalnim praksama privređivanja, o “neformalnim institucijama”<sup>79</sup> i aktivnostima izvan formalnog tržišta rada i formalnih pro-

<sup>79</sup> Ova je sintagma preuzeta iz teksta Maje Vehovec “Uloga neformalnih institucija u tranzicijskoj ekonomiji”. Izvor: <http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:pntypAJmZyJl:www.efos.hr/dokumenti/3.Uloga%2520neformalnih>

pisa kroz čitavo dvadeseto stoljeće. To su, primjerice, radovi o: “dvostrukim standardima” u vezi s privređivanjem unutar dobrovoljnih vinogradarskih zadruga (Supek 1989); *krađi* kao dijelu svakodnevnog funkcioniranja i sustava seljačkih zadruga (Rihtman-Auguštin 1984); alternativnim oblicima trgovanja i o ekonomskim aktivnostima na pojedinačnoj i obiteljskoj razini (Muraj 1990; Šantek 2000; Muraj 2002), nepisanim, tradicijskim uporištima pri kupoprodajnim aktivnostima na sajmovima (Rubić 2008) te prosjačenju (Mucko 2010). Drugim riječima, kako je to već osamdesetih godina uočila i istaknula Rihtman-Auguštin: “nepisane norme, sadržane u običajima i usmenoj predaji, regulirale su život usporedo sa zakonskim propisima.”

Neformalna ekonomija nema svoje uporište u zakonu jer se svodi, barem jednim dijelom (na primjer, u vidu porezne evazije), na zaobilazanje formalno utvrđenih i reguliranih sustava. Međutim, ona ima svoj *društveni legitimitet* (Štulhofer 2000). Poima se kao “snalaženje” u svrhu “preživljavanja” na pojedinačnoj razini te se, u tom smislu, kolektivno, društveno odobrava.

Taj bi koncept odgovarao onome koji u etnološkoj literaturi, “na razini stručnog označavanja”, poznajemo kao “narodno pravo” ili “običajno pravo” (Rihtman-Auguštin 1984: 52; Čulinović-Konstantinović 1984), a koji se, prema pravnim shvaćanjima s kojima nas upoznaje Čulinović-Konstantinović, odnosi na nepisane norme, “niz (...) nepisanih pravnih regulativa koji su imali: opću primjenu, dugotrajno vršenje, ‘privrženost (...) i dobrovoljno njegovo prihvaćanje,’<sup>80</sup> podesnost za dotičnu zajednicu (...) pa su na temelju toga bili sankcionirani od države” (Čulinović-Konstantinović 1984: 52), a što, primjećujemo, jasno odgovara i karakteristikama funkcioniranja neformalne ekonomije, kao i onom teorijsko-konceptualnom okviru koji je u domaćoj etnologiji predstavila i zagovarala, također osamdesetih godina, Rihtman-Auguštin, pišući o zadrugama. To je dvostrukost svih fenomena i pojava koja nalaže i zastupljenost dviju razina etnološkog istraživanja: “ostvareni” i “zamišljeni” red, odnosno “strukturu mišljenja” i “objektivnu stvarnost” (Rihtman-Auguštin 1984: 13). Taj se pristup naslanjao na strukturalizam

<sup>80</sup> Ovdje Čulinović-Konstantinović citira pravnu literaturu, točnije rad pravnik B. Perića o običajnom pravu iz 1957. godine.



Claudea Lévi-Straussa, odnosno tezu o potrebi uvođenja opozicije “između *modela i stvarnosti*” (Lévi-Strauss 1989: 315) u etnološka istraživanja.

## O KORIŠTENJOJ TERMINOLOGJI

U ovom poglavlju donosim pregled i pojašnjenje relevantne terminologije te vrijednosti upisanih u rad, a time uzročno-posljedično i ne-rad, tj. nezaposlenost.

Rad, posao, zaposlenost, nezaposlenost, radnik, zaposlenik. Neki od termina su sinonimi, dok se drugi češće ili rjeđe koriste u određenom kontekstu, u užem ili širem značenju. Neki ljudi *rade* i za to primaju plaću. Neki nemaju *posao* pa *ne rade*. Jedni su “*djelatnici* godine”, dok se drugi bore za *pravo na rad*, štrajkom žele zadržati svoja *radna mjesta*, primiti plaću za obavljen *posao* itd.<sup>81</sup> Dakle, uočavamo pojmovnu šarolikost. No što je sa značenjskom razinom ovih pojmova? Potpuna terminološka konkretizacija pojmova *rad* i *zaposlenost* nije izvediva. S tom se spoznajom susretalo i ranije, na primjer pri razmatranju semantičkoga polja *rada*. U njegovu promišljanju kroz okvir jednog od temeljnih antropoloških pitanja: “Što ljude pokreće na rad?” (Harris 2007) uočeno je kako “različiti aspekti rada mogu biti identificirani upravo kroz semantiku termina ‘rad’ i ‘posao’” (ibid.: 161), ali i ukazano na nemogućnost stvaranja apsolutnih definicija tih dvaju pojmova, prije svega “zbog njihovih univerzalističkih pretenzija” (ibid.).

U medijskom i razgovornom diskursu pojam rada često se pojavljuje u dvojakom značenju, kao vrijednost po sebi i kao pozicija pojedinca na formalnom tržištu rada. Nerijetko se oba pojma pojavljuju u sprezi, tj. u preklapanju značenja. Obično se kada se govori o univerzalnoj vrijednosti rada ta misao povezuje s konkretnim problemima i stanjem na formalnom tržištu rada i obratno.

U znanstvenoj i udžbeničkoj literaturi pojam rada definiran je uglavnom u duhu protestantske etike – kao univerzalna kategorija i, u širem značenju, kao “najvažnija djelatnost ljudskih bića; (...) [kojom] stvaramo naš svijet i sebe same” (Fanuko 1997: 142). U različitim izvješćima međunarodnih organi-

<sup>81</sup> *Neradnik* i *nezaposlen* u hrvatskom jeziku nisu sinonimi.



zacija osim tog sociokulturnog aspekta ističu se i egzistencijalni, ekonomski aspekti rada i zaposlenja. U UNDP-ovu *Istraživanju o socijalnoj isključenosti u Hrvatskoj: Skupine s povećanim rizikom od socijalne isključenosti – fokus grupe* (2006) potvrđeno je kako su oni koji nemaju zaposlenja svjesni prije svega njegove ekonomske, egzistencijalne važnosti: “Bez posla se ne može živjeti. Ako nećeš raditi, nećeš ni zaraditi.”<sup>82</sup>

Osim što postoje različiti oblici kodiranih, upisanih, simboličkih značenja tih pojmova, uočavaju se i kontradiktornosti u *kategorijama*. Naime, kod zaposlenih je često prisutno izrazito nezadovoljstvo poslom koji obavljaju, čuju se pritužbe na poslodavca i/ili na uvjete rada: “Radim kao konj i jedva čekam neradne dane.” Istodobno,<sup>83</sup> u domaćim se dnevnim televizijskim i novinskim vijestima redovito izvještava o prosvjedima radnika poduzeća pred stečajem, u kojima radnici uzvikuju “Nećemo glad, hoćemo rad!”, želeći tako zadržati svoja radna mjesta. Pitajući se kako to da, s jedne strane, neki ljudi silno “žele” raditi, dok, s druge, u istom sociokulturnom i ekonomskom okruženju formalno zaposleni ne cijene vlastitu poziciju i “uzimaju je zdravo za gotovo” (Jahoda 1983: 39), Marie Jahoda taj fenomen objašnjava “kategorijama iskustva” koje indirektno donosi iskustvo zaposlenosti. Naime, socijalni aspekti nisu izravan cilj institucije zaposlenja, ali su dijelom iskustva zaposlenosti kojega su, prema tumačenju autorice, nezaposleni, isključeni iz formalnog tržišta rada, lišeni. U Hrvatskoj je velik broj formalno nezaposlenih koji to nisu “oduvijek”, odnosno koji su do prije desetak ili dvadesetak godina imali iskustvo formalne zaposlenosti. Prema Jahodainim tumačenjima, nezaposleni sami iznalaze načine da ostvare pozitivne socijalne i psihološke aspekte zaposlenosti izvan kategorije zaposlenosti koju društvo poima kao “normalitet”. Zaposleni, s druge strane, ta iskustva, koja su za njih aktualna i kojih su dio, shvaćaju “zdravo za gotovo” jer se njihovo (ne)zadovoljstvo poslom oblikuje prema stupnju kvalitete vlastitog, izravnog iskustva unutar kategorije zaposlenosti (ibid.). Jahodain je pristup u međuvremenu donekle revidiran i kritiziran, a kritika se sastoji uglavnom u tomu da je od same činjenice zaposlenja puno važnija *kvaliteta* zaposlenja (ibid.). Bez obzira na to, njezin je pristup zaposlenju i latentnim funkcijama zaposlenja relevantan za moju analizu nezaposlenosti s obzirom na strukturu onih među kojima istražujem, koji su nekada imali iskustvo zaposlenosti, a koji potom imaju

82 Usp. UNDP-ovo *Izviješće o društvenom razvoju. Neumreženi: Lica socijalne isključenosti u Hrvatskoj* (2006), str. 26.

83 Posebno intenzivno tijekom 2010. godine.

iskustvo nezaposlenosti unatoč tomu što, prema kriteriju godina staža i/ili starosti, još uvijek mogu biti aktivni sudionici formalnog tržišta rada.

Rad je, kako ga se tradicionalno shvaća u okvirima etnologije i kulturne antropologije, šira kategorija koja se odnosi (u okvirima zapadne ekonomske antropologije i sociokulturnih proučavanja ekonomskih sustava) uglavnom na nezapadna gospodarstva i neindustrijska društva (Haviland 2002: 175). U domaćoj se etnologiji pod tim podrazumijeva uglavnom seoska (ruralna) zajednica, tj. aktivnosti koje se odvijaju u okvirima te seoske (i uže – obiteljske) zajednice za održanje vlastite egzistencije (na primjer, *rad* u agrarnoj djelatnosti – gospodarstvo). Etnološki i kulturnoantropološki interes je u okviru te krovne tematske cjeline uglavnom pretendirao na jednake (pod) teme: podjelu rada prema određenim kategorijama (spol, dob), oblike suradnje te korištenu tehnologiju (oruđe, znanja i vještine)<sup>84</sup> (usp. Haviland 2002: 179–186). Valentina Gulin Zrnić nedavno je primijetila kako “lokalne monografije u hrvatskoj etnologiji uvijek sadrže temat koji opisuje ‘Rad’ (kod Radića), odnosno u kasnijim etnografijama – ‘Gospodarstvo’” (Gulin Zrnić 2011: 86). U upitnicama *Etnološkog atlasa Jugoslavije* (EAJ)<sup>85</sup> iz šezdesetih godina, uz prvi svezak pitanja o temama koje se odnose na tradicijsko gospodarstvo, a koje se u prethodnoj Radićevoj *Osnovi* spominju pod krovnom naslovom “Rad”, srodne teme nalazimo još pod trima naslovima u trećem svesku. To su teme: *Glavni oblici zajedničkog rada* (Tema 110, Svezak III) i *Podjela poslova po spolu* (Tema 112, Svezak III) te tema koja se odnosi na tržište rada koje je u nekom smislu formalizirano – regulirano plaćanjem u novcu i ugovornim radnim odnosom: *Dani kada se mijenja služinčad i pastiri, otkazuju zakupni i najamni ugovori* (Tema 116, Svezak III).

U nadkategoriji “Rad” Radić donosi tri podcjeline: “Sprave i oruđe”, “Poslovi” i “Dodatak: trgovina”. Radić toj kategoriji pristupa jednako kao što joj se pristupa i u znatno kasnijim inozemnim pregledima,<sup>86</sup> tj. piše i o aktivno-

84 S druge strane, suvremena sociokulturna istraživanja ekonomskih sustava svoj interes preusmjeruju na odnose moći i determinante koje proizlaze iz pozicije pojedinca unutar nacionalnih i lokalnih ekonomskih sustava u modernim, zapadnim, industrijskim i postindustrijskim društvima, kao i na odnose istraživanih mikrozajednica sa širim nacionalnim, europskim pa i svjetskim kontekstom (usp. Šantek 2000).

85 Upitnice su pohranjene u Arhivu Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. To je rukopisna građa koja je prvotno bila pohranjena u dokumentaciji ondašnjeg Zavoda za etnologiju Filozofskog fakulteta, a čini je tisuću ispunjenih kartica s etnografskim podatcima za oko 1600 lokaliteta s područja čitave SFR Jugoslavije. Koordinator i voditelj projekta *Etnološkog atlasa Jugoslavije* i etnološke kartografije bio je etnolog Branimir Bratanić, dugogodišnji sveučilišni profesor u sklopu ondašnjeg Centra za pripremu etnološkog atlasa Jugoslavije sa sjedištem u Zagrebu.

86 Primjerice, utjecajna knjiga udžbeničkoga tipa pod naslovom *Kulturna antropologija* američkog antropologa William A. Havilanda objavljena je prvi put 1975. godine. Na hrvatski jezik je (nakon devetog objavljenog izdanja) prevedena 2002. Haviland radu pristupa holistički, onako kako je to činio Radić gotovo stoljeće ranije.

stima i o tehnologiji. Radićev interes za “narodni”<sup>87</sup> rad proizlazi iz njegovih težnji za istraživanjem tog zanemarenog, a tada većinskog dijela kulture, kako to uvodno i ističe (Radić 1997 [1987]: 1, 4). Međutim, formalno tržište rada je i u to vrijeme već bilo prisutno u gradovima. No čini se kako se ono nije podrazumijevalo kao *rad*, već *služba*, onako kako se i spominje, primjerice, u *Statutu Gradskog zavoda općine slob. i kr. Glavnog grada Zagreba, za posredovanje radnje i službe i za konačište*. Taj je statut predložen 1906. godine, a odobren godinu dana kasnije, za one koji “traže zaradu ili službu”, u ingerenciji gradskog poglavarstva i gradskog načelnika, a što predstavlja onovremena nastojanja da se uspostavi svojevrsna “ekonomska politika gradova” u odnosu prema drugim gradovima, ali zanimljivo, i prema *selu* (usp. Ribić 2007: 9). U tom statutu se, naime, razlikuju poslodavci i službodavci te radnici i družinčad. Njihov je radni odnos, razvidno je iz Statuta, reguliran plaćom, odnosno temelji se na novčanom transferu o kojemu se vodi godišnja statistika i čiji se dio uplaćuje u gradski proračun. Prema zavodskom statutu, prihvaćenom na skupštini 5. studenoga 1906. godine, Zavod će posredovati “između radnika i naučnika obojega spola i svijui vrsti, koji traže posao, a nalaze se u Zagrebu, te poslodavaca u Zagrebu i izvan Zagreba, a isto tako između družinčadi i kućne čeljadi, koja traži službu, a nalazi se u Zagrebu, te službodavaca u gradu i izvan grada” (Barić i Šešo 2008: 7). Tu su već uočene karakteristike radnog odnosa koji bi se ostvarivao na formalnom i formaliziranom *tržištu radne snage* u onom smislu u kojem taj pojam koristimo danas.<sup>88</sup>

Nezaposlenost, koja je osnova moje tematske analize, razumijevam dvjako: u užem i u širem smislu. U užem smislu središnji istraživački problem čini recentna i aktualna formalna nezaposlenost u Hrvatskoj kao rezultat tranzicijskih previranja i promjena na formalnom tržištu rada te niza drugih čimbenika koji se vezuju uz tranzicijsko razdoblje (Bejaković 1999: 122; Karajić 2002: 274): “snažna recesija (rat, problemi prognanika i izbjeglica, (...) pad realnih primanja zaposlenih, porast broja umirovljenika i sl.) koja potresa hrvatsko društvo posljednjih 15 godina” (Karajić 2002: 275). U ad-

87 Radić pod “narodnim” smatra “seljačku” kulturu kao opoziciju “gospodskoj”, “gradskoj” (Radić 1997 [1987]: 1; usp. Čapo Žmegač 1995).

88 Tržište radne snage je “naziv i pojam iz gosp. znanosti i polit. ekonomije, a znači ponudu i potražnju za općom (globalnom) i određenom (strukturnom) vrstom radnih mjesta, umijeća i sposobnosti (...) potrebnih za obavljanje kakve djelatnosti; glavni su sudionici tržišta, s jedne strane, ‘poslodavci’ (koji kupuju radna umijeća i sposobnosti za plaću ili nadnicu) i, s druge strane, ‘radnici’ koji nude svoj rad; iako je u idealnoj shemi usklađivanje ponude i potražnje zamišljeno kao slobodan proces, u zbilji djeluju razni dodatni čimbenici (među inim gosp. i soc. politike (...), demografske pojave i učestalost domaće i međun. migracije (...), također kult. čimbenici, katkad diskriminacije i predrasude” (Heršak 1998: 272).

ministrativno-pravnom smislu nezaposlenost je pozicija pojedinca u odnosu na formalno tržište rada te na propisana socijalna i druga prava i obveze. Nezaposlena osoba je tako “osoba u dobi između 15 i 65 godina života koja je sposobna ili djelomično sposobna za rad, nije u radnom odnosu, aktivno traži posao i raspoloživa je za rad”.<sup>89</sup> Promatra li se kao društveni fenomen ili stanje, nezaposlenost je situacija u kojoj se “dio radno sposobnih građana ne može zaposliti primjereno svojim sposobnostima i kvalifikacijama, uz uobičajenu plaću, najamninu ili kakvu drugu zaradu” (Bejaković 1999: 121). Ova definicija općenito pozicionira nezaposlenost u odnosu na formalno tržište rada, ali pokazuje i neka ograničenja. Naime, nezaposlenost na koju se usredotočujem određena je ipak nekim specifičnostima. Te su specifičnosti registrirane već i na administrativnoj, formalnoj razini, prije svega u okviru djelovanja i programskog ustroja Hrvatskog zavoda za zapošljavanje, temeljne ustanove u Hrvatskoj koja surađuje s nezaposlenima i posreduje pri traženju zaposlenja: dugotrajno nezaposlene osobe i osobe starije od pedeset godina, a koje su fokusna skupina mojeg istraživanja, u Zavodu su evidentirane kao jedna od ugroženih skupina nezaposlenih na formalnom tržištu rada.<sup>90</sup>

U širem smislu, nezaposlenost je manifestacija “opće” (ekonomske, političke, socijalne, moralne itd.) krize, problem koji ulazi u okvir velikih svjetskih problema (*global issues*), poput siromaštva i gladi, a koji su prisutni u svim društvima i u svim ekonomskim sustavima. Postavljanje zapošljavanja na sam vrh prioriteta na razini velikih svjetskih organizacija poput Međunarodne organizacije rada (MOR),<sup>91</sup> pa i samo postojanje takvih “globalnih” institucija, pokazuje nam ne samo razmjere tog fenomena na svjetskoj razini, nego i razumijevanje potrebe za njegovim sustavnim i aktivnim rješavanjem.<sup>92</sup> Međunarodna organizacija rada, koja djeluje pod okriljem Ujedinjenih naroda (UN) kao najveći međunarodni institucionalni i financijski okvir

89 Izvor: službene internetske stranice HZZ-a: <http://www.hzz.hr/default.aspx?id=3837> (pristup: 20. 11. 2011.).

90 Izvor: službene internetske stranice HZZ-a. “Nakon što je Vlada Republike Hrvatske, na sjednici 3. veljače 2011. godine donijela Odluku o prihvaćanju Nacionalnog plana za poticanje zapošljavanja za 2011. i 2012. godinu, Hrvatski zavod za zapošljavanje započeo je s provedbom mjera poticajnog zapošljavanja koje su u njihovoj nadležnosti. Hrvatski zavod za zapošljavanje provodi različite programe za što brži povratak nezaposlenih osoba u svijet rada (...)", među ostalim "sufinanciranje zapošljavanja i sufinanciranje obrazovanja zaposlenih osoba. Sufinancira se zapošljavanje mladih osoba bez radnog staža, dugotrajno nezaposlenih osoba, osoba iznad 50 godina starosti, osoba s invaliditetom i zapošljavanje posebnih skupina nezaposlenih osoba". <http://www.hzz.hr/default.aspx?id=5968> (pristup: 22. 6. 2011.).

91 International Labour Organisation (ILO).

92 To rješavanje, dakako, prelazi okvire i kapacitete jednog znanstvenog, organizacijskog ili životnog područja, odnosno zahtijeva proaktivan odnos i angažman na više sfera istodobno (javnoj i privatnoj, političkoj i ekonomskoj), kao i nužnost holističkog propitivanja i pristupa temeljnim priporima i pitanjima te problematike: “Individual moral responsibility as well as (...) systemic change” (Morgan 1997: 2).

za rješavanje pitanja i problema zaposlenja, nezaposlenosti, radničkih prava i rada na svjetskoj razini, u svojim opisima rada i deklaracijama u više navrata ističe kako *zaposlenje* i *rad* zauzimaju središnje mjesto na putu socijalnog i ekonomskog ostvarenja obitelji i pojedinaca.<sup>93</sup> Rad je, prema određenjima te međunarodne institucije, načelan cilj čovjekova (samo)ostvarenja u društvu, univerzalna kategorija i vrijednost, primarna čovjekova aktivnost kojom on nešto stvara, nečemu pridonosi i koja mu pruža osjećaj vlastite vrijednosti i svrhovitosti.<sup>94</sup>

Nadalje, “pravo na rad” univerzalno je ljudsko pravo, u Hrvatskoj zamčeno i kao ustavno pravo.<sup>95</sup> U užem smislu to se pravo odnosi na koncept radnoga mjesta na formalnom tržištu rada, a uz koji se vezuju ciljevi (samo)ostvarenja i vlastite vrijednosti, ali i egzistencijalna i ekonomska razina zaposlenja: “za većinu ljudi rad je (...) [ovdje se ustvari misli na formalno zaposlenje, op. T. R.] jedini izvor materijalnih prihoda i egzistencije čitavih obitelji”<sup>96</sup> (Šverko i Galešić 2009: 200).

Iako je egzistencijalna razina zaposlenja suštinska, ona nije, kako smo to već naznačili, njegova jedina funkcija. Radnici u štrajku parolama i povicima, stoga, često apeliraju upravo na onu drugu, vrijednosno-simboličku razinu zaposlenja, poput prava na rad i radničko dostojanstvo, što nam govori kako “imati posao”<sup>97</sup> nije samo ostvarenje ekonomske egzistencije jer bi se u protivnom to nedvosmisleno i jednoznačno u prosvjedima radnika i iskazivalo. Fokus u prosvjedima, međutim, varira od vrlo specifičnog “problema” kao što je mogući gubitak konkretnog formalnog radnoga mjesta unutar poduzeća pred stečajem prema univerzalnim pitanjima o osjećaju ljudskog i radničkog dostojanstva, o društvenoj pravdi, marginalizaciji, “pravu na rad”, građanskom neposluhu i solidarnosti do pitanja o legalnosti, klijentelizmu i sumnje u korupciju vodećih upravnih struktura konkretnog poduzeća čiji

93 Rad je u tekstovima koje objavljuje MOR shvaćen kao univerzalna vrijednosna kategorija, a (ne)zaposlenost se vezuje uz stanje i probleme na tržištima rada: “Work is central to people’s well-being. In addition to providing income, work can pave the way for broader social and economic advancement, strengthening individuals, their families and communities”. <http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/decent-work-agenda/lang-en/index.htm> (pristup: 18. 6. 2010.).

94 Izvor: službene internetske stranice MOR-a: <http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/decent-work-agenda/lang-en/index.htm> (pristup: 11. 10. 2011.).

95 Članak 55. i 56. *Ustava Republike Hrvatske*, NN 85/2010.

96 S ovime valja usporediti podatak da je “za nepoljoprivredna domaćinstva [kakvih je u Hrvatskoj već više desetljeća većina, op. T. R.] karkateristično (...) da novčana sredstva čine preko 90% ukupnih sredstava, a u tome primanja iz radnog odnosa čine oko dvije trećine” (Sirotković 1989: 42).

97 Misli se isključivo na plaćeni rad i formalno tržište rada, a ne i na različite oblike neplaćenog rada poput, primjerice, rada u domaćinstvu.

radnici prosvjeduju. Svi neekonomski aspekti formalnog zaposlenja zapravo su njegove već spomenute *latentne* funkcije o kojima je pisala Jahoda. Osim izravnih nastojanja da se zadrži redovit mjesečni osobni dohodak, jednako važan “motor” radničkih prosvjeda upravo su te latentne funkcije zaposlenja. U istraživačkom smislu manifestne i latentne funkcije zaposlenja podjednako su važne, dakle nezaposlenost i kao ekonomski (egzistencijalni) fenomen i kao simbolička i sociokulturna kategorija.

U posljednjih tridesetak godina napose kvalitativna istraživanja formalnog tržišta rada u Hrvatskoj pokazuju određene promjene u poimanju i vrednovanju sociokulturnih kategorija zaposlenosti i nezaposlenosti. Riječ je o rastakanju čvrstih granica i dihotomija zaposlenost – nezaposlenost: “u današnjem svijetu uvelike se mijenja prijašnja stroga razlika između zaposlenosti i nezaposlenosti, pa ljudi zbog fleksibilnosti rada ili rada kod kuće ne moraju biti stalno zaposleni, a da ipak zarađuju sredstva za život” (Bejaković 1999: 121). Odnedavno se u okviru društveno-humanističkih znanosti upravo zagovaraju istraživački pristupi kojima se negira čvrsta dihotomija između sfere zaposlenosti i nezaposlenosti te indikatora zaposlenosti i nezaposlenosti.<sup>98</sup> Tu fluidnost i slojevitost potvrđuju i empirijski podatci iz ovog istraživanja. Ne mogu reći da su nezaposleni kao takvi nužno suočeni s “nevoljom”. Također, ne iščekuju svi oni s velikom čežnjom bilo kakav formalan posao. S druge strane, velik<sup>99</sup> broj zaposlenih u Hrvatskoj mjesecima ne prima nikakav dohodak za obavljani rad pa su, zbog svojeg “robovskog” položaja (Malenica 2007: 128), prisiljeni “snalaziti se” radeći kratkotrajne i neregistrirane poslove, baš kao i nezaposleni. Uvriježena tradicionalna poimanja zaposlenosti i nezaposlenosti su takva da se zaposlenost percipira kao “normalitet”. S druge strane, imamo ideju da je nezaposlenost društveno stigmatizirana pojava i “degradacija”. Da je prva mjerilo “uspjeha”, a druga “neuspjeha”. No to nisu trajne ni nepromjenljive kategorije. Na poimanje zaposlenosti i nezaposlenosti bitno utječe aktualan povijesni, društveni i ekonomski kontekst. Tako su, primjerice, ratne prilike devedesetih potpuno trivijalizirale problem nezapo-

<sup>98</sup> Time impliciraju pretpostavku o “stvarnosti” složenijoj od one koja se može predočiti numeričkim, anketnim pokazateljima. Izvor: Working Paper 83 – *Beyond the Employment/Unemployment Dichotomy: Measuring the Quality of Employment in Low Income Countries*, Geneva, 2007, str. 3. [http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---integration/documents/publication/wcms\\_091732.pdf](http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---integration/documents/publication/wcms_091732.pdf) (pristup: 20. 6. 2011.).

<sup>99</sup> U Hrvatskoj je stanje u pogledu broja radnika koji ne primaju plaću za obavljani posao vrlo alarmantno. Procjene broja takvih radnika pritom variraju, od 13 000 radnika (prema podacima Gospodarskog socijalnog vijeća (GSV)) do 70 000 radnika (prema podacima Saveza samostalnih sindikata Hrvatske (SSSH)). U jednoj sociološkoj studiji spominje se broj od 80 000 takvih radnika (Malenica 2007: 128).

slenosti, jednako kao što je i kontinuirani porast nezaposlenosti u Hrvatskoj (Ott 2002: 3) nezaposlene uvelike “oslobodio” društvene stigmatizacije.

Dodatnu stratifikacijsku dinamiku u poimanjima nezaposlenosti čine i različite društvene i kulturne kategorije poput rodnih i generacijskih, koje su bitno definirane aktualnim stanjem i promjenama na tržištu rada (Myles 1990; Robertson 1998; Jackson 1999),<sup>100</sup> a koje utječu na kolektivne i pojedinačne (samo)percepcije (ne)zaposlenosti. Primjerice, ako je za ženu ostanak kod kuće uvriježeno kulturno poimanje kao “normalitet”, onda će se njezinu formalnu nezaposlenost drukčije percipirati i vrednovati od dugotrajne nezaposlenosti muškarca, kojeg se tradicionalno poima kao “hranitelja” (Topolčić 2001, 2008; Leutloff-Grandits i Rubić 2010; Galić i Nikodem 2010; usp. Akerlof i Kranton 2010).

Značenja su velikim dijelom izražena jezikom, upisana u jezik i, obratno, putem jezika se stvaraju značenja. No ona su i promjenljiva. Uočeno je, tako, da neki termini (kao i oblici ponašanja) (Milosavljević 2010: 11) “nisu podjednako tretirani u različito vreme, čak i kada se radi o istom društvu” (ibid.). Neki termini, (ne)izravno evocirajući prošlost, mogu odjednom postati sporni, nepoželjni i time isključeni iz jezika. Nenad Popović, hrvatski nakladnik i pisac, govori o “jezičnom i pojmovnom egzorcizmu” (Popović 2008: 16–17) u procesima “izgradnje nacije” i hrvatske neovisnosti, kada se “radnik (...) briše iz službenog rječnika poželjnih riječi, te postaje djelatnik” (ibid.: 17). To je, prema Popoviću, “osim imanentnog obračuna s komunističkom prošlošću<sup>101</sup> – kao da je komunizam izmislio radnike! – prevođenje u neku vrstu višeg društvenog i nacionalnog razreda. Radnik sad više ne radi, on stvara djela” (ibid.). U novije vrijeme svjedoci smo reafirmacije *radnika* kao vrijednosti i kao interesne skupine, ideje radništva i radničke solidarnosti kako kroz brojne radničke prosvjede tako i kroz grafite poput “Dolje kapitalizam, radnička borba” i “Radnici, borite se”, koji se pojavljuju na predizbornim plakatima u studenome 2011. godine i kojima su prešarani postojeći predizborni slogani političkih stranaka.

<sup>100</sup> Usp. s dvobrojem časopisa *Sociologija sela* iz 1972. godine, 37–38. Cijeli je temat posvećen položaju *starih seljaka* u jugoslavenskom društvu.

<sup>101</sup> Takav simbolički raskid s prošlošću početkom tranzicije nije bio izražen samo na jezičnoj razini. Već je uočeno kako su u svim zemljama koje su raskidale sa starim političkim sustavom političke promjene bile formulirane tako da su “prijedlozi o tome što treba promijeniti bili (...) znatno jasnije formulirani negoli prijedlozi o tome kako ostvariti rekonstrukciju u pogledu sadržaja, organizacije i iznad svega financiranja” (Winkler 1994: 399–400).



Premda je iz svega navedenog jasno da je spomenute pojmove i značenja nemoguće apsolutno stabilizirati, za potrebe ove studije ipak je potrebno napraviti njihovu terminološku konkretizaciju. Umjesto vrlo široke odrednice *rad*, koristit će se uglavnom pojmovi koji se vezuju uz tržište rada, dakle *zaposlenje*, *zaposlenost* i *nezaposlenost*, a pojam *rad* će u širem smislu podrazumijevati sociokulturnu i vrijednosnu kategoriju.



Hrelić 2015. (foto: Karmen Stošić)



### 3.

## METODOLOŠKI OKVIR I NAPOMENE

Nezaposlenost kao i participaciju formalno nezaposlenih u sferi neformalne ekonomije analiziram primarno kroz njihova individualna i obiteljska iskustva (biografije) te kroz kolektivne diskurzivne i simboličke razine na kojima se oblikuju i/ili perpetuiraju pojedinačni stavovi i vrijednosti prema formalnoj nezaposlenosti, vlastitom životu i sebi samima. Nezaposlenost poimam kao fenomen ispunjen kulturnim značenjima, a konkretna pojedinačna i obiteljska iskustva, racionalizacije i motivacije kao osnovu kulturne analize suvremenog suodnosa pojedinca i obitelji (mikrorazine) s jedne strane i socioekonomskih procesa (makrorazine) s druge. To se sve odnosi i na već spomenute uvriježene individualne i kolektivne interpretacije “gubitnika” i “dobitnika” u tranzicijskom procesu.

Vodeći se tezom da “nezaposlenost ostavlja posljedice na razini društva i razini pojedinca” (Galić 2008: 1), u radu se zanimam za dvije razine nezaposlenosti: nezaposlenog *pojedinca* i nezaposlenost u *zajednici* (obitelji, susjedstvu) (usp. Jahoda, Lazarsfeld i Zeisel 2008 [1971]: 2; Watson 1986), pri čemu zajednicu poimam u smislu u kojem o njoj govori Jasna Čapo Žmegač: o “subjektivnim granicama zajedništva i identifikacije”, o “onim granicama (...) koje nastaju temeljem mišljenja ljudi o sebi i drugima” (Čapo Žmegač 1998: 288).

Nezaposleni ujednačeno govore o tome kako im je danas, kao nezaposlenima, preostalo još jedino *čekati* godine starosti koje su im potrebne za odlazak u starosnu mirovinu.<sup>102</sup> Ipak, mišljenja sam kako se njihova životna

---

<sup>102</sup> Prema zakonu iz 2010. godine u Hrvatskoj “pravo na starosnu mirovinu stječe osiguranik kada navršši šezdeset pet godina života i najmanje petnaest godina mirovinskog staža (Članak 30. *Zakona o mirovinskom osiguranju (ZOMO)*, NN 130/2010). Ti su uvjeti na snazi do 31. prosinca 2030. godine. Također, postoji i “prijelazno razdoblje” od 2014. godine koje označava postupni prijelaz na drukčije udređivanje dobne granice za odlazak u mirovinu.

svakodnevnica ne svodi samo na “čekanje”. U ograničenom spektru mogućnosti oni ipak oblikuju vlastitu svakodnevicu. Ovom tezom zagovaram aktivnu, a ne isključivo trpeću ulogu pojedinca u makrosocioekonomskim procesima (usp. Živanović 1987; Hareven 1990; Dunn 2004), a nezaposlene promatram kao heterogenu populaciju (usp. Karajić 2002: 276). Zagovarajući takvu ulogu pojedinca, postavljam pitanja: Koje su univerzalnosti i razlike u načinima na koje su nezaposleni u protekla dva desetljeća tranzicije oblikovali, zadržavali, mijenjali i/ili redefinirali vlastita iskustva nezaposlenosti, prakse i vrijednosti? Koliko su i kako mogli utjecati na vlastite “sudbine” i jesu li oni “nezaposleni koji rade”?<sup>103</sup>

Na taj su me pristup, odnosno promjenu pristupa, potaknula brojna kazivanja sugovornika koji, s jedne strane, svoju nezaposlenost prihvaćaju i žive kao svoju “sudbinu”, ali, s druge, premda u okviru ograničenih mogućnosti, strateški razmišljaju i djeluju u smjeru ublažavanja i transformacija postojećeg stanja. Na što konkretno mislim može nam inicijalno ilustrirati kazivanje jedne od mojih sugovornica, korisnica pučke kuhinje, koja je u jednom trenutku istraživanja bila iznimno zabrinuta zbog toga što bi ona i njezin suprug uskoro mogli izgubiti pravo na prehranu u pučkoj kuhinji. Barem zbog toga što je već šestu godinu zaredom korisnica pučke kuhinje, trebali bismo je u potpunosti razumjeti. Kaže kako “više ne bi znala ispeći niti jaje ni kupovati namirnice”, da je zaboravila kuhati i da joj je vrlo teško pri pomisli da bi se iznova kuhanju morala učiti. Međutim, svoju je situaciju financijski i organizacijski racionalizirala i na pomalo neočekivan način:

Uskoro meni i mužu ističu ovrha i kredit koje imamo da su nam sjeli na mirovinu. Uskoro ćemo to isplatiti. I što onda? Onda će, kako to pregledavaju svakih šest mjeseci, reći kako više nemamo pravo na pučku kuhinju jer nam mirovine, ako nema kredita i ovrhe, imaju zajedno preko 2 500 kuna. To je mizerija, ali mislim da je to i taj limit. Da ne smiješ imati na raspolaganju preko toga da bi imao pravo na kuhinju. Trebamo sad smisliti, muž i ja, način da dignemo neki kredit, kako bi zadržali kuhinju.

<sup>103</sup> To je dio naslova rada autorice Sanje Crnković-Pozaić, koja o (naslućenoj) participaciji nezaposlenih (registriranih pri HZZ-u) u sferi neformalne ekonomije 2002. godine piše kao o “radnicima i poduzetnicima iz sjene”, oslanjajući se najviše na postojeće statističke izvore i fokusirajući se na skupinu samozaposlenih. Korištenjem ovog naslova i u svojem radu želim istaknuti podvojenu poziciju formalno nezaposlenih kao onih koji rade raznovrsne poslove u sferi neformalne ekonomije, i to ne samo kao samozaposleni.

Njezino je kazivanje slušao njezin susjed i bliski prijatelj koji nam se tom prilikom bio pridružio na kavi i u našem istraživačkom razgovoru te joj je glasno odgovorio:

Ma, jeste vi, ljudi Božji, naivni i smiješni. Zašto bi izgubila? Šta ti misliš da svi koji idu tamo imaju pravo na kuhinju? Pokažeš papire koje imaš, neke ne pokažeš. Pa ja sam dogovorio za sebe. A i samo da ti dam primjer jedan – ja s mojom malom penzijom ne bih mogao dić niti jedan kredit. A imam ih četiri! Kak ste naivni. Sve se može, samo trebaš znat dogovoriti. Kartice za kuhinju se dijele ko tramvaj karte. Jel ti tko došao u kontrolu? Doneseš prihode? Svak ti može donijet da nema prihode!

Moja ga je sugovornica malodušno gledala, činilo se ne vjerujući mu u potpunosti, ali se istodobno pitajući je li to doista tako. Drugi dan mi je rekla kako ju je njegova izjava ponukala da intenzivnije razmisli o svemu. Međutim, budući da sama za sebe smatra kako nema “smisla” za pregovaranja i prijevare, rekla je kako će ostati pri svojem planu podizanja kredita. To u iduća dva mjeseca nije učinila, ali ne zato što to nije namjeravala ili ne planira u skorijoj budućnosti (podići kredit i potom taj iznos oročiti u banci), nego zato što joj je na mirovinu u međuvremenu sjela još jedna ovrha zbog sedamstotinjak kuna neplaćenog duga za račun za mobitel. Time je još neko vrijeme, do iduće polugodišnje revizije Centra za socijalnu skrb, zadržala pravo na pučku kuhinju.

Sličan odnos prema relativno lakom neformalnom “rješavanju stvari” izrazito su često prepričavali moji sugovornici i to na osnovi vlastitih iskustava. Na primjer, na pitanje o tomu kako je ostvario pravo na pučku kuhinju, jedan mi je sugovornik odgovorio:

Pomoću trikova! Ja dođem jednoj od službenica, znam ju od ranije, a imam ju u šaci radi nekih stvari od ranije. I onda pita: donesi iz Katastra gruntovne potvrde, jel imaš auto, prihod, sim-tam, sto čuda... Ali šta god ja donesem, odem tamo, mačka mi to produži. Neka ju je malička mijenjala bila pa mi nije htjela napisati, ali opet jedna druga, odem k njoj, a ja sam zajebant, volim se šaliti pa mi da, jednokratnu pomoć mi barem odobri. I tak, ma znam Vam ja puno takvih primjera: imam ja u komšiluku, tamo blizu moje kuće, susjed – prodali kuću u Bosni, tobož da im je sve uništeno. Dobili socijalni stan u Novom Zagrebu, a oni nisu tamo. Nego iznajmljuju. Znam ja puno takvih stvari.

S obzirom na to da je narativna matrica o “običnim” ljudima kao žrtvama makroprocessa sveprisutna i nalaže nam uvriježeni model poimanja nezaposlenih i nezaposlenosti, moj je individualistički pristup izazovniji i “teži” istraživački zadatak. Ni u okviru znanstvenog diskursa takva predodžba pojedinih društvenih skupina nije rijetkost, a kritiku takvog stajališta donosi švicarski etnolog Christian Giordano (2001), govoreći o značajkama suvremenih pristupa u istraživanju migranata, o “mizerabilističkom” stavu “mnogih predstavnika socijalnih nauka i socijalnih radnika, koji strane sugrađane posmatraju kao bespomoćne ‘pasivne žrtve’, odnosno kao socijalno i kulturno ‘ometene osobe’” (Đordano 2001: 129–130). Autor kritizira takav pristup, podvlačeći tezu prema kojoj su migranti “akteri koji racionalno misle i tako i gledaju na stvari; oni, naime, pokušavaju da pomoću ‘inteligentnih’ strategija prevaziđu svoju nepovoljnu socio-kulturnu situaciju” (ibid.: 130). Slijedeći Giordanov pristup, želim ponuditi konceptualni okvir, zasnovan na mojoj vlastitoj empirijskoj analizi, koji će afirmirati pojedinca i zajednicu kao aktivne sudionike makroekonomskih procesa s karakteristikama kreativnih (u smislu “znanja” i “vještina”) i odgovornih (u smislu svjesnosti i informiranosti) pojedinaca u tim procesima. Naglasak stavljam na pojedinačne i obiteljske mehanizme nošenja s nezaposlenošću – u naslovu studije već istaknute, “strategije preživljavanja” – a svoju interpretaciju temeljim na nekoliko relevantnih etnoloških i sociokulturnoantropoloških koncepata (koje ću detaljnije objasniti u nastavku).

Pojedinca i/ili zajednicu promatram kao aktivne subjekte, slijedeći moderna tumačenja pozicije pojedinaca i zajednica u suvremenom svijetu (“velik broj nezaposlenih s ograničenim pristupom formalnom sektoru uspješno improvizira, kako najbolje zna, različite načine snalaženja s ‘mršavim’ sredstvima” (Haviland 2004: 199)). Takva tumačenja pozicije pojedinca u suvremenom svijetu nalazimo i u okviru hrvatske etnologije (usp. Grbić 1994; usp. Čapo Žmegač 2002), i to već šezdesetih i sedamdesetih godina pod utjecajem strukturalističke teorije, a glavne nositeljice te teorijske i empirijsko-istraživačke perspektive su Dunja Rihtman-Auguštin i Olga Supek.<sup>104</sup> Daljnji razvoj strukturalističkog pristupa u okviru domaće etnologije nije napuštanje strukturalizma, već njegova nadgradnja u onim vidovima istraživanjima koji su dotad, vođeni strukturalističkim načelom, ostali nedovoljno

---

<sup>104</sup> Šantek, na primjer, smatra kako je u radovima tih dviju autorica već tada zastupljena ekonomska antropologija (Šantek 2000: 17).

dinamično sagledani, a što je u jednom kratkom tekstu krajem osamdesetih godina kritički istaknula Olga Supek (Supek 1988: 17). Drugim riječima, počinje jačati interes “za mijenu kulture, odnosno za njezino dijakronijsko istraživanje (...), a jedan je od središnjih problema kako objasniti i vrednovati kulturnu mijenu, odnosno ‘razvoj’ ili ‘modernizaciju’ ili kako objasniti unutrašnju dinamiku promjena koja nije uvijek jednostavno uzrokovana nekim vanjskim faktorima” (ibid.). Time počinje i ono što je pretpostavka modernih ekonomsko-antropoloških istraživanja, a kako je to istaknuo Goran Pavel Šantek, da “svoj predmet proučavaju holistički, tj. sve se domene tretiraju kao međusobno povezane, a u istraživanju se posebna pozornost daje i unutar društvenom, sinkronijskom te dijakronijskom kontekstu” (Šantek 2000: 7).

Mnogi naknadni radovi analitički sažimaju suodnos kulturnih pojava (čak i onih koje se odvijaju na svjetskoj razini) i socioekonomskih faktora i promjena (Supek-Zupan 1979; Rihtman-Auguštin 1984, 1988; Supek 1988; Muraj 1989, 1990, 1996, 2002; Grbić 1994; Čapo Žmegač 1997, 2002; Šantek 2002).

Spomenimo tako da je u studiji o uskrsnim običajima Jasna Čapo Žmegač afirmirala dotad u hrvatskoj etnologiji neprimjenjivan pristup o potencijalu običaja kao sredstvu komunikacije i homogenizacije društvene zajednice (Čapo Žmegač 1997), a u (po)ratnoj studiji o izbjeglim srijemskim Hrvatima i procesima prisilne migracije, integracije i identifikacije (Čapo Žmegač 2002) prikazala kako su pojedinci i obitelji aktivno sukreirali vlastitu svakodnevicu u iznuđenim, ratnim okolnostima.

Jadranka Grbić također je devedesetih godina, istražujući etnički identitet i materinski jezik hrvatske manjine u Mađarskoj, afirmirala istraživački pristup s naglaskom na (jezičnim i drugim) komunikacijskim procesima.<sup>105</sup> Pri tome je, mišljenja sam, (ne)posredno afirmirala i ideju o aktivnoj ulozi pojedinca i zajednice u kreiranju životne svakodnevice, pišući, primjerice, o tome kako “tijekom svoga trajanja svaka zajednica pronalazi metode, tehnike i mehanizme pomoću kojih će među sobom komunicirati, ali i prenositi, pohranjivati i pretraživati svoja saznanja i iskustva, kako bi ih opetovano koristila” (Grbić 1994: 14). Premda Grbić u svojem radu naglasak stavlja na *zajednicu*

<sup>105</sup> Dijelom se oslanjajući na neka ranija promišljanja Rihtman-Auguštin (1987) o komunikacijskim procesima “na razini ljudskih grupa” (Grbić 1994: 14; usp. Rihtman-Auguštin 1987).

znatno više nego na *pojedince*, u njezinu se pristupu ogleda stav o aktivnoj, a ne pasivnoj ulozi onih među (i sa) kojima (se) provodi istraživanje.

Moji zaključci i analiza bit će najvećim dijelom temeljeni na narativnim izvorima, odnosno na podacima dobivenim etnografskim istraživanjem provedenim u više navrata u jednom zagrebačkom naselju u razdoblju od tri godine. U svrhu zaštite sugovornika te s obzirom na karakter istraživane teme, nigdje ne iznosim niti implicitno sugeriram o kojem je naselju riječ. Također, u radu ne donosim ni imena sugovornika. Ipak, neke karakteristike naselja u kojemu se istraživalo (a koje čine bitnu kontekstualizaciju priče o nezaposlenosti te odražavaju neke specifičnosti problema nezaposlenosti populacije o kojoj pišem) jesu predstavljene. Međutim, kako je šira i uža zagrebačka periferija oblikovana nizom naselja sličnih karakteristika, čitatelj može nagađati o kojem naselju pišem, ali ga ne može “razotkriti” i jasno identificirati.

“Socijalni odnosi mogu se promatrati na nivou cijele naseljske zajednice, pojedinih grupa, porodice te na individualnom nivou. Svaki od tih nivoa zahtijeva i svoje prostorne korelate” (Seferagić 1988: 55). Moje istraživanje uglavnom slijedi princip teritorijalnosti, odnosno postavljeno je u određene prostorne okvire. Za etnološki istraživački postupak to ne znači tek zacrtavanje određenih fizičkih koordinata, nego i nužnu (sociokulturnu) kontekstualizaciju istraživane teme i onih koji svoja iskustva ostvaruju u određenom fizičkom prostoru koji na taj način postaje društveni prostor. Taj okvir ne funkcionira u vakuumu, nego je ujedno dio širih socijalnih, ekonomskih, društvenih i političkih procesa. U svakom slučaju, pojedinci koji na određenom prostoru žive, rade i svakodnevno međusobno komuniciraju, obavljaju svoje zadatke, poslove i namiruju svoje potrebe, posjeduju pretpostavljeno *dijeljeno iskustvo*, što je etnologu relevantno polazište ili, pak, okosnica istraživanja. Treba reći da su se teritorijalni okviri koje sam postavila u prijedlogu istraživanja, a koji su obuhvaćali jedno stambeno naselje, pokazali “propusnima”. Drugim riječima, istraživanje se širilo i izvan zadanih okvira i to u prvom redu zato što se svakodnevne aktivnosti istraživanih nisu odvijale samo unutar naselja. Tako je čitav grad spontano postao “pozornicom”, a ne tek “kulisom”.<sup>106</sup>

<sup>106</sup> U jednoj sam fazi osmišljavanja projekta istraživanja temi planirala pristupiti komparativno. Drugim riječima, komparativnim pristupom analizirati *ruralnu* i *urbanu* nezaposlenost te tako propitati utemeljenost tih kategorija i razlikovanja. Međutim, komparativna perspektiva, činilo mi se, nije jedini način na koji se može objasniti specifičnost jedne sredine pa sam analizu nezaposlenosti u urbanoj sredini, koja me primarno i zanimala, odlučila provesti iz njezinih unutarnjih značajki, a ne iz razlikovnosti spram ruralne sredine.

Na koje su se načine životi nekadašnjih radnika, današnjih nezaposlenih, održavali, transformirali i/ili redefinirali u kontekstu tranzicijske, postsocijalističke deindustrijalizacije, postindustrijalizacije i krize i kako su se te mijene odražavale na njihov život u naselju? U kojoj mjeri nam je taj teritorijalni i kontekstualni okvir istraživanja važan te može li se, na primjeru konkretnog naselja, govoriti o *zajednici*?

Vodila sam se tezom da “gradovi nisu samo teritoriji za odvijanje društvenih transformacija, već su i akteri u tim procesima”.<sup>107</sup> U tom je smislu istraživački zanimljivo otkriti u kojoj mjeri i kako grad oblikuje nezaposlenost (u socijalnom, ekonomskom, simboličkom i dr. smislu). Unatoč tomu što veći gradovi ostvaruju znatno viši ukupan prihod od manjih gradova i sela, većina svjetskog siromašnog stanovništva živi u velikim gradovima. U tom kontekstu se i govori o rastućem procesu “urbanizacije siromaštva” (Ravallion 2001), koji se odvija na globalnoj razini.<sup>108</sup>

U hrvatskoj etnologiji *grad* postaje fokusom i mjestom istraživanja od osamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Nova očista i paradigmatске pomake u ondašnjoj istraživačkoj praksi donijela je Rihtman-Auguštin, ponudivši alternativu dotadašnjoj kulturno-historijskoj paradigmi “istraživanja tradicijske prošlosti i sela”, odnosno inauguriravši “istraživanje suvremene svakodnevice i grada” (Gulin Zrnić 2009: 21). Afirmirala je pristup prema kojemu bi ta istraživanja trebala činiti “ključnu okosnicu etnologije” (ibid.). Prema njezinu predlošku nastaje niz srodnih istraživanja: spomenuta studija urbane svakodnevice (Gulin Zrnić 2009), kao i ranija istraživanja pojedinih kulturnih i društvenih fenomena u kontekstu urbane svakodnevice (npr. Vodopija 1976; Kalapoš 1996).

U ovoj studiji naglasak je na ekonomskom životu *u gradu*, odnosno na načinima na koje se nezaposleni u toj sredini suočavaju s materijalnom oskudicom te pitanjima identiteta i samopotvrđivanja. Koliko nam je i u kojem smislu, u odnosu na temu nezaposlenosti, uopće važna (impresionistička) distinkcija selo – grad? Koje značajke stanovnici upisuju u naselje? Na kojim se sociokulturnim i ekonomskim razinama oblikuju poimanja jedne i druge

107 Izvor: Managing Social Transformations in Cities – Discussion Paper Series – No. 2, <http://www.unesco.org/most/sachsen.htm> (pristup: 6. 5. 2008.).

108 Nedavno provedeno istraživanje beskućništva u Hrvatskoj također je provedeno u gradovima (Zagreb, Varaždin, Karlovac, Osijek, Rijeka, Split, Zadar) (Šikić-Mićanović 2010: 50).

sredine kada je u pitanju nezaposlenost? Konačno, na koji način grad oblikuje “sudbine” nezaposlenih?

Istraživački pristup koji počiva na ovim pitanjima odgovara dvama paradigmatičkim konceptima istraživanja: i “grada” i “u gradu” (Gulin Zrnić 2009: 21).<sup>109</sup>

Osim prema principu teritorijalnosti (lociranje istraživanja u jedno naselje na zagrebačkoj periferiji), istraživanje je provedeno i lančanim pronalženjem sugovornika unutar i izvan naselja, odnosno upućivanjem jednih kazivača na druge. Taj drugi princip bio je istraživački “spontaniji” način istraživanja i otkrivanja spleta i logike poznanstava, susjedstva i obiteljskih odnosa, a koji je projekt istraživanja djelomično vodio i izvan naselja. Tim sam metodološkim postupkom upoznavala društvene mreže u naselju (dijelom i izvan njega) opletene oko pojedinca, uže obitelji i/ili pojedinih članova kućanstva.<sup>110</sup>

U pogledu izabrane fokusne skupine treba reći kako nisam istraživala *sve* nezaposlene u naselju, nego samo užu skupinu nezaposlenih, određenu specifičnim generacijskim i socioekonomskim karakteristikama. Moji sugovornici su bili muškarci i žene, stalno naseljeni u naselju, u dobi između pedeset i šezdeset pet godina, koji su bez formalnog zaposlenja uglavnom u kontinuitetu od devedesetih godina kada su, u svojim četrdesetima, kao “tehnološki višak” prisilno izmješteni s ondašnjeg formalnog tržišta rada. Ovakvim se izborom sugovornika težilo etnografski zabilježiti razne osobne sudbine, biografije, osobna iskustva nezaposlenosti i obiteljskog života te raznovrsnost strategija kojima su se dugotrajno nezaposleni nosili s nezaposlenošću.

U knjizi donosim tri studije primjera. U etnološkim i kulturnoantropološkim istraživanjima studije primjera koriste se kao metodološki postupak kojim se na jednoj razini prikazuje i analizira pojedinačno, a na drugoj opća

109 U hrvatskoj se etnologiji posebice dva rada temelje na analizi svakodnevnih interakcija stanovnika u gradu i s gradom, te na emskim i etskim poimanjima i narativnim konstrukcijama gradskog prostora. Procesima adaptacije i identifikacije s gradskim prostorom na primjeru jednog novozagrebačkog stambenog naselja bavila se Rihtman-Auguštin (1984), pokazujući kako stanovnici u gradski prostor upisuju osobne navike i značenja te prilagođavaju zadane fizičke sadržaje urbanog naselja vlastitim željama i potrebama. Dva desetljeća kasnije, u studiji urbane svakodnevice, urbanih lokalizama i lokalno utemeljenih identifikacija (2009), Gulin Zrnić je, na primjeru cjeline Novi Zagreb, upozorila na mnogostrukost (simboličkih) značenja koja stanovnici upisuju u mjesto u kojemu žive i u vlastitu življenu (gradsku) svakodnevicu.

110 U istraživanju nezaposlenosti to svakako nije jedini mogući princip. Moglo se slijediti i neki drugi poput, primjerice, *etnologije poduzeća* – istražiti radnike jednog poduzeća koje je devedesetih godina restrukturirano i koje je kao takvo do danas nastavilo s radom, ali s reduciranom radnom snagom.



slika, tj. uvriježene društvene vrijednosti i prakse. Drugim riječima, prezentacijom i analizom pojedinih studija primjera posredno sagledavamo društvo u cjelini, pokušavajući odgovoriti na pitanje je li (i kako) izdvojen i predstavljen slučaj iznimka ili pravilo. Tim se pristupom otvara perspektiva višeslojnog istraživanja, s jedne strane, s naglaskom na mikroprocesima i kapilarnim procesima, a s druge, na širim, makroprocesima i pojavama u društvu. Time se stvara i mogućnost slojevitijega kritičkog promišljanja društvenih, političkih i ekonomskih procesa jer se težište stavlja na mikrorazine i kapilarne razine tih procesa. U ovoj knjizi taj se pristup primjenjuje radi rasvjetljavanja praksi i vrijednosti vezanih za domaće tržište rada, “zdravo za gotovo” prihvaćenih karakteristika tog tržišta, društvenih interakcija i aktivnosti unutar formalnog i neformalnog tržišta rada, dinamike promjena tržišta rada te društvenog vrednovanja rada i (ne)zaposlenosti u prošlosti i danas.

Pored studija primjera, analizu temeljim i na drugim naracijama i životnim situacijama i iskustvima (drugih) kazivača. Kazivanja čine temeljni etnografski materijal (“građu”) na kojemu se temelje moja etnološka analiza, sinteza i interpretacija. Od 2008. do 2011. godine intervjuirala sam, prema načelima strukturiranih i polustrukturiranih intervjua, pedeset dvije nezaposlene osobe. Osim s njima, intervjui su provedeni i s mlađim te starijim osobama (ukupno njih petnaest) koje žive u naselju, a bez obzira na njihov (trenutačni) status/profil (ne)zaposlenosti. Intervjuirala sam i dvadeset šest kazivača povezanih s određenim formalnim institucijama i strukama: tri predstavnika vijeća općine, jednu psihologinju, deset djelatnika Zavoda za zapošljavanje, dvije socijalne radnice te deset predstavnika različitih karitativnih udruga.

Neke je intervjuje bilo “lakše”, a neke “teže” dogovoriti. Naime, “profesionalne” je intervjuje bilo zahtjevnije dogovoriti u prvom redu zbog administrativnih procedura, a u pojedinim slučajevima<sup>111</sup> i zbog nevoljkosti, izbjegavanja i/ili nespремnosti pojedinaca na razgovor, što je katkad činilo nepremostivu barijeru za provedbu istraživačkog intervjua. Neki sugovornici povezani s određenim institucijama izražavali su skepticizam prema uporabi prikupljenih podataka, a “nedostatak vremena” najčešće su isticali kao razlog

111 Iznimku čine intervjui provedeni s djelatnicima zagrebačkog HZZ-a, s kojima su susreti bili precizno dogovoreni, planirani, vrlo dobro vremenski koordinirani i organizirani, a ljubaznost i razgovorljivost sugovornika izuzetna. To pripisujem prije svega “naviknutosti” djelatnika na provođenje znanstvenih istraživanja (socioloških, psiholoških) u okviru Zavoda.

da se susret odgodi pa čak u konačnici i ne održi. Tako je mjesni župnik više puta odgađao susret navodeći neodređeno “neke vlastite obveze” kao razlog, a predstavnica jedne udruge nezaposlenih višekratno me je, u tridesetminutnim telefonskim razgovorima, gorljivo uvjerala da se sa mnom ne stiže sastati zbog različitih obveza oko udruge. Kako sam postupno spoznavala društvene mreže, kao i predstavnike (imenom i/ili likom) kulturnih i političkih elita u naselju, uvidjela sam da su mnogi od sugovornika angažiranih u nekoj od nevladinih udruga, istodobno bili i aktivni članovi neke od političkih stranaka na području gradske četvrti. Tako se više puta dogodilo da se povodom različitih događanja, na primjer u prostorijama Mjesne zajednice u naselju, nenadano susretnem s osobom s kojom sam prethodno razgovarala telefonski. Spomenuta predstavnica udruge mi je nekoliko puta u takvim situacijama sama pristupila i uvjerala me u kakvoj je vremenskoj stisci. Ni s njom ni sa spomenutim župnikom u konačnici nisam realizirala susret. Nakon višekratnih pokušaja umjesto susreta i razgovora, kao i prvotno planiranog manjeg arhivskog istraživanja u sjedištu udruge nezaposlenih, morala sam se zadovoljiti tek vlastitim istraživačkim dojmovima o tim neostvarenim sugovornicima kao svojevrsnim istraživačkim podatkom, upravo u nemogućnosti da se od njih dobije “više”.

S većinom kazivača razgovori su provođeni u više navrata, pojedinačno ili skupno, te su primjenjivane i druge tehnike istraživanja: 1) promatranje, 2) promatranje sa sudjelovanjem te 3) razgovori i susreti “neformalnijeg” tipa bez vođenja zabilježki i unaprijed pripremljenih pitanja. Potonji su se odvijali u okvirima “spontanijih” situacija: zajedničkih druženja, izleta, odlazaka na tematska predavanja i događanja, obavljanja poslova u kući i oko kuće, usputnih razgovora na ulici, u trgovini, u pekarnici, na dječjem i sportskom igralištu, na mjesnim sastancima, lokalnim zabavnim događanjima i sl.

Terenski je dio istraživanja, u okviru tri godine, imao različitu sezonsku dinamiku. U određenim se razdobljima kalendarske godine istraživanje razlikovalo napose prema učestalosti mog boravka u naselju. Katkad se posjet i boravak u naselju odvijao tjednom, a katkad dnevnom dinamikom. U ljetnim mjesecima usputni, kratki razgovori bivali su češći jer je život u naselju, izvan domova, bio dinamičniji i “vidljiviji”. Ljeti je bilo i više organiziranih događanja u naselju, koja su inicirali i financirali mahom mjesne političke stranke, vijeće gradske četvrti ili mjesno sportsko udruženje. Zimi su ulice naselja bile izrazito puste te se nije moglo kao u ljetnim mjesecima za potrebe istraživanja

s nekime iz naselja usputno popričati preko ograde.<sup>112</sup> Zimsko je razdoblje, stoga, bilo vrijeme kada sam obavila najveći broj polustrukturiranih, unaprijed dogovorenih intervjua.

Osim narativnih izvora, važan dio građe čine i podatci koji su, za trajanja istraživačkog projekta, prikupljeni “u hodu”, prije svega u vidu zainteresiranog praćenja i dokumentiranja događaja koji su (su)kreirali recentan i aktualan politički, društveni i ekonomski kontekst istraživanoj temi. U tom smislu su mi, kao istraživačici suvremenih događanja i *svakodnevice*, važni bili najraznovrsniji podatci: od usputnih razgovornih situacija do medijski posredovanih informacija o aktualnim dnevopolitičkim zbivanjima u zemlji, promjena u važećim zakonima koji se tiču nezaposlenosti i tržišta rada, te s njima povezanih polemika u domaćim medijima. Istraživanje *življene svakodnevice* u domaća je istraživanja uvela Dunja Rihtman-Auguštin osamdesetih godina (Rihtman-Auguštin 1988; usp. Roth 2005). Riječima poljskog antropologa Rocha Sulime, svakodnevica je “tu, pred nama (...), sada” (Sulima 2005: 5), a antropolog svakodnevice zanima se za svjedočenja o toj svakodnevici (diskurzivno-analitički pristup) kao i za kontekst s kojim su ta svjedočanstva povezana (ibid.: 8–9). Pritom se, metodološki, konceptualno i interpretativno, u očima istraživača koji osvješčuje, analizira i dekonstruira, sve stvari dodatno usložnjavaju bivaju li shvaćene kao da su i sami raznovrsni izvori kojima baratamo (od narativnih do, primjerice, novinskih) već svojevrsne metafore i tumačenja (ibid.: 11). Upravo su na taj način shvaćeni i podatci koje donosim. Diskurzivno-analitički pristup korišten je u funkciji spoznavanja i dekonstrukcije suodnosa diskursa i “materijalnih konsekvenci” (Ainsworth 2006: 322), općeprihvaćenih i dijeljenih društvenih vrijednosti, stereotipizacija, identifikacija i pozicija pojedinačnog u općem, na način povezivanja pojedinačnih iskaza s konkretnom, recentnom i aktualnom situacijom na hrvatskom tržištu rada.

U svjetlu brojnih etnoloških i sociokulturnoantropoloških teorijskih rasprava o “krizi reprezentacije” i “krizi zastupanja”, relativizaciji i premošćivanju pozitivističkih stajališta discipline te jačanja svijesti o tomu kako je “svaki pojedini projekt etnografskog istraživanja i pisanja potencijalno svojevrsni eksperiment” (Marcus i Fischer 2003: 10), u više je navrata i u

112 Premda je prije nekoliko godina u većinu kuća uveden plin, mnogi se stanovnici naselja i dalje griju na drva kako bi uštedjeli, pa se u naselju “punom parom” loži čak pet do šest mjeseci u godini. Naselje je zimi redovito ispunjeno teškim mirisom paljevine i dima koji izlaze iz dimnjaka kuća.

domaćoj etnologiji (auto)refleksivno raspravljano o poziciji istraživača kako teorijski tako i na temelju iskustava vlastitih empirijskih istraživanja. Godine 2006. kao rezultat promišljanja raznovrsnih “terenskih” situacija i metodološko-epistemoloških pitanja, problema i problematičnosti etnološkog “terena” objavljen je i zbornik radova pod naslovom *Etnologija bliskoga: politika i poetika suvremenih terenskih istraživanja* u suuredništvu Jasne Čapo Žmegač, Valentine Gulin Zrnić i Gorana Pavela Šanteka. U zborniku se, kroz očista različitih terenskih iskustava i istraživačkih situacija, raspravlja o specifičnostima terenskih istraživanja kroz prizmu etičkih, metodoloških i epistemoloških pitanja (Čapo Žmegač, Gulin Zrnić i Šantek 2006). Temeljna značajka i kvaliteta terenskih etnoloških istraživanja sadržana je u tomu da, upravo suprotno od kvantitativnih, u kojima se “eliminira (...) bilo kakav direktan kontakt između istraživača i empirijskog konteksta” (...) i u kojima se “eventualni kontakti tretiraju (...) kao propusti, nedostaci i subjektivistički elementi osobnih impresija istraživača” (Tomić-Koludrović i Leburirić 2002: 206), kvalitativna etnološka paradigma iz tih “subjektivističkih elemenata” crpi ključ za razumijevanje predmeta istraživanja i istraživanih. Tada i pojašnjenje odnosa istraživača prema temi i prema istraživanim nije samo u funkciji estetike ili bespotrebnog samoafirmiranja, nego etike i problematike etnološkog istraživanja i pisanja. U tom smislu i njemački etnolog Klaus Roth govori o specifičnosti etnologije kao discipline u kojoj (samo)određenje istraživačeve pozicije spram istraživanih ima bitnu funkcionalnu ulogu u procesu i rezultatu istraživanja<sup>113</sup> (Roth 2005: 107).

U prezentacijskom smislu narativni je materijal integralan dio etnološkog teksta. Isječci iz pojedinačnih kazivanja premrežuju predstavljenu analizu i interpretaciju. Taj prezentacijski postupak u etnologiji nije novost i on ima višedimenzionalnu svrhu. Prije svega, on daje “životnost” etnološkom tekstu. Međutim, kazivanja nisu dekorativan, nego funkcionalan dio etnološkog teksta koji nudi više “razina čitanja” (Čapo Žmegač 2002: 40). Njima se ilustrativnije predstavljaju istraživačeva/autorova zapažanja nakon što su prethodno u istraživačkom postupku bila građa na osnovi koje su zapažanja i nastala.

113 “Više nego u drugim disciplinama, etnolozi su pozvani da iskažu tko su (kao istraživači), koga istražuju i iz koje perspektive i, što je najvažnije, koji ih interes navodi na istraživanje svakodnevnog života i ponašanja ljudi” (Roth 2005: 107; s engleskog prevela T. R.).

Nadalje, treba istaknuti da se “početak” etnološkog istraživačkog projekta, poput izbora teme, događa znatno ranije od formaliziranog (na primjer, s datumom i godinom urudžbiranja prijedloga projekta nadležnim institucijama i/ili financijerima). U etnološkom je istraživanju izbor teme, “mjesta”<sup>114</sup> istraživanja i/ili sugovornika već sam po sebi “interaktivan”, odnosno uglavnom već od ranije ima neku (emocionalnu) važnost za istraživača, neku “dodirnu točku”. Aleksandra Muraj je jednom prilikom istaknula: “naše zanimanje počinje našim suvremenima” (Muraj 1989: 52), a već samim time, mišljenja sam, svako etnološko istraživanje (ne)posredno ima “upisane autobiografske motive” (Sulima 2005: 6). To je zastupljeno i u ovom istraživanju, a ogleda se, prvenstveno, u izboru naselja te u odabiru teme istraživanja. U određenoj je mjeri (ne)posredno odredilo i strukturu i kvalitetu samog istraživanja, a vjerujem i interpretaciju.

Ipak, smatram da je problematizacija etnologu istraživaču poznate istraživačke situacije u kojoj se raniji osobni identiteti i pozicije najedanput preklapaju i sukobljavaju s istraživačima u hrvatskoj etnološkoj produkciji radova zadovoljavajuće elaborirana.<sup>115</sup> To ne znači da mislim kako neke nove tematske analize i istraživanja u budućnosti ne mogu donijeti neka nova i drukčija očišta. To prije svega znači da sam osobno, u procesu istraživanja, iskušavala one okolnosti, dileme, nelagode, ugone, propitivanja, očekivanja, čuđenja i očuđavanja s kojima su se domaći etnolozi susretali i ranije, a o kojima su već u više navrata i pisali.<sup>116</sup>

Pretpostavivši kako će mi, barem u inicijalnoj fazi, prethodna poznanstva iz naselja omogućiti “bliskiju” i “spontaniju” istraživačku razgovornu interakciju, svoj sam istraživački “stil” u situacijama intervjua oblikovala u “spontaniji” razgovor s ispitanicima. Intervjui su, nakon predstavljanja teme i ciljeva istraživanja, započinjali uvodnom razmjenom mišljenja o općim, aktualnim domaćim dnevno-političkim prilikama i događajima (prema riječima jednog od mojih sugovornika, “o lošem stanju i prilikama u zemlji”), a potom su se

<sup>114</sup> Mjesto ne shvaćam samo u fizičkom smislu (tradicionalnog *lokaliteta*, lokacije istraživanja), već u širem, “neopipljivom” smislu, pojašnjenom i argumentiranom u spomenutom zborniku radova i u jednom novijem izdanju (2011) suurednica Čapo i Gulin Zrnić (vidi u popisu literature).

<sup>115</sup> Tim se pitanjima naročito bave suradnici na tekućem znanstvenom projektu, odobrenom pri MZOŠ-u, pod naslovom *Suvremeni kulturni tijekovi i oblikovanje zajednica i identiteta* (189-1890668-0662), voditeljice dr. sc. Jasne Čapo Žmegač, kao i na prethodnom znanstvenom projektu iste voditeljice, pod naslovom *Etnografija suvremene svakodnevice i procesi identifikacije* (0189001).

<sup>116</sup> Vidjeti radove u spomenutom zborniku pod naslovom *Etnologija bliskoga: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*.

postupno individualizirali tako što sam razgovor svjesno usmjeravala i navodila na osobna iskustva zaposlenosti i nezaposlenosti mojih sugovornika. U razgovorima su, kako u inicijalnoj (općoj) tako i u kasnijoj (individualiziranoj) fazi, uglavnom sami sugovornici svoja iskustva nezaposlenosti predstavljali u komparativnom odnosu s “prijašnjim” stanjem stvari (za vrijeme socijalizma), što je prije svega determinirano generacijskom strukturom sugovornika.

U promišljanju vlastitih istraživačkih situacija uvidjela sam da sam jednaku strukturu i “stil” intervjuiranja (od općeg prema individualnom) primjenjivala kod kazivača koje sam upoznala tijekom istraživanja kao i kod onih kazivača koje sam poznavala od ranije. Stoga, osim inicijalnog izvedbenog aspekta, “lakšeg” stupanja u kontakt s prvim sugovornicima, nisam uočila bitnu sadržajnu razliku između poznatih i nepoznatih kazivača u procesu prikupljanja podataka u formi intervjua. Nadalje, specifična tema i relevantna “strategija preživljavanja” nezaposlenih – neformalna ekonomija – otkrila mi se postupno tijekom istraživanja, “nametnuvši” se kao tema.

Još u prijedlogu istraživanja, sastavljenom 2008. godine, bila sam kao moguće metodološko-epistemološke probleme navela suzdržanost kazivača i malen udio pristanaka na razgovor. Činilo mi se mogućim da sugovornici neće rado pripovijedati priču koja govori o “neuspjehu” pa sam smatrala da će tek istraživanje pokazati “vape” li priče o nezaposlenosti za tim da budu ispričane ili ih sugovornici nerado narativno “oživljavaju”. Kada sam, u procesu intervjuiranja, veću pozornost počela posvećivati temi neformalne ekonomije, moja su prva pitanja uvijek bila obojena strepnjom da mi sugovornici neće otvorenije kazivati čime se i kako bave. No, pokazalo se suprotno. Spremnost kazivača da govore o vlastitim i tuđim “strategijama preživljavanja” u toj sferi ekonomije bila je zapanjujuća. Štoviše, samo na razini istraživanog naselja, primjerice, priče o neformalnim strategijama pregovaranja s lokalnim vlastima oko realizacije bespravne gradnje u socijalizmu i danas čine svojevrsne narativne *legende* koje govore o “trijumfima” konkretnih (s imenom i prezimenom) pojedinaca nad sustavom, a što dodatno perpetuira i osnažuje kolektivnu društvenu legitimizaciju tih aktivnosti. To mi se čini i osnovom za razumijevanje “lakoće” s kojom o tim svojim aktivnostima i “zaradama” govore svi moji sugovornici. U većini slučajeva, dakle, do etnografskih podataka nije bilo “teško” doći, barem ne u mjeri u kojoj sam očekivala, pa ni prethodno poznavanje kazivača nije bilo ključan preduvjet za (“uspješnu”) provedbu intervjua.

Prethodno poznavanje sugovornika bilo je, međutim, važno pri korištenju drugih istraživačkih tehnika, napose *promatranja sa sudjelovanjem*. Istraživačke situacije poput zajedničkog odlaska u trgovinu, ispijanja kave, odlaska na izlete ili na tematska predavanja i druženja, darivanja rođendanskog ili razmjene božićnih poklona bile bi, u najmanju ruku, “neobične” da su provedene s potpuno “nepoznatim” kazivačima, dakle prije nego što bismo se, za potrebe intervjua, susreli više puta. Upravo su takve istraživačke situacije (“sa sudjelovanjem”) bile iznimno važne u spoznavanju praksi te kompleksnosti odnosa dominantnih vrijednosti i stereotipizacija te individualnih praksi u svakodnevnom životu nezaposlenih. U sklopu istraživanja svoje sam sugovornike pratila u raznovrsnim aktivnostima: njihovim redovitim mjesečnim javljanjima HZZ-u, u udruge nezaposlenih, slabije stojećih i umirovljenika, na tematskim predavanjima (o kojima je informacija došla preko neke od tih udruga), u odlascima na skupštine lokalnih podružnica političkih stranaka, u izletima organiziranim preko udruga, u sakupljanju boca, na druženjima uz kavu, u odlascima po topli obrok u pučku kuhinju, po jednokratnu pomoć u novcu, hrani i namirnicama u neku od vjerskih i socijalnih gradskih ustanova, na razgovorima za posao te na predaji dokumentacije za ostvarivanje nekog od socijalnih prava.

Kako vrijeme ne postoji nezavisno od ljudske snage i energije, nastojala sam dnevnu dinamiku i “rutinu” mojih sugovornika upoznati tako da sam im mnogo puta “pravila društvo” pri obavljanju njihovih dnevnih poslova. U svrhu otkrivanja i promišljanja te dinamike života nezaposlenih u istraživanju sam se često koristila upravo metodom *promatranja sa sudjelovanjem*. Taj me dio najviše fizički iscrpljivao, ali je i “najjasnije” rasvjetljavao fizičku zahtjevnost nekih učestalih praksi nezaposlenih, poput *stajanja u redovima*. Ta bi stajanja nerijetko bila fizički zahtjevnija i od nekoliko sati zajedničkoga pospremanja i preslagivanja nacijepanih drva u šupu.

Spomenula sam kako je jedan od mojih početnih istraživačkih impulsa intimnog karaktera. Točnije, s jednom od sugovornica, stanovnica istraživanog naselja, povezana sam obiteljskim odnosom koji ima istaknuto simboličko značenje, ali u praksi sadržava niz prijepora, sukoba i (iznevjerenih) očekivanja. Činjenica obiteljske relacije bitnije je utjecala na dva aspekta u istraživanju koji su prije svega praktične naravi. Njih ne treba precjenjivati, ali nisu ni potpuno irelevantni. Prvi je sadržan u tome da sam, na temelju tog odnosa, imala iskustvo dolazaka u naselje i prije samog početka istraživanja. Dakle,



posjedovala sam određeno predznanje o fizičkim, infrastrukturnim i drugim značajkama naselja u kojem sam provodila istraživanje, a u kojem moja sugovornica živi već više od desetljeća. Drugi je spremnost i predanost meni bliske osobe da me poveže sa što većim brojem sugovornika iz naselja, njoj otprije znanih i neznanih. To mi je, dakako, posebice u inicijalnoj fazi, bitno olakšavalo terenski istraživački postupak. Ono što nije povezano s tom praktičnom, izvedbenom stranom istraživanja, nego prije onom simboličkom i epistemološkom, jest to da je ta obiteljska relacija bila jedan od presudnih pokretača mojeg interesa za temu nezaposlenosti, pa sam tako i ovaj rad, na neki način, pisala "sa zadatkom" i s istaknutom osobnom motivacijom. Možda bih to mogla opisati i kao potrebu za boljim razumijevanjem vlastitih obiteljskih prilika i odnosa pred izazovima kriza, pojedinačnih i društvenih očekivanja te različitih pozicija pojedinaca u odnosu na formalno tržište rada u protekla dva desetljeća. S tim u vezi "najpravednije" je reći kako je ova knjiga djelomično proizašla i iz potrebe za "suočavanjem" s nekim pitanjima i iskustvima iz vlastite obiteljske biografije.

Možda nije suvišno spomenuti kako je moj odnos s tom sugovornicom tijekom istraživanja bivao "bliskiji", barem tako da smo se vidale češće nego što bi to bilo uređeno na privatnoj osnovi. Naši su razgovori, iako u protekle tri godine vođeni primarno istraživačkom motivacijom, bivali kvalitetniji, manje konfliktni nego što su bili prije. Zašto to spominjem? S obzirom na nedostatak ranijih etnoloških istraživanja koja bi se eksplicitno bavila nezaposlenošću u Hrvatskoj, predmet, teorijski pristup i metodologiju izrađivala sam tijekom istraživanja. U tom pogledu treba reći kako je ova studija kolaž različitih podtema koje nisu uvijek bile unaprijed strateški zadane, već su se oblikovale i nametale usput. Ne čini mi se suvišnim, stoga, u vidu metodološke napomene, ocrtati vlastitu poziciju spram istraživanih i spram istraživačke teme. Ne mislim da me je činjenica spomenutog bliskog odnosa s jednim od sugovornika legitimizirala kao istraživačicu, nadjenuvši mi neko ekskluzivno ili, pak, veće "pravo" za pisanje o nezaposlenosti. To je prvenstveno bio impuls koji me privukao temi i analizi sudbina upravo te određene generacije nezaposlenih, za koju se višekratno u krugu moje obitelji znalo reći kako je "njihovo vrijeme nepovratno izgubljeno". Čini mi se kako su me ti autobiografski elementi senzibilizirali za temu, a možebitno mi i (ne)svjesno u radu apostrofirali neke podteme (usp. Škrbić Alempijević, Potkonjak i Rubić 2016: 88).

Srodno obrazloženju (ishodu) koje je u procesu objavljivanja jednoga ko-autorskog priloga u zborniku radova na temu epistemoloških, metodoloških i



etičkih pitanja etnoloških istraživanja prije nekoliko godina donijela etnologinja Iva Pleše, kada je umjesto objave svojega priloga odlučila objaviti obrazloženje zašto ga ondje *nema* (Belaj, Marković, Pleše i Vukušić 2009: 150–151), donosim i moje obrazloženje nekih metodoloških prijedora i promjena. Ono se odnosi na razloge kako su i zašto istraživanje i prezentacija rezultata bili planirani, a potom svjesno u nekim dijelovima promijenjeni. Razmišljajući o metodama svojeg znanstvenoistraživačkoga rada, svjesno sam odlučila članove vlastite obitelji izmjestiti iz direktnog istraživačkog fokusa. Dijelom zato što je to za mene bilo emocionalno “lakše”, a dijelom jer je to imalo “važniji”, funkcionalan smisao – omogućilo mi je širu istraživačku vizuru problema nezaposlenosti. Naime, činilo mi se da bi, sukladno spomenutoj polaznoj tezi o nezaposlenima kao heterogenoj populaciji te o nezaposlenosti kao slojevitom fenomenu, bavljenje jednom obitelji (mojom vlastitom) bitno ograničilo, pa i onemogućilo propitivanje te teze kao konačnu težnju i cilj. Premda mi se u inicijalnoj fazi činilo da bi to mogla biti, ovo ipak nije priča o *mojoj* obitelji. Rad je zamišljen i napisan na znatno široj osnovi. To je kolaž raznih individualnih i obiteljskih priča, pojedinačnih valorizacija i obiteljskih iskustava, od kojih su izdvojene tri priče (studije primjera) tek dio ukupnog etnografskog materijala na osnovi kojeg provodim analizu i interpretaciju.



Hreljčka ponuda 2014. (foto: Karmen Stošić)

## 4.

# ISTRAŽIVANJE: GRAĐA, ANALIZA I INTERPRETACIJA

## “ZABORAVLJENA”, “IZGUBLJENA”, “ŽRTVOVANA” GENERACIJA

Premda nisu bili jedinim sugovornicima u istraživanju, muškarci i žene rođeni krajem četrdesetih i pedesetih godina činili su fokusnu skupinu i najveći broj intervjuiranih. Ta je generacija posao izgubila devedesetih, u dobi od četrdesetak godina. Danas imaju između pedeset i šezdeset godina te su pri HZZ-u kategorizirani kao *kategorija 50+*. To je jedna od ugroženih skupina nezaposlenih na formalnom tržištu rada s izrazito niskim izgledima za ponovno zapošljavanje<sup>117</sup> (Kerovec 2001). Zbog kontinuiranih kriza na tranzicijskom tržištu rada, pada motivacije za aktivnim traženjem formalnog zaposlenja te atrofiranja njihovih radnih znanja i vještina, mnogi od njih kažu kako sada “čekaju” godine starosti koje su u hrvatskom mirovinskom sustavu potrebne za ostvarivanje prava na starosnu mirovinu (šezdeset pet godina).<sup>118</sup> No njihova se svakodnevica ipak ne svodi samo na “čekanje”. Kako je to primijetio sociolog Zoran Malenica:

---

117 Osim prema dugotrajno nezaposlenima, programi poticanja zapošljavanja usmjereni su i prema skupinama mladih koji se prvi put zapošljavaju, osoba starije životne dobi, osoba s invalidnošću, branitelja i pripadnika romske manjine. Izvor: Spomenica HZZ-a. [http://www.hzz.hr/DocSlike/SPOMENICA\\_1906-2006-2.IZDANJE.pdf](http://www.hzz.hr/DocSlike/SPOMENICA_1906-2006-2.IZDANJE.pdf) (pristup: 21. 9. 2011.) i polustrukturirani razgovori sa savjetnicima za zapošljavanje pri HZZ-u u Zagrebu, obavljani tijekom travnja 2010. godine.

118 U Republici Hrvatskoj su početkom 1999. godine u sustavu mirovinskog osiguranja podignute dobne granice za odlazak u starosnu i prijevremenu starosnu mirovinu, i to za pet godina, s tom razlikom da je ta dob muškarcima bila šezdeset pet godina, a ženama šezdeset godina. Predviđeno prijelazno razdoblje za uspostavu tih promjena trajalo je od 1999. do 2007. godine. Od početka pak 2011. godine postupno su se počele izjednačavati dobne granice muškaraca i žena potrebne za stupanje u starosnu mirovinu (šezdeset pet godina). Za to bi predviđeno prijelazno razdoblje trebalo završiti 2020. godine. Izvor: Hrvatski zavod za mirovinsko osiguranje. <http://www.mirovinsko.hr/> (pristup: 18. 9. 2011.).

Nerealno je vjerovati da nezaposlen muškarac (žena) može čekati pet, osam ili čak deset godina na zaposlenje, a da za to vrijeme nigdje ne radi. To bi mogao (mogla) jedino u slučaju da potječe iz ekonomski dobro situirane obitelji. Međutim, slično kao i umirovljenik koji ima vrlo nisku mirovinu, a zdravstveno je sposoban za rad, i on (ona) ulazi u svijet sive ekonomije i pokušava ostvariti kakve-takve dodatne prihode kako bi mogao (mogla) preživjeti. (Malenica 2007: 132)

Od početka hrvatske državne samostalnosti nezaposlenost ima određeno trajanje (u pojedinačnim slučajevima to je i punih dvadeset godina), a nošenje s nezaposlenošću (pojedinačno iskustvo nezaposlenosti) kod mnogih traje onoliko dugo koliko su nekada (prije masovnih otpuštanja, u socijalizmu) bili zaposleni. Ta je nekadašnja “radnička klasa” doživjela “velike promjene početkom devedesetih kako u brojčanom, tako i u socijalno-ekonomskom smislu. Zbog ubrzanog procesa deindustrijalizacije, ukinut je velik broj radnih mjesta koja su popunjavali upravo pripadnici tog sloja (...). Dio bivših radnika otišao je u mirovinu (redovitu ili prijevremenu), a drugi na zavod za zapošljavanje” (ibid.: 128). U tim je promjenama taj sloj otpuštenih radnika izgubio i pogodnosti koje je imao u socijalizmu: “sigurnost radnog mjesta, tendencijski porast životnog standarda, mogućnost dobivanja stana u sklopu modela stambene izgradnje”, ne osjetivši “neke prednosti kapitalizma (prosječno viša cijena rada, jaka sindikalna zaštita...). U procesu pretvorbe i privatizacije bivala je često puta žrtva samovolje novih vlasnika i poslodavaca, a gubitak samoupravljačkih prava nije bio nadoknađen primjerenom sindikalnom zaštitom” (ibid.).

Pitanje nezaposlenosti usko je povezano sa sustavima vrijednosti:

Određeni oblik interpretacije života, kao jedan od konstitutivnih ljudskih odnosa spram osnovnih fenomena ljudske egzistencije (slobode, vlasti, vrednota, običaja, prava, rada, personalnosti, kolektiva, strasti, ljubavi, igre, smrti) ne možemo ignorirati ili zaobići (...). Naime, svi na određeni način doživljavamo i odnosimo se prema ovim fenomenima našeg opstanka, bilo da ga u osnovi preuzimamo iz tradicije ili ga oblikujemo sami. (Skledar 2003: 13)

Da bi se razumjeli postupci i racionalizacije na individualnoj razini, nužno je analizirati društvene vrijednosti u okviru kojih se odvijaju. Istraživanje vrijednosnih orijentacija i vrijednosnih razina, kakvo sugerira Rihtman-Auguštin još šezdesetih godina, na razini individualnih ili grupnih vrijedno-

sti, pomaže u razumijevanju značenja koja “obični” ljudi pripisuju makroprocesima i vlastitim pozicijama unutar tih procesa.<sup>119</sup>

Motive “dobitnika” i “gubitnika” u kolektivnim predodžbama sagledavala sam upravo na taj način. To su istaknuti motivi kroz koje se (samo)interpretira pozicija pojedinca u hrvatskom društvu. Te su vrijednosti i percepcije utjecale i na odluke, racionalizacije, strategije i prakse (nezaposlenih) pojedinaca u tranzicijskom procesu i u razdobljima krize. Naime, već je znanstveno potvrđen opći negativan stav prema tranzicijskom procesu u Hrvatskoj, koji se oblikuje, među ostalim, i kroz predodžbe o “dobitnicima” i “gubitnicima” (Štulhofer 2000; Čengić i Rogić 1999; Šakić 1999). Štoviše, jedno je domaće sociološko istraživanje krajem devedesetih godina pokazalo kako većina (riječ je o dvije trećine ispitanika u sklopu tog istraživanja) ima jasnu predodžbu o strukturi tranzicijskih “dobitnika” i “gubitnika”.<sup>120</sup> Nova dinamika društvene stratifikacije – s jedne strane novonastali sloj financijskih društvenih elita s ekonomskom i političkom moći, a s druge brojni nezaposleni i osiromašeni (usp. Škovierová 2009: 223) – stvorila je dijeljeno uvjerenje i predodžbu o tranzicijskom “gubitništvu” većine. Kao glavni negativni aspekti tranzicijskog procesa i razlozi nečijeg “gubitništva” spominju se: sporost gospodarskog oporavka, korupcija, neučinkovitost pravosudnoga sustava, pretvorba i privatizacija, bogaćenje manjine i osiromašenje većine te visoka nezaposlenost. Kao glavne karakteristike hrvatskog poduzetništva ističu se nepoštenje i politički klijentelizam, a kao jamstvo uspjeha i napredovanja veze, poznanstvo, novac i snalžljivost (Štulhofer i Karajić 1996; Karajić 2000; usp. Karajić 2002: 274).

Na razini kolokvijalnog diskursa proteklih dvadesetak godina postoji, u skladu s predodžbama o “dobitnicima” i “gubitnicima”, još jedna dominantna predodžba – o tomu da je “teret” tranzicijskih promjena (bio) socijalno neproporcionalno “raspoređen”. To se odnosi i na pozicije pojedinca i određenih (na primjer, dobnih) skupina na i prema formalnom tržištu rada. Fokusna

119 “Sociokulturna transformacija hrvatskoga društva i kulture očituje se prije svega u transformaciji društvenih vrijednosti koja implicira promjenu motiva djelovanja kod većine pripadnika društva” (Čolić 2008: 951). U hrvatskoj je etnologiji istraživanje vrijednosti inaugurirala Rihman-Auguštin još krajem šezdesetih godina. Vrijednosti autorica poima kao “prisutnu dimenziju u ponašanju i odlučivanju” (Rihman 1967) pa “akcije koje nam se čine neracionalne, gotovo lude, nakon spoznaje vrijednosti pojedinaca i grupe postaju nam zanimljive pa čak i prihvatljive” (ibid.: 3).

120 “Dobitnici” su: članovi Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), vodeće političke stranke u devedesetima, menadžeri privatiziranih poduzeća, političari i menadžeri državnih poduzeća; a “gubitnici”: poljoprivrednici, radnici privatiziranih poduzeća, stručnjaci i radnici u državnim poduzećima (Štulhofer 2000: 98).

skupina u ovom radu upravo je jedan od najistaknutijih motiva spomenutog tranzicijskog “gubitništva”. To nisu, dakle, *svi* današnji nezaposleni.<sup>121</sup> To su oni nezaposleni koji su u “mutnim vremenima domaće tranzicije i privatizacije” (Bailović et al. 2011: 45) izgubili pozicije na formalnom tržištu rada te, uglavnom do danas, ostali formalno nezaposleni. Posao su izgubili, kako sami često opisuju, “dok su još bili u punoj radnoj snazi”. Upravo je ovo temelj za razumijevanje metafora “izgubljenosti” i “žrtvovanosti” te generacije bivših radnika, kategorija u kojima se o njima danas govori. To je nekadašnja “radnička klasa”, odnosno obnašatelji “pretežno manualnih funkcija u industrijskim, građevinskim prometnim, turističkim, trgovačkim i drugim organizacijama. Riječ je o tradicionalnom pojmu radničke klase koja obuhvaća nekvalificirane, polukvalificirane, kvalificirane i visokokvalificirane radnike” (Malenica 2007: 128). Velik je broj mojih sugovornika nekad bio na radnim mjestima tih kvalifikacija, čak i onda kada su mnogi od njih imali i završenu srednju školu (stručna škola ili gimnazija).<sup>122</sup>

Jedan od sugovornika, gotovo dva desetljeća nezaposlen, danas, u dobi od pedeset osam godina, za sebe kaže kako je “devedesetih izgubio svoju mladost” i kako mu je “oduzeto dvadeset godina života”, misleći na dvadesetak proteklih godina otkada je bez formalnog zaposlenja. Te se subjektivne predodžbe nekadašnjeg vlastitog radnog kapaciteta u dobi od četrdeset godina, kada su moji sugovornici mahom ostajali bez posla, bitno razlikuju od “službenih” i uvriježenih poimanja te generacije radnika na formalnom tržištu rada. To im, dakako, bitno otežava pa i onemogućuje ponovni ulazak na formalno tržište rada. Naime, u kontekstu novostvorenih ekonomskih odnosa i potreba te prelaskom zemlje na neoliberalno tržišno gospodarstvo nakon socijalizma radnici u dobi od četrdeset godina već su smatrani “starijim” radnicima (Kerovec 2001 : 271; Šverko, Galić i Maslić-Seršić 2006: 12; usp. Ainsworth 2006). Još je paradoksalnije to da su, ubrzo nakon otpuštanja, u administrativno-pravnom smislu ti nezaposleni bili “premladi” za prijevremeno umirovljenje (koje je bilo opcija za one kojima je nedostajalo od jedne do pet godina do starosnog umirovljenja ili onog zasnovanog na punom

121 Uostalom, već je naznačeno kako nezaposlene ne tretiram kao homogenu populaciju.

122 Motiv završene gimnazije nije etnologu zanemariv. To je motiv koji se uvriježio i kolokvijalno poima kao nešto “neodređeno” pa u tom smislu “beskorisno”. Naime, često se može čuti kako si “s gimnazijom ništa”. Da bi bio nešto, trebao bi ili nastaviti školovanje, ili ne upisati gimnaziju, već nešto “konkretnije”. Te su predodžbe velikim dijelom proistekle iz specifičnih karakteristika nekadašnjeg socijalističkog tržišta rada u ekspanziji, koje je ubrzo pokazalo “ekstenzivno povećanje zaposlenosti”, ali i “nepovoljnu kvalifikacijsku strukturu zaposlenih”, “uz sve očigledniji manjak stručnih radnika” (Barić i Šešo 2006: 35).

radnom stažu),<sup>123</sup> a, u odnosu na novouspostavljene vrijednosti i potrebe na tržištu rada, “prestari” za novo zapošljavanje.<sup>124</sup>

Prestar za zapošljavanje, a premlad za mirovinu [sugovornik misli na punu, starosnu mirovinu]. Da, to ti je, u sredini si nekoj, a to ti je najgore.

Pozicija “ni na nebu, ni na zemlji” osnova je za razumijevanje predodžbi o “žrtvovanosti” i “izgubljenosti” te generacije bivših radnika u procesu tranzicije.<sup>125</sup> Treba uzeti u obzir da su ti nekadašnji radnici “nedobrovoljno” postali nezaposleni, a time i socijalno ugroženi (usp. Babić 2007), da bez posla nisu ostajali svojom krivnjom te da su njihova otpuštanja bila dijelom opće situacije tadašnjih masovnih otpuštanja.

Moj dvanaest godina nezaposlen sugovornik, danas pedesetsedmogodišnjak, na svoj se račun bio gorko našalio:

Tko bi mene sad zaposlio? To se sve tako promijenilo u mojoj struci da ja mogu danas samo biti stavljen za jedan radni stol kao izložak u Tehničkom muzeju! Da djeca tamo dolaze i da me gledaju kako crtam nacрте s onim velikim drvenim ravnalima i onim rapidografima, kako sam to nekad u firmi radio, i da im govore: “Vidite, djeco, ovako su se nekad izrađivali građevinski nacрте, a danas se sve to radi kompjuterima.”

Da ovakve percepcije vlastitog nepovoljnog položaja na aktualnom tržištu rada nisu neutemeljene, govore nam podatci različitih kvantitativnih i kvalitativnih studija i izvješća. Na primjer, u UNDP-ovu *Izješću o društvenom*

123 Prema mnogim kazivanjima, prijevremeno umirovljenje u okolnostima masovnih otpuštanja radnika i pokretanja niza stečajnih postupaka bilo je za radnike “najbezbolnija” administrativno-pravna opcija. Ostvarili su ga oni radnici koji godinama radnog staža nisu ispunjavali uvjete za starosnu mirovinu, ali su bili blizu tim godinama (usp. Škovierová 2009: 223). Prijevremeno umirovljenje je početkom devedesetih u bivšoj Jugoslaviji “više nego bilo gdje drugdje u Srednjoj i Istočnoj Europi služilo za ublažavanje prijelaza na tržišno gospodarstvo” (Guardiancich 2007: 89).

124 Podatci jednoga kvantitativnog istraživanja u Hrvatskoj pokazuju kako je vjerojatnost ponovnog zapošljavanja osoba starijih od četrdeset pet godina ispod 30% (Šverko, Galić i Maslić-Seršić 2006; usp. Vukelić 2008).

125 Pozicija “ni na nebu, ni na zemlji”, odnosno percepcija takve pozicije generacije koja je u srednjim godinama (oko četrdeset), čak i unatoč drastičnom iskustvu naglog izmještanja s formalnog tržišta rada nije, međutim, prvi put tako percipirana. Potvrdu o sličnim percepcijama te generacije nalazimo čak i u književnim tekstovima nastalima u doba socijalizma i relativno stabilnih pozicija na formalnom tržištu rada, barem stabilnijih u odnosu na one kasnije, tranzicijske. Primjerice, Zvonimir Milčec, ugledni zagrebački književnik, 1980. je godine objavio roman pod naslovom *U Zagrebu prije podne*, koji već na naslovnici donosi ovu uvodnu misao o generaciji četrdesetogodišnjaka kojoj je, u vrijeme kada je pisao roman, i sam pripadao: “Rođeni smo u krivo vrijeme: za rat smo bili premladi, za košarku prestari” (Milčec 1980).

razvoju za Hrvatsku 2006. godine pod naslovom *Neumreženi: lica socijalne isključenosti u Hrvatskoj*, o dugotrajno nezaposlenima se govori kao o onima koji su suočeni “s povećanim rizikom pada u neimaštinu, a zastarijevanje ljudskog kapitala uslijed nezaposlenosti i slaba povezanost s tržištem rada jačaju začarani krug isključenosti i siromaštva” (Bayley i Gorančić-Lazetić 2006: 26).

### “OBIČNI” LJUDI

“Obični” su ljudi prije svega diskurzivni, narativni motiv i konstrukcija. U ovom ću poglavlju taj motiv, koji u svakodnevnom životu uglavnom koristimo zdravo za gotovo, pokušati demitologizirati i dekonstruirati. Premda u radu višekratno koristim tu sintagmu, ne perpetuiram i njezino “mitsko” značenje (shvaćajući je zdravo za gotovo), nego je namjerno donosim pod navodnim znakovima, sa sviješću o njezinim implicitnim značenjima i politiziranom potencijalu.

Zapaža se, naime, kako sintagme poput “obični” ljudi te “strategije preživljavanja” u razgovornom, a dijelom i političkom<sup>126</sup> diskursu zamagljuje granicu između metafore i stvarnosti. Tu karakteristiku “zamagljenosti” uočilo se, među ostalim, i u nekim sociokulturnoantropološkim istraživanjima mitologizacija vezanih uz konstruiranje i izgradnju nacionalnih identiteta. Tako se, raspravljajući o razlikama i prožimanjima “objektivnih” povijesnih činjenica i mitova,<sup>127</sup> britanska antropologinja Stephanie Schwandner-Sievers zalaže za pojam “*mythistory*”, čime upozorava na stalno preklapanje povijesne (činjenične) i mitske razine. Prema toj autorici, mitologizacijski potencijal nekog pojma ili pojave može se razotkriti već na nivou narativnih tehnika – ako je riječ o mitologizaciji, neće se oklijevati da se u tu svrhu koriste metafore te da se kazivač identificira s onim o čemu govori. U suprotnom, kazivač će pokušavati uspostaviti “emocionalnu distancu prema objektu o kojem govori” (2002: 12–13).

<sup>126</sup> O karakteru političkog jezika u Hrvatskoj, kao persuzivnog, odnosno onoga koji ima za cilj uvjeriti nas u ono o čemu se govori i s tim povezanoj čestoj uporabi konceptualnih metafora, vidi podrobnije u doktorskom radu u pripremi mr. sc. Nikoline Borčić pod naslovom *Konceptualna metafora i semnatička polja u tekstnoj vrsti politički intervjua u odnosu na rodne osobitosti*.

<sup>127</sup> Autorica to čini na primjeru albanske kulture, povijesti i identiteta.



“Obični” su ljudi upravo takav motiv. To smo “svi Mi” koji ne raspolažemo nekim oblikom društvene i ekonomske moći, koji smo “žrtve” makroprocessa, a u čemu je i srž naše pretpostavljene inferiornosti i “nevolje”, što odgovara i retorici klase (usp. Prica 1990). Poimamo se kao inferiorni i trpeći (“pijuni”), a ne kao aktivni sudionici makroprocessa.<sup>128</sup> Premda godišnje statistike pokazuju kontinuiran rast životnog standarda,<sup>129</sup> predodžbe o vlastitim životnim prilikama i stalnim “potrebama” koje se ne uspijevaju (s lakoćom) namiriti kod većine sugovornika stvaraju uvjerenje o vlastitom siromaštvu i “preživljavanju” kao načinu i modelu življenja.<sup>130</sup> To se spominje i kao “paradoks siromaštva” (Bošnjak et al. 2003: 13), u novijem znanstvenom diskursu kao “subjektivno siromaštvo”<sup>131</sup> (Šućur 2006; Malenica 2001: 231) ili, pak, u medijima popularne kulture i publicistike kao “sirotinjski mentalitet”.<sup>132</sup> U svakom slučaju, te “subjektivne percepcije društvene situacije puno su čvršće povezane s obrascima imitacije referentnih grupa nego s realnim financijskim mogućnostima” (Šućur 2006: 237).

To je, dakle, mitologizirana vrijednosno-klasna kategorija koja je u sebi vrlo heterogena iako se takvom eksplicitno ne predstavlja. Možda će biti jasnije na što konkretno mislim ocrtam li pojedine istraživačke situacije, inicijalne faze intervjua. Da *sam* među “običnim” ljudima i ja, sugeriralo mi se više puta upravo u tim situacijama. Naime, kao uvod u razgovor o pojedinačnim ekonomskim prilikama mojih ispitanika razgovor sam započinjala općenitim pitanjima o “situaciji u zemlji”. Upravo u kontekstu takvog početka razgovora, iako sam već u vlastitom predstavljanju otkrila da sam zaposle-

128 Pritom je glavni izvor “nevolje” “običnih” ljudi – država (o čemu će biti više riječi u jednom od idućih poglavlja).

129 Životni standard mjeri se ekonomskim i socijalnim pokazateljima, različitim metodama, primjerice prema raspoloživom dohotku u jednom kućanstvu u jednomjesečnom razdoblju (Bejaković 2005: 134). Promatramo li statistički kategorije kao što su plaće i osobna potrošnja, pokazuje se kontinuiran rast pa se stoga načelno može govoriti i o ukupnom porastu životnoga standarda.

130 Ta predodžba jednim dijelom ima svoje uporište. Dio domaćih radova iz područja društvenih znanosti pokazuje da opći porast životnog standarda ne pogađa sve skupine društva, da ne amortizira socijalne i ekonomske razlike i isključenosti, već da ih produbljuje (Karajić 2002). Dakle, opća konstatacija o ukupnom porastu životnog standarda u tom smislu ne govori puno o nekim strukturalnim značajkama tog porasta.

131 “Pojam apsolutnog siromaštva odnosi se na određivanje granice siromaštva nezavisno od vremena i prostora i sadržava zadovoljavanje egzistencijalnih ili primarnih potreba pojedinca (smještaj, prehrana i odijevanje). Pod pojmom relativnog [subjektivnog] siromaštva podrazumijeva se određivanje granice siromaštva u konkretnom društvu, u određenom vremenu” (Malenica 2001: 231).

132 Sanjin Frlan, mladi hrvatski bogataš koji trenutačno u Hrvatskoj putem interneta reklamira svoju autorsku knjigu pod naslovom *Financijski preporod*, o uspješnom i legitimnom (“poštenom”) bogaćenju, “sirotinjskim mentalitetom” naziva malodušnost i pesimizam većine kao jednu od temeljnih karakteristika hrvatskoga društva u cjelini i prepreka za bogaćenje. Izvor: <http://www.financijskipreporod.com/index.html> (pristup: 2. 5. 2011.). Zanimljivo nam je kako na raznim mjestima i ranije možemo susresti tu osvještenost o relativnosti u poimanju (vlastitog) siromaštva.



na, nezaposleni sugovornici su mi, pričajući o općoj, a potom i o vlastitoj ekonomskoj oskudici, u više navrata iskazivali simpatiju, empatiju i vlastito poistovjećivanje s “mojom situacijom”, time me percipiravši i u svojim iskazima eksplicitno tretiravši kao “jednu od njih”, iskazujući to u razgovoru najčešće korištenjem plurala. Tako su, primjerice, govorili o “našim” problemima spram represivnih državnih sustava, često rukama pokazujući i na mene i na sebe. Dodatno, na spomen da sam zaposlena na fakultetu unaprijed su moje zanimanje ocijenili kao ono s nevelikim primanjima, a što me je ponovno legitimiziralo u njihovim percepcijama. Kada bi u razgovoru doznali i da imam dvoje male djece, tim bi podatkom, imala sam dojam, dodatno potkrijepili vlastito uvjerenje o tome kako i ja “teško” živim i pretpostavili moju egzistencijalnu oskudicu i nesigurnost. Participacija, odnosno neparticipacija na formalnom tržištu rada, dakle, nisu ključne kategorije u određivanju nečije (ne) pripadnosti “običnim” ljudima, a što se nadovezuje na ranija slična zapažanja o *relativnosti*, *subjektivnosti* siromaštva, tj. da je stabilnost zaposlenja tek jedna od odrednica relativnog siromaštva (Karajić 2002: 291). Može se, stoga, zaključiti kako je u percepciji nečije “pripadnosti” “običnim” ljudima ključno više (pretpostavljenih) faktora, pri čemu te “procjene” u razgovoru sežu od onih vizualnih do karakternih razina, a podloga im je u kolektivnim percepcijama o osiromašenju i nevolji, inferiornoj poziciji i viktimizaciji većine.

## HETEROGENA POPULACIJA

Na sličan je način socijalni ekonomist Rudolf Bićanić još sredinom dvadesetog stoljeća dekonstruirao jedan od općepisutnih mitova o sudionicima Seljačke bune u šesnaestom stoljeću. Istaknuo je kako “sami pobunjeni kmetovi nisu bili neizdiferencirano i bespravno roblje. Tu vulgariziranu i simplificiranu sliku moramo odbaciti i zamijeniti pobližom konkretnom analizom” (Bićanić 1952: 11–12). Da je i tada bila riječ o heterogenoj populaciji s bitno različitim imovinskim obilježjima i prilikama, Bićanić je podrobnije dokazao u nastavku:

Među kmetovima bilo je već u 16. st. i tako različitih, da su neki imali čitavo selište od 12 jutara oranice, a drugi pola, četvrt, pa i osminu selišta. Bilo je i inquilina i subinquilina, bezemljaša. Za izučavanje sudjelovanja kmetova u trgovini ta je pojava od velikog značenja. A

kmetovi su se bavili i trgovinom. Neki su se upoznali s tržištem i trgovanjem, vozeći robu svoga gospodina, drugi su trgovali za njega, a opće je poznata pojava da su se kmetovi bavili trgovinom i sami, za vlastiti račun. (ibid.: 12)

Na heterogenost seoskih zajednica upozorila je i Jasna Čapo Žmegač – na raslojenost na “bogate i siromašne obitelji, na obične seljake i na one koji posjeduju neke specifične vještine – obrtnike, trgovce, glazbenike, ljude koji su liječili i sl.” (Čapo Žmegač 1998: 275). U svojem magistarskom radu o creskom ribarenju Goran Pavel Šantek (2000) također je kritički istaknuo “kako je hrvatska etnologija dugo tretirala hrvatske seljake kao ekonomski homogenu društvenu grupu siromašnih ljudi orijentiranih na proizvodnju za vlastite potrebe i samoodržavanje” (Šantek 2000: 2) te je tu koncepciju pokušao, kroz ekonomsko-antropološku interpretaciju, složenije promotriti, problematizirati pa i redefinirati, mahom u odnosu na širi kontekst svjetskih ekonomskih strujanja.

Noviji znanstveni radovi društveno-humanističke provenijencije donose jasne spoznaje o tomu kako ni nezaposleni u Hrvatskoj nisu homogena i uvijek na isti način, i s istim intenzitetom, društveno marginalizirana skupina. Jednom je kvalitativnom studijom potvrđeno kako postoje bitne razlike unutar populacije nezaposlenih u Hrvatskoj, među ostalim i s obzirom na njihov stupanj siromaštva i društvene marginalizacije (Franičević 1997; usp. Karajić 2002: 291). Također je naznačeno kako:

S obzirom na to da je u Hrvatskoj strukturni i masovni fenomen, nezaposlenost nije obilježje izoliranih i marginaliziranih skupina već pogađa različite slojeve u društvu. Takva situacija utječe na samopercepciju nezaposlenih, ali i na odnos uže ili šire društvene okoline prema njima. Nezaposleni sebe često ne doživljavaju kao manje vrijedne osobe, ne smatraju se izoliranima ili stigmatiziranima. S druge strane, rijetko se događa da socijalna okolina okrivljuje nezaposlene za stanje u kojem se nalaze.<sup>133</sup> (Ofak, Starc i Šelo Šabić 2006: 21; usp. Šverko, Galešić i Maslić-Šeršić 2004)

<sup>133</sup> Važno je primijetiti kako se ta empatija ipak ne odnosi na sve društvene skupine. Neki su isključeni na razini etniciteta, povijesnih okolnosti i stereotipizacija. Problem heterogenosti populacije nezaposlenih dodatno se uslošnjava kada pomislimo na Rome, koji su u višestruko nepovoljnoj (startnoj) poziciji spram bilo kojih drugih (siromašnih, socijalno isključenih) društvenih skupina. Ne samo kada je riječ o stopi njihova siromaštva (Ofak, Starc i Šelo Šabić, ur. 2006: 23) jer “romsko siromaštvo često ima ekstremno oblik” (ibid.: 24), nego i zato što su Romi “jedna (...) od rijetkih skupina koju se najčešće okrivljuje za vlastito siromaštvo” (ibid.). Rome se kontinuirano okrivljuje za njihov težak materijalni i društveni položaj, kao krivice za vlastitu

Te su konstatacije i promišljanja temelj poimanja nezaposlenosti u ovom radu, koji ima uporište u empirijskim nalazima. U ovom će poglavlju biti riječ upravo o *heterogenosti* populacije nezaposlenih budući da se među nezaposlenima koji su bili obuhvaćeni istraživanjem pokazuju znatne razlike – u socijalnom, materijalnom, imovinskom i obiteljskom statusu.

Najprije, nezaposleni koje sam intervjuirala i pratila u njihovim dnevnim situacijama nipošto se ne uklapaju u uvriježene predodžbe o nezaposlenima, kakva je, među ostalima, i stereotipna pretpostavka o tome kako nezaposleni “imaju vremena napretek”. Dapače, za mnoge bih rekla da su “vrlo zaposleni”. To se ne odnosi samo na njihovu redovitu uključenost u poslove u sferi neformalne ekonomije, već i na “otvorenost” prema nenadanim situacijama poput, primjerice, iznenadnog poziva na kakav honorarni posao. Ta se “otvorenost” i “pripravnost” odnosi kako na muškarce tako i na žene, koje su više puta odgodile razgovor sa mnom jer im je toga jutra bilo ponuđeno da dođu oprati zavjese, obaviti kupovinu starijoj osobi o kojoj se brinu ili da (ranije) očiste ured i slično. Osim toga, iznenadne situacije mnogima nisu povezane samo s poslom, nego i s organizacijom života u kući. Tako jedna moja sugovornica u dobi od pedeset sedam godina, dugotrajno nezaposlena, živi sa slabo pokretnim, pet godina starijim suprugom. K njoj sam navraćala više puta na razgovor. Neki novi “aranžman” suživota u kući bio je kod nje redovita pojava. Jedanput je na nekoliko mjeseci bila primila susjedu koja je, zbog unutarobiteljskih sukoba i pravnih sporova, bila u postupku deložacije. Susjeda je kod nje s maloljetnim sinom stanovala besplatno, ali su dijelile troškove kave, cigareta i naizmjenično odlazile po ručak u pučku kuhinju. Nekoliko mjeseci kasnije, nakon što je susjeda kao samohrana majka riješila stambeno pitanje (s ponosom je prepričavala kako je to uspjela “preko veze”) i dobila na korištenje jedan od tzv. socijalnih stanova u vlasništvu Grada Zagreba, moja je sugovornica primila podstanare u jednu od dviju soba u svojoj kući. Nakon nekoliko mjeseci ti su podstanari (s dvoje male djece) pronašli nešto veći podstanarski stan u naselju te je zatim primila na stan muškarca beskućnika za kojeg su, posredstvom jedne susjede, časne sestre iz reda Majke Terezije (čiji je on bio šticećenik) zamolile da ga netko prihvati na godinu dana zbog manjka njihovih smještajnih kapaciteta, a za što su nudile mjesečnu naknadu troškova u iznosu od petsto kuna.

---

sudbinu. U nastavku ću upozoriti na sličan animozitetan odnos i nedostatak empatije prema nezaposlenim “Bosancima” (Hrvatima iz Bosne, doseljenima u Hrvatsku u tijeku i neposredno nakon Domovinskog rata).

Svaki od tih “aranžmana” bio je, osim činjenice da je riječ o vrlo brižnoj osobi, kod moje sugovornice i ekonomski motiviran jer bi novi podstanar participirao, prema mogućnostima, u troškovima režija, dnevnih namirnica i/ili cigareta. Razmjena unutar tih “aranžmana” nije bila zasnovana uvijek izravno na novcu, nego i na fizičkoj pomoći. Tako, primjerice, beskućnik nije uvijek mogao novčano participirati. Premda su mu časne sestre davale petsto kuna mjesečno koje je trebao proslijediti udomiteljima, često bi taj novac potrošio na pivo i cigarete, lunjajući ulicama tokom dana. To je bio i osnovni izvor sukoba u kući, ali koji su se bitno ublažavali činjenicom da on redovito pomaže u raščišćavanju dvorišta od krupnog otpada, hranjenju životinja (pasa i mačaka) na dvorištu, u cijepanju drva i loženju ili u fizičkoj pomoći oko slabo pokretnog supruga, vlasnika kuće. Takva razmjena usluga stalno je prisutna. Iako to na prvoj razini jesu, te “uslužne transakcije” ipak nisu potpuno “besplatne”. Naime, one zahtijevaju vrijeme te energiju (za planiranje, društveni angažman – zajedničko ispijanje jutarnjih kava, pružanje pomoći), što je jedan od segmenata koji čini populaciju nezaposlenih “vrlo zaposlenom”. Taj je segment često, u nedostatku novca, nezaposlenima neizbježan i veoma važan:

Zapiši! Živi se iz trena u tren. Nema tu plana. Ne možeš ga ni imati. Za budućnost. Kao što i ne razmišljam o prošlosti. Svemu se prilagodim kako mi u tom danu samo dođe.

Osim tog društvenog angažmana, vrijeme nezaposlenih uvelike je organizirano oko ustaljenih dnevnih i mjesečnih obveza kojih, često mi se tako činilo, ima napretek: redovita mjesečna prijava Zavodu za zapošljavanje (“na burzi”), podizanje mjesečne kartice (“pokaza”) za besplatni gradski prijevoz, odlazak po ručak u pučku kuhinju, mjesečno javljanje referentici u Centru za socijalni rad, zdravstveni pregledi (zbog narušena zdravlja) ili administrativni poslovi pri Hrvatskom zavodu za zapošljavanje. Potom obveze koje se odnose na alimentaciju, dječji doplatak ili, pak, dobivanje jednokratne novčane pomoći od Centra za socijalnu skrb, odlaske opunomoćenika u poštu za provjeru isplata na tekućem računu (na koji se uplaćuje mirovina nekog od uzdržavanih (slabije pokretnih) članova kućanstva) i sl. Zatim – *čekanja u redu*: čekanje u redu za mjesečni pokaz, čekanje u redu za ručak u pučkoj kuhinji, obilazak uličnih kanti za otpad u potrazi za bocama za koje se dobiva povratna naknada.

Sve to zahtijeva iznimno mnogo vremena i energije, protivno općepri-sutnim percepcijama kako nezaposleni, s obzirom na to da “ne rade”, imaju vremena napretek. To je opisala i jedna nezaposlena žena u dobi od pedeset devet godina, koja već više od deset godina, kao i njezin suprug, radi poslove “na crno” – ona uglavnom čišćenja, dok suprug obavlja raznovrsne poslove od kućnih popravaka, zaštitarstva do raznošenja pošiljaka i reklamnih mate-rijala. Prisjetila se kako su svojoj kćeri prije nekoliko godina kupili prijenosno računalo koje je tada stajalo dvije njezine mjesečne plaće koje bi zaradila ra-deći “na crno”, u sklopu tada triju poslova čišćenja.

Mi [misli na svoju užu obitelj, na sebe, supruga i dvije kćeri] ti se stal-no “snalazimo”, ali i umoriš se od takvog “stila života”. Ali nismo nikad bili da baš nešto nemamo. Na primjer, mi smo ti mlađoj kćeri, sad nedavno, na kraju srednje škole, bili kupili laptop. A oboje nezaposle-ni! Znam, nije to mala stvar. To je bilo negdje 5 000 kuna za laptop. Provucli smo karticu tekućeg računa na koji sjedaju mirovine i otišli u ogroman minus. Ali mi ti ne trošimo na ovako neke izlaske, na pri-mjer muž nije od onih što stalno izlaze, tu i tamo s dečkima izađe, ali ne često. Dok ja vidim, ovi drugi neki njegovi dečki, oni izlaze svaki dan, a kukaju kako nemaju. Ali, to ti je, što mi je muž stalno u nekim “kombinacijama”. Radi ovako, pomalo, gdje ima posla, tu građevinu i to. Ali to te i izmori. Nekad mu i ne plate pa mi je jedne godine bio poklonio rabljenu, ali skoro novu, Opel Corsu za rođendan jer mu je taj jedan tip dugovao za to što mu je radio kuću, pa su to nekako iskompenzirali. Ja sam skoro pala u nesvjest! Nisam mogla vjerovati! A onda mi je došao za četiri dana: “Čuj, milo, daj da to ipak prodamo, imam sad neku priliku zavrtit neku lovu.” I onda smo to prodali i opet tako došli do nekog novca.

Navedenim se primjerima potkrepljuje i utemeljenost ocjene koju je za for-malno nezaposlene prije nekoliko godina bila iznijela Sanja Crnković-Pozaić, a vezivala se uz autoričinu (naslućenu) participaciju nezaposlenih (registri-ranih pri HZZ-u) u sferi neformalne ekonomije. Crnković-Pozaić tako 2002. godine piše o “radnicima i poduzetnicima iz sjene”, o “nezaposlenima koji rade”, kako to formulira već u naslovu rada, oslanjajući se na ondašnje sta-tističke izvore i fokusirajući se na skupinu samozaposlenih. Ta je podvojena pozicija formalno nezaposlenih zabilježena i u ovom istraživanju. Nezaposle-ni rade raznovrsne poslove u sferi neformalne ekonomije (i to ne samo kao samozaposleni).

## NEZAPOSLENOST “U GRADU”

*Grad* nije jednoznačna i stabilna kategorija. S obzirom na to da se pojmovi i opozicije selo-grad, ruralno-urbano ne mogu faktički<sup>134</sup> niti vrijednosno stabilizirati, vodim se načinima na koje karakteristike, razlike i “granice” poimaju oni koji o njima govore (usp. Gulin Zrnić 2009). Već sam “izbor” naselja u kojemu je vršeno ovo istraživanje pao je na naselje koje nosi raznovrsne karakteristike i o kojemu postoje razne, čak i sukobljene, percepcije. Svojom fizionomijom (nizovima zbijenih, skromnijih obiteljskih kuća u uskim nepravilnim ulicama – ograncima), naselje više sliči selu nego gradu. Te dvije sredine nisu u strogom bipolarnom odnosu budući da se među njima kontinuirano održavaju praktične i simboličke veze interakcijama stanovnika gradskoga naselja i članova njihove šire rodbine naseljene u ruralnom (“rodnom”) kraju.

Recentni i suvremeni modernizacijski procesi odvijaju se velikom dinamikom i u gradu i na selu te zamagljuju granice tradicionalnih dihotomija selo – grad (“rurbanizacija” (Puljiz 1977: 148)). No unatoč tomu, primjećuje se da pojmovi “selo” i “grad” i dalje nose neke distinktivne konotacije te da još uvijek pokazuju neke istaknute (“objektivne”) razlike. U Hrvatskoj se

mala mjesta i veća središta razlikuju (...), prije svega, po uvjetima stanovanja, mogućnostima obrazovanja te u robnoj, uslužnoj, poslovnoj i kulturnoj ponudi. Navedeni čimbenici pridonose različitosti pojedinih segmenata života obitelji u selu, gradu i velikom gradu, a istodobno pridonose jačanju depopulacije i starenja stanovništva u nerazvijenijima manjim sredinama, poglavito u ratom pogođenim krajevima. (Berc, Ljubotina i Blažeka 2004: 25)

I danas se još uvijek opremljenost kućanskim aparatima svakodnevne i nesvakodnevne uporabe znatno razlikuje između sela i gradova u korist gradova. Tako najmanji broj “obitelji koje imaju perilicu za posuđe, mikrovalnu pećnicu i automobil živi u malim i srednjim gradovima (47,1%), a najviše u velikim gradovima (62,3%). (...) Najviše obitelji koje posjeduju kompjutor živi u velikim gradovima (43,1%), a najmanje u selu (16,4%)” (Berc, Ljubotina i Blažeka 2004: 37).

No kontekst modernizacijskih promjena ipak je prilično rastočio čvrste granice sela i grada i u fizičkom i u simboličkom smislu, pa se u gradovima

<sup>134</sup> Već sedamdesetih godina Puljiz jasno ističe kako “u našim najvećim gradovima živi oko trećinu stanovnika koji su rođeni na selu” (Puljiz 1977: 149).

mogu naći brojna naselja koja svojom fizionomijom još uvijek evociraju selo, a sela postaju nakaradne prigradske zone s “umetnutom” novogradnjom (poput trgovačkih, tzv. *šoping-centara*). Granice se rastaču usprkos tomu što je neko naselje, kao i ovo u kojem je provedeno istraživanje, službeno dio gradske periferije (a bilo je to i u vremenu njegova ubrzanijeg poslijeratnog razvoja). Ruralna referenca i predodžbe o njegovoj *ruralnosti* i danas postoje među njegovim stanovnicima kao i među stanovnicima drugih zagrebačkih naselja, pa tako i sami stanovnici često naselje s podsmjehom, kroz šalu, nazivaju “selom” ili, u nešto pogrdnijoj varijanti, “selendrom”.

To ti je “selo moje malo”, pa pogledaj te kuće, kaj ne liči na selo? Osim toga, tu su ti svi zapravo sa sela. Nitko ti se nije doselio iz grada. Pobjegli su svi “trbuhom za kruhom” u grad, ali opet došli – na selo.

Pritom se referiraju na funkcionalne nedostatke naselja poput manjka infrastrukturnih i komunalnih sadržaja: “Da, to je ta naša selendra. Nemaš tu niš”; ili na fizionomiju (estetiku) naselja: “Pa i izgleda ko selo, zar ne?”, ili, pak, time atributiraju određeni “životni stil” stanovnika, a koji povezuju više s ruralnom nego urbanom sredinom: “Pa do jučer su ti tu ovi neki piliće uzgajali!”<sup>135</sup> Time se, također, narativno posreduje i “doseljenički” karakter naselja, odnosno činjenica da većina stanovništva potječe sa sela. Ne naglašava se pritom toliko šarolika regionalna i etnička struktura naselja (“U mojoj ulici jedna kuća su iz Podravine, ovi do njih su iz Like, imate tu jedna žena, do odmah, Slavonka, prek puta je ovaj čovjek Hercegovac, ovi susjedi naši, ovdje desno, muž i žena, doselili iz Bosne... Imate tu i ljude, ona kuća skroz, to su iz Kosova, ali već nakon rata [Drugog svjetskog, op. T. R.] došli”), koliko činjenica da je ishodište njihova iseljavanja ruralno područje. Naposljetku, kada stanovnici naselje nazivaju selendrom, tada žele istaknuti socijalni aspekt naselja kao mjesta (susjedstva) u kojemu se “sve zna”. Tomu, dakako, pogoduje prostorna zbijenost kuća prizemnica, pa stanovnici jedni drugima, kako kažu, mogu “gledati u prozor”.

Oni koji u naselju ne žive, nego u njemu borave dnevno kao zaposleni (na primjer, žene koje rade u lokalnoj trgovini, kafiću ili pekarnici) “ruralnost” naselja poimaju nešto “ekstremnije”, kroz određene elemente: manje obiteljske kuće; neugledne, zbijene, vijugave ulice: “kao i seoske – male ulice

<sup>135</sup> Kao što se odcijepjenost gradske cjeline Novi Zagreb pogrdno iskazivala kroz metaforu “spavaonice” (Gulin Zrnić 2009: 110–118), istraživano naselje uglavnom i sami njegovi stanovnici i stanovnici drugih dijelova grada pejorativno opisuju kao “selendru”, “selo”.

u kojima nemaš mjesta za sparkirati auto”; miris loživog ulja i drva zimi (za grijanje); “nemaran” izgled stanovnika naselja kada do dućana odlaze u pa-pučama; većinsko staračko stanovništvo; određene navike vezane uz domaće životinje: (uzgoj) peradi u vrtu i pas kao čuvar dvorišta; mali, zbijeni vrtovi i voćnjaci oko kuće za vlastite potrebe ili za prodaju, a ne kao hobi ili “ukras” dvorišta; vlak kao osnovno sredstvo brze povezanosti s gradskim središtem: najčešće ga povezuju s gužvom, opasnošću na pružnom prijelazu, nečisto-ćom uzrokovanom velikim protokom ljudi i malim ulaganjem u održavanje međugradskih vlakova.

Dok su predodžbe o gradskom naselju koje “nalikuju selu” dio pejorativ-nih konotacija i naracija (kao “neuspjeli pokušaj” onih koji su “trebali”, već samom činjenicom doseljenja u grad, preoblikovati svoje ruralne identitete u različitu gradsku Drugost, a naposljetku u tome nisu u potpunosti “uspje-li”), “pravi” se seoski prostor, onaj koji je ishodište iseljavanja prve generacije stanovnika u gradskom naselju, poima afirmativno i vrlo “ozbiljno”. Moji su-govornici redom održavaju tjedne ili mjesečne kontakte s članom uže ili dalje rodbine “na selu”, u svojoj izvornoj seoskoj sredini (usp. Puljiz 1977: 166). To je sredina iz koje su sredinom prošlog stoljeća njihovi roditelji, ili oni sami u kasnijim desetljećima, doselili u Zagreb u potrazi za poslom (usp. Puljiz 1977: 108). “Ozbiljne” i afirmativne percepcije “sela”, koje nikako nemaju smjehovni karakter, prije svega se, dakako, vežu uz jaku emocionalnu po-vezanost pojedinca s “rodnim krajem” (usp. Čapo Žmegač 2001; Huttunen 2008), ali i ustaljenu, uniformnu predodžbu o tomu da se “ondje tako živi”, a što se, za razliku od “sela” u gradu, poima kao “normalitet”.

Prema predodžbama sugovornika ovo je gradsko naselje ipak u protekla dva desetljeća zadobilo i neke značajke “urbanosti”, odnosno četiri novija razvojna elementa: stambenu novogradnju; adaptaciju postojećih kuća, na-pose urbanih vila povratnika iz Njemačke; modernizirane dijelove starijih kuća poput novouređene prednje fasade te “modernije” opremljene pojedine segmente okućnice poput, primjerice, sjenice, garaže ili dječjeg parka za igru. Ipak, najdominantnije mjerilo urbanosti, iz kazivanja postaje razvidno, jesu obližnji novoizgrađeni trgovački centri.

Nije tako daleko, to naše naselje, kako neki misle, i izvan svega, kad pogledaš. I imamo sad [već desetak godina] odmah tu i Billu i Inter-spar i Plodine, sve nam je blizu.



To je naselje bilo zaostalo, u smislu uvijek Vam je to na nivou grada bilo – “trinaesto prase”. Kad god se trebalo odlučivati o tomu da se nešto tu izgradi, provede... Ali, ajde, (...) nije to više baš tako “Bogu iza nogu”. Pa su tu izgrađeni ti centri veliki pa to sve sad malo drukčije izgleda, jel.

Afirmativan stav prema velikim trgovačkim centrima kao mjerilu *urbanosti* i dodatne kvalitete i vrijednosti samog naselja nije specifičan samo za istraživano naselje niti samo za hrvatsku kulturnu sredinu. Tako poljski antropolog svakodnevice Roch Sulima piše kako se novija pojava supermarketa i hipermarketa i u Poljskoj ocjenjuje na isti način. S jedne strane, njihova pojava označila je početak propadanja tradicionalnih *bazara* i *pijaca*, ali u početnoj je fazi afirmirala jednu dimenziju bazara i pijaca koja je postala jasnija tek pojavom tih supermarketa i hipermarketa u neposrednoj blizini stanovanja: “promenila pogled na usluge u dometu ‘obližnjeg’, u okviru naselja” (Sulima 2005: 201).

Što konkretno čini neke istaknute, istraživanjem potvrđene značajke nezaposlenosti *u gradu*? Osim već spomenutog, “na svakom uglu” potrošačkog, reklamnog i oglašivačkog ponašanja kao odraza “urbanog stila” i “modernosti”, to su organizirana i institucionalizirana pomoć – postojanje široke mreže formaliziranih usluga i pomoći poput, primjerice, raznovrsnih karitativnih udruga koje pružaju prenočište, smještaj, hranu i odjeću; ali i neke paradoksalnosti poput zagušenosti određenim oblicima pomoći nezaposlenima, a istodobnog manjka nekih drugih.

Prenočište, smještaj, hrana i odjeća uvriježeno su poimani kao osnovne egzistencijalne potrebe čovjeka (Malenica 2001: 231; Šikić-Mićanović 2010). Karitativno djelovanje udruga na nivou grada usredotočeno je na rješavanje upravo tih “potreba” kod socijalno ugroženih skupina, među kojima su i nezaposleni. Međutim, dinamika suvremenog života u gradu pokazuje nam neke paradoksalnosti u takvom pristupu i taksonomiji. Dok je organizirana socijalna skrb (u vidu prenočišta i smještaja) u gradovima kontinuirano deficitarna (Šikić-Mićanović 2010: 49), hrane i odjeće, kako doznajemo iz kazivanja, redovito ima *previše*. Jesu li u tom smislu navedena četiri aspekta doista te “osnovne potrebe” čovjeka u gradu? Dodatno, znači li više jela i odjeće podizanje kvalitete života nezaposlenih? Naime, moje je istraživanje pokazalo da se hrana i odjeća, čak i kod onih koji žive na rubu egzistencije,<sup>136</sup>

<sup>136</sup> Pod ovom kategorijom podrazumijevam pojedince koji ne mogu s lakoćom (ili samostalno) ostvariti životne potrebe, mimo onih elementarnih: hrane, odjeće i stanovanja. Pritom se nadovezujem na širi popis životnih

katkad nagomilavaju do te mjere da postaju problem koji se rješava bacanjem ili, u najboljem slučaju, poklanjanjem, uličnom prodajom i/ili razmjenom. To, naravno, može imati neposrednu ekonomsku važnost za nezaposlene, ali u osnovi dovodi u pitanje “stvarne” domete organiziranih, formaliziranih i, prije svega, “automatiziranih” vidova brige o nezaposlenima i socijalno ugroženima u gradu. Jedna od mojih sugovornica lošijeg<sup>137</sup> materijalnog statusa, koja živi s petnaest godina starijim, nepokretnim suprugom i jedna je od redovitijih korisnica pomoći (i ujedno volonterka pomagačica)<sup>138</sup> koju pružaju tri karitativne gradske udruge, pojašnjava prenatrpanost odjevnim predmetima u udrugama:

Ma, i za badava se dijeli. To su uvijek negdje gdje se dobiva, hrpe robe, tog tekstila, za obuću, pa ti kopaj, nađi. Al ja sam to prije pregledavala, sad više ne kopam. Nemam kud s tim.

Jedna druga sugovornica koja živi sama otkad joj je prije dvije godine, nakon kratke i teške bolesti, umro suprug i koja nema stabilne odnose s djecom i nikakvih primanja i pomoći od njih, a koja je redovita korisnica pomoći u hrani i odjeći preko dvije karitativne udruge, slično kazuje:

Danas tu odjeću možeš dobiti svugdje. Ona je postala jeftina i tih “krpica” imaš posvuda, da netko poklanja. Pa, ja doma imam pune ormare. Ne nosim, ne znam što ću s tim. A znam nemati za kruh, kak se kaže. (...) Kad idem na mjesečnu podjelu namirnica na primjer kod časnih sestara, tamo nam uvijek kažu i da si možemo pogledati za nešto od odjeće, da si uzmemo. Ja ni ne gledam. Imam već kod kuće toga da ne znam kud ću s tim, a stoji, a trebala bih opet to nekome dat, da ne bacim...

I kada nije uredovno vrijeme mnoge gradske udruge ispred svojih vrata ostavljaju sanduke i/ili vreće s rabljenim odjevnim predmetima (majice, hla-

---

potreba koji donosi Malenica: “komunalne usluge (električna, energija, voda, grijanje, telefon), osnovni kućanski aparati (hladnjak, štednjak na plin ili drva, grijalica, TV), oprema za školu i knjige, izdaci za zdravstvenu skrb te izvori koji omogućuju udovoljavanje kulturnim i socijalnim normama prema reciprocitetu unutar socijalne mreže” (Malenica 2001: 231).

137 Slikovito to opisuje govoreći da se ne sjeća kako izgleda novčanica od petsto kuna jer joj se čini da je nikada u životu nije ni vidjela: “Za posao ‘na crno’ me plaćaju ‘na ruke’ obično novčanicom od 100 kuna, za obavljeno čišćenje, a poštarica nam donosi mjesečno pomoć od Grada u iznosu od 200 kuna.”

138 Volonteri u tim udrugama mahom su nezaposlene žene (i pokoji muškarac u mirovini ili nezaposlen) srednjih godina. Ondje provode vrijeme pomažući, a zauzvrat mogu odnijeti kući što žele od odjeće i mjesečno dobiti pomoć u hrani ili u novcu (to su iznosi od oko 200–300 kuna), ali se međusobno i druže sa ženama koje su također nezaposlene.

če, suknje, odijela, kaputi, kape, marame itd.), koje svatko, u bilo koje doba dana i noći, može pregledati i nešto od toga odnijeti. Što ostane nekoliko dana, volonteri u udrugama ponovno prebiru. Nešto odvajaju za daljnju podjelu, a ono što je iznošeno ili, pak, potpuno ne odgovara aktualnim sezonskim prilikama, bacaju. Rabljena tekstilna roba je kroz djelovanje raznih karitativnih udruga u gradu postala, dakle, svugdje dostupna. Mnogi kazivači tu dostupnost besplatne rabljene tekstilne robe koju se i ne uspijeva razdijeliti asocijativno povezuju s devedesetima, ratnim godinama u Hrvatskoj, kada su, također, mnogi od njih koji su tada neposredno ostali bez posla odlazili po hranu (osnovne prehrambene namirnice) i odjeću, a koje su se i njima kao nezaposlenima tada nudile na nivou *Caritasa* ili Crvenoga križa. I te su institucije, sjećaju se, tada bile prepune rabljenih odjevnih predmeta: “Sjećam se, to su bila čitava ‘brda’ po kojima si se penjao i prekopavao.”<sup>139</sup>

Osim robe koju stariji ljudi donose u udругu “čišćenjem” ormara, najčešće nakon smrti supružnika, sezonsko pospremanje sadržaja ormara (odjeća mlade populacije koju na sajam donose mahom njihove majke, nezaposlene volonterke u udruzi) najčešći je vid prikupljanja odjeće u sklopu sajma rabljene odjeće. Voditeljica i organizatorica jednog sajma rabljenom odjećom i predmetima koji organizira na nivou udruge, a čiji su prihodi namijenjeni nezaposlenima u naselju, ističe kako je gomila tekstilne robe koju dobivaju u udругu najveći problem u pogledu skladištenja i sortiranja. Razloge slabe prodaje tih odjevnih predmeta na sajmu vidi u relativno niskim cijenama potpuno nove ili rabljene tekstilne robe u gradskim trgovinama te spomenutoj lakoj dostupnosti besplatne rabljene odjeće koja se dijeli u sklopu različitih humanitarnih udruga u gradu.

Ljudi donose svoju staru odjeću, ali je daleko manje kupuju. Tu smo mi, u udruzi, doslovce zatrpani. Ljudi si raščiste ormar i donesu svašta. Nek svatko pođe od sebe – svi mi danas imamo pune ormare robe. Ma i ne stignemo sve iznositi. Naročito dječju robicu. To je sve kao novo, a toga imamo “na tone”! A i nema ti prevelike potražnje za tim na sajmu, jer su *second hand shopovi* “na svakom koraku” i danas ti jeftino kupiš čak i novu majicu kad su sniženja ili u kineskim dućanima.

<sup>139</sup> Mnoge karitativne udruge koje danas djeluju u gradu počele su raditi upravo tih ratnih godina, isprva pružajući pomoć ponajprije brojnim izbjeglima i prognanima. Danas svoju djelatnost usmjeravaju isključivo na nezaposlene i socijalno ugrožene skupine stanovnika.

Slično zagašenju odjećom mnogi moji sugovornici, od kojih su većina i korisnici pučke kuhinje, osjećaju u svakodnevnom životu “zatrpanost” pojedinim prehrambenim artiklima, uz istodoban nedostatak nekih drugih. To stvara paradoksalan ishod – rezultira “viškom” hrane, čak i kod onih najoskudnijeg ekonomskog statusa. Na nivou Grada Zagreba (kroz Gradski ured za socijalnu zaštitu i osobe s invaliditetom)<sup>140</sup> organizirana su prava socijalne skrbi osim onih koja se pružaju i ostvaruju na državnom ili nekom drugom nivou.<sup>141</sup> Taksonomiju prava socijalne skrbi koju osigurava Grad Zagreb čine sljedeće stavke: novčana pomoć, pomoći u naravi, pomoć u obliku smještaja te drugi oblici pomoći i ostali poslovi Gradskog ureda za socijalnu zaštitu i osobe s invaliditetom.<sup>142</sup> Trenutačno u Zagrebu djeluju pučke kuhinje (s

<sup>140</sup> Odlukom o socijalnoj skrbi, Službeni glasnik Grada Zagreba, 20/2010, 7/2011.

<sup>141</sup> Na osnovi Zakona o socijalnoj skrbi (NN 57/2011). Vjerske institucije također pružaju znatnu pomoć u hrani, higijeni, smještaju i novcu socijalnim služajevima, siromašnima i posebno beskućnicima (usp. Šikić-Mičanović 2010). Osim na nivou Grada, organizirana je podjela toplih obroka u nekoliko vjerskih ustanova: Centru Majke Terezije (Samostan misionarki ljubavi) u Jukićevoj ulici, Samostanu sestara milosrdnica u Frankopanskoj ulici i Samostanu Svetog Antuna Padovanskog na Svetom Duhu u Zagrebu. U okviru Samostana misionarki ljubavi, osim pomoći u prehrani, nudi se i smještaj (prenočište i dnevni boravak), i to za dvadesetak korisnika. To su redom muškarci, srednjih i starijih godina, samci, koji nemaju nikakav smještaj i posao te nemaju bližu ni dalju rodbinu u blizini. Oni posežu za takvim vidom humanitarne pomoći koju organiziraju vjerske institucije i zajednice jer ne raspolazu hrvatskim identifikacijskim dokumentima (domovnicom, osobnom iskaznicom), bilo zato što ih nikad nisu imali (kao što je slučaj s beskućnicima u Zagrebu koji su državljani Bosne i Hercegovine) ili su ih zagubili (usp. Šikić-Mičanović 2010: 49). Izvan vjerskih institucija i različitih karitativnih udruga oni stoga ni ne mogu ostvariti druga socijalna prava na nivou države ili grada. Život u sklopu vjerskih zajednica vođen je načelom reda i poštovanja pravila suživota. Korisnici usluga i pomoći Centra zauzvrat obavljaju poslove čišćenja, pospremanja, nošenja, nabave, brige za starije i nepokretne korisnike smještaja u Centru. Također, dužni su poštovati red dnevnih molitvi i participirati u njima. U trenutcima kao što su smrt člana zajednice (najčešće su to stariji muškarci, korisnici prenočišta) svi korisnici odlaze na ispraćaj i zajedno s časnim sestrama imaju već uhodan sustav raspodjele obveza oko nošenja križa, pomaganja oko nabave cvijeća i svijea i sl. Dvojica muškaraca koji su korisnici pomoći i usluga tog Centra redoviti su tjedni posjetitelji naselja u kojemu je provodeno istraživanje, i to već niz godina. U naselju imaju prijatelje: jedan od njih prijateljuje s bračnim parom s kojim svako jutro pije kavu u njihovoj kući. Obojica su te ljude upoznali tako što su ih časne sestre povezale, i to u jednoj od prilika kada bi netko iz naselja došao u Centar na mjesečnu podjelu hrane i namirnica, koja nije ograničena samo na unutarnje korisnike, već je otvorena za sve potrebite na nivou grada. Obojica su i živjeli u naselju kod onih koji su ih ondje na određeno vrijeme (isprva je to trebalo biti mjesec dana, a ispostavilo se da su ostali znatno duže, čak godinu do dvije) prihvatili i službeno prijavili, a na osnovi čega su stekli prijavljeno prebivalište i dobili osobnu iskaznicu. Zauzvrat su časne sestre tim stanodavcima plaćale petsto kuna mjesečno.

Gradska infrastruktura solidarnosti i pomoći odvija se institucionalno i kroz djelovanje Centra za socijalni rad. Ali njoj su nezaposleni manje skloni nego neformalnim društvenim mrežama. Takav vid pomoći još uvijek je jako društveno stigmatiziran, što ističu i same djelatnice Centra. U ruralnoj sredini pomoć se više nego u gradu zasniva na neformalnim institucijama pomoći i solidarnosti (obitelji, susjed, prijatelj) (Leutloff-Grandits, Birt i Rubić 2010), no ona i u gradu još uvijek stoji kao ideal. Upravo vođene spoznajom da je traženje pomoći na formalnoj institucionalnoj razini i dalje snažno stigmatizirano, početkom 2011. djelatnice nadležnog Centra za socijalnu skrb održale su opsežno predavanje – radionicu o socijalnim pravima koja se nude u okviru Centra, posebno usmjerivši svoje izlaganje na populaciju treće životne dobi, kako bi ih se informiralo o njihovim pravima i pokušalo pridonijeti destigmatizaciji takvog oblika pomoći.

<sup>142</sup> Pučka kuhinja, odnosno pomoć u vidu prehrane, potpada pod skupinu prava imenovanu Drugi oblici pomoći. Izvor: službene internetske stranice Grada Zagreba. <http://www.zagreb.hr/default.aspx?id=19> (pristup: 12. 11. 2011.).

toplim obrokom) na četiri gradske lokacije. Prema evidenciji Gradskog ureda za socijalnu zaštitu i osobe s invaliditetom obuhvaćaju 3 800 korisnika i godišnje pripreme oko 1 300 000 toplih obroka.<sup>143</sup> U gradskoj socijalnoj ustanovi “Dobri dom”, zanemari li se stigmatizacijski aspekt takvog vida prehrane, ponuda menija i toplih obroka, koji se nude u vrijeme ručka od 11 do 13 sati, raznovrsna je. Međutim, ta se ponuda ipak ponavlja svaka dva tjedna i nekome tko godinama odlazi ondje po hranu doista se može činiti jednoličnom. Kako je to jedan sugovornik koji se ondje hrani već šestu godinu zaredom bio rekao: “Unaprijed znaš kakav okus ima. I prije nego staviš žlicu u usta. Osjećaj da si kao djeca u dječjem vrtiću.” Osjećaj da se nešto servira i da se u jelovniku malo toga mijenja mnogima izaziva odbojnost prema hrani koju dobivaju. Dan kad se ne ode po hranu u pučku kuhinju,<sup>144</sup> nego se kod kuće “namaže pašteta” ili “pojede malo kravljeg sira kroz dan” u tom smislu predstavlja veselje, otklon od svakodnevice.

Zoran Malenica ističe kako “biti siromašan u Hrvatskoj” znači, među ostalim, biti “osuđen” na “siromašnu i jednoličnu prehranu (koju čine dvije ili tri namirnice) poput kruha, krumpira i mlijeka” (Malenica 2001: 232; usp. Malenica 2011). Premda se slažem s tim određenjem, raspravu bih dodatno proširila tvrdnjom da *brojnost* namirnica nije jedini segment koji je pojedincu važan, barem za percepciju vlastite “nevolje” i “osuđenosti”. Taj osjećaj stvara već sama činjenica korisničke pozicije i organiziranog dnevnog odlaska po hranu, no u velikoj mu mjeri pridonosi i repetitivnost – (pr)imanje istih obroka i namirnica, čak i kada su one znatno raznovrsnije od minimuma koji spominje Malenica. Također, “višak” nekih namirnica, odnosno odbacivanje onih kojih su se “zasitili”, korisnici rješavaju ponovno, u najboljem slučaju, preprodajom. Primjerice, dobivenu zapakiranu robu žene preprodaju na tržnici ili u pješačkim pothodnicima (instant pire-krumpir, sok za razrjeđivanje, instant juhu, kečap, zapakiran kruh). Neki te namirnice razmjenjuju sa susjedima. Jedna sugovornica, tako, nakon što podigne hranu u pučkoj kuhinji

143 Izvor: internetske stranice Ustanove “Dobri dom”: <http://www.dobri-dom.hr/hr/vrste-pomoci-socijalne-skrbi> (14. 11. 2011.).

144 Svaki korisnik kuhinje ima svoj evidencijski karton, odnosno od 2007. godine elektroničku identifikacijsku socijalnu iskaznicu. Kada tri dana zaredom korisnik ne bi podignuo hranu, izgubio bi pravo na prehranu u kuhinji. Svi ispitani korisnici kuhinje o tomu pažljivo vode brigu, ali se i tomu dovijaju. Na primjer, ako se dogodi da na tjeđan dana odu u posjet rodbini pa tada ne mogu podizati hranu u kuhinji, to “za njih”, ne otkrivajući u kuhinji da je riječ o drugoj osobi (a to se u kuhinji na taj način i ne provjerava), učini netko od susjeda. Susjed pritom ima toga dana besplatan topli obrok, a vlasnik kartice time ne gubi pravo na kuhinju. Reviziju prava koja se ostvaruju na temelju spomenute iskaznice dva puta godišnje provode stručne službe Gradskog ureda za socijalnu zaštitu i osobe s invaliditetom Sektora za socijalnu zaštitu Odjela socijalne zaštite.

odlazi k susjedi ostaviti joj jedan kruh (jer u kuhinji dobije dva), a zauzvrat povremeno dobije litru domaćeg mlijeka sa sela, kamo susjedin suprug odlazi tjedno uređivati naslijeđenu roditeljsku kuću. Premda mlijeko uzme od rodbine, nikad ga ne pije jer je gusto i masno i on ga takvo ne voli. S druge strane, posvjedočila sam situaciji kada se ista porcija hrane još jedanput “zavrtjela” i iskoristila. Spomenuta susjeda, pojevši jučerašnji dobiven ručak (tjesteninu bolonjez), kada je navraćala na jutarnju kavu k ovoj prvoj, nahranila joj je i pse na dvorištu i to upravo ostacima jučerašnjeg ručka. Za to sam vrijeme sa sugovornicom sjedila u kući, promatrajući kroz prozor susjedu koju smo očekivale da nam se pridruži na kavi. Sugovornica mi je važno objasnila: “Ona uvijek to tako napravi. Nahrani mi pse s ostacima tog ručka. I to je dobro. Nekad ručak, nekad malo salame, što joj ostane. To su silni ostaci za pese. Naučili su se na tu hranu iz pučke kuhinje.”

Neki pak susjedima odnose višak namirnica (kojima istekne rok trajanja) iz pučke kuhinje koji se nagomilao u kući i ostao nepotrošen, da ih odnesu kao hranu životinjama na selu (psima, mačkama i svinjama). Međutim, “višak” namirnica mnogo puta sugovornici i bacaju.

Znate šta mi je najgore [govori o pučkoj kuhinji]? To što znaju dijeliti po nekoliko tjedana zaredom jednu namirnicu. I onda, na primjer, doma imam onih kečapa, ne znam kud ću s tim. Pun frižider. A mi to baš ni ne koristimo. A nemam si doma mlijeka, mislim si, što to ne daju? Onda ipak počnu dijeliti one male, po pol litre, mlijeka trajna, a opet nešto drugo ti fali, a mlijeka imam tak da odnesem i susjedi. Kruha, isto tako, onog što oni dijele. Ne pojede se, imam tog kruha i previše.

Sve je u redu, ne možeš se žaliti, dobro je da je ta pučka kuhinja s tom hranom, ali, na primjer, šta vam oni rade... Grašak, krompir i mrkvića! To je u svakom jelu! Možete li zamisliti i da kad kuhaju grah oni stave grašak, krompir i mrkvu, valjda to da povećaju količinu, odnosno, to valjda imaju pakiranja ta smrznuta, dobiju. Ne znam. Ali, isti je okus tih jela. Što god da jedeš, jedeš zapravo grašak, krompir i mrkvu. Ja zato puno puta i ne pojedem, donesem kući ručak, odem po hranu, ali ne pojedem. Ja sam grašak obožavala, a sad ga više ne jedem. Zna se nać jeftino u Kauflandu grašak, u konzervi, pa ga radije tamo kupim, kad prodam boce. Pa mi ima malo drugačiji okus. Jer ne mogu više jest taj isti stalno grašak iz kuhinje. I svako jelo je s graškom, to

valjda da se dobije na količini. Čak i u grah stave grašak! Kobasicu, da. Ali grašak, pa to ne ide u grah!

Pa pogledajte mi u frižider, ovih Omegol margarina i kečapa imam koliko hoćeš! Ne znam kad ću to potrošiti. Samo to mi je uglavnom u frižideru. To valjda čega imaju previše, to dijele. A to se velikim firmama isplati, porez im se smanjuje jer, kao, donatori su.

Zasitila sam se, mogu vam reći, bijelog safta. Ostala hrana mi je dobra, ne mogu ništa reći. Idem dvije godine i ne žalim se. Možda taj bijeli saft, da.

### “STRATEGIJE PREŽIVLJAVANJA”

U “vrtu metafora” (Gerc 1998: 87) koje nalazimo u razgovornom i medijskom diskursu često je ponavljana ona u okviru retoričkog pitanja: “Kako ‘naši ljudi’ uopće preživljavaju?” Od devedesetih godina u Hrvatskoj nailazimo na novouspostavljene ekonomske sustave, odnose i potrebe, na promjene na tržištu rada i visoku formalnu nezaposlenost. Polazi se od toga da su u tim okolnostima brojni nezaposleni, u kontekstu smanjenog i restrukturiranog formalnog tržišta rada, u materijalnom i simboličkom smislu, različitim “strategijama preživljavanja” nastojali kompenzirati izostanak formalnog zaposlenja i nedostatak svih “manifestnih” i “latentnih” funkcija zaposlenja koje su prethodno imali. Dakle, riječ je o osobama koje su jednom bile zaposlene, kojima je zaposlenje dio nekadašnjeg neposrednog iskustva, a ne načelna vrijednost ili životni cilj. Kojim su to strategijama ti nekadašnji zaposleni, danas nezaposleni, odgovarali na promjene na makroplanu kako bi, u okolnostima svoje (dugotrajne) nezaposlenosti, unaprijedili, održali i/ili redefinirali svoj ekonomski, društveni i simbolički položaj? Kako su, u kontekstu svoje nezaposlenosti, oblikovali svoju življenu, obiteljsku i “radnu” svakodnevicu? Na tim se pitanjima, tek stilski različitima, temelji sveprisutan kolokvijalan diskurs o “preživljavanju”.

Koncept “strategije preživljavanja” (engl. *survival strategies, strategies of survival, coping strategies*) koristi se u suvremenoj sociokulturnoantropološkoj literaturi (Italo 2004; Bridger i Pine 1998; Procoli 2004; Kideckel 2008). Jednako tako, nalazimo ga u suvremenim službenim dokumentima velikih među-



narodnih financijskih organizacija poput Svjetske banke, u okvirima njihovih različitih financijskih fondova (*coping strategies, survival activities*).<sup>145</sup> Sintagma nalazimo i u svakodnevnoj uporabi, na razini kolokvijalnog diskursa.

Sintagma u sebi sadržava pojam koji je posebno problematičan i relativan, a to je – “preživljavanje”. Posebice na razini kolokvijalnog diskursa taj se pojam često koristi i bez propitivanja (slično kao i “obični” ljudi, o čemu smo govorili ranije), a odnosi se na samopercepcije, samovrednovanja, na relativne i subjektivne procjene vlastitih ekonomskih prilika. Pojam “preživljavanja” podrazumijeva nekakvu ekonomsku oskudicu. Međutim, iako se izravno takvim ne predstavlja, on je najčešće tek – metafora. Riječju, iznimno je širok raspon materijalnih i drugih okolnosti u kojima se netko može nalaziti, a da za sebe kaže kako “preživljava”.<sup>146</sup> U razgovornom diskursu riječ je uglavnom o akcentiranoj, retoričkoj završnici emocionalno uzavrele rasprave o domaćim dnevnopolitičkim temama, kod kuće ili u kafiću. Njome se najčešće vlastite materijalne prilike interpretiraju kao oskudne, pri čemu se one poimaju kao standard, kao prilike (svakog) “običnog” čovjeka u Hrvatskoj. Istodobno su u predodžbama i “anomalija” (kako *ne bi trebalo* biti) i “normalitet” (kako uglavnom *jest*).

U razgovornom se diskursu uz motiv “preživljavanja” često implicitno provlači i motiv “granice izdržljivosti” i s time povezan “mit o socijalnoj bombi” (Županov 1995: 110), o kojemu doznajemo iz sociološke literature. Riječ je o “općoj predrasudi” (ibid.) o granici kolektivne izdržljivosti u koju “vjeruje običan ‘mali čovjek’, smatrajući kako ‘srozavanje u bijedu i siromaštvo ne može trajati u beskonačnost, da ono mora naići na neku granicu gdje će se dogoditi ‘big bang’” čime će “položaj malog čovjeka biti bitno poboljšan” (ibid.). Ta se predodžba implicitno kontinuirano provlači i u iskazima sugovornika u ovom istraživanju, koji gotovo uniformno završavaju iskaze o vlastitim prilikama uopćenim formulacijama poput “bit će bolje” ili “možda će se ‘taj narod’<sup>147</sup> jednog dana pobuniti”. Tu, dakako, nije riječ isključivo o nekom čvrstom uvjerenju. To je istodobno i općeprisutna “poštapalica”,

145 Izvor: <http://lnweb90.worldbank.org/eca/eca.nsf/Sectors/ECSPE/2E4EDE543787A0C085256A940073F4E4?OpenDocument> (pristup: 21. 10. 2011.).

146 Gdje gdje je i u znanstvenoj literaturi prisutan taj princip nejasnosti i višeznačnosti – u kojem smislu (faktičkom ili metaforičkom) neki autor koristi termin “preživljavanje”. Kada se u literaturi koja se odnosi na ekonomske i društvene strategije u raznim kontekstima (npr. Ott 2002) neformalna ekonomija eksplicitno pojašnjava kao “pojava potrebna za preživljavanje” (Ott 2002: 3), nije potpuno jasno u kojoj mjeri (i je li to uopće slučaj) možda sama autorica (nesvjesno) podliježe narativnim matricama svakodnevnoga diskursa.

147 Ovo se odnosi na “obične” ljude, koji se percipiraju u ulozi žrtve.



a možda dijelom i “narrativna strategija” kojom sugovornici, došavši do razgovora o individualnim prilikama koji ih posebno pogađa, čine svojevrsan odmak ili autocenzuru, banalizirajući vlastitu nevolju, odnosno amortizirajući njezine razmjere u vidu predodžbe (ili retorike) o nekom vjerojatnom općem budućem boljitku.

Ostaje pitanje u kojem bi se smislu pojam mogao shvatiti i iznositi “faktički”, dakle kao “puko” preživljavanje. Teško je na to jednoznačno odgovoriti, ali se možemo osloniti na pokazatelje i procjene. Prije svega, to su postojeći numerički pokazatelji. “Objektivni”<sup>148</sup> parametri, “indikatori siromaštva” (Škare 1999), kojima se ekonomske, egzistencijalne prilike pojedinaca i kućanstva mogu “izmjeriti” unificiranim, međunarodno priznatim, klasifikacijama, u Hrvatskoj postoje. Tako se zna da je “osoba ili obitelj (...) izložena ekonomskoj deprivaciji ukoliko su njihova raspoloživa sredstva manja od službeno utvrđenog praga siromaštva, to jest potrebnog praga potrošnje radi zadovoljenja osnovnih životnih potreba” (Škare 1999: 280; Malenica 2007: 117). Prag siromaštva za hrvatske prilike prvi put je izračunat “na osnovi ankete o potrošnji kućanstava u 1963. godini” (Škare 1999: 283–284), na temelju koje su, primjerenom metodologijom, izvedeni daljnji podatci o ukupnoj novčanoj vrijednosti “potrebnih prihoda obitelji (...) dovoljnih radi osiguranja kvalitetnog života”<sup>149</sup> (Škare 1999: 286). “Polazeći od tog određenja nacionalnog praga siromaštva, u Hrvatskoj živi 8,4% siromašnih osoba” (Malenica 2007: 117), odnosno “u Hrvatskoj je otprilike svaki 22. građanin apsolutno, a svaki 10. relativno siromašan” (ibid.).

148 Marinko Škare, hrvatski socijalni ekonomist, metodologiju izvođenja i mjerenja indikatora siromaštva kojom se dobiva vrijednost praga siromaštva smatra zadovoljavajućom i “objektivnom”, prije svega s obzirom na njezin potencijal da se definira “neophodna potrošnja” koja je nužna za zadovoljenje osnovnih životnih potreba, a izražena u nutritivnim vrijednostima prehrambenih namirnica (Škare 1999: 289). Ono što autor (prema mojemu zapažanju, s pravom) smatra nedostatkom te metodologije jest neuzimanje u obzir nenovčanih aspekata, koji se odnose na “zadovoljstvo u poslu, uživanje u slobodnom vremenu i drugim, zasad nemjerljivim čimbenicima” (ibid.).

149 Na osnovi tih izračuna može se pratiti razina potrebnih prihoda (izraženih u dolarima) koja je od 1963. do 1995. bila potrebna na godišnjoj osnovi četveročlanoj obitelji za namirivanje osnovnih životnih potreba (“granica siromaštva u dolarima kupovne moći”) (vidi Škare 1999: 285). Isti autor donosi i zanimljiv podatak o tomu da je “najviša razina siromaštva zabilježena (...) u 1972. godini”, a da je “ekspanzivan trend rasta stope siromaštva i broja kućanstava u siromaštvu krajem 1978. godine konstantan sve do kraja 1988. godine” (ibid.: 287). “Nagli je porast stope siromaštva [od 1990. do 1995. godine] bio uvjetovan ratnom agresijom i razaranja i tranzicijskim teškoćama u gospodarstvu s kojima se Republika Hrvatska susrela” (ibid.: 287–288). Prema podatcima Državnog zavoda za statistiku (DZS), aktualan službeni prag siromaštva za Hrvatsku u proteklih nekoliko godina iznosi oko 20 000 kuna godišnje za samačko kućanstvo, odnosno oko 50 000 kuna za kućanstvo s dvoje odraslih i dvoje djece. Izvor: *Hrvatska u brojkama*, Državni zavod za statistiku, 2010, str. 13.

Prag siromaštva i međunarodno priznati standardi izmjere, dakle, postoje i već su definirani određenim parametrima. No u analizama je, smatram, potrebno odmaknuti se od tih pokušaja “izmjere” i kvantificiranja nečijih (nepovoljnih) ekonomskih prilika. Sociolog Zoran Malenica, postavljanjem pitanja “Što znači biti siromašan u Hrvatskoj?”, uglavnom to i čini. Također, sugerira daljnja empirijska istraživanja na tu temu koja bi se odmaknula od oslanjanja na kolektivne “impresionističke uvide” kojima zasad raspoložemo (Malenica 2007: 118), na primjer one prema kojima se, kako je rekao, “hrvatsko društvo (...) polariziralo na malobrojnu elitu bogatih i moćnih te na ogromnu većinu obespravljenih i nemoćnih” (ibid.: 232). S Malenicom se slažem, s tom razlikom da u “impresionističkim” uvidima, kako ih naziva Malenica (iako ne isključivo u njima i, dakako, uvijek s nužnošću kritičkog odmaka), vidim potentan istraživački materijal, etnografsku građu, a ne tek nešto što bi u istraživanjima, kao sadržaj, trebalo biti prevladano.



Poslijepodne na Splavnici 2017. (foto: Karmen Stošić)

# 4.1.

## SOCIJALIZAM

Socijalizam je bitna referentna točka u vrednovanjima i poimanjima suvremene svakodnevice mojih sugovornika. Pritom, u obzor istraživačkog interesa ne ulaze samo njihove uniformne evaluacije nekadašnjeg “boljeg života”, nego i činjenica da su življena iskustva te generacije nezaposlenih vezana uz formalno zaposlenje u socijalizmu, a potom nakon socijalizma – uz formalnu nezaposlenost. Bugarska etnologinja Ana Luleva, pišući o tranziciji u svojoj zemlji, primjećuje također upravo tu generacijsku različitost u “izboru” narativnih i kognitivnih referenci<sup>150</sup> (Luleva 2006: 16–17). Luleva se, tako, kritički osvrće na već spomenute tvrdnje britanskog sociokulturnog antropologa Chrisa Hanna da je postsocijalističkim društvima referenca na socijalističku prošlost češća od one koja se odnosi na budućnost (Hann 2002: 11; Luleva 2006: 16–17). S Hannom se, naime, Luleva tek djelomično slaže, ističući kako se tvrdnja može primijeniti samo na one koji su živjeli u socijalizmu<sup>151</sup> (ibid.: 17). Generacija koja je u središtu ovog istraživanja rođena je sredinom dvadesetog stoljeća te je veći dio svojeg života provela u socijalizmu. Osim toga, radni vijek, bez obzira na dužinu njegovog trajanja, ostvarila je upravo u socijalizmu, nakon čega nastupa razdoblje njihove (dugo)trajne nezaposlenosti. Stoga nas ne treba čuditi da im je, kada govore o temi (ne)zaposlenosti, socijalizam temeljna narativna i vrijednosna komparativna referenca pa i svojevršno mjerilo za današnje “stanje stvari”. Ta je referenca sveprisutna, što ne iznenađuje, i među starijom generacijom (njihovih roditelja), koja je svoj životni i puni radni vijek, do odlaska u starosnu mirovinu, provela u socijalizmu. Reference su, premda sveprisutne, bile i afirmativne i kritične poput:

---

150 “Za stariju i srednju generaciju razdoblje socijalizma često je specifičan model komparacije; mlađoj generaciji je to ‘Europa’. (...) Generaciji od 20–30 godina referentna je točka budućnost, u onoj mjeri u kojoj je povezana s predodžbama Europe” (s engleskog prevela T. R.).

151 Tu generacijsku odrednicu primjećuje i Hajrudin Hromadžić kada spominje sjećanja na “krizna” stanja iz nedavne socijalističke prošlosti: “starije generacije ljudi koji su živjeli u Jugoslaviji vjerojatno će se sjetiti ‘točkica’ kojima se, nakon Drugog svjetskog rata, u obliku bonova, regulirala i ograničavala dozvoljena potrošnja osnovnih prehrambenih i odjevnih artikala, ili sustava ‘parnih i neparnih’ dana iz 1980-ih” (Hromadžić 2008: 69).

Socijalizam ti je, pazi, imao onaj sistem ... “Pustio” je ljude i govorilo se: “Snađi se, druže!” To je bila poštapalica. I tako smo svi naučili. Svatko za sebe da se snalazi, nešto legalno, nešto ilegalno. Zato nam je i danas tako kako nam je. Danas je još gore.

Reference na socijalizam mnogo su manje prisutne kod mlađe generacije, djece dugotrajno nezaposlenih srednjoškolske i fakultetske dobi, koja su u socijalizmu provela tek svoje (najranije) djetinjstvo (usp. Rubić i Petrović 2006). Ta je generacijska, identitetska heterogenost izražena među mlađim generacijama. Kada mladi govore o socijalizmu, a što se poklapa i sa zapažanjima Ane Luleve, njihove valorizacije uglavnom koreliraju s roditeljskima, i to bilo da su afirmativne ili negativne. Mladi s kojima sam razgovarala uvelike reproduciraju model mišljenja preuzet od roditelja, ne nudeći naznaku vlastitog profiliranog stava spram socijalizma. To se ne čini kao odraz “skrivanja” nekih vlastitih političkih uvjerenja, na primjer onih koja bi bila suprotna roditeljskima, već prije kao manjak mišljenja i interesa. Njihove valorizacije “svijeta u kojem žive” nisu povezane sa socijalizmom, nego su pod utjecajem aktualnih procesa koji uglavnom nadilaze nacionalne okvire, poput: globalne ekonomije (usp. Giddens 1999; Peračković 2002), informatizacije, privatizacije (Čengić i Rogić 2000; Peračković 2002: 213–214), modernizacije te tendencije smanjenja uloge socijalne države te obveze i intervencije države prema pojedincu, a koje je nastupilo osobito nakon restrukturiranja mirovinskog, zdravstvenog i sustava socijalne pomoći i socijalne skrbi, od kraja devedesetih godina (Bošnjak et al. 2002: 16–17).

Nezaposlenost i neformalna ekonomija nisu specifičnost tranzicije i postsocijalizma. Nisu isključivo rezultat smanjenih ponuda na tranzicijskom formalnom tržištu rada. U socijalizmu, bez obzira na stabilnu zaposlenost, neformalna je ekonomija (“fuš”, rad “na crno”, sistem “lova na ruke”) bila sveprisutan fenomen i strategija nadopune kućnog budžeta, ne samo među nezaposlenima, nego i među zaposlenima: od žena koje su, nakon završetka radnog vremena u pogonu tvornice tekstila, kod kuće šivale svojim susjedima odjeću (“oblačile” susjedstvo) preko onih koje su članovima obitelji za “bagatelne novce” osiguravale dobre cipele jer bi ih na odjelu škartiranja, na kojemu su bile zaposlene, evidentirale kao škart premda one to nisu bile, do muškaraca koji su u tvornici, nakon ispunjene norme u okviru osmosatnog radnoga vremena i koristeći tvornički materijal, dodatnih nekoliko sati radili “za sebe”, izrađujući proizvode koje su, podmitivši u novcu ili kakvom pro-

izvodu portira da ih na izlaznoj porti tvornice propusti, kod kuće jeftinije prodavali susjedima, rodbini i prijateljima. Materijalna uloga neformalne ekonomije u naracijama pritom varira. Od one koja je značila dostatnost za namirivanje elementarnih potreba (“Plaće su bile male i ako je samo jedan radio, nisu bile dosta za hranu i za platit režije”) do namirivanja velikih finansijskih izdataka (“Time smo si kuću izgradili”). U svakom slučaju, pokazuje se kako je neformalna ekonomija u socijalizmu, bez obzira na sveprisutnost formalnog zaposlenja, bila također uobičajena pojava.

Fenomen neformalne ekonomije, koji je usko vezan uz formalnu nezaposlenost, čini se, odolijeva (formalnim) promjenama na makroplanu i nemoguće je ne primijetiti taj kontinuitet sagledavamo li fenomen neformalne ekonomije u dijakronijskoj perspektivi. Ta se tvrdnja nadovezuje na slične, ali u nevelikom broju prezentirane znanstvene spoznaje. Među ostalima, na one iz područja domaće psihologije:

Ekonomska djelatnost je u desetljećima socijalističkog ekonomskog sustava bila ispunjena aktivnostima NG-a [neformalnog gospodarstva, op. T. R.] koje su obično bile politički tolerirane jer su često kompenzirale nestašice i kvalitetu roba na tržištu. Ova naviknutost sudionika ekonomskog procesa na NG vjerojatno utječe na njegovu rasprostranjenost u današnjem ekonomskom sustavu. (Macura 2005: 9–10)

Ako je “bijeg u zonu neslužbenog gospodarstva (...) uvijek reakcija pojedinca na postojeći neprimjereni sustav društvenih pravila igre, vrijednosti i normi” (Columbatto 2001: 2, prema Čučković 2002: 249), može se pretpostaviti da je mnogim nezaposlenima u okolnostima velikih socioekonomskih promjena u proteklih dvadeset godina neformalna ekonomija bila svojevrsan “poznati teren” za nošenje s iskušenjima tranzicijskog procesa. S neformalnom ekonomijom, kao principom i strategijom, još od ranije postoji “familijaran” odnos. I u hrvatskoj etnologiji ima starijih naznaka i potvrda o “naviknutosti” na participaciju “običnih” ljudi u nekoj vrsti “paralelnog sustava”. Rihtman-Auguštin je, primjerice, sredinom osamdesetih godina upozorila na jedan srodan aspekt, i to u sklopu funkcioniranja seljačkih zajednica, koji nije imao ni zakonski ni društveni legitimitet, ali je itekako bio dio ekonomske zadružne “stvarnosti”. Riječ je o krađi, neformalnoj, “skrivenoj” strategiji namicanja dodatnih količina zajedničkih namirnica i dobara članovima nuklearne obitelji, a unutar sustava zadružnoga, kolektivnog privredni-

vanja. Naime, krađom dijela zajedničkih, zadružnih primanja se “dolazilo do novca i podmirivale [su se] neke potrebe izvan egzistencijskog minimuma” (Rihtman-Auguštin 1984: 167). Njome se, u vidu “javne tajne”, podizao ekonomski standard pojedinačnih obitelji i to mimo ograničavajućih, normirajućih zadružnih i zakonskih okvira. Rihtman-Auguštin je ustvrdila kako je krađa bila “dio sustava” (ibid.; usp. Supek 1995/1996: 263).

Treba reći da postoje brojni zapisi koji svjedoče o dovijanju pojedinaca kako da “nadmudre” sustav. Ti su “paralelni sustavi” svakako postojali i prije socijalizma. O tome eksplicitno doznajemo iz novinskih zapisa, članaka i reportaža iz 1960-ih u kojima je, prema arhivskim spisima zagrebačkoga Kaptola, opisivani težak položaj seljaka. U člancima se opisuju visoka potraživanja Kaptola putem suda (kao kaznena mjera i odšteta) od seljaka koji su napasali stoku na kaptolskom zemljištu.

Bivši kmetovi istisnuti iz šuma, sa škrtom drvarijom, rasapeti između stotinu obaveza i svakodnevnih nevolja, nepismeni, grad je za njih bio pun zamki, morali su sami sebi pomagati kako su znali i umjeli. U prvom redu služili su se mitom. Mitom su se obasipali čuvari polja, lugari, općinski panduri i općinski bilježnici. Mitili su se providnici na gospoštijama. Iz pisama sačuvanih u arhivima vidi se koliko su tad vladala mita kao sistem. (Blažina 1965: 155)

Višekratno je to bila naznačila i sociologinja Vera Stein Erlich na osnovi vlastitih terenskih istraživanja koja je provela na teritoriju bivše Jugoslavije u međuratnom razdoblju, odnosno kada je pisala o *dobrovoljnom udruživanju* (1968: 285), o društvenim odnosima i vezama kod kojih postoji faktor dragovoljnosti (za razliku od, primjerice, rodbinskih veza). Istaknula je dvije vrste odnosa koji se zasnivaju na dragovoljnosti – prijateljstvo i ritualno srodstvo – ističući kako se takve veze ne ostvaruju samo prema “simpatiji”, već se “preko ovih ‘veza’ ljudi (...) kreću i razvijaju svoje aktivnosti”, odnosno povezuju se “da bi slijedili specijalne ciljeve, da bi nešto svršili i postigli, a osim toga iz opozicije i inata, da bi se oduprli nekoj sili” (ibid.).<sup>152</sup>

<sup>152</sup> Potonje nam je vrlo interesantno. U nastavku Stein Erlich u tom pravcu i proširuje analizu, baveći se jednim aspektom društvenog života kojim se pojedinac određenim mehanizmima neformalnog organiziranja i udruživanja odupire postojećim odnosima (institucionalizirane, formalizirane) moći – “hajdukovanjem na Balkanu” kao oblikom dobrovoljnog udruživanja “sa svrhom opozicije”, pljačke i borbe protiv vlasti. Tim ću se aspektom odnosa prema vlasti i državi opširnije baviti u jednom od završnih poglavlja.

Kombinacija tih “zaobilaženja” i “snalaženja” danas je osnova “preživljavanja” dugotrajno formalno nezaposlenih: “Nekad si si tako [poslovima u sferi neformalne ekonomije] gradió kuću. Danas si time ne gradiš kuću, nego ‘preživljavaš’”.<sup>153</sup>

Od početka devedesetih godina u kontekstu postsocijalističkih i tranzicijskih “kriza”, a među ostalim, i naglog porasta formalne nezaposlenosti,<sup>154</sup> aktivnosti u sferi neformalne ekonomije, osim nadopune obiteljskog budžeta, mnogima postaju dominantna alternativa (kompenzacija) nedostajućem formalnom zaposlenju i kontinuirano deficitarnom formalnom tržištu rada. Kako to sugeriraju narativni izvori, izašavši jednom s formalnog tržišta rada, u kontekstu restrukturiranja ekonomskih sustava, mnogi bivši radnici, odjednom nezaposleni, iznalaze mogućnost ponovnog “zapošljavanja” u sferi neformalne ekonomije. Ona, u tom smislu, predstavlja “strategiju preživljavanja” (usp. Karajić 2002). Međutim, pokazuje se kako je kod mnogih bivših radnika participacija u sferi neformalne ekonomije praksa koja se nastavila iz vremena kada su jednom participirali na formalnom tržištu rada, kada je neformalna sfera ekonomije bila “nadgradnja” njihovih formalnih primanja. Tema neformalne ekonomije promatrana kroz ta dva razdoblja zanimljiva nam je, stoga, ne samo zbog pukog etnografskog manjka, nego zato što ocrtava paradoksalnost i slojevitost obaju sustava.

Ispostavlja se, dakle, da je neformalna ekonomija karakteristika obaju sustava, socijalističkog i suvremenog. No što kada bismo, u skladu s tom tvrdnjom, tranziciju u odnosu na sustav koji joj je prethodio interpretirali upravo tako – kao redefiniciju i kontinuitet prije nego “šok” i diskontinuitet?

Postavlja se i pitanje je li u novonastalim okolnostima političke i gospodarske tranzicije to neformalno tržište rada akumuliralo “armiju” formalno nezaposlenih, bivših radnika, stvorivši tako “nezaposlene koji rade”<sup>155</sup> (Crnković-Pozaić 2002).

153 Ovaj je iskaz veoma zahtjevan za analizu i interpretaciju upravo zbog njegove višedimenzionalnosti. S jedne strane, kuće je izgradila prva generacija doseljenih u naselje te se one više ne moraju graditi. U okviru tih kuća je (dogradnjom kata) osigurano stambeno pitanje najčešće jednom od nasljednika. Drugi su nasljednici stambeno pitanje nerijetko rješavali izvan naselja (udajom ili dobivanjem stanarskog prava u drugim dijelovima grada). S druge strane, nove ekonomske i potrošačke potrebe, kao i porast životnog standarda, nametnuli su nove zahtjeve za opremanjem stambenog prostora ili korištenjem osobnog automobila, što postaje novitet koji opterećuje mjesečnu potrošnju.

154 Kako smo već istaknuli, problem nezaposlenosti se, s obzirom na taj nagli porast, afirmira u javnosti, ali tek ciklički i prigodničarski.

155 Ovo je intrigantno pitanje ovdje tek naznačeno jer nije jedan od fokusa mogega istraživanja. Dosad se u znanstvenoj literaturi višekratno konstatiralo kako su razmjeri neformalne ekonomije velikim dijelom “neizmjerniji”. U ovom su radu više naglašene strukturalne značajke tog fenomena, a manje njegov opseg.



Kolektivne vrijednosti koje su tijekom odrastanja, zapošljavanja i formiranja vlastitih obitelji fokusne skupine istraživanih izgrađivale u socijalizmu, kao što je, primjerice, ekonomska *sigurnost*, pokazuju znatan sraz između narativnog i iskustvenog obrasca. Kako to sugeriraju narativni izvori, u praksi se materijalni deficit rješavao uglavnom neformalnim putem, izvan formalnog tržišta rada. Neformalna ekonomija bila je model i strategija nošenja s materijalnom oskudicom koja je bila rezultat niskih radničkih plaća.<sup>156</sup> Uniformne naracije sugovornika o “sigurnosti” zaposlenja u socijalizmu temelje se, dakle, a to se doznaje tek temeljitijim propitivanjem sugovornika, na svega nekoliko aspekata ondašnje zaposlenosti: redovitost plaće, prijavljen radni staž, mnogima riješeno stambeno pitanje preko poduzeća ili osigurano ljetovanje u radničkim ljetovalištima. No manjak novca za adekvatno namirivanje potreba iz vlastitog formalnog zaposlenja, čak i tada kada su u obitelji bile dvije plaće, odnosno dva “hranitelja”, bio je stalna motivacija za uključivanje i u neformalno tržište rada. Ovime upozoravam i na stalan procjep između socijalne i političke pozicije radnika u socijalizmu. Premda su ondašnjoj politici bila “puna usta” radnika, u praksi su radnici bili uvelike prepušteni sami sebi, odnosno “skrivenim” mogućnostima neformalnog tržišta rada.

U literaturi o tranzicijskom procesu u Hrvatskoj i šire često se spominje kako su “stare” vrijednosti naglo zamijenjene novim proklamiranim vrijednostima na postsocijalističkom i tranzicijskom tržištu rada (poput *fleksibilizacije*) (Cazes i Nesporova 2003). Međutim, sagledaju li se prilike nekadašnjih zaposlenih radnika koji su izvan radnog vremena redovito radili i “dodatan” posao “u fušu”, ta promjena u praksi nije bila toliko izražena. Što time želim reći? Na prvoj, asocijativnoj razini pojam “fleksibilnosti” povezuje se isključivo s postsocijalističkim tržištem rada. Tržišta rada u tranziciji fleksibilnost promoviraju kao bitnu odliku novog, tržišno orijentiranog gospodarstva (usp. Dunn 2004) spram prethodnog, socijalističkog, “nefleksibilnog” sustava. No uzme li se u razmatranje ta učestala praksa participacije “običnih” ljudi istodobno u formalnoj i neformalnoj sferi ekonomije, može se govoriti i o neplaniranoj, ali u praksi postojanoj fleksibilnosti nekadašnjega socijalističkog tržišta rada. Iako se ističe kako su u socijalizmu “fleksibilni oblici zapošljavanja

<sup>156</sup> Okviran numerički pokazatelj visine ondašnjih radničkih plaća može nam biti omjer minimalnog osobnog dohotka (kojemu su vjerojatno bile blizu plaće radnika u manualnoj proizvodnji) u Zagrebu početkom sedamdesetih godina (iznos od oko 600 dinara) i drugih primanja poput stalnih socijalnih pomoći. Pokazuje se da su neka stalna socijalna primanja za odrasle građane iznosila trećinu radničke plaće (oko 200 dinara) (Hutinec 1971: 23, 29).



bili iznimni i ograničeni samo na određene kategorije radnika (poput upravitelja, akademskih radnika i nekolicine ostalih visokokvalificiranih zanimanja te sezonskih radnika u poljoprivredi i prehrambenoj industriji)” (ibid.: 43), uzmemo li u obzir razmatranja participacije zaposlenih radnika istodobno i u sferi neformalne ekonomije, možemo govoriti o vrsti “fleksibilnog” rada – o “zaposlenosti na više mjesta”<sup>157</sup> – kao općeprisutnoj pojavi i u socijalizmu: “Poslijepodne je bil ‘fuš’, to je bilo obavezno.” Iz komparativnih analiza gospodarskih sustava i tržišta rada drugih zemalja pokazuje se kako “veličina zaposlenosti na više radnih mjesta negativno korelira s gospodarskom razinom zemlje, to jest gospodarski razvijene zemlje obično imaju manji udio radnika koji rade na dva ili više radnih mjesta, i obrnuto” (Cazes i Nesporova 2003: 49). Zapaža se i kako je taj fenomen “zaposlenosti na više mjesta” “više primjenjiv na ‘strategiju preživljavanja’ kojom siromašnija kućanstva pokušavaju doći do dodatnih izvora prihoda, što je očito puno važnije u zemljama koje su manje gospodarski napredne. (...) Zaposlenost na više radnih mjesta usko je povezana s neformalnim zapošljavanjem” (ibid.: 49–50).

Prijepodnevni rad na formalnome radnom mjestu popraćen poslijepodnevnom radom “u fušu” bio je masovna pojava. Nije mi namjera ovom tvrdnjom afirmirati taj model kao pozitivan, nego samo upozoriti na to kako on u praksi nije bio ostvaren *tek* padom socijalizma, kako nam to sugerira spomenuta literatura.

Zanimljivo je primijetiti kako je nedostatnost radničkih plaća poticala, osim na participaciju u neformalnoj ekonomiji, i uključivanje žena u formalno tržište rada (o čemu ćemo doznati detaljnije u nastavku). Tek nam kvalitativni podatci, oni koji se odnose na obje sfere – i formalno i neformalno tržište rada – otkrivaju “skriven” karakteristike socijalističkog tržišta rada prema kojima je socijalizam u svojoj izvedbi, ako ne u namjeri i ideji, bio, prema mojemu tumačenju, “fleksibilan” sustav. Bio je i vrlo propulzivan na različitim razinama, što potvrđuje niz pojedinačnih iskustava dogovornih situacija s predstavnicima institucija (lokalne) vlasti s kojima bi se usmenim, neformalnim putem (mitom i razmjenom usluga) rješavao niz životno važnih pitanja poput zaposlenja i stanovanja.

Moj istraživački interes usmjeren je na kvalitativne značajke neformalne ekonomije i na sociokulturne dimenzije tog fenomena (usp. Ott 2002). Za-

<sup>157</sup> Za “zaposlenost na više radnih mjesta” kaže se kako je to “jedna vrsta fleksibilnog rada, u kojoj se radnici bave i sekundarnom aktivnošću, obično na nepuno radno vrijeme, uz redovan posao” (Cazes i Nesporova 2003: 49).

nimanje za dublje propitivanje tih karakteristika potaknula su, u prvom redu, vrlo otvorena kazivanja o participaciji u sferi neformalne ekonomije već u inicijalnoj fazi terenskog istraživanja, kao i sveprisutno verbalno legitimiziranje tih aktivnosti u iskazima poput:

Preživljava se na svakakve načine, snalazim se.

Zaradi se ipak nešto tako, bolje i tako nego da se sjedi doma.

Svi to rade.

Što možeš drugo, nego tako?

Da sve prijavim, moro bih odmah zatvorit posao. Ako radim legalno, ne pokrивam se.

Moraš se snać.

Što, da ja dajem državi? Pa nemam ništa od te države!

Preživljava se, pomalo tako, tim radom “na crno”, al barem ima se di bit, imam stan...

Aktivnosti u sferi neformalne ekonomije sudionici su interpretirali i prezentirali prije svega kroz ekonomsku paradigmu kao “nužnost” zbog oskudnosti ponuda na formalnom tržištu rada. Međutim, njihove racionalizacije i motivacije za participaciju na neformalnom tržištu rada ne slijede isključivo ekonomsku logiku i nisu povezane samo s nedostatnom ponudom zaposlenja na formalnom tržištu rada. Niz je implicitnih motivacija za participaciju u toj sferi ekonomije kao i svojevrsna “naviknutost”. Sveprisutna je “kolektivna racionalizacija” (Macura 2005: 8), odnosno “društvena legitimizacija” (Štulhofer 2000) rada “na crno”. Legitimizacija aktivnosti u sferi neformalnog tržišta rada je obrazac, premda povezana sa sviješću o izostanku zakonskog legitimiteta tih praksi. Dunja Rihtman-Auguštin, slijedeći neka suvremena istraživanja odnosa prema vlasti i zakonu u mediteranskim društvima, pojašnila je sredinom devedesetih godina tu polarizaciju (legitimno – legalno), kao i odnos “običnih” ljudi prema tim kategorijama:

Jedna od bitnih značajki nepovjerenja u vlast dvoznačnost je legalnosti i legitimnosti, odnosno sukob među njima. (...) riječ je o odnosu pravne države (legalnost) i dominantnog poimanja “pravde” (legitimnost). Ono što je (...) legalno, tj. dio pravnoga sustava, pojedinac

ili neka više ili manje moćna skupina ne moraju smatrati “pravednim” ili opravdanim, čitaj – legitimnim. I obrnuto, postupci koje pojedini slojevi (...) smatraju legitimnim i apsolutno opravdanim ili barem prihvatljivim, razumljivima, nerijetko su u sukobu s pravnom državom. (Rihtman-Auguštin 1996: 60)

U svakom slučaju, oni koji participiraju u sferi neformalne ekonomije nisu neinformirani i neupućeni pojedinci. Svijest o tomu da te aktivnosti nemaju svoje legalno, zakonsko uporište implicirana je kod njih u jeziku redovitom uporabom deminutiva i rečeničnim formulacijama koje imaju za cilj trivijalizirati materijalnu isplativost tih aktivnosti:

Nešto se malo zaradi.

Da, s vremena na vrijeme uleti kakav-takav poslić.

Zaradim si time još koju kunicu.

Zaradi se ipak nešto tako...

Aktivnost u sferi neformalne ekonomije među mojim se sugovornicima ne pojavljuje tek od devedesetih godina. Svoje elementarno pitanje stanovanja današnji su nezaposleni čak desetljećima ranije rješavali različitim “neformalnim” strategijama. O tome ćemo više doznati u nastavku, iz opisa nastanka stambenoga naselja u kojemu moji sugovornici žive i u kojemu su provođena ispitivanja i veći dio terenskoga rada.

## POSTANAK NASELJA

U sociokulturnoantropološkim istraživanjima više je razina društvenih odnosa koje potvrđuju važnost u svakodnevnom životu, u “normalnom” funkcioniranju obitelji i pojedinaca. To su odnosi kroz koje se ostvaruje materijalna egzistencija, ali i oblikuju društvene interakcije, predodžbe o neposrednom okruženju u kojemu se živi, o lokalnoj i/ili društvenoj zajednici koje smo dio, o sebi samima. To su: susjedstvo, prijateljstvo, poznanstvo (Bell i Coleman 1999).<sup>158</sup> Uz sveprisutne predodžbe o važnosti unutarobiteljske pomoći i

<sup>158</sup> U domaćoj je etnologiji interes za različite vidove društvenih odnosa, a među njima i onih uzajamne pomoći, usmjeren na različite razine: na oblike zajedničkog rada (Đaković 2001), na solidarnost u prijelaznim trenut-

solidarnosti, istaknut društveni odnos, s instrumentalnim i simboličkim značenjem, jest i *susjedstvo*, tj. bliskost i solidarnost u neposrednoj blizini našeg kućanstva. Ta je razina društvenih odnosa univerzalno visoko vrednovana. Susjedska je pomoć i u vrlo dinamičnom odnosu s obiteljskim odnosima. Naime, te dvije razine mogu biti u međusobnoj konsolidaciji, u tom slučaju pomažu i jedni i drugi, na primjer pri izgradnji kuće ili u bolesti, ili, pak, jedna predstavlja alternativu drugoj pa tada, primjerice, u nedostatku obiteljske nastupa susjedska pomoć.

Recimo najprije detaljnije o izgradnji i razvoju naselja. Do kraja devetnaestog stoljeća zagrebački Kaptol bio je većinski vlasnik golemih površina zemljišta uokolo Zagreba, dok su manje parcele bile u vlasništvu privatnih osoba, seljaka. Kaptol je manje čestice svojega zemljišta postupno prodavao seljacima, paralelno s procesima nakon Prvog svjetskog rata i Agrarnom reformom kojom je tada Crkvi oduzet velik dio vlasništva nad zemljištem (usp. Ladović 1960: 304). Premda se gradilo već i u međuratnom razdoblju,<sup>159</sup> odnosno premda se naselja na široj zagrebačkoj periferiji počinju drastično naseljavati i širiti već u jeku međuratne urbanizacije (od 1918. do 1941.) (Benyovsky 1994: 15), naselje se najintenzivnije naseljavalo u desetljećima nakon Drugog svjetskog rata, doseljavanjem ruralnog stanovništva. To je razdoblje velike deagrarizacije, deruralizacije, urbanizacije i industrijalizacije, tj. ekonomskog egzodusa na relaciji selo – grad i masovnog zapošljavanja seoskog stanovništva u gradovima, tj. u tamošnjoj rastućoj industrijskoj proizvodnji<sup>160</sup> (Puljiz 1977: 104–105).

Stanovnici naselja kao i stanovnici drugih dijelova grada i danas, dakle nakon dva desetljeća tijekom kojih su njegovi stanovnici, mahom nekadašnji radnici u obližnjoj industrijskoj zoni, trajno nezaposleni, za naselje u razgovornom dikursu koriste epitet “radničko”. Taj se epitet prije svega odnosi na povijest nastanka naselja, naime, nakon Drugog svjetskog rata već prvi stanovnici naselja, po zapošljavanju u obližnjem industrijskom sektoru u ekspanziji, postaju radnicima.

---

cima životnog ciklusa (Černelić i Rubić 2009), na svetkovine katoličkoga kalendara kroz koje se ostvaruje kohezija zajednice (Čapo Žmegač 1997) te na niz svakodnevnih situacija kroz koje se konstruira i održava seoska društvenost (Čapo Žmegač 1998).

159 Već su u međuratnom razdoblju pojedinci, seljaci, poljoprivrednici kupovali manje dijelove tog zemljišta za izgradnju malih obiteljskih kuća i tada u naselju, dijelom krčenjem šuma, a dijelom na obradivom zemljištu, nastaju prve kuće (usp. Ladović 1960: 304).

160 Izvor: Rad Zavoda za zapošljavanje od 1960. do 1970. godine. U *Spomenica Hrvatskoga zavoda za zapošljavanje od 1906. do 2006. godine*, 2006., str. 35.

Naselje nije nikad bilo dijelom nekog projekta izgradnje da bi kao takvo bilo unaprijed definirano i planirano kao kakva radnička četvrt koja bi bila ciljano građena za stambene potrebe radnika (usp. Kremenšek 1970) niti je bilo dio velikih ambicioznih poslijeratnih urbanističkih projekata poput južnog dijela Zagreba (usp. Gulin Zrnić 2009). Za razliku od urbanistički definiranog prekosavskog južnog dijela grada koji se, u skladu s ondašnjim međunarodno priznatim standardima urbanizma i stambene gradnje, planirao i oblikovao na temelju urbanističkog plana,<sup>161</sup> najveći dio istočne i zapadne periferije grada, a tako i naselje u kojem je provedeno ovo istraživanje, nastajao je prema načelu individualne, privatne i bespravne stambene izgradnje mahom manjih obiteljskih kuća.

Nakon Drugog svjetskog rata zemljište je nacionalizirano, čime je postalo “opća narodna imovina” (usp. *ibid.*). Ukinuto je “privatno vlasništvo zemlje u gradovima i uvedeno društveno kojim raspolažu društveno-političke zajednice kao kombinacija državne i samoupravne vlasti” (Seferagić 1988: 45). Međutim, premda je ondašnjim zakonom o nacionaliziranom poljoprivrednom zemljištu bio onemogućen tržišni promet tim zemljištem, pojedinci su ga ipak (ilegalno) prodavali. Kako bi se izbjegli dodatni troškovi birokratskoga postupka, prodaja zemljišta za gradnju kuće odvijala se bez upisa novoga vlasnika, tek potpisivanjem i ovjerom kupoprodajnog ugovora u Općini, uz prisutnost dvaju svjedoka. Zemljište koje su tada privatne osobe (seljaci) prodavale, osim toga što je legalnim putem njegova prodaja bila onemogućena (nacionalizirano zemljište),<sup>162</sup> bilo je i u statusu poljoprivrednog zemljišta, na kojemu se nije smjelo graditi. Na takvo se zemljište pa onda, slijedom toga, ni na izgrađenu kuću nije mogla provesti legalna uknjižba novog vlasnika, nego se znanje o vertikalnom smjeru nasljeđivanja zemljišta kroz generacije prenosilo usmeno: “Zna svatko tko je šta kupio, odnosno to su njegovi ranije bili kupili i od koga su kupili i koja je njegova čestica”, kao i na temelju potpisanog i sklopljenoga kupoprodajnog ugovora. Mnogi današnji stanovnici naselja posjeduju takav dokument – ugovor ovjeren kod javnog bilježnika uz nazočnost dvaju svjedoka u kojemu je definirana i precizirana sklopljena kupoprodaja. Taj ugovor nije imao odraza na uknjižbu vlasništva u gruntovnici u kojoj podatci generacijama nisu ažurirani zbog visokih registracijskih troškova koje pojedinac za to treba platiti. Neki su i taj ugovor u međuvre-

161 *Idejnim urbanističkim rješenjem južnog Zagreba*, javno predstavljenim 1962. godine (Gulin Zrnić 2009: 69).

162 *Zakonom o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskih zemljišta* (“Službeni list FNRJ”, br. 52/1958, 3/1959, 24/1959, 24/1961 i 1/1963.) bio je spriječen legalan promet zemljišta kao i legalna izgradnja na tom zemljištu.

menu, s obzirom na znatan broj godina koje su prošle od sklapanja ugovora, izgubili: “Kako sam ja bila zbunjena, mala djeca, posao, pa spremaj kuću i sve to, nemam danas ni taj kupoprodajni ugovor, izgubio se.” No taj papir današnjim stanovnicima naselja i nije posebno važan. Za njih ta imovinsko-pravna situacija traje desetljećima, što im je dosad načelno onemogućavalo suvereno i zakonski legitimno raspolaganje imovinom, prodaju kuće i zemljišta. Međutim, kuće su se ipak i zamjenjivale i prodavale i dograđivale. Naime, stanovanje u naselju koje je fizički odmaknuto od gradskog središta, a čime se nalazi i izvan sustava intenzivnije kontrole, omogućavalo je raznovrsne neformalne samoinicijativne dogradnje stambenog prostora u vidu horizontalnih i vertikalnih proširenja, kohabitacije uz novčanu naknadu bilo članova bilo osoba koje nisu bile članovi obitelji, ekonomsko iskorištavanje tih kuća u vidu (ne)registriranih radionica u prizemlju ili podrumu kuće (za poslove “u fušu”), uzgoj povrća i voća te domaćih životinja (kokoši, svinja, krava) čime su se uvelike namirivale prehrambene potrebe kućanstva čak do kraja devedesetih godina, a koje su nerijetko bile dostatne i za prodaju susjedima ili na tržnici.<sup>163</sup> Riječju, stalno je prisutan niz neformalnih aktivnosti omogućenih perifernom pozicijom naselja. Od doseljenja i formiranja naselja, nakon Drugog svjetskog rata, stanovnici su na promjene na makrosocioekonomskom planu odgovarali mahom kroz tu neformalnu sferu ekonomije, od nekadašnjih zanatskih poslova, izgradnje svojih kuća do današnjeg dijeljenja reklamnih letaka po poštanskim sandučićima u naselju ili iznajmljivanja soba podstanarima.

Najveći dio naselja do danas je ostao u tom bespravnom građevinskom statusu osim onih zgrada koje su izgrađene prije 15. veljače 1968. godine. One su legalizirane odlukom i automatizmom s obzirom na brojnost takvih izgradnji te golem daljnji priljev stanovništva u gradove. To je omogućio tadašnji *Osnovni zakon o izgradnji investicionih objekata*. Legalizacija je tim građevinama donijela određen status vezan uz katastarsku evidenciju pri Ka-

<sup>163</sup> Prema *Naredbi o određivanju gradskih područja na kojima se dopušta držanje domaćih životinja i o uvjetima njihova držanja* iz 2000. godine držanje domaćih životinja dopušteno je izvan granica urbanističkih planova Grada Zagreba i prilično precizno definirano i nazivima pojedinih ulica. Izvor: *Službeni glasnik Grada Zagreba*, <http://www.l.zagreb.hr/slglasnik.nsf> (pristup: 20. 3. 2011.). Uz ispunjavanje određenih uvjeta, poput zabrane držanja pijetla, ispunjavanje parametara o veličini, udaljenosti i održavanju prostora za domaće životinje, u ovom se naselju mogu držati domaće životinje, no stanovnici su prije desetak godina u potpunosti napustili uzgoj domaćih životinja (mahom peradi) uglavnom zbog blizine novootvorenih trgovačkih centara, novo-uređenog dječjeg parka i sportsko-rekreacijskog centra, ali i zbog velike ponude prehrambenih artikala u neposrednoj blizini naselja. Međutim, postoje još pojedinačna (tijekom istraživanja zabilježila sam dva) kućanstva koja, premda tu informaciju drže u određenoj diskreciji, imaju svinje i/ili kokoši.

tastarskom uredu Ministarstva pravosuđa (Državna geodetska uprava). Ipak, prva poslijeratna i današnja važeća katastarska evidencija građevina provedena 1963. godine nije značila i uređenje gruntnice naselja pa je pitanje vlasništva izgrađenih zgrada ostalo pravno neuređeno.

Iako je ondašnja nadležna institucija za prevenciju i sankcioniranje bespravne izgradnje, Zavod za izgradnju Grada, imala i višekratne direktne akcije rušenja bespravno izgrađenih kuća (u kojima je znalo biti srušeno oko sedam tisuća kuća), bespravna se izgradnja intenzivno nastavila i nakon spomenutog datuma. Uz izbjegavanje općinskih nadzornih inspekcija ili, pak, prema principu “progleđavanja kroz prste”, naselje se izgrađivalo i idućih desetljeća, a već izgrađene kuće su se dograđivale. O tim višedesetljetnim gradnjama svjedoči, iz vlastitog iskustva, starije stanovništvo u naselju, oni koji su osamdesetih godina počeli izgrađivati mahom gornji kat kuće, za buduću obitelj svojeg djeteta (najčešće sina, prema principu patrilokalnoga stanovanja): “Mi kad smo dizali kat, osamdeset i neke, već je za to trebala dozvola, ali opet se moglo”, ili: “Još uvijek se, osamdeset i koje još, pa do Hrvatske, do rata, moglo se jeftino. Nije se smjelo graditi, to smo znali, ali smo išli ipak”.

Ovo naselje, treba reći, nije jedino takvo naselje u Zagrebu i drugim većim hrvatskim gradovima. Prešutnim toleriranjem bespravne gradnje od strane lokalnih nadzornih službi kao i iznimnom organizacijom i solidarnošću lokalnog stanovništva na izgradnji takvih kuća, za koje svi kazivači tvrde kako su doslovno nicali preko noći, izgrađena je šira i uža zagrebačka periferija, ona koja nije bila dio velikih urbanističkih planiranja istodobne stambene izgradnje u ekspanziji, ali koja je ipak kontinuirano bila deficitarna (Hutinec 1971: 21; Puljiz 1977: 85). Do kraja šezdesetih godina Grad Zagreb je zapošljavao oko 460 000 radnika (Hutinec 1971: 23). Za tu “armiju” doseljenika<sup>164</sup> kontinuirano je nedostajalo stambenih kapaciteta. Tako je, na primjer, godišnji deficit stanova 1971. iznosio oko 36 800 stanova (Hutinec 1971: 21), odnosno, nešto ranije, od kraja pedesetih do sredine šezdesetih godina, “godišnje osam stanova na 1000 Zagrepčana” (Blažina 1965: 398). Bila je to, kako neki ocjenjuju, “urbanizacija bez odgovarajuće infrastrukture” (Sekelj 1990: 14–15), odnosno “dinamička kretanja privrede (...) nisu praćena adekvatnim rastom stambene gradnje, zbog nedograđenosti (sic!) sistema i odsutnosti politike

<sup>164</sup> Kao dokaz o doseljeničkom karakteru onih koji su bili u potrazi za poslom, odnosno o pretežno seljačkom podrijetlu tada zaposlenih radnika Puljiz donosi podatak o velikom udjelu nekvalificiranog i polukvalificiranog zaposlenog osoblja u Jugoslaviji 1970. godine, prema vrstama djelatnosti (Puljiz 1977: 107).



stanovanja” (Hutinec 1971: 21). U svakom slučaju, stambeni je sektor bio iznimno deficitaran i onda kada je bio u najvećoj ekspanziji.

Zbog usporedo znatno uznapredovalih procesa deagrarizacije i deruralizacije,<sup>165</sup> država je bila zainteresirana za osiguravanje i podupiranje projekta tzv. *kolektivne stanogradnje* u gradovima kao dijela svoje socijalne, ali i ekonomske politike jer je rješavanje stambenog pitanja vidjela kao “osnovni uvjet reprodukcije radne snage” (Seferagić 1988: 43). To je bila tzv. društvena stanogradnja, kada je država preuzela rješavanje stambenog problema (Seferagić 1988: 44), a u okviru koje su radnici, preko kandidacijskih lista u svojim poduzećima, dobivali mogućnost za ostvarivanje *stanarskog prava* nad stanom. Sredstva za stanogradnju bila su izdvajana iz plaća u iznosu od 3% neto primanja u ondašnji Fond za stambenu izgradnju, osnovan početkom šezdesetih godina. Iako su svi radnici bili obvezni izdvajati u taj fond, samo je manji dio radnika osjetio korist od toga (usp. Radonjić 2001: 389). Ta je diferencijacija prvenstveno bila izražena na nivou industrijskih sektora pa je tako naftno i plinskoprerađivačka industrija prednjačila u kapacitetima stanova za radnike, dok je tekstilna industrija osiguravala otprilike po jedan stan na 3 000 radnica.<sup>166</sup> Iz detaljnijih statističkih izvješća, poput publikacije pod naslovom *Jugoslavija 1945. do 1985.* ondašnjeg Saveznog zavoda za statistiku, u kojoj se podatci odnose na razna područja društvenog i ekonomskog života u tom četrdesetogodišnjem razdoblju, doznajemo, na primjer, da je 1983. godine od ukupnog broja zaposlenih u društvenom sektoru svaki sedmi radnik uopće podnio zahtjev za dodjelu stana, a svaki dvanaesti za dodjelu stambenoga kredita. U jugoslavenskim radnim organizacijama u kojima su dodjeljivani stanovi i krediti za stanove bilo je 4,2 milijuna zaposlenih i od toga u jednoj godini (1983.) 921 000 podnesenih zahtjeva (Miljković i Nikolić 1986: 145). Usporedimo li taj podatak s brojem stanova koji su bili dodjeljivani u jednoj godini, a to je nešto više od 6 000 (ibid.), jasno nam je da je takvo rješavanje stambenog pitanja bilo vrlo ograničeno, uz pretpostavku da su razlike bile još izraženije na regionalnim razinama.<sup>167</sup> Tako je od 1971. do 1984. “i pored toga što se stambeni fond znatno povećao, broj lica na jedan stan smanjen (...) u gradskim naseljima (...) za 0,4, a u ostalim naseljima za

165 U bivšoj je Jugoslaviji “poljoprivredno stanovništvo (...) smanjeno od 10,606.000 u 1948. na 4,277.000 u 1981. godini, dok je gradsko povećano od 3,289.000 na 10,337.000 u 1981. godini”, što se zasniva na podacima iz popisa stanovništva (Sirotković 1989: 36).

166 Prema iskazu bivšeg zaposlenika Zavoda za izgradnju Grada Zagreba.

167 Primjerice, često se spominje da je Zagreb u kapacitetima stanova u izgradnji znatno prednjačio nad ostalim gradovima u Hrvatskoj, a pogotovo nad manjim gradovima (Seferagić 1988: 78).

I lice, što je posljedica dalje migracije stanovništva iz seoskih i mešovitih u gradska naselja” (ibid.).

Dio radnika je, uglavnom nekvalificiranih ili polukvalificiranih, radio u gradovima i dnevno migrirao u gradove, ostajući pritom živjeti u ruralnoj sredini, što i korelira s podatkom da se većina stanovnika koja je napustila poljoprivredu zaposlila u neposrednoj blizini mjesta stanovanja, odnosno u svojoj regiji (Puljiz 1977: 102). Međutim, najveći je broj radnika pitanje stanovanja u gradu ipak rješavao trajnim doseljnjem u grad i bespravnom izgradnjom kuće na gradskoj periferiji.

Pitanje privatnoga vlasništva u socijalizmu općenito je nedovoljno istraženo, a službenim statistikama nedostaje preciznosti u prikazu imovinskih odnosa i prava vlasništva. Tako nam ostaje nejasno uzima li se u obzir, kada je riječ o privatnoj izgradnji, onovremena sveprisutna bespravna privatna izgradnja ili ne. Za pretpostaviti je da ne, s obzirom na to da o tome nije moglo biti potpuno pouzdane i cjelovite dokumentacije, a kakva se, o različitim drugim pitanjima, vodila u okviru ondašnjeg Saveznog zavoda za privredno planiranje (primjerice, o broju izgrađenih stanova).<sup>168</sup>

Osim toga, prva nam je asocijacija na socijalizam koncepcija planirane stanogradnje i “stanarskog prava”, a ne i privatno vlasništvo, iako je ono i tada, prema statističkim pokazateljima, imalo jednak udio. Promotrimo li brojke koje se odnose na *Izgradnju u privatnoj svojini* i *Stambenu izgradnju*, primijetit ćemo da se od 1952. do 1961. ona udeseterostručila, i to ne samo u okviru stambene, nego i privatne izgradnje. Također je vidljivo kako je proporcionalno rasla izgradnja u jednoj i u drugoj sferi i kako je evidentiranim brojem izjednačena.<sup>169</sup>

Prvi stanovnici naselja, “pola radnici pola seljaci” (Blažina 1965: 130), “seljaci-radnici” (Heršak 1998: 247), zapošljavali su se redom u industrijskom sektoru u ekspanziji.<sup>170</sup> Današnju fizionomiju naselje duguje višedesetljetnim pojedinačnim izgradnjama manjih obiteljskih kuća i doseljavanjima

<sup>168</sup> Iz Statističkog pregleda *Jugoslavija 1945. do 1964.* iz 1965. godine, str. 164.

<sup>169</sup> Isto.

<sup>170</sup> O razmjerima uključenosti stanovništva u sferu formalnog tržišta rada u socijalizmu govore podatci iz mirovinskog osiguranja. Golema većina mirovinskih sredstava, prema stanju iz 1995. godine, bila je uplaćivana u Fond radnika, koji je za pet puta premašivao veličinu ostalih dvaju fondova zajedno (Fonda samostalnih radnika i Fonda poljoprivrednika). U Fondu radnika bilo je osigurano oko 1 300 000 radnika, a Fond je “pokrivao” oko 406 000 umirovljenika, dok je u ostala dva fonda zajedno bilo osigurano oko 230 000 osoba, a fondovi su “pokrivali” oko 37 000 umirovljenika (Puljiz 1996: 195).

iz hrvatskih ruralnih područja (Podravine, Međimurja, Like, Dalmacije i dr.) i krajeva bivše Jugoslavije (Bosne, Hercegovine i Kosova). Najstarija generacija živućih stanovnika doselila se kasnih pedesetih i ranih šezdesetih godina, uglavnom u svojoj osnovnoškolskoj dobi. Njihovi su roditelji tada, kupivši zemljište, započeli gradnju kuće u koju su djeca, kako su odrastala, bivala sve uključeni.

Te prve doseljene nuklearne obitelji nisu funkcionirale autonomno. Uniformna su kazivanja o “početcima” u naselju. Bračni je par, s djecom ili bez njih, započevši s gradnjom kuće, prethodno u nekom obližnjem naselju dijelio sobicu s članom/članovima uže ili dalje rodbine (bratom ili stricem, primjerice) koji su od ranije živjeli u Zagrebu. Osim što su pružali smještaj, članovi obitelji i rodbine bili su i ključni posrednici pri pronalazanju jeftinog zemljišta za gradnju i prvog zaposlenja te, uz susjede u naselju kojih je postupno bivalo sve više, glavni fizički pomagači u gradnji kuće.

Tko god krene negdje, ako nema neku vezu... Kao ja što pričam s Vama i ostavim neki utisak i sad ostane nešto između nas, dođe sudbina, završiš školu pa onda: “Daj, ako možeš nekako pomoć i ti meni malo...” A meni je brat došao iz Jesenica, iz Slovenije, i rekao mi: “Imaš tamo zemljište jeftino”, i na kraju zaposlio me u “Tvornici motora”, da idem radit tamo, na Žitnjaku. I to je taj početak, “početak života”.

Brat je bio na stanu tu, preko (...), i tako da smo došli tu. Bio je jedan krevet, ja i stara, a brat je bio, jedan krevet, sa sinom od gazde. A drugi mjesec, zima. “Snađi se, družite!” S jednom plaćom. Plaća mi je bila prva, kad sam dobio, 12 600 (...) tadašnjih dinara. To je sad oko 120 kuna. I platiš 4 000 jednu sobu, manja neg ova, nit struje, nit vode, nit WC-a, nit kanalizacije. To je to, osnovna sredstva za život, tako je bilo, težak život. Ali bio sam mlad, mogo sam spavati na grani gore.

Kako je to već zamijetio stručnjak za socijalnu politiku Vlado Puljiz, posao se u razdoblju poslijeratne industrijske ekspanzije ipak dobivao. To je bila i osnovna pretpostavka za gradnju tih kuća, s očitom projekcijom doseljenih o (dugo)trajnom boravku u naselju.<sup>171</sup>

171 Puljiz navodi hipotetsku situaciju vezanu uz ondašnja iseljavanja seljaka u gradove, koja se ipak nije dogodila: “Ipak postoje situacije kada uslijed raznih okolnosti prevladava ‘odbijanje’ iz poljoprivrede, ili ‘privlačenje’ iz drugih djelatnosti. Na primjer, u razdoblju prvobitne kapitalističke akumulacije masa siromašnih seljaka je istjerana sa zemlje, a da se za nju drugdje nije pojavila mogućnost zapošljavanja, ili aktualan primjer: u nekim danas nerazvijenim gradovima seoski se proletarijat gomila u gradovima, a da tamo svi njegovi pripadnici ne

Druga generacija stanovnika naselja formirana je dijelom od “novijih” doseljenih, uglavnom mlađih bračnih parova s djecom ili bez njih, slijedeći isti princip kupnje zemljišta i početka gradnje kuće, krajem šezdesetih i sedamdesetih godina. Drugu generaciju stanovnika čine i odrasla djeca onih koji su u naselje doselili pedesetih i šezdesetih godina. Pripadnici druge generacije zapošljavaju se mahom prema načelima nepotizma i “veza” u istom, tada još relativno stabilnom, industrijskom sektoru. Upravo će oni devedesetih godina u prelasku na novi sustav tržišne ekonomije biti masovno otpušteni, a mnogi će od njih biti i trajno “izbačeni iz igre”, odnosno s formalnog tržišta rada.

Kako su se pojedinačno gradile kuće tako su se u naselju formirale i ulice (ogranci). U početku su to bili zemljani putovi, a kasnije asfaltirane ulice. Razmještaj glavnih prostornih osi naselja danas je vidljivo nepravilan – uske ulice vijugaju i često su to “slijepe” ulice koje završavaju kao zemljane pješачke stazice između dviju susjednih dvorišnih ograda ili na mjestu gdje se sastaju nečije zemljišne parcele. U razdoblju između dva svjetska rata i u prvim desetljećima nakon Drugog svjetskog rata na tom su se području sukcesivno izgrađivale elementarne, drvene ili zidane jednosobne i dvosobne prizemnice (“potleušice”) s jednoslivnim krovom (“na jedno pero”). Potom su se postupno idućih godina, pa i desetljeća, prema obiteljskim potrebama nadograđivale dodatne prostorije u prizemlju, a potom i na katu. Prvotni je cilj pri započetoj gradnji bio sazidati i natkriti barem jednu prostoriju. Izvedba prvoga krovišta bila je provizorna i nekvalitetna, tek s ciljem da udovolji “nepisanim” zahtjevima općinske inspekcije čiji bi predstavnici vlasnicima (najčešće usmeno) odobravali daljnju gradnju u trenutku kada bi građevina već bila natkrivena i gradnja poodmakla. Iz sadašnje je perspektive uglavnom nezamisliv početak zajedničkog života jednog bračnog para u sobi koja prokišnjava, bez komunalne infrastrukture, novca i posla. Tako su svoj radni vijek i obiteljski život u istraživanom zagrebačkom naselju započinjali oni koji su se šezdesetih godina bili doselili onamo u potrazi za poslom. Životni standard doseljenih obitelji i bračnih parova koji su pedesetih i šezdesetih godina započinjali život u naselju bio je iznimno nizak. Priče o okolnostima “početka” života u naselju su uniformne, a značile su oskudicu u hrani, novcu, prostoru za stanovanje i elementarnoj komunalnoj infrastrukturi. U nekim

---

nalaze posao – on se javlja kao flotirajuća ljudska masa koju sad privlači selo, sad grad, ovisno o tome gdje mu se nudi makar i privremen posao” (Puljiz 1977: 84–85).

su aspektima uvjeti koje su doseljeni zatekli u gradu bili bolji i drukčiji od onih u mjestu iseljavanja. O tomu nam svjedoči sljedeći primjer:

Ja sam '58. došla u Zagreb, najprije kod strica sam stanovala, u jednoj sobici, tu blizu. Kad sam se udala, dvije godine poslije smo počinjali ovdje praviti kuću. To je bilo '64. Kad sam došla iz Like prvo sam prije doseljenja išla posjetit strica s tetkom, tada nije bilo struje u Lici. U četiri sata se već smrači. Nije bilo asfalta. A ono u Zagrebu, struja svugdje. Lijepo mi je to bilo, jako.

Međutim, infrastrukturni uvjeti na nivou ondašnjega grada nisu bili u svemu bitno *bolji* od onih na selu. Na primjer, prva obližnja veća cestovna linija, uključujući i javnu rasvjetu na većim obližnjim gradskim relacijama u okviru urbanističkih prometnih rješenja u Gradu Zagrebu predviđala se za jedan dio grada tek krajem sedamdesetih godina *Društvenim planom Grada Zagreba* (Petak 2004: 7). Prve kuće gradile su se “sobicu po sobicu”, bez ikakve komunalne infrastrukture (osim samoinicijativno iskopanih bunara ili crpki u dvorištu), tek s provizorno izvedenim krovnim pokrovom. Jedna starija sugovornica, podrijetlom iz Bosne i Hercegovine, sjeća se kako je prvih nekoliko noći nakon što su počeli graditi kuću sa suprugom i djecom spavala na zemljanom podu i pod tankim prostirkama, a da je krovna “deka” nad njima prokišnjavala. Takav princip gradnje bio je motiviran uvjerenjem u postojanje zakonske odredbe koje se prenosilo među stanovnicima usmeno, a prema kojoj se, navodno, izgradnja koja je došla do faze da je objekt bio natkriven više nije smjela rušiti: “Bilo je – ako zađeš pod krov, onda ti nitko ništa ne smije rušit pa su ljudi čim prije htjeli izgradit krovište. Da idemo pod krov, čim prije!” Tako je, prema jednom starijem bračnom paru doseljenika iz Like, takva izgradnja “malom” čovjeku bila dopuštena Titovim dekretom. “Titovi dekreti” kao pisani, službeni dokumenti nisu postojali. Taj pojam podrazumijeva usmenu riječ (ili barem usmenim putem prenošenje znanja o njoj) autoritativnog socijalističkog vođe uz kojeg su se vezivale anegdote koje najstarija generacija stanovnika u naselju prepričava s određenom ozbiljnošću. Nakon što se više puta provuklo kroz kazivanja da je Tito (“svojim dekretom”) bio poručio: “Pusti ‘malom’ čovjeku da gradi”, tu sam izjavu shvatila kao moguću usmenu parafrazu nekog ondašnjeg općepoznatog zakona ili propisa. Međutim, ubrzo se na temelju pomnijeg istraživanja ispostavilo da je ondašnji zakon vezan uz gradnju bio vrlo precizan u pogledu bespravne izgradnje i da ju je jasno zabranjivao. Titove izjave zapravo su mitologizirane priče perpetu-

irane prema potrebama onih koji su bespravno gradili. Jedan stariji doseljenik s Kosova, eksplicitno i višekratno u razgovoru iskazavši domoljubne osjećaje prema Hrvatskoj, istaknuo je da je njegovu bespravnu izgradnju i nadogradnju obiteljske kuće u jednom povijesnom trenutku, početkom devedesetih godina, legitimizirao i sam predsjednik Franjo Tuđman time što je bio “blagonaklon” prema bespravnoj izgradnji. Prema kazivanju tog sugovornika, u svojim je političkim govorima Tuđman, također kao autoritativni vođa, znao isticati kako se “ljudima ne trebaju dirati već izgrađene kuće”.

U svakom slučaju, ovdje se uočava izmjena osoba s političkim autoritetom u shvaćanjima i pitanjima oko bespravne izgradnje. Ondašnjim *Zakonom o prostornom uređenju* “divlja” izgradnja nije bila dopuštena. Međutim, u praksi se, saznajemo putem narativnih izvora, Zakon provodio bezuspješno i tek s privremenim represivnim učincima (primjer toga su višekratna rušenja “na divlje” sagrađenih kuća, koje su organizirano rušili zatvorenici pod kontrolom policijskih službenika, ali koje bi potom bile ponovno sagrađene tijekom praznika ili vikenda).

Ljudi svoju bespravnu izgradnju redovito legitimiziraju još jednom populističkom rečenicom Josipa Broza Tita, koja je, prema usmenim kazivanjima, bila upućena nekome od njegovih suradnika, a kojom je Tito populistički kritizirao nečiju dosljednost u pridržavanju zakonskih odredbi: “Što se držite paragrafa kao pijan plota?” (usp. *Guardian* 2007: 89). Na ovome mjestu nije nam ključno ulaziti u problematiku “stvarnosti” tih događaja, koliko detektirati sveprisutnost kazivanja o njima i njihov legitimizirajući potencijal.<sup>172</sup> Usporedi li se često spominjanje i društvena legitimizacija takvog modela “progledavanja kroz prste” s dijelom koncepta jugoslavenskog socijalizma koji je proklamiralo ondašnje političko rukovodstvo, primijetit će se strukturalne podudarnosti. Povjesničar Ranko Petković u svojoj studiji iz osamdesetih godina kao potkrjepu odmaka od općenito samog “dogmatskog shvaćanja socijalizma” (Petković 1985: 15) istaknuo je dio programa Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) sa Sedmoga kongresa SKJ održanog 1958. godine, a koji nam se čini, premda uopćeno, kao interpretacija i pojašnjenje spomenutih usmenih interpretacija i mitologizacija “divlje gradnje” na mikrorazinama:

172 Usmena Titova obraćanja (u sklopu javnih manifestacija ili putem javne televizije) bila su redovit dio (jednosmjernje) komunikacije s građanima. Podsjetimo samo na Titove novogodišnje poruke za koje se u tiskaninim medijima i tada pisalo da su postale “već odavno dio naših jugoslavenskih tradicija” (*Zagrebačka panorama*, mjesečnik privrednog, komunalnog i društvenog života Zagreba, god. I, br. I, 1961.).

Socijalistička izgradnja se ne odvija po pravoj liniji. Ljudi svesno izgrađuju socijalizam, ali u raznim zemljama to čine u veoma različitim uslovima, sukobljavaju se s različitom oštrinom unutrašnjih protivrečnosti, deluju pod različitim uticajima stihije i raznovrsnih društvenih i materijalnih činilaca i u rešavanju konkretnih pitanja donose različite subjektivne odluke. Ciljevi socijalizma su isti, ali ih narodi ostvaruju – iz najrazličitijih objektivnih i subjektivnih razloga – različitim putovima i sredstvima. Svaki od njih se u razvitku socijalizma oslanja na iskustva drugih, ali svaki od njih unosi u to zajedničko iskustvo i svoj poseban doprinos, obogaćujući ga svojim vlastitim iskustvom. (Petković 1985: 15–16)

## FAMILIJARIZACIJA: STVARANJE SUSJEDSTVA I ZAPOŠLJAVANJE

Zanimljiv fenomen vezan uz povijesni razvoj naselja spomenuta je gradnja obiteljskih kuća, koja se odvijala usporedo s procesom zapošljavanja u socijalizmu generacije roditelja mojih sugovornika. Moji sugovornici, današnji nezaposleni, godinama su, još od svojeg djetinjstva, sudjelovali u izgradnji obiteljskih kuća i bili djeca kada su njihovi roditelji ulazili na socijalističko tržište rada u ekspanziji. Izgradnja kuće je višedesetljetni, višegeneracijski obiteljski “projekt”, a ujedno i primjer iznimnog snalaženja obitelji i pojedinaca u okrilju sfere neformalnog i zakonom nedopuštenog. Premda je izgradnja u svom temeljnom dijelu u najvećoj mjeri počivala “na leđima” prve generacije doseljenih, izgradnja i dogradnja kuća odvija se do danas. Kuća (“dom”) čini egzistencijalnu i simboličku vrijednost obiteljske zajednice te povezuje generacije. Mnogi ističu kako još nisu uspjeli napraviti sve što bi trebalo, misleći pritom na uređenje okućnice, dovršenje kata, uređenje tavanskog ili garažnog prostora i sl.

Jedan dan napraviš ogradu, drugi dan ju postavljaš, treći dan nešto drugo... Na kući imaš cijeli život raditi. Ne kaže se badava: kuća ti je rupa bez dna.

Osim toga, kuća je bila mehanizam povezivanja na razini susjedstva jer se upravo na njezinoj izgradnji zasnivala međususjedska pomoć temeljena na načelu reciprociteta. Od pomoćnih radnika – susjeda koji su kuću fizički



gradili – do informacija o mogućnostima ilegalnog i jeftinijeg nabavljanja građevnog materijala.

Te su kuće, zbog specifične karakteristike njihova višegeneracijskog nastajanja, dogradnje, uređenja i proširenja, do danas ostale u zanemarivoj mjeri neolokalne. Uniformno su binuklearne, trogeneracijske ili višegeneracijske.<sup>173</sup> To je i specifičnost ovog “tipa” naselja u odnosu na stanovanje u stambenim naseljima koja su istodobno izgrađivana u sklopu planirane stanogradnje. Kvadratura stanova je kod potonjih u prosjeku bila mala (oko 50m<sup>2</sup>) i prostorno zadovoljavajuća za život i potrebe jedne nuklearne obitelji (Leutloff-Grandits, Birt i Rubić 2010: 136). Tek se u desetljećima koja su uslijedila pomoć koja se odvijala u naselju na obiteljskoj, međugeneracijskoj osnovi postupno počela sve više ostvarivati kao interakcija dvaju kućanstava u neposrednoj (pješačkoj) blizini. Naime, primjećuje se da je “izbor” naselja u koji će se, na primjer, naknadno doseliti roditelji jednog od supružnika rješavao tako da se biralo isto naselje u kojemu mlađi članovi obitelji već žive te da je temeljni kriterij starijih (generacija djedova i baka) pri doseljenju bio “biti u blizini mladih” i “biti svojim na raspolaganju” (Rubić i Leutloff-Grandits 2015). Za razliku od te planirane stanogradnje, formalnog urbanizma, princip bivanja na raspolaganju “svojim mlađima” i “svojima” unaprijed je zadovoljen i postignut u naselju koje je sačinjeno od obiteljskih kuća jer je trogeneracijsko stanovanje bilo u kućama i fizički omogućeno, i to spontanom naknadnom, vertikalnom i/ili horizontalnom, dogradnjom deficitarnih dijelova, premda uvijek i s tendencijom i segmentom autonomnosti i “privatnosti” (u vidu zasebnoga kata, kupaonice, kuhinje i/ili ulaznog prostora) više nuklearnih obitelji ili generacija.

Premda je nekoliko kuća, kao i zemljište, prije Drugog svjetskog rata pripadalo porodicama čijih se prezimena još sjećaju najstariji živući stanovnici naselja, ali čije se potomke, nakon što je starija generacija prodala zemljište, više ne poznaje, “starosjediocima” naselja nazivaju se danas uglavnom oni koji su se nakon Drugog svjetskog rata onamo doselili u potrazi za poslom i počeli graditi kuću. Naime, već je uočeno kako su se “susjedski odnosi uvijek

173 U naselju je zabilježen još jedan oblik stanovanja: iznajmljivanje dijela kuće podstanarima koji nemaju rodbinskih srodnika u naselju. To su neprijavljena podstanarstva. Plaćaju se mjesečnim transferom novca u gotovini, sistemom “na ruke”, cijene su izražene i plaćane u eurima te ta podstanarstva nisu službeno registrirana. Riječ je uglavnom o iznajmljivanju podstanarskih soba, ali ponekad i dijela kuće ili cijele kuće (kada su vlasnici, primjerice, stalno nastanjeni u Njemačkoj, a njihova odrasla djeca žive drugdje u Zagrebu, izvan naselja, u vlastitim stanovima).



(...) razvijali upravo tamo gdje je postojala određena homogenost: klasna, slojna, rasna, nacionalna, vjerska, profesionalna” (Seferagić 1988: 40), a što je bila jedna od bitnih pretpostavki na kojoj su se zasnivala i onovremena urbanistička planiranja urbanih naselja (Seferagić 1988; Gulin Zrnić 2009). U ovom su naselju “starosjedioci” činili ekonomski, “klasno” ujednačenu populaciju: “Mi smo svi bili ‘kuferasi’, došli s koferom. A kuferas kuferasu pomogne.” To je i osnova za razumijevanje solidarnosti i zajedništva, temeljenih na prvim izgradnjama kuća u naselju.

Motivacije za održavanjem “dobrih” međususjedskih odnosa u prvim desetljećima nakon doseljavanja u naselje bile su, dakle, prije svega vezane uz izgradnju kuća. Reciprocitet u odnosima ostvarivao se solidarizacijom i pomoći u izgradnji, sistemom brze razmjene informacija o opasnostima kontrole lokalnih nadzornih službi te posredovanjem u zapošljavanju u obližnjoj rastućoj industrijskoj zoni. Stariji se prisjećaju vlastitog iskustva gradnje: “To smo mi pomagali jedni drugima kad smo pravili. Svi smo tu isti i pomaži jedni drugima.” U nedostatku novca, uz “besplatnu” susjedsku pomoć, ističu se i pojedini materijali kojih se nije moglo naći na ondašnjem tržištu ili su bili deficitarni poput građevinskog. Bilo kakva informacija ili dojava susjeda bila je ključna:

Cementa nije bilo. Nisu još bile ni tvornice te izgrađene. Cement je vrijedio kao suho zlato. Kad bi čuli da bi nešto malo došlo, pa neko javi, pa se to išlo. To se cijelu noć znalo stajati u redu i čekati da dođeš na red da dobiješ malo, ako čuvara potplatiš. I tako se to radilo.

Pojedini bi se dograđeni dijelovi zgrade ili vrata u novoizgrađenu bočnu prostoriju (kupaonicu, podrum) zaklonili većim komadom namještaja (ormarom), a ilegalno kupljeni građevinski materijal zaklanjao bi se velikim *ponjavama* i daskama koje su bile korištene za ogrjev.<sup>174</sup> Zemlja i pijesak za gradnju pribavljali su se i iz okolnih rovova, zaostalih iz vremena bombardiranja Zagreba i Drugog svjetskog rata. Tog je materijala na neuređenim i zaraslim okolnim livadama i poljima bilo dovoljno za izgradnju čitavog tog naselja. S druge strane, usmeno se među susjedima prenosila i informacija o mogućnostima za opskrbu nekim drugim potrebnim građevinskim materijalom koji je

<sup>174</sup> I danas, na istim ulicama, već od početka proljeća pa do kasne jeseni na kućnim dvorištima redovito stoji raznovrstan građevinski materijal za daljnju dogradnju: grede, opeka, pijesak, šljunak... Prema kazivanju, taj se materijal kupuje jeftinije u obližnjem prodajnom skladištu građevinskog materijala “na crno”, bez računa, nego što bi mu bila cijena da je kupcu izdan račun.

bio deficitaran (poput, primjerice, cementa, pijeska, šljunka, cigle, dasaka). Osim međususjedske fizičke pomoći u izgradnji kuća, koja je najslikovitije prikazana u izrazu koji se često može čuti među starijom generacijom kada govori o vrijednosti nekadašnjeg međusobnog pomaganja: “lopata je bila zakon!”, važna je bila i brza susjedska dojava o potencijalnim opasnostima kontrole gradskih vlasti ili, pak, o tomu da je u blizini naselja parkiran vagon s građevnim materijalom i cementom s kojeg su se oni jeftino i ilegalno kupovali. Sugovornici, tako, prepričavaju brojna iskustva i situacije kada im je neki od susjeda, kojeg u prvim mjesecima nakon doseljenja u naselje čak nisu nužno morali osobno poznavati, bio došao u dvorište s upozorenjem da se naselju približava lokalni inspektor za gradnju: “To se znalo i odmah u naselju pročulo, da dolazi inspektor, na biciklu.”

Postoji, međutim, i “naličje” u poimanju (dobro)susjedskih odnosa i pomoći. Osim što su utemeljeni na altruizmu te psihološkoj, emocionalnoj potrebi da na dnevnoj razini čovjek “dobro” funkcionira unutar zajednice (koja mu je blagonaklona i s kojom nije u sukobu), dobrosusjedski su odnosi i “društvena strategija” utemeljena na racionalizaciji društvenih odnosa te logici reciprociteta (“kalkuliranje”): “Čovjek bez čovjeka ne mere. Ti ćeš meni, ja ću tebi, tako su se i kuće podizale. Svi su susjedi, svak je svakomu pomagao. Sve zabadava.”

U ovom je iskazu uočljiva zanimljiva ambivalentnost međususjedske pomoći. U prvoj je rečenici izražena svijest o nužnosti i upućenosti jednih na druge te u tom kontekstu odnos uzajamnog pomaganja i solidarnosti nosi prizvuk imperativa. Ipak, da je zasnovan samo na toj “prisilnoj” međuovisnosti, ne bi se visoko vrednovao i ne bi se uniformno poimao na afirmativan način. Drugi dio iskaza unosi dodatnu vrijednost tom odnosu – pomaganje se implicitno vrednuje kao moralna vrednota kojom i onaj koji pruža i onaj koji uzvraća ispunjavaju vlastiti osjećaj moralne superiornosti. U tom smislu idu i kritičke predodžbe o opadanju međusobnog pomaganja i upućenosti stanovnika naselja jednih na druge. Međusobna otuđenost i neovisnost koje spominju moji sugovornici percipirane su kao moralna i socijalna degradacija pojedinaca te društva u cjelini. Kod najstarijih sugovornika i onih srednje generacije, s iskustvom solidariziranja na izgradnji kuća ili s iskustvom promatranja tih zajedničkih izgradnji u dječjoj dobi, postoji ta opća predodžba o degradaciji (dobro)susjedskih odnosa nakon Domovinskog rata. Premda je slabljenje (dobro)susjedskih veza neminovno zasnovano na nekim “objektiv-

nim” čimbenicima – poput općeg porasta standarda (od prvih godina života u naselju), dovršenja kuća, povećanog broja osobnih automobila i sredstava javnog prijevoza u blizini naselja, uvođenja novih tehnologija u kućanstva (od prvih televizora u naselju do telefonskog i, u novije vrijeme, internetskog priključka), veće dostupnosti usluga i roba za građenje na tržištu i sl. – ono se prilično ujednačeno vidi među pripadnicima različitih generacija stanovnika u naselju i u nekim drugim čimbenicima: u oprečnim političkim stavovima, različitoj stranačkoj i etničkoj pripadnosti, razilaženjima u mišljenju na razini dnevne, lokalne ili nacionalne, politike, ali i u spomenutom problemu animoziteta na razini *stariosjedioci – doseljeni* (usp. Gotal 2010). Starija generacija mlađoj pripisuje lijenost i nezainteresiranost za rad, uspoređujući to s marljivošću, štedljivošću, skromnošću i nerasipnošću starijih generacija. Međutim, među generacijama se zapravo uspoređuju načelne vrijednosti upisane u rad, a ne uzimaju se u obzir njihove bitno različite društvene i ekonomske prilike koje su oblikovale ponašanje i djelovanje:

Mi smo toliko radili da ja nisam imala niti vremena susjede poznavat, od jutra do mraka. To kad bi netko došao mi reći za cement ili pomoći na kući, tad bi susjeda prvi put nekad i vidjela. Toliko smo radili. Al smo znali i šparat jer nismo imali kruha. Mi smo se slagali svi, a nije bilo vešmašina, sve na ruke.

Opisali smo neformalne aktivnosti i socijalne interakcije koje su bile organizirane oko gradnje kuća. Spomenimo na ovome mjestu neke vezane uz njihovo *rušenje*. Naime, kuće su se rušile tako da bi *kažnjenici*, tj. zatvorenici na odsluženju zatvorske kazne, čekićima i maljevima, uz nadzor ondašnje *milicije*, nečiju bespravnu gradnju porušili do temelja. Uplakane i nemoćne žene s djecom ispred kuće koju ruše bile su čest prizor šezdesetih i sedamdesetih godina u naselju, s kojim su ostali suosjećali: “Teško je to bilo gledat. Teško je bilo graditi, a oni dođu i sruše u trenu! Oni kvadri samo lete. Kako ne bih zaplakala?” Mnogi među obiteljskim fotografijama čuvaju i one na kojoj majka s djecom stoji ispred srušene kuće. Rušilo se nakon što bi policija ženu s djecom prisilno izvela, najčešće dok bi muškarac bio na poslu.

S velikom se tugom starija i srednja generacija prisjećaju rušenja bespravno izgrađenih kuća: “Kao da se moja ruši, kad to gledaš, kako susjedu ruše.” Doista, gotovo je svaki stanar u jednom trenutku svoje stupnjevite bespravne izgradnje kuće mogli imati ili čak imao iskustvo rušenja kuće, odnosno u ne-

kom su ga smislu sankcionirale nadzorne inspekcije (na primjer, novčanom kaznom).

Prije svega, te su situacije jačale unutarobiteljsku koheziju. Osim toga, ti su potresni prizori jačali koheziju na razini susjedstva i poznanstava u naselju te osnaživali predodžbu o “dijeljenim sudbinama” stanovnika. Priče o “početcima” u naselju, o poslijeratnoj rastućoj izgradnji naselja šezdesetih godina, priče su o neupitnoj solidarizaciji i homogenizaciji ondašnjih graditelja kuća, mahom članova obitelji, ali i sustanara na nivou naselja, o razmjeni informacija te solidarizaciji u trenutcima pariranja represiji lokalnih vlasti i građevinskih nadzornih službi. Treba samo reći kako se na izgradnji jedne kuće okupljalo više desetaka ljudi (“Ma, i više njih nego ti je potrebno”), članova obitelji i novodoseljenih susjeda, koji bi bezrezervno udruživali snage na ponovnoj zajedničkoj izgradnji porušenih kuća: “Skupi se i ajmo. Netko je znao krov, netko zidanje, pomози i meni, ja tebi, tako je to išlo. Za noć smo kuću napravili.” “Sretan” završetak tih situacija sadržan je, tako, u kazivanjima poput: “Onda bi se sakupilo obitelj i nas par susjeda i odmah kako bi oni otišli, mi smo sagradili novo. Drugi dan kad bi došli, imali bi šta vidjet – kuća opet stoji. To se preko noći sagradilo opet! (smijeh)”. Na taj se način uzvračalo represivnim mjerama nadzornih općinskih službi i “obični” su ljudi odolijevali pritisku i ograničenjima zakona. Stvarao se time i otpor prema onima “koji su rušili ono što je netko vlastitim rukama sagradio”, čime je dodatno trivializirana činjenica da je izgradnja bila bespravna.

Treba reći kako su u nedostatku zaposlenja i novca, već po samom dolasku u naselje, prvi poslijeratni doseljenici bili izrazito orijentirani jedni na druge na razini užih obiteljskih odnosa te postupno i susjedstva, oskudijevajući u osnovnom (“krovu nad glavom”). To je, dakle, bila i socijalna osnova prvotne građevinske ekspanzije i formiranja naselja. Kada bi nadzorne službe uočile bespravnu gradnju, dolazile bi rušiti. Fenomen ondašnje obiteljske i međususjedske homogenosti i solidarnosti i danas potvrđuju sami predstavnici ondašnjih nadležnih institucija za gradnju na tom području kao osnovnu prepreku preventivnog i represivnog učinkovitog djelovanja tih službi oko bespravne gradnje: “Nije se nikako moglo sve to ‘pohvatat’. Te su kuće nicale ponovno doslovce preko noći!”

Treba reći još nešto. U kontekstu dobivanja *stanarskog prava*, šezdesetih i sedamdesetih godina, mnogi bračni parovi (generacija današnjih starijih

umirovljenika) bili su, prema ondašnjem zakonu, prisiljeni odreći se vlasništva i prava nad naslijeđenom imovinom (kuće) ako bi dobili *stanarsko pravo* na stan u društvenom vlasništvu preko ondašnjih fondova.<sup>175</sup> Međutim, mnogi su sugovornici slijedili istu “rupu u zakonu” – uspjeli su zadržati imovinu, a istodobno dobiti stan u ondašnjoj novogradnji. Premda to načelno nije bilo ostvarivo,<sup>176</sup> bilo je moguće “tajnim”, dogovornim putem, na primjer rastavom civilnog braka. Sličan podatak o tom “strateškom” i racionalnom aspektu sklapanja ili razvrgavanja braka donosi i Zorica Vitez za razdoblje nakon Drugog svjetskog rata: “na ozakonjenje bračne veze sklapanjem građanskog braka mnoge je nagnala poratna situacija, mogućnost da udovice palih boraca steknu mirovine i drugi slični razlozi” (Vitez 2003: 24).<sup>177</sup>

Sustav društvenih veza koje su bile važne u životu pojedinca nije, dakako, bio ograničen samo susjedstvom i životom u naselju. Radno mjesto je također bilo ono na kojemu su se stvarali “korisne” veze i poznanstva, a koji su (ne)posredno imali važan (katkad i dugoročan) utjecaj na život pojedinca i njegove obitelji. Tako, primjerice, premda na nisko rangiranom radnom mjestu u proizvodnji, koje je iziskivalo mukotrpan rad, ali s godinama iskustva i kvalifikacijom, jedna se žena, nekoć zaposlena u prehrambenoj industriji, osjećala “moralnom dobitnicom” u devedesetim godinama i razdoblju krize poduzeća pred stečajem kada joj se ondašnji (generalni) direktor usmeno i dobronamjerno bio obratio kao jednoj od najstarijih radnica s najdužim stažem u poduzeću, rekavši:

175 Ondašnji mjerodavni zakon o dodjeli stanarskog prava nad stanom u društvenom vlasništvu bio je *Zakon o stambenim odnosima (ZSO)* za Hrvatsku. Sklapanjem braka i stjecanjem prava vlasništva jednog bračnog druga, drugi bračni drug stječe stanarsko pravo. Time drugi bračni drug ne postaje nosiocem stanarskog prava (jer to može biti samo jedan), ali ga to ipak ograničava da aplicira za drugu nekretninu. Razvodom “prestaje brak kao jedna od bitnih pretpostavki za postojanje stanarskog prava obaju bračnih drugova na stanu u kojem su do razvoda zajedno stanovali” (Tumbri 1990: 1454). Jednom bračnom drugu rastavom to pravo ostaje, a drugom prestaje.

176 To je bilo definirano i regulirano ondašnjim ZSO-om na razini svih ondašnjih republika. Jedan od kriterija za prestanak stanarskog prava bila je i okolnost da se zatekne drugi odgovarajući stan u istom mjestu (Tumbri 1991: 132).

177 Iz svojega djetinjstva, provedenog u jednom novozagrebačkom naselju, pamtim da su dvije moje vršnjakinje s kojima sam se kao dijete igrala imale formalno rastavljene roditelje, ali koji su i dalje živjeli zajedno. Da su rastavljeni, u susjedstvu se čak i znalo jer su to u igri spominjala djeca. Jedni su time, kasnije sam doznala, zadržali kuću u privatnom vlasništvu pedesetak kilometara od Zagreba (koja je glasila na suprugu, a stan u Novom Zagrebu na supruga kao nosioca stanarskog prava), gdje su ipak zajedno živjeli. Drugi su time zadržali unutar obitelji naslijeđeni suterenski stan u centru Zagreba (u privatnom vlasništvu) koji je glasilo na suprugu, a stan u Novom Zagrebu na supruga kao nosioca stanarskog prava, gdje su također zajedno živjeli. To je, dakle, bila *strategija*, mogućnost da se zadrži “pravo” nad nekretninom kojeg bi se, u protivnom, dobivanjem stana i stanarskog prava, pojedinac morao odreći. Ti nam primjeri pokazuju da se sve pojave i odnosi na razini društvenosti ne mogu slojevito objasniti isključivo numerički.

Vi ste ovdje jedna od naših starijih, nemate još puno do starosne mirovine, Vas zato prvu pitam da odete u prijevremenu mirovinu jer će biti otpuštanja, ljudi će ići mnogi u “tehnološki višak”. Prijavite se na burzu, to Vam je najbolje sad, s 52 godine starosti i 32 godine staža. Dobivat ćete nekakvu naknadu.

## POLOŽAJ ŽENE NA TRŽIŠTU RADA

Model obiteljske grupe, kako to primjećuje Mirjana Prošić-Dvornić, “služi, naime, i za strukturiranje odnosa izvan nje, s prijateljima, kolegama, saradnicima” (Prošić-Dvornić 1991: 138–139). Nepotizam, kao sveprisutna i kontinuirana praksa u sferi zapošljavanja vezan je uz pojam “obiteljskog poduzeća”, koji moji sugovornici kolokvijalno i često koriste (osmjehujući se) kada govore o poduzeću u kojemu su nekad radili:

Da, da, jedni druge su “vukli”. Muževi i žene su zajedno radili... Evo, od moga muža bivša žena tu je radila u pamučnoj industriji, ova tu susjeda je radila u pamučnoj industriji, njena sestra; onda tu od jedne druge susjede, ona i kćerka su radile u pamučnoj industriji. To su sve, ono, jedni druge “povukli”. Ma taj je sistem svuda. Mene je isto u bivšem poduzeću zaposlila susjeda, šta, ona je tamo radila. A ona je pak isto svoju kćer tamo poslije zaposlila.

To je primjer personalizacije radnih odnosa u praksi: “nepotistički sistem uspeo je da čak i neke od najvažnijih u našem društvu podružljanih potreba (stanovanje, zdravstvo, školovanje), kroz srodničko-prijateljski, VIP (‘veze i protekcije’) i uopšte odnos recipročnosti (ekstremno, mito i korupcija), u dobroj meri privatizuje” (Prošić-Dvornić 1991: 139). “Obiteljska poduzeća” su kolokvijalan naziv za nekadašnja socijalistička poduzeća u kojima su, u vidu “javne tajne”, zapošljavani članovi obitelji prema ključu poznanstava i srodničkih veza. Tako je jedna sugovornica istaknula kako je i sama u tvornici gdje je radila trideset dvije godine bila zaposlila tri člana svoje uže obitelji, dva sina i snahu: “Da, bilo je tako, i danas je ponegdje tako. Gdje ti radiš, tamo ti rade djeca.” Druga je sugovornica zaposlila također troje: “Ja sam zaposlila i sina i snahu i kćer, tamo gdje sam ja radila.” Jedan je stariji muškarac istaknuo kako je svoju suprugu prije trideset i pet godina “bez problema” zaposlio u poduzeću u kojemu je radio u trenutku kada se u kućanstvu pokazala potreba za još jednom plaćom:

Ja sam svoju ženu zaposlio gdje sam ja radio. Poveo se trošak. Djeca su već bila malo veća i onda ... Kad idu u školu, treba šlape, cipele... Treba curu da ima, pa da časti vani, znaš, treba, otac (!) da da pare. Četvero djece... Djeca su porasla, a ova [pokazuje na suprugu, nasmiјajali se oboje] bila je još u formi. I onda – ajd ti radit.

Taj se princip koji, razvidno je, ima veze i sa spomenutom ulogom žena kao “pričuvnih” radnica i s nepotizmom u poduzećima ne odnosi na strukturu visokopozicioniranih, već na strukturu radničkoga kadra u proizvodnji, kojemu su moji sugovornici mahom pripadali. Potvrdivši nepotizam kao sveprisutan “praktičan” princip nekadašnjeg zapošljavanja u tvornicama, koji su i osobno iskusili i perpetuirali, iskazali su i svijest kako su nekadašnji “viši” upravljački krugovi poduzeća zapošljavani prema istom ključu, a što je dodatno legitimiziralo provedbu takvog nepisanog modela zapošljavanja i među “običnim” radnicima. Osim tog obrasca, ipak su postojale razlike u nepisanoj dinamici zapošljavanja muškaraca i žena. Usprkos tomu što su se žene u socijalizmu znatno uključivale na tržište rada i što je taj trend od završetka Drugog svjetskog rata bio u porastu (usp. Topolčić 2008: 1030), mnoge su žene imale iskustvo općeg društvenog otpora prema participaciji žene na tržištu rada ili barem njezina “odlaganja”. Socijalistička reforma i rastuća industrijalizacija u čitavoj su zemlji dovele do drastičnog povećanja broja ukupno zaposlenih u industrijskom i tercijarnom sektoru (Kerovec 2003: 273; Oliveira-Roca 1990: 9). U uskoj vezi s time i kao jedna od bitnih značajki socijalističke zaposlenosti u bivšoj Jugoslaviji bio je i visok i stalno rastući udio žena u ukupnoj zaposlenosti (Kerovec 2003: 266).

Stope aktivnosti žena u dobi od 20 do 49 godina znatno su više u 1981. u odnosu na 1971. To je najvjerojatnije rezultat ekspanzije tercijarnih (osobito društvenih) djelatnosti, što je otvorilo veće mogućnosti zapošljavanja sve obrazovanim ženama. Također, politika ekstenzivnog zapošljavanja zasnovanog na niskim osobnim dohodcima uz proširenje i poboljšanje društvene brige o djeci bila je jedan od važnijih faktora koji su utjecali na sve veće zapošljavanje žena, osobito u društvenom sektoru. Dohodak žena je postao sve važnija stavka u obiteljskom budžetu. (Oliveira-Roca 1990: 9)

Istodobno je, međutim, kako nam to sugeriraju kazivanja koja se odnose na osobna iskustva i valorizacije organizacije obiteljskog života šezdesetih i sedamdesetih godina, postojala spomenuta uvriježena predodžba da se žena



na tržište rada uključuje u slučaju drukčije nerazrješive materijalne oskudice, onda kada to “mora.” Narativni izvori redom upućuju na to kako je legitimna ženina motivacija za zapošljavanje mogla biti isključivo ekonomska: “Morala sam ići raditi, jedna nam je plaća bila premalo.” Ako suprugova plaća ne bi pokrivala potrebe obitelji, ekonomski bi se deficit rješavao dvojako: suprugovim dodatnim radom “u fušu” ili, pak, uključivanjem supruge na formalno tržište rada, ali tek nakon što bi djeca poodrasla barem do školske dobi.

Uključivanje u sferu neformalne ekonomije kao i formalno zapošljavanje u socijalizmu važno je promotriti u odnosu na ondašnju poziciju žene i percepciju njezina uključivanja na formalno tržište rada. Jedna od bitnih značajki socijalističke zaposlenosti u bivšoj Jugoslaviji bio je spomenut visok i stalno rastući udio žena u ukupnoj zaposlenosti (Kerovec 2003: 266). Porast broja formalno zaposlenih žena u Zagrebu i nekim većim gradovima bilježi se posebice od sedamdesetih godina, kada intenzivnije raste i sustav institucionalizirane predškolske skrbi u gradovima.<sup>178</sup>

Jedna plaća, muževljeva, nam je bila za sve one nekadašnje samodoprinosne i za račune. Moja je plaća išla za hranu. Muž nije mogao raditi, on je vrlo brzo otišao u invalidsku mirovinu pa sam morala ja.

Ovime ne umanjujem važnost ideološki proklamiranih vrijednosti koje su afirmirale ideju o uključivanju žena na tržište rada kao ni njihovih osobnih želja za uključivanjem, nego upozoravam na paradoks između dviju vrijednosnih razina – one općeproklamirane i one pojedinačne, a što je Prošić-Dvornić čak i kasnije, analizirajući položaj i identitet zaposlene žene početkom devedesetih godina, okarakterizirala kao “položaj (...) i dalje opterećen naslagama patrijarhalne ideologije” (Prošić-Dvornić 1991: 133).

Primali su onda radnike, on [pokazala na supruga] je radio tamo... I ja došla, odmah do direktora. Dovede on jednog poslovođu, a odvede on mene odmah među žene, da ja počnem radit. Odmah. I one zinule. A on [poslovođa] kaže: Šta je, šta ste zinule? To je od [suprugovo ime] žena. A one [odobravajući]: Ma nemoj, od [suprugovo ime] žena?<sup>179</sup>

<sup>178</sup> Veći porast broja dječjih vrtića u Zagrebu bilježi se od 1965. godine (Lipovac 1985: 106), a dokazana je povezanost zaposlenosti žena i raspoloživosti usluga skrbi za djecu (Dobrotić, Matković i Baran 2010).

<sup>179</sup> Princip zapošljavanja žene u poduzeću u kojemu radi njezin suprug imao je, osim lakše mogućnosti ulaska osobe na tržište rada (“preko veze”), motivaciju i u društvenoj “kontroli” žene. Prema tom patrijarhalnom principu, žena bi (kada bi se ispostavilo da su u kućanstvu potrebne dvije plaće) bila zapošljavana u poduzeću u kojemu joj je radio suprug ili, na primjer, vjenčani kum. Prethodno kazivanje pokazuje i kako su žene u poduzeću također obnašale funkciju “društvenog kontrolora” (morala drugih žena jer je njihova unaprijed

Ispostavlja se, kako nam to mnoga kazivanja i ekspliciraju, kako je suprugov dodatan rad “u fušu” bio poželjnija varijanta namirivanja deficita kućnoga budžeta od ženinog uključivanja na formalno tržište rada. U takvom, pak, vrijednosnom sustavu ne čude brojna iskustva participacije žena u sferi neformalne ekonomije. Dok su bile “kod kuće” obiteljski su život mnoge žene vješto kombinirale s raznim tipovima neformalnog “posla kod kuće”, na primjer čuvajući malu djecu, šivajući odjeću ili obavljajući frizerske usluge susjedima.

Uz opisani položaj žena na socijalističkom formalnom tržištu rada, nekoliko je bitnih karakteristika koje su odlikovale obiteljski život. Prije svega, to je uniformni stil rodne dinamike zapošljavanja: vlastito uključivanje na tržište rada žene su iskušavale nekoliko godina kasnije od supruga. U jednom od kazivanja jasno se ogleda najučestalija racionalizacija takve podjele “uloga”:

U firmi sam napunila dvadeset godina staža, a muž je [napunio] puni staž. Kasno sam počela raditi jer sam prvo djecu podizala, a onda sam išla raditi. Kad su oboje krenuli u školu tek sam onda ja mogla početi raditi.

“Familijski” odnos bio je važan unutar radnoga kolektiva kao i u mjestu stanovanja (s nadležnim osobama koje su provodile inspekcijski nadzor gradnje kuća u naselju). Spomenut ću jedan aspekt koji se neprestano ponavlja u naracijama i iskustvima žena na nekadašnjem formalnom tržištu rada. Žene, mnogo izraženije od muškaraca, u sjećanju na rad u poduzeću, ističu važnost “dobrog” odnosa sa svojim kolegicama i kolegama. Ističu poštenje, kolegijalnost i ljubaznost kao vrline kojima su same kao radnice težile, da ih prime i da ih pruže. U tom smislu, važno je uočiti da žene, više ili manje svjesno, ističu u svojim kazivanjima potrebu za dokazivanjem svoje *moralne superiornosti*. To treba istaknuti s obzirom na to da se redom radi o bivšim manualnim radnicima, daleko od rukovodećih pozicija, pa se u tom smislu može razumjeti i kao izgradnja *socijalnog kapitala* u poduzeću. Međutim, “dobar” odnos s nadređenima bio je i jedna od važnih strategija unutarnje hijerarhijske mobilnosti, “progledavanja kroz prste” za eventualne pogreške ili napetosti na radnome

---

iskazana i implicirana “osuda”, izražena čuđenjem, žene koja je započinjala zaposlenje bila “presječena” i amortizirana, očučena njihovom trenutačnom spoznajom da je riječ o udanoj ženi te kojoj i osobno poznaju supruga. To je velikim dijelom legitimiziralo poziciju zaposlene žene.

mjestu (primjerice, zbog češćih odlazaka na bolovanje zbog bolesti djeteta u odnosu na muške kolege).

## NEFORMALNA EKONOMIJA: TAKO SMO SI KUĆE IZGRADILI

Na temelju preliminarnih empirijskih nalaza i u tijeku samog istraživanja neformalna se ekonomija nametnula kao specifična podtema, potvrdivši se kao iznimno važna i kontinuirana *strategija preživljavanja* današnjih formalno nezaposlenih, ali i nekadašnjih formalno zaposlenih. Istaknuti treba četiri dimenzije neformalne ekonomije u socijalizmu, odnosno motivacije za uključivanje ondašnjih formalno zaposlenih u neformalnu sferu ekonomije. To su: ekonomska relevantnost tih aktivnosti (osim formalnog zaposlenja); njihova (relativno) laka provedivost; ambivalentnost i proturječnost ženine pozicije u odnosu na formalno tržište rada; simbolički otpor pojedinca prema formalnim institucijama kao nositeljima moći. Primarno motivirani niskim plaćama u okviru svojeg formalnog zaposlenja, zaposleni u nekadašnjim socijalističkim poduzećima redovito su se uključivali u raznovrsne “dodatne poslove”. To je bila “javna tajna” i nešto “što svi rade”. Uniformna su kazivanja o tomu kako su “radničke plaće bile male” i kako se, na primjer, “na ljetovanje s obitelji išlo tek od onoga što bi se preko godine zaradilo ‘u fušu’”, odnosno u poduzeću si “zaradio manje nego si zaradio ‘u fušu’”. Formalna i neformalna sfera rada, dakle, nisu egzistirale paralelno, nego su se međusobno prožimale i nadopunjavale. Tako je, primjerice, “iznošenje” uredskog i/ili repromaterijala kući bilo uobičajeno i društveno legitimizirano:

Koliko puta sam ja tako uzeo. Nešto, nema veze, bilo što. Staviš šaraf jedan u džep, žicu, alat. Pa kad sam vidio da drugi, onda sam i ja. Puna mi je bila garaža tih stvari s posla. Nekad sam morao toga i bacit. Toliko se toga u mojoj garaži nakupilo. Al ti i dobro dođe, zar ne?

Ili:

A šta su ovi gore [misli na nadređene] sve uzimali?! Nisi bio glup da i ti to isto onda ne radiš. Ma, nisam niti iskoristio sve. Nešto bih, na kraju, nakon što mi je stajalo niz godina, da Vam pravo kažem, pa sam i bacio. Ali tad se to moglo i tad se iz svih tih poduzeća i uzimalo.

To su svi radili ... Pa kad se samo sjetim, početkom devedesetih, nisam samo ja te proizvode od rosfraja prodavala, što je muž bio donio otuda, s posla.

Jedna sugovornica ističe sveprisutnost raznih neformalnih, “svima znanih” ekonomskih praksi u istraživanom naselju:

Kao “obična” peteročlana obitelj mogli smo si kupiti jeftinije grudnjake (prekopavajući po velikoj crnoj vreći) kod jednih susjeda, popraviti televizor kod drugog, nabaviti “jeftine žestice”, i to one Badelove [u restrukturiranom obliku i danas postojeća, ugledna hrvatska tvornica alkoholnih pića, osnovana 1862. godine, op. T. R.], kod trećih, odjeću si dati šivati kod četvrtih, a djecu dati na čuvanje kod petih. Tako su se ljudi snalazili, tako bi uštedili. Ma, to se i danas radi.

Izvjeseo je da su, dugoročno gledano, ti postupci koji su počivali na “varanju” i “krađi” (iznošenju sirovina iz formalnog sektora u kojemu su bili zaposleni) kontraproduktivni jer se njima zapravo reže grana na kojoj se sjedi. Ipak, u zapazanjima mojih sugovornika ta je činjenica potpuno irelevantna. Individualan “osjećaj odgovornosti” prema posljedicama porezne evazije na nacionalnom planu (utjecaj neformalne ekonomije na državni proračun)<sup>180</sup> nije bio dostatan impuls pojedincu za odustajanje od sudjelovanja u sferi neformalne ekonomije, što se proteže do danas (usp. Štulhofer 1999). Premda, dakako, postoji svijest o tomu da su te aktivnosti smještene u “sivu” zonu, zonu “neformalnosti” pa, prema tomu, ne možemo reći kako je riječ o pojedincima koji ne znaju što čine, a što se uočava i na verbalnoj, jezičnoj razini (kada uporabom deminutiva govore o svojim aktivnostima u toj sferi), istodobno postoje još neki kognitivni mehanizmi kojima se te aktivnosti legitimiziraju. Jedan od njih je poimanje nečije participacije u tim aktivnostima kao “stabilizatora društvene pravde”, što je osnova njihove perzistentnosti i sveprisutnosti (ibid.; Šakić 1999). Osim toga, kada pojedinci govore o vlastitim aktivnostima koje su ustvari bile prevara i krađa sustava u kojemu su bili zaposleni, one su redovito dio “lijepih” sjećanja na razdoblje rada u poduzeću.

<sup>180</sup> Prema nekim procjenama, udio neformalne ekonomije u BDP-u Republike Hrvatske iznosio je 1995. godine najmanje 25% (Ott 1997; usp. Karajić 2002: 280), a od toga bi otprilike bilo 200 000 nezaposlenih u toj sferi ekonomije (Malenica 2007: 132).

Ja bih znala doći onako umorna na posao, sad zamislite vi, dvoje male djece, a radiš u tri smjene!<sup>181</sup> I onda, ja sam radila u Lipa-Millu [nekadašnja ugledna zagrebačka tvornica uredskih papirnih proizvoda], ja uzmem pred sebe od kolegice koja predaje smjenu sve one njezine kuverte, nakon što ih ona prijavi, ali su ostale tamo, pa ih stavim pred sebe, da izgleda kao da sam to napravila, a zapravo odspavam si malo jer sam premorena! (smije se)

Pritom visina zarade koju donose aktivnosti u sferi neformalne ekonomije u socijalizmu, kao i danas, u naracijama varira: od toga “da se preživi”, kako to najčešće sugeriraju izvori, do toga da se podigne kat kuće, kupi “bolji” automobil i sl.; od one koja je značila namirivanje elementarnih potreba (“Jedna plaća je bila za hranu, a ‘fušom’ si plaćao režije”) do namirivanja velikih financijskih izdataka (“Time smo si kuću izgradili”). Iz “fuša” se gradila kuća, išlo se na ljetovanje, školovala su se djeca (“Plaće su bile male i ako je samo jedan radio, nisu bile dosta za hranu i za platit režije”). “Fuš” je, dakle, bio uobičajena osnova za *bolje* funkcioniranje različitih razina socijalnog i ekonomskog života jedne obitelji. U svakom slučaju, “fuš” je bio uobičajena strategija nošenja s financijskom oskudicom i manjkom. No “fuš” u socijalizmu nije bio *samo* to. Neke pak značajke neformalne ekonomije nemaju isključivo ekonomsku, nego dominantnu simboličku važnost. “Fuš” nije imao tek pojedinačnu i obiteljsku ekonomsku relevantnost u smislu namirivanja potreba kućnog budžeta koje se nisu mogle zadovoljiti formalnim zaposlenjem, već je bio i (relativno) lako provediv; njime se (ne)izravno ženu zadržavalo izvan formalnog tržišta rada i bio je izraz simboličkog otpora pojedinca prema centrima i institucijama moći (svojevrsna “strategija otpora”).

181 Tri smjene mogle su se izmjenjivati u jednom tjednu, principom 2 – 2 – 3: dva dana 1. smjena (od 6:00 do 14:00), dva dana 2. smjena (od 14:00 do 22:00) i tri dana 3. smjena (od 22:00 do 6:00) pa potom dva dana slobodna; ili prema tjednima: prvi tjedan 1. smjena, drugi tjedan 2. smjena i treći tjedan 3. smjena pa potom slobodni dani.



Prodavačica kalendara na ulazu  
u Oktogon 2014. (foto: Karmen  
Stošić)

## 4.2.

# TRANZICIJA

### 1990-e GODINE I DOMOVINSKI RAT

Vrijeme ratnih događanja devedesetih godina, kada su ujedno i moji sugovornici ostajali bez posla, izdvojila sam kao razdoblje na koje se odnosi velik dio njihovih kazivanja u kojima je, u naracijama i sjećanjima, istaknut narativni i iskustveni motiv pripovijedanja o vlastitu životu i o životu u naselju. To ne čudi barem iz tog razloga što su se pojedinačni početci njihove nezaposlenosti i propadanja poduzeća u kojima su bili zaposleni preklapali s ratnom (od 1991. do 1995. godine) i poratnom situacijom u Hrvatskoj. Zapanjujuće je s kakvim su se nevoljama neki stanovnici naselja susretali u okolnostima rata, istodobno se suočavajući i s činjenicom gubitka posla.

Prije nego što ilustriram jednu od tih priča, treba naznačiti tezu koju zastupam, postavljenu na temelju karakteristike uočene u kazivanjima mojih sugovornika o nekadašnjoj zaposlenosti. Naime, otkrivam da je specifičan opći kontekst ratnih i poratnih okolnosti u Hrvatskoj devedesetih godina bitno trivijalizirao “nevolju” nezaposlenosti i utjecao na jedan često istican uniformni osjećaj dezorijentiranosti: “U tom vrtlogu, bunilu, nismo znali ništa.”

Osim toga, vjera u *privremenost* ratne situacije i situacije nezaposlenosti bila je prisutna kod svih sugovornika. Ta su dva aspekta toliko snažno odredila njihova prva, početna iskustva nezaposlenosti bez obzira na šarolikost obiteljskih i pojedinačnih prilika u kojima su se nakon otpuštanja nalazili. Najprije ću ilustrirati spomenutu priču koja pokazuje koliko se životnih problema moglo istodobno ispreplitati sa situacijom nečijeg ostanka bez posla, a potom ću pokazati kako je nezaposlenost, u svojoj inicijalnoj fazi, redovito bila poimana afirmativno ili kao “manji” problem.

Na osnovi već spomenutih teorijskih promišljanja u okviru kojih se zaposlenost sagledava kroz niz “latentnih” funkcija te poima kao izvor materijalne



degradacije i deprivacije u socijalnom i psihološkom smislu (Jahoda 1983; Matković i Štulhofer 2006; Ofak, Starc i Šelo Šabić 2006), u istraživanju sam se usredotočila na neke s time povezane parametre: održavanje društvenih veza, participaciju u aktivnostima koje se obavljaju za neki kolektiv, regularne dnevne aktivnosti i organizacijsku struktura dana, a posebno na odnos nezaposlenosti i konkretnih obiteljskih prilika. Pojam nezaposlenosti je u razgovornom diskursu teško odvojiti od uvriježenog poimanja nezaposlenosti kao degradacije i “tužne” priče. To je eksplicirano i nedavnim novinarskim videoprilogom objavljenim na jednom od domaćih internetskih portala, kojim su predstavljeni nezaposleni različitih generacija u odgovaranju na novinarova pitanja o motivacijama za prijavu na natječaj za popisivače stanovništva 2011. godine. Tugaljiva melodija kao zvučna kulisa priloga naslovljenog “Tužne priče nezaposlenih koji žele ‘u popisivače’” otkrila nam je takvo poimanje nezaposlenosti.<sup>182</sup> Ipak, već je osamdesetih godina Marie Jahoda upozorila na to da, unatoč tome što su se radni uvjeti kroz povijest poboljšali, osobito nakon Drugog svjetskog rata osnivanjem institucije sindikata, ipak svjedočimo stalnom nezadovoljstvu radnim mjestom. Na osnovi toga Jahoda je postavila pitanje: “Je li psihološki teret nezaposlenosti uistinu veći od tereta takvog zaposlenja? On je drugačiji, ali opet, u kojoj mjeri”<sup>183</sup> (Jahoda 1983: 40)?

Rođen 1951. godine, sa srednjom stručnom spremom i dvije nezavršene godine više škole, jedan je moj sugovornik devedesetih godina ostao bez posla tada kada je istodobno bio na rukovodećim funkcijama na nivou naselja i ondašnje mjesne zajednice kao savjetnik i organizator kriznog štaba i raznih vojnih pitanja u vrijeme Domovinskog rata (na primjer, tajnog plana evakuacije stanovništva), nekoliko mjeseci sudionik Domovinskog rata (u okolici Vinkovaca, odakle pamti nečovječne postupke paravojnih postrojbi “obiju” strana prema lokalnom civilnom stanovništvu) te dopredsjednik sindikata poduzeća u propadanju.

Tada je, prisjeća se, u njihovoj kući stanovalo petnaest osoba u srodničkom odnosu koje su on i supruga na nekoliko tjedana bili prihvatili kao prognanike, a iz rodnog mu je kraja istodobno dojavljeno kako mu je šogor (sestrin muž) poginuo na ratištu, ostavivši za sobom suprugu s četvero maloljetne djece. Ti ekstremni biografski detalji, koji su se odigrali u dvije godine

<sup>182</sup> Izvor: <http://www.srp.hr/?p=519> (pristup: 17. 3. 2011.).

<sup>183</sup> S engleskog prevela T. R.

(od 1992. do 1994.) potka su njegova odgovora na moje pitanje o tome kako je tada prihvatio činjenicu da ostaje bez posla, u kojemu je istaknuo kako je nezaposlenost tada bila “manji” problem i kako je vjerovao da će “sve doći na svoje kad se rat završi”. Kako je sam objasnio u obliku meni upućenog retoričkog pitanja u jednom od naših razgovora: “Tko je, recite mi Vi, mogao ‘planirati’ da će mu nezaposlenost, gledajući dvadeset godina unatrag, biti trajna, a ne privremena situacija?”

Moj se sugovornik sjeća kako je početkom devedesetih, kada je stečaj velike i produktivne tvornice parnih kotlova “Prvomajska”, gdje je radio, postajao sve izvjesniji, na jednom od ondašnjih sastanaka poduzeća bio u skupini koja je za poduzeće u krizi zagovarala plan tzv. programiranog stečaja. On je tada predlagao da, umjesto proglašenja općeg stečaja, o čemu se na sastancima zadnjih godina sve intenzivnije razgovaralo, s punom sviješću o tome da sav radni kadar nikako ne može ostati zaposlen, poduzeće preusmjeri kapacitet proizvodnje na 600 do 700, a postupno do 1 500 zaposlenih. Pamti kako je tvornica tada zapošljavala 3 700 radnika u pogonu, a 1 200 u proizvodnji. Pred kraj osamdesetih je, kao i većina ondašnjih velikih poduzeća, bila prezadužena režijskim troškovima i viškom radne snage kako u proizvodnji i pogonu tako i u administrativnoj službi. Poznavanje te situacije radnici su potkrjepljivali kolokvijalno izrečenom kritikom (vicom) na račun organizacije poslovanja i strukture zaposlenih u poduzeću: “Jedan radi, pet piše”. Međutim, u konačnici je ipak bio izglasan *opći* stečaj s malo znanja i nikakvim prediskustvom o tomu što institucija stečaja u praksi znači. To su potvrdili i svi moji sugovornici danas zaposleni u HZZ-u, koji su u Zavodu radili i tih godina kada se trebalo prvi put suočiti s institucijom stečaja i kada su se na Zavod počele registrirati “rijeke” nezaposlenih. Nakon proglašenja stečaja bivši radnici “Prvomajske” prijavili su se na HZZ kao nezaposleni i primili su određeni novčani iznos (“odštetu”),<sup>184</sup> ali s vjerom kako je to privremena situacija (kriza) i kako će se uskoro, za godinu-dvije, vratiti na svoj posao, što se nikada nije dogodilo.

Spomenuta obiteljska i susjedska solidarnost na izgradnji prvih kuća u naselju nakon Drugog svjetskog rata ponovljena je tek u kontekstu ratnih neprilika devedesetih godina, kada je velik broj izbjeglih i prognanih iz ratom stradalih područja Hrvatske te Bosne i Hercegovine pronašao smještaj upra-

<sup>184</sup> Sugovornik misli na otpremninu. Visina iznosa otpremnine izračunava se tako da se uzima u obzir prosječan neto dohodak ostvaren u posljednja tri mjeseca zaposlenja.

vo u krugu obitelji, uže i dalje rodbine u naselju. Prema podacima ondašnjeg dopredsjednika Kriznog štaba voditelja Programa civilne zaštite na nivou tadašnje Mjesne zajednice<sup>185</sup> i predsjednika Savjeta mjesnih zajednica,<sup>186</sup> koji je vodio iscrpnu dokumentaciju i statistiku o stanovnicima naselja tih ratnih godina, kroz naselje je devedesetih godina prošlo između šesto i osamsto prognanika i izbjeglica, smještenih u privatnim kućama. Tako se mogu čuti kazivanja o obiteljskom solidariziranju na gradnji kuće šezdesetih godina u istraživanom naselju, ili o tomu kako bi izbjegloj obitelji u ratnim devedesetim godinama smještaj bio “bezrezervno” nuđen od članova uže i/ili dalje rodbine pa je broj prognanih i izbjeglih u tom razdoblju nerijetko znatno premašivao kapacitete jednog kućanstva (oko dvadeset osoba smještenih na tridesetak kvadratnih metara stambenog prostora s jednom kupaonicom). Dakako da su u praksi situacije tih “neformalnih” zbrinjavanja izbjeglih i prognanih nerijetko bile napete, konfliktne i teške, dodatno opterećene teretom “normaliteta” i društvenih očekivanja.

Odmah je rodbina sva zvala, pozivala da dođemo. (...) Sad zamislite dvadesetčetvero nas na jedan zahod, na jednu kuhinju. To je stalno netko bio na vratima, stalno netko u kupatilu. To je bilo... nismo se svadali, ali nitko s nikim nije više niti razgovarao.

Na što će se obitelj vratit? Ostala je šikara, cigla nije ostala. Pa su bili kod nas, njih puno. U našoj jednoj kući. Svatko je od nas tad bio u tugi. Nitko kuvaj, nitko peri. Svi – u tugi.

Mene su moji zvali u Pulu da dođem, sestrična i muž. Ali ja nisam htjela, nego kod sina, iako je ovo barakica bila još čak i tada. Da bi bili svi zajedno radije. I bilo je teško. Svi smo u tuzi bili. Nitko kuvaj, nitko peri. Al smo nekako izgurali sve to zajedno, kao obitelj.

Potrebe prehrane prognanih i izbjeglih djelomično su se rješavale i na nivou grada. Devedesetih je godina za njih bila organizirana pučka kuhinja u jednom od obližnjih većih naselja. Također, Krizni je štab u četiri navrata

<sup>185</sup> Mjesne zajednice ukinute su 1994. godine. To je bilo privremeno razdoblje do konstituiranja gradskih vijeća i četvrti na nivou grada 2000. godine. Za vrijeme svojega postojanja bile su definirane kao jezgrene administrativno-socijalne jedinice u gradovima, odnosno, bile su zamišljene kao “samoupravne jedinice građana, a zatim nosioci proširene materijalno-tehničke baze za svakodnevni život porodice i pojedinca” (Blažina 1965: 406).

<sup>186</sup> Sugovornik mi je svu dokumentaciju koju je vodio na razini mjesne zajednice za potrebe ovog istraživanja bio dao na uvid.

organizirao dobrovoljnu sječú drva na Medvednici (ukupno dvjesto metara drva), kako bi se prognanicima i izbjeglicama u naselju osigurao ogrjev za zimu. Ipak, veliki je “teret” u tom razdoblju podnijela upravo obitelj. Situacija od dvadesetak ljudi pod jednim krovom uniformna je priča o prihvatu članova obitelji u naselju tih godina.

### *DJELOMIČNA DEFAMILIJARIZACIJA: TRANSFORMACIJE I ŽIVOT U NASELJU*

Danas u naselju generaciju najstarijih stanovnika čine umirovljenici koji su se još kao djeca onamo doselili sa svojim (danas pokojnim) roditeljima nakon Drugog svjetskog rata. Od njih prvu mlađu generaciju čine njihova odrasla djeca (u dobi od četrdeset do šezdeset godina), potom njihovi unuci (od srednjoškolske do fakultetske dobi) te praunuci. Prema principu toga generacijskog niza koji se u naselju ostvarivao od prvih poslijeratnih doseljenja, naselje je desetljećima imalo relativno postojanu i nepromjenljivu populacijsku strukturu, premda heterogenu s obzirom na različita ishodišna mjesta iseljavanja.

Ipak, današnja društvena struktura naselja po mnogo čemu više ne odgovara toj slici. Prije svega, naselje više nije “radničko”, barem ne u onom nekadašnjem smislu – kada je većina stanovnika bila zaposlena u manualnoj proizvodnji. Osim kao posljedica ubrzane deindustrijalizacije od početka devedesetih, naselje je zbog još nekih okolnosti dodatno etnički i generacijski heterogenizirano pa i društveno i “klasno” stratificirano. U tranzicijskom su razdoblju nastupila prva povratništva radnika koji su se, desetljećima radeći u Njemačkoj i stekavši mirovinu, odlučili za povratak u naselje, dijelom iz patriotizma, kao simbolički čin solidarnosti i povratka u domovinu, što se poklopilo s njihovim godinama koje su bile dostatne za odlazak u starosnu mirovinu. No ta je skupina stanovnika zanemarivog broja: s obzirom na specifičnu povijest zapošljavanja u obližnjem industrijskom sektoru u ekspanziji, a kojemu je prethodila radna emigracija na relaciji selo – grad, doista se ne može naći mnogo onih koji su prije nekoliko desetljeća otišli raditi u Njemačku. No ipak ih ima i oni su danas umirovljenici s “dobrom” mirovinom u odnosu na visinu mirovina u Hrvatskoj. U naselju sam upoznala i četiri žene koje su se krajem devedesetih ili početkom dvijetisućitih doselile iz drugih

dijelova Zagreba u svojim srednjim godinama, a u naselje su se preudale kao majke već poodrasle djece koja su već bila zasnovala odvojeno kućanstvo s obitelji (izvan tog naselja). Osim tih doseljavanja, uočavamo i dinamiku promjena, tj. izmijenjenu demografsku strukturu, koje su se dogodile zbog ratnih događanja devedesetih u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Premda su svi njegovi stanovnici u nekom trenutku odnekud doselili, “starosjediocima”, “prvima” ujednačeno se smatraju oni koji su u naselje, bez obzira na etničku pripadnost i mjesto iz kojega potječu, doselili u prvim desetljećima nakon Drugog svjetskog rata.

“Dospeljeni” su, s druge strane, oni koji nisu “starosjedioci”. Oni su u naselje doselili kasnije i njihovo doseljenje nije bilo dio radnih migracija, nego je potaknuto raznim drugim, recentnijim (na primjer, ratnim) okolnostima.

Može se govoriti, barem kod mojih sugovornika, o osjećaju ukupne defamilijarizacije naselja nakon Domovinskog rata, koja se najjasnije očituje na simboličkom razgraničavanju i animozitetu na relaciji “starosjedioci” i “doseljeni”. Poznavanjem konkretnih imena i prezimena, kao i nekih biografskih detalja tih prvih doseljenika, pripovjedači legitimiraju vlastitu lokalnu identifikaciju i svoj status “starosjedilaca”. Mnogi su stanovnici naselja doselili iz različitih dijelova Hrvatske, nerijetko upravo iz mjesta iseljavanja prve generacije stanovnika naselja. Dio bosanskih Hrvata naselio se u izdvojenom dijelu naselja, izgrađivši posve nove stambene objekte, dijelom obiteljske katnice, a dijelom manje stambene zgrade,<sup>187</sup> ne oslanjajući se na jednak način na mreže obiteljske pomoći u razdoblju svojega progonstva u vidu privremenog udomiteljstva. To su bili materijalno dobrostojeći doseljenici za koje moji sugovornici ističu kako su u naselje, za vrijeme rata, “došli s novcem iz Bosne, s kojim su kupili zemljište i gradili kuću”, odnosno kako “muškarci danas uglavnom rade preko tjedna u Sloveniji ili Njemačkoj i šalju kući ženama novce”. Na takav pretpostavljeni način financijskog zbrinjavanja žena i

187 Odnos “starosjedioca” prema doseljenicima iz Bosne koji su se tijekom i netom nakon Domovinskog rata doselili u Hrvatsku iznimno je intrigantna tema za neka buduća istraživanja. Uočava se veliko potencijalno preklapanje činjenica i mitologizacija u percepcijama te zajednice od strane “starosjedioca”. To nije ograničeno na uži teritorij, nego se zamjećuje kao univerzalnost. Ogorčena kazivanja o “onima iz Bosne” “njima, Bosancima, koji žive od socijalne pomoći”, “koji imaju po dvije kuće dole u Bosni, a ovdje su socijala” zabilježila sam na različitim zemljopisnim područjima na kojima sam proteklih nekoliko godina provodila etnografska istraživanja (Gračac, Lovinac, Nova Gradiška, Zagreb). Usp. s podatcima koje donosi Carolin-Leutloff Grandits za područje Knina i okolice (Leutloff-Grandits 2006).

djece “starosjedioci” ne gledaju blagonaklono, dijelom se referirajući i na rad starijih generacija *Bosanaca* u nekadašnjim socijalističkim poduzećima:

Bilo je i za vrijeme Jugoslavije Bosanaca. Ali ne tako masovno kao sada. Osim toga, to su bili roditelji koji su radili u firmama kao i mi, s nama. A sada ih je tamo, u tim ogromnim kućama, većina nezaposlena. Muževi im rade u Njemačkoj pa šalju novce doma. Njihove žene sve doma, kafenišu. Masa djece, a one ne rade. A naši rade, a nema mjesta u vrtiću za djecu.<sup>188</sup>

Osim o navedenim strategijama, tijekom i nakon Domovinskog rata, vrlo su raširena saznanja o tomu kako se u nekim ulicama u kratkom vremenu izmijenilo stanovništvo tako da su prognani i izbjegli Hrvati iz Banjaluke mijenjali svoje kuće sa Srbima koji su živjeli u naselju.

S naseljem već niz desetljeća postoji identifikacija na razini pojedinih suvremenih potkulturnih skupina mladih, poput, primjerice, navijača nogometnoga kluba Dinamo. Tako je prije nekoliko godina na jednom od zidova nekadašnje niske skladišne prizemnice, koja je jedna od prvih zgrada u naselju s jedne njegove prilazne strane, osvanuo velik mural koji prikazuje obrise skupine Dinamovih navijača pokraj velikog i istaknutog natpisa naziva naselja. Takve murale nalazimo i u drugim dijelovima grada, s istaknutim nazivom *kvarta*, dijela grada u kojemu je mural nastao. Osim tih očitih vizualnih manifestacija lokalne pripadnosti i identifikacije, postoje i one o kojima možemo doznati tek putem narativnih intervjuva sa stanovnicima naselja. Na razini spomenute specifične izgradnje komunalne infrastrukture u naselju počiva i unutarnja predodžba stanovnika o naselju kao zajednici, o dijeljenom iskustvu njegovih stanovnika, o teritorijalno zasnovanoj identifikaciji njegovih stanovnika, o osjećaju zajedništva i specifičnosti spram nekih drugih naselja. Riječ je o pripadnosti koja se temelji, među ostalim, i na suprotstavljenim poimanjima “prava” i “vlasništva” nad komunalnom infrastrukturom naselja, povrh činjenice da je naselje izgrađeno bespravno.

188 Ovo se kazivanje o ograničenim smještajnim kapacitetima vrtića poklapa s kazivanjem jedne od mojih sugovornica, stanovnica naselja, koja već više od desetljeća, “na crno” čuva djecu u vlastitoj kući, nakon što se rastala od supruga “hranitelja” obitelji: “On je jedini radio, ja sam tada imala četrdeset dvije godine, sa sinom sam ostala. Ja sam bila domaćica, muž je bio trgovac. Morala sam se snaći.” Ta sugovornica, stoga, “iz prve ruke” zna kako u vrtiću kontinuirano nema dovoljno mjesta, odnosno da uvijek postoji “lista čekanja”. To joj, kaže, “‘ide na ruku’ jer za nju ima posla!”. Nerijetko su same odgajateljice, u nedostatku mjesta u vrtiću, roditeljima preporučivale upravo nju za čuvanje djece: “Tete [odgajateljice] su puno puta slale žene [majke] k meni, da dogovorimo za dijete čuvanje. I tako sam ja čuvala.”

Specifična situacija samofinanciranja najvećeg dijela temeljne komunalne infrastrukture naselja kao i rad “vlastitim rukama” i “vlastitom lopatom” na iskopavanjima za uvođenje prvih priključaka kanalizacije stvorili su i veoma poseban odnos starijih, prve – starije (doseljeni kao djeca) i druge – srednje (doseljeni kao mladi ili u naselju rođeni) generacije stanovnika prema naselju, kao i prema “novijoj” generaciji doseljenih (Hrvati iz Bosne).<sup>189</sup> Nakon prvih, postupnih, višedesetljetnih ekonomskih imigracija iz raznih ruralnih područja Hrvatske, ali i Bosne, Srbije i Kosova, koje su umnogome stagnirale sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, prvi masovniji val doseljavanja čine Hrvati prognani iz Bosne u kontekstu ratnih prilika devedesetih godina. Prodavši ili zamijenivši kuće koje su ostavili u Bosni devedesetih su godina u naselju kupili zemljišta na kojima su izgradili katnice i manje stambene zgrade, čineći tako etnički homogenu i spram ostalih stanovnika naselja zatvoreno “naselje u naselju”. Taj kompleks novogradnje pogrdno se naziva “Mala Bosna”.<sup>190</sup> Iako znaju za taj naziv, stanovnici tog dijela naselja ga ne koriste jer su svjesni njegovih pejorativnih konotacija. Njihova izgradnja kuća i stanova devedesetih godina počiva, naime, na jednoj posve drukčijoj imovinskopravnoj osnovi. U jednom dijelu naselja oni grade stanove na privatnom, kupljenom zemljištu s građevinskom dozvolom koja je bila preduvjet za priključenje na postojeće komunalne priključke. To “starosjedoci” tumače kao da su priključke i asfaltirane ceste Hrvati iz Bosne “koje smo Mi gradili i plaćali” dobili “na gotovo”.

To je strašno. Ja sam im, kad su se doselili devedesetih, sjećam se, izdavao dozvole za priključak na vodu i to. Bili su izbjeglice pa smo im tada izlazili ususret. Ali, “naši” ljudi su to kopali, sami radili. A oni došli na gotovo. A pogledajte te kuće koje oni sada imaju!

Ja ću vam reć nešto o njima. Zna li vi koliko su oni nas svojim dolaskom ovdje ponizili? Ono što sam ja gradio trideset godina, oni su izgradili u šest mjeseci!

189 Ovdje, i u nastavku govorit ću o Hrvatima iz Bosne premda bi “ispravnije” bilo imenovati ih Hrvatima iz Bosne i Hercegovine. Naime, kazivači nikada ne upotrebljavaju dužu formulaciju iako nerijetko i misle na državu (Bosnu i Hercegovinu), koju skraćeno imenuju Bosnom. Katkad spominju samo Bosnu zato što pod tim nazivom poimaju onaj kraj koji nije *Hercegovina*. Drugim riječima, tamošnje Hrvate eksplicitno nazivaju *Hercegovcima*, a ne Hrvatima iz Hercegovine ili Hrvatima iz Bosne.

190 Tim se nazivom na više mjesta u Zagrebu, ali i u drugim dijelovima Hrvatske, kolokvijalno nazivaju oni dijelovi naselja i/ili grada koji su u kratkom vremenskom periodu većinski naseljeni stanovnicima kojima je država Bosna i Hercegovina ili, preciznije, Bosna (vidi pojašnjenje u prethodnoj bilješci) ishodište migracija.

Ja sam sedamdesetih još gradio u blatu, a oni su devedesetih ovdje imali samo “problem” kako da si nađu mjesto gdje bi sparkirali svojeg Mercedesa u novoizgrađenom dvorištu!

Nekadašnji samodoprinosi radnika, zaposlenih pojedinaca, bili su prikupljani na razini mjesnih zajednica za osnovne komunalne priključke (struju, vodu, kanalizaciju, plin i telefon) kao i za asfaltiranje putova te uvođenje javne rasvjete. Te su samodoprinosi stanovnici naselja plaćali izabranim predstavnicima mjesnih zajednica koji su od stanara prikupljali novac. Jedan od njih sjeća se kako je skupljao novac krajem šezdesetih godina, kada ga je, kaže, bilo “malo”, u toj mjeri da “djeca niti nisu znala što je novac jer ga nikad nisu niti vidjela”. Tu tvrdnju potkrepljuje sjećanjem na to kako je jednom prilikom u dvorištu svoje kuće nesretno ostavio kutiju s novcem za asfaltiranje. Djeca su, igrajući se na ulici, bila dograbila tu kutiju i porazbacala novac svuda uokolo. Kada je primijetio što se dogodilo žurno je za njima pokupio novac i vratio ga u kutiju, shvativši kako djeca nisu uzela ni *dinar* jer nisu ni poznavala vrijednost novca, nego su, kako on to tumači, mislila da se igraju sa “šarenim papirićima”.<sup>191</sup> O ondašnjoj neimaštini slikovito nam govori i kazivanje jednog starijeg sugovornika koji se sjeća kako je svojemu djetetu na sajmu bio nabavio jednu naranču. Naranča je nekoliko dana stajala na ormaru dok je dijete konačno, veseleći joj se, nije ugrabilo i sa slašću pojelo – s korom! To je objasnio time kako dijete tada nije znalo što je naranča i kako se ona uopće jede.

Iznosi samodoprinosa bili su, prema kazivanjima, vrlo visoki u odnosu na radnička primanja: “Godinu-dvije smo izdvajali skoro pola jedne plaće za

191 Smatram kako nije isključeno da će se u idućim godinama razvijanja odnosa i prilika, funkcioniranja neoliberalnog tržišta kapitala mijenjati i zanimljivo razvijati neki novi odnosi “običnih” ljudi prema novcu kao takvom, jer novca, kao dijela svakodnevnog iskustva, u njegovu neposrednom obliku “sve manje ima”. Ovo može zvučati zapanjujuće, kao apstraktna i banalizirana tvrdnja, no, s druge strane, obrati li se pozornost na to da je u Hrvatskoj, slijedom potrebe, nedavno prvi put donesen *Zakon o elektroničkom novcu* (NN 139/2010), vidjet ćemo da je neki novi “oblik” novca koji je u uporabi postao društvenom činjenicom. Drugim riječima i slikovito, sustav kartica (Maestro bankovna kartica) u reklamnoj se kampanji izravno naziva “novim novcem”. Osim bankovnih kartica, u svakodnevnoj uporabi nalazimo sve više različitih reklamnih, potrošačkih bonova za kupnju, naljepnica, kartica s popustima, potrošačkih kartica “vjernosti”, papirića s bar-kodovima kojima se na blagajni umanjuje ili uvećava ukupan iznos i sl. Oni se pojavljuju svakodnevno i sve učestalije u naplati maloprodajne robe i usluga, zapravo, bez vidljive prisutnosti novca “u gotovini”. To dugoročno mora oblikovati neki novi odnos pojedinca prema novcu. Ističem to tek kao usputnu opservaciju, ponukana jednom nedavnom privatnom situacijom i “pričom”. Naime, niz godina nakon što je jednom prilikom bio izrazio tu želju suprugu sam za rođendan kupila srebrnu kopču za novac, koja je zamišljena da se nosi zataknuta na svežnju novčanica. Ispostavilo se da je to, kada je konačno bilo kupljeno i poklonjeno, bilo potpuno promašeno. Oboje smo shvatili da su nam se u proteklih nekoliko godina troškovi života znatno povećali, ali da “bunt love”, “novčanicu smotuljak” (Sulima 2005: 206) već dugo nismo imali prilike vidjeti, primiti i/ili dati, odnosno držati u rukama. Dakle, kopča za novac gubi svoj smisao i postaje neupotrebljiva.



te samodoprinose.” Naime, svi sugovornici, današnji starosni umirovljenici i fokusna skupina današnjih nezaposlenih, ističu redovitost isplate mjesečnih plaća radniku u socijalizmu, ali i da su plaće u prosjeku bile vrlo niske uz dodatna izdvajanja za samodoprinose.

“Previsok” iznos samodoprinosa temelji se i na specifičnoj povijesti nastanka naselja. S obzirom na to da su kuće u naselju građene bespravno, sufinanciranja komunalne infrastrukture nisu mogla biti pravno regulirana. Za razliku od urbanistički definiranog južnog, prekosavskog dijela Zagreba, u kojemu se komunalna izgradnja sufinancirala samodoprinosa, ali je i velikim dijelom, od sredine sedamdesetih godina, bila financirana i iz ondašnjih samoupravnih interesnih zajednica (SIZ-ova) u stanovanju i u komunalnoj djelatnosti (Gulin Zrnić 2009: 251), to nije bio slučaj sa samodoprinosa u naseljima ovog “tipa”, koja su izgrađena bespravno. Svako komunalno proširenje bilo je, dakle, financirano izravno iz “džepova” njegovih stanovnika, a koji su pritom, na osnovi zaposlenih radnika, automatizmom uplaćivali i neke samodoprinose za izgradnju drugih dijelova grada. Nerijetko se u vezi s dobivanjem stanova u okviru planirane stanogradnje spominje i određena “nepravda” koja je nastala time što su jedni stan *dobili*, a drugi su ga *gradili*: “Neki radnik je, dakle, dobio stan, a drugi, isto radnik, si je moral od par vreći cementa sam radit, nije dobil.”

Osnovna komunalna infrastruktura u naselje je najvećim dijelom uvedena u razdoblju od dva desetljeća, od šezdesetih do kraja osamdesetih godina: od šezdesetih se provodila elektrifikacija (“Stup se kupi i onda se na Elektri plati da to sprovedu”), od 1971. do 1977. kanalizacija i vodovodne instalacije, od 1985. do 1988. osnovni telefonski priključci te asfaltiranje naselja. Nakon ratnog razdoblja, od devedesetih godina, izvodi se plinifikacija naselja (koju tada prvi put, uz samodoprinose, u pedesetpostotnom udjelu financira Grad),<sup>192</sup> nastavljeno je asfaltiranje, grade se okolne veće prometnice, tržnica i sportska dvorana u susjednom naselju te proširuju kapaciteti obližnjega gradskog dječjeg vrtića.

Bosanski Hrvati koji stanuju u jednom dijelu naselja, kupivši zemljište na kojemu su izgradili kuću, kupili su i izgrađen pristupni put do kuće i dio ulice između kuća. Upravo o tom aspektu često s negodovanjem govore pred-

<sup>192</sup> Na ovom podatku zahvaljujem bivšem predsjedniku ondašnje mjesne zajednice, koji je na tu funkciju bio imenovan 1994. godine.

stavnici Mjesnog odbora i Vijeća Općine koji, na lokalnoj razini, odlučuju o financiranjima “malih komunalnih akcija” ili rješavaju lokalna infrastrukturna pitanja, a od kojih su mnogi bili i moji sugovornici. Naveli su kako su pojedini stanovnici “Male Bosne” već više puta tražili financijsku participaciju Mjesnog odbora i Vijeća Općine u rješavanju infrastrukturnih problema, ali da im, iz navedenog razloga, u tomu ne mogu pomoći. To posebno i ne zabrinjava pojedince u tim tijelima. Dapače, te upite ocjenjuju “bahatima” i neosnovanima, čime perpetuiraju općeprisutne negativne tenzije prema stanovnicima tog dijela naselja. Jedan stariji stanovnik naselja, koji se doselio šezdesetih godina, dok smo se vozili pokraj ulice kojom, prema njegovim riječima, “započinje ‘Mala Bosna’”, s uzdahom i znakovitom stankom obrazložio je svoje negativne emocije prema tom dijelu naselja: “Jel ti znaš koliko su oni nas obezvrijedili svojim dolaskom ovdje?” Iznenadeno sam i bez mogućih pretpostavki o možebitnom odgovoru na to pitanje odsutjela, s prešutnim interesom za nastavak njegova kazivanja kojim bi objasnio razlog tom osjećaju. Razlog je ležao u specifičnoj povijesti nastanka naselja, izgradnje kuća i komunalne infrastrukture: “Ono što smo mi izgradili u trideset godina, oni su napravili u šest mjeseci! Ono što smo mi plaćali sami: struju, plin, kanalizaciju, asfalt... oni su na gotovo došli. Mi smo bili došli bez igdje ičega i na ništa, a oni su došli s novcem i na sve gotovo.”

Također, aktualna članica Vijeća Općine, žena od pedesetak godina, jednom mi je prilikom znakovito objasnila što *ljudima* (misleći time na “starosjedioce” i na sebe) ujednačeno smeta u vezi s “Malom Bosnom”:

Oni su mahom svi na socijali. Nek te ne zavaraju te lijepe kuće koje vidiš. Koriste te penzije, socijalne pomoći, dječje doplatke, svašta. U pučkoj kuhinji ih ima koliko hoćeš. I sad ti zamisli koliko je to novaca koje naša država mora dat. A mi nemamo za sebe. Nama bi dobro došao taj novac koji se da njima. Da se za naše ljude može s više novaca raspolagat. Eto, to je to što ne valja.<sup>193</sup>

Koju ulogu u toj zajednici i u tim identifikacijama imaju današnji nezaposleni? Osim što većina mojih sugovornika, današnjih nezaposlenih, pripada

---

193 U istraživanju sam u nekoliko navrata primijetila kako se “život na socijali” i “socijala kao stil života” kritički i s negativnim konotacijama i aludiranjem na svojevrсни parazitizam pripisuje uglavnom manjim etničkim skupina (Hrvatima iz Bosne, Albancima s Kosova, Romima). To otvara potrebu za buduća sveobuhvatna istraživanja društvene, ekonomske i obiteljske organizacije te društvene i ekonomske pozicije tih etničkih skupina u gradu Zagrebu.

drugo generaciji “prvih” doseljenih u naselje, dakle generaciji koja je “na svojim leđima” iznijela (fizičkim radom i financijski) dobar dio komunalne izgradnje naselja kao i dogradnje vlastite obiteljske kuće u naselju, uglavnom su ti potomci “starosjedilaca”, bili nezaposleni ili zaposleni, i danas aktivno uključeni u različite organizirane oblike društvenosti u naselju: od formalnih vidova okupljanja i organiziranja na nivou naselja, lokalnih političkih stranaka, vijeća gradske četvrti i udruga do organizatora sportskih događanja. U svakom slučaju, sve organizirane aktivnosti u naselju gotovo uvijek uključuju velik broj zainteresiranih i razne generacije, ali su organizatori i radni nositelji nerijetko uvijek isti (bilo udruge, bilo pojedinci), od kojih su mnogi formalno nezaposleni, ali koji se takvima ne “osjećaju” jer su i “pretrpani” zadacima, a po kojima, među ostalim, komuniciraju s velikim brojem ljudi zaduženih za realizaciju i pripremu nekog događaja. Katkad s osjećajem ispunjenosti, a katkad s osjećajem ogorčenja (ali ne tolikog da se ne bi opet iznova uključili u aktivnosti):

Ja i nemam osjećaj da sam nezaposlena. Ja sam ovdje u svojoj stranci toliko angažirana da ni ne znam kako bih bilo što drugo i stigla napraviti. To što je to sve volonterski i što me i debelo iskorištavaju, moju dobru volju, što se ništa ne plaća, al to je druga stvar. Plaća se barem ako si član Mjesnog odbora, a to ja jesam. Ona je to nekih tristo do petsto kuna i to je u redu.

Događanja se, gotovo bez iznimke, odvijaju tek na dva mjesta – u prostorijama mjesne zajednice ili na sportskom igralištu u neposrednoj blizini. U okviru svakog organiziranog događanja u naselju kretala sam se među sličnom ili istom grupom ljudi, srednje i starije generacije u naselju (među kojima su i mnogi moji sugovornici), koji su na različitim pozicijama, bilo plaćenim bilo volonterskim – od predstavnika u Vijeću Gradske četvrti do volontera-pomagača u sklopu lokalnih ogranaka političke stranke, umirovljeničkih udruga (Matica umirovljenika) ili članova sportskoga ili kakvoga kulturnog društva. No na tim okupljanjima nisam upoznala nijednog člana koji bi kao jedan od organizatora ili, pak, volontera-pomagača pripadao “doseljenicima”, konkretno Hrvatima iz Bosne.<sup>194</sup> S jedne je strane, dakako, generacijski profil mojih sugovornika bitno odredio tu strogu “odijeljenost”, a s druge i specifičan (lančani) sustav pronalaženja sugovornika. Vjerujem da su već među

<sup>194</sup> To su potvrdili moji sugovornici. U tom bi smislu i mreže organiziranja i društvenosti Hrvata iz Bosne u naselju i izvan naselja trebale biti predmetom budućih ciljanih istraživanja.

mlađim generacijama u naselju, koje “dijele školske klupe”, granice kontakata i suprotstavljenih identiteta znatno fleksibilnije i manje intenzivne, no to bi trebalo nekim budućim istraživanjima potvrditi ili opovrgnuti. Dušica Seferagić smatra, a to ističe u pojašnjenju organiziranih oblika društvenih odnosa u nekom gradskom naselju u socijalizmu i na nivou ondašnjih mjesnih zajednica, kako su “spontani (...) odnosi stanovnika na nivou naselja rijetki i iscrpljuju se u nekim tradicionalnim formama ‘pučkih svečanosti’ čiji je karakter akcidentalan, a ne trajan” (Seferagić 1988: 56). To se zapažanje može tek djelomično prenijeti na moje iskustvo istraživanja. Naime, “spontani” su odnosi stanovnika koji pripadaju skupini nezaposlenih, mimo tih organiziranih događanja, česti, svakodnevni. Oni su instrumentalni i praktični, a manje svečarski. Među nezaposlenima, prema principu rodnoga, generacijskog i “klasnog” grupiranja, postoje različite neformalne mreže kontakata i grupiranja unutar naselja. U vrijeme Božića susjedi se međusobno posjećuju, ali uglavnom isti koji jedni s drugima komuniciraju i tijekom godine, koji izađu iz kuća pripomoći oko unošenja drva u šupu, čak i kada za tim nema stvarne potrebe jer je angažiranih dovoljno. Odlaze zajedno (u skupinama po dvije ili tri) na polnočku u obližnju župnu crkvu i sl.

Žene se često, neke i svakodnevno, posjećuju, razmjenjuju kolače i očuvanu odjeću (prema odgovarajućem modelu, kroju te konfekcijskom broju), susjedama donose ostatke hrane za njihove pse, dojavljuju informaciju o umrlom u naselju ili o novorođenom ili o potrebama starijih susjeda za plaćenom pomoći i čišćenjem.

S druge strane, “pučke svečanosti” su povremeni organizirani događaji kroz godinu u nadležnosti Mjesne zajednice, tj. Vijeća Gradske četvrti, a u koordinaciji s lokalnim političkim strankama i sportskim i kulturnim društvima. Ta događanja okupljaju više generacija političkih istomišljenika ili onih s istim interesima za određeni oblik druženja i zabave (šator s glazbenim programom i konzumacijom piva te nogometnim turnirom), bilo da je riječ o okupljanju i promociji neke političke stranke ili, pak, obilježavanju Dana naselja. Ta događanja, naravno, okupljaju i nezaposlene, ali osim stoga što su svečarskoga karaktera, njih se pohodi i zato što se to “mora”, odnosno nerijetko se na njih odlazi nevoljko, ali se ističu kao “moralna dužnost” i “izraz solidarnosti”: “da se čovjek ipak tamo pojavi, kao stanovnik naselja ili kao pripadnik neke stranke i sl.” Struktura i program zabave i tih druženja uvijek su jednaki i očekivani, organizirani u okviru jednodnevnog ili dvodnevnog

ga programa, s obilaženjima šatora i prodajnih, zabavnih i konzumacijskih štandova, uvijek s istim, već uhodanim, prostornim rasporedom sadržaja. Dnevne mreže društvenosti u naselju mojim su sugovornicima važnije od tih povremenih organiziranih okupljanja koja mnogi, dakle, “odrađuju”. Susjedstvo, kao jedan vid svakodnevne društvene komunikacije i odnosa, u tom se smislu potvrđuje kao simbolički važna razina društvenih odnosa, što se očituje u tom osjećaju “dužnosti” prisustvovanja tim povremenim (prigodničarskim) događanjima. Ispostavlja se i da su mnogi s istim prijateljima i susjedima održavali prijateljstva i nekoć kada su radili (u istim ili čak i različitim poduzećima), kao i danas kada su nezaposleni. I to mahom na liniji susjedstva i povijesti zajedničkog pomaganja u izgradnji kuća i naselja. Ovime se donekle relativizira važnost “radničkoga kolektiva”, odnosno društvenosti koja se ostvarivala u poduzeću, a koja se provlači u literaturi koja se bavi transformacijama društvenih odnosa i koja u okviru socijalizma uvijek razmatra upravo te radničke kolektive, zanemarujući neke druge društvene odnose i sfere, na primjer one na razini susjedstva. Odnosi u okviru poduzeća protezali su se, doduše, na niz “privatnih” životnih sfera – poput izleta, ljetovanja, proslava i sl. Međutim, postojali su i spomenuti društveni odnosi koji su se odvijali u neposrednom okruženju kućanstva, a prema mnogim kazivanjima, bili su, barem u jednom segmentu životnog ciklusa i života unutar naselja, od ključne važnosti:

Ja Vam nisam puno u tim radničkim slavljinama, u poduzeću se to organiziralo, je, ali ja sam tada imala malo dijete i njega mi je čuvala jedna moja susjeda, ova što mi je tu i danas dobra, sad je bolesna. I šta bih ja sad, ne znam, ostajala ili nešto? Ja sam jurila k njoj po dijete nakon posla.

Time se susjedstvo potvrđivalo i na instrumentalnoj, praktičnoj razini. Nije rijetkost da se društveni odnosi, posebice međususjedski, percipiraju kao oni koji su danas u rastakanju i u svojevrsnoj fazi dekadencije. Te su predodžbe kod mojih sugovornika univerzalne. Uzroci koji se spominju su raznovrsni: od tehnoloških inovacija i porasta životnog standarda koji je “odvojio” ljude (istaknut dio takvih kazivanja je televizor u svim kućama) do degradacije koja dolazi “prirodnim” smjenom generacija, uz univerzalnu predodžbu da je svaka generacija “gora”. I među pripadnicima iste generacije u naselju, one srednje starije (u dobi od oko pedeset godina), koja je i glavni nositelj spo-

menutih različitih aktivnosti u prostorijama Mjesne zajednice u naselju,<sup>195</sup> postoji sveprisutna predodžba o rastakanju (nekadašnjih “boljih”) odnosa među ljudima i o padu povjerenja. To nipošto ne znači da se određeni organizirani oblici solidarnosti i danas ne prakticiraju i da “solidarnost” nije istaknuta društvena vrijednost. Ona se iskazuje i u praksi: na razini djelovanja organiziranih, formalnih okupljanja, u koja su mahom uključeni (volonterski ili honorirani) i nezaposleni. Riječ je o povremenim humanitarnim akcijama u okviru godišnjih sportsko-zabavnih okupljanja, okupljanja povodom proidžbi političkih stranaka, praznika ili blagdana (Dan žena, Dan državnosti, Božićni sajam), koji uvijek imaju organiziranu i kakvu “akciju prikupljanja” za neku određenu potrebitu osobu u naselju. Tim se akcijama prikupi iznos od oko 12 000 kuna. Osim toga, postoje organizirani oblici prikupljanja novčane pomoći na nivou ulice, koje provodi i inicira obično isti pojedinac. Primjerice, susjedi iz jedne ulice prikupljaju novčanu pomoć za ukućane i obitelj pokojnika te se pritom prikupi iznos od približno 2 500 kuna.

Ipak, “potka” današnjih kazivanja o organiziranim oblicima solidarnosti u naselju, zanimljivo je, jesu različite predodžbe pojedinaca o “nepravедnosti” sustava akumulacije i distribucije prikupljenog novca. Naime, uvriježene su predodžbe da do krajnjeg i ciljanoga korisnika ne dolazi čitav prikupljeni iznos, nego da se dijelom “topi” u rukama organizatora prikupljanja. To je sveprisutna predodžba o sustavima distribucije prikupljenih sredstava kod mojih sugovornika, čak i kada su i oni sami radno angažirani u tim prikupljanjima: “To uzmu sebi dio sigurno, ti koji organiziraju.” Skepsa spram takvih prikupljanja i akcija usmjerena je i prema samim potrebitim korisnicima tako da se, dok se za njih prikuplja novac, istodobno sumnja u njihovu “stvarnu” potrebitost. Zabilježila sam više kazivanja o jednoj takvoj akciji tijekom koje je prikupljeno približno 30 000 kuna za maloljetno dijete u okviru prigodnog, dobrotvornog nogometno-kartaškoga turnira, a nakon čega su, prema kazivanjima, dio novca roditelji potrošili na način za koji se percipira da nije bio “pravedan”, odnosno da dijete nije izravno osjetilo korist od tog novca: “To ti je tata prodao stari auto i odmah *sebi* kupio novi”. Sumnja u “pravednost” organiziranih prikupljanja novca odnosi se već i na trenutak iniciranja

---

<sup>195</sup> Zanimljivo je da su mnogi mladi u naselju koji svakodnevno prolaze ili borave oko zgrade Mjesne zajednice tek na moje pojašnjenje o funkciji te zgrade kao mjesta na kojemu se održavaju određene aktivnosti prvi put uopće shvatili njezinu namjenu. Rekli su kako do tada “nisu znali” ili “nisu pojma imali” što je uopće ta zgrada, što govori u prilog njihovu neuključivanju u te aktivnosti i o generacijskoj determiniranosti organiziranih aktivnosti na nivou naselja.

i osmišljavanja prikupljanja. Često se govori kako se za određenu potrebitu osobu novac te godine prikuplja jer su posrijedi, već u dogovorima, kumske veze. Na primjer da se tako jedne godine novac prikupljao za dijete s posebnim potrebama, kojemu je stric tada bio predsjednik Mjesnog odbora, a koji je ujedno bio i organizator akcije. Za jednu se drugu akciju spominje da je bila provedena prema sličnom ključu – za dijete čiji otac radi na jednom od rukovodećih položaja u jednom državnom poduzeću, a kojega se željelo vrbovati da pristupi lokalnom ogranku jedne od političkih stranaka u usponu. Time ga se navodno na to u konačnici i pridobilo.

Skepsa je djelomično i etnički determinirana, u smislu da se pripadnicima neke etničke zajednice pripisuju određene karakteristike u pogledu “boljeg” manevriranja s novcem, odnosno “veća” unutarinja solidarnost kao vid domišljate strategije. Tako se, na primjer, “bosanskom mentalitetu” pripisuje veći oprez u trošenju novca jer muškarac navodno skrbi o svojoj nuklearnoj obitelji (otac “hranitelj”) “pa ne može novac samo tako zapit. A i oni inače ne piju puno. Svi su im muški više-manje vani, rade u Njemačkoj, a žene su tu i ne rade, dobivaju novac od muža”. Nadalje, za stanovnike naselja podrijetlom s Kosova (Albanci katoličke vjere) kaže se da se “drže zajedno. Kad netko njihov umre svi idu masovno na sprovod, pomažu si međusobno u nalaženju poslova i sl.”

Današnje nepovjerenje prema “općem ljudskom poštenju” ogleda se u kazivanjima svih mojih sugovornika. Kada sam s kazivačima razgovarala o političkoj stranci u koju su, čak i aktivno, na nivou gradske četvrti, i sami uključeni, često su izravno izražavali negativan stav prema nekim pojedincima, kolegama iz te iste političke stranke:

To ti je sve interes, “fotelja”. Sad je ovaj jedan “dogurao” do vijećnika. A šta zapravo radi? Sjedi na sastancima. Do jučer je bio bez primanja, kakti, volontira na tim sastancima i trudi se.

Ili jedno drugo kazivanje o istoj osobi:

Nedavno se, evo, jedna uvalila u sabor, a muž joj je postao vijećnik. Vijećnici ti imaju plaću 5 000 kuna. Sad si ti misli. A za razna događanja koja organiziraš ne možeš provest organizaciju preko političke stranke, neće ti niti jedna firma donirati nešto kao političkoj stranci, da ih se ne povezuje s određenom političkom opcijom. Već onda ra-

diš nešto, neke akcije preko udruge, a zapravo si time vrbuješ neke ljude i osiguravaš lagano neku mrežu i položaj u politici. Na primjer donacije firmi, tipa pive, vina, kava, sve to što ti treba da bi uopće na neki događaj privukao ljude da ti dođu. Bez hrane i pića ti nitko neće doć na nešto što ti organiziraš pa da je ne znam ti kaj!

Na svečanom sastanku jedne političke stranke u naselju jedna je sugovornica, premda nezaposlena, vrlo aktivna i zbog svoje komunikativnosti jedna od najaktivnijih na stranačkim sastancima, naznačila direktno i bez skrupula svoju emocionalnu ispunjenost kao bitnu motivaciju aktivnog djelovanja u stranci: “Ma, kakva stranka, j... mi se za tu stranku. Ovdje se nekađ događa, zajedno smo, s ljudima si, zar ne?” Slično je rekao i jedan, premda manje aktivan, uvijek na sastancima prisutan član: “Ma nisam ja tu zbog politike, ja sam zbog druženja. Zapravo mi se gade svi koji nešto za sebe tu hoće izboriti, radi svojeg interesa, za ‘fotelju’”. Još je jednim kazivanjem potvrđen negativan stav prema onima koji unutar ogranka imaju “veće” političke ambicije:

Masu ljudi ide ciljano. I zna šta hoće. Ja sam igrom slučaja bila dosta aktivna, ja sam i u Izvršnom odboru i u Mjesnom odboru za tu stranku. I ajde, za Mjesni odbor dobivam tristo kuna, tristo i nešto. Trebalo je bit petsto pa su smanjili, zbog recesije. I dobro, nije ni to za bacit. Ali upoznaš ljude. Upoznaš predsjednike, ovaj je jedan stomatolog, jedan je liječnik. Al imaš ti da se ljudi, u stranci, dosta promijene. Zapravo, znaju svoje. Počnu “pucati” na vijećnika, na funkciju.

Ili se, pak, osuđuje one (u razgovoru čak navedene imenom i prezimenom) za koje se vjeruje da su u stranci aktivni kako bi lakše ostvarili određena prava:

Jedna moja susjeda je isto bila aktivna u stranci, ali zbog svog stambenog pitanja. Ona je baš ciljano išla. Makar ga je na kraju polovično riješila, ali ipak je, koliko znam, kao samohrana dobila neki stan i to požurnicom.

Na ova kazivanja naslanjaju se i mnoga druga koja govore o ranijim preklapanjima formalnih i neformalnih grupiranja i “interesa” u socijalizmu, i to u sklopu nekadašnjih radnih mjesta mojih sugovornika. Evo kako mi je to ispričala jedna sugovornica za poduzeće u kojem je radila:

Našom firmom, u kojoj sam nekad radila, su ti, to smo svi znali, “vladali” Hercegovci i Dalmatinci, ja ih zovem “kamenjari”. Oni su, ti naši



rukovodeći, bili u Partiji, ali ne zbog ideologije, nego zbog položaja. A kako ja to znam i kako mogu potvrditi? Ja sam ti 1981., kćer kad mi se rodila, njezino krštenje slavila u firmi. I križić sam ti nosila oko vrata. To se moglo u toj firmi jer su ti to sve bili zapravo katolici. Skriveni katolici. A u Partiji su bili, ti rukovodeći, jer su morali, zbog svog položaja.

Naizgled “obična” dnevna kupovina u naselju može otkriti splet neformalnih društvenih “odnosa” i očekivanja koji se zasnivaju na poštovanju poznatih iz naselja. Tako je radeći nekoliko godina u pekarnici u naselju jedna sugovornica sebi trajno priskrbila “status” one koja ondje ne mora ništa platiti: “Rekli su mi, dok si ovdje, ti nećeš morati brinuti za kruh. I ja onda uzmem kruh, pizze, neko pecivo. I ne daju mi da platim. Tako smo si dobri ostali. Ma, dobri su ljudi općenito ovdje, hoće ti pomoć.”

No društveni odnosi na razini susjedstva mogu biti i narušeni i konfliktni kada reciprocitet na nekoj razini, koliko god se ona činila apstraktnom ili “nemjerljivom”, nije ostvaren. Jedna moja sugovornica, srednjih godina, u invalidskoj mirovini, iako sa stalnim bolovima u leđima zbog kojih povremeno ide na fizikalnu terapiju, veoma je “živa” i “optimistična”. Uvijek ima nešto za obaviti, od jutarnjeg ispijanja kave sa suprugom, obavljanja dnevnih kućanskih poslova, odlaska k zubaru, u poštu, u pučku kuhinju po hranu do odlaska *na kavu* s kćeri ili prijateljicom. Ta sugovornica uvijek rado zastane i porazgovara s poznatim susjedama na ulici. Svakog je jutra održavala takve “vesele”, usputne razgovore i s blagajnicama u obližnjoj trgovini i to joj je, kako je bila rekla, postalo dio njezina dnevnog “rituala”. Godinama je kupovala kruh, mlijeko, cigarete i kavu u istoj obližnjoj trgovini u naselju. Trgovina je bila na pješačkoj udaljenosti te sa zadovoljavajućim izborom namirnica (iako joj je to sporedno u jutarnjoj kupovini jer se drži uglavnom istih četiriju artikala). Kako godinama ondje kupuje, prodavačicama bi prilikom plaćanja na blagajni uvijek “zaokružila” iznos, ostavljajući im “višak” od jedne do dvije kune, što je smatrala “normalnim”: “neugodno bi mi bilo ne ostaviti”. Promatra li se taj dugogodišnji odnos s blagajnicama kroz ekonomsku logiku, on je iracionalan jer je sugovornica ondje ostavila popriličan iznos “viškova”. No to dosad nije percipirala kao vlastiti “gubitak”. U trgovini je, s druge strane, postojala “tekica” u koju bi se prodavačicama poznati susjedi mogli upisati pa platiti kasnije ili neki drugi dan. Kako to opisuje jedna druga sugovornica:

Ja sam tako godinama kupovala cigarete. Nisam imala kod sebe kune pa bih se zapisala. A onda im donesem šesto, sedamsto kuna na početku mjeseca, koliko već, kad mi sjedne mirovina, i platim tako dug.

Međutim, u međuvremenu je trgovina dobila novu voditeljicu koja je htjela, prema riječima prve sugovornice, “malo dovesti dućan u red, da se sve u dućanu posloži, da se uvede red”.

Ova šefica nova je sad rekla da toga više nema, da se mora sve naplatiti. Jer tak su se zapisivali stalno kod ove druge ženske jedne, što je isto imala prije, u jednoj drugoj ulici, mali dućan. I niko joj nije plaćao. I kad je zatvorila, nemreš ti to više nikad skupiti i naplatiti. Ostali joj ljudi dužni masovno.

Nova politika u toj trgovini u naselju kojom se podrazumijeva da se kupljena roba odmah i plati stvorila je, paradoksalno, kod mnogih kupaca negodovanje i nesklonost novoj voditeljici trgovine, kojoj su i nadjenuli epitete “stroge” i “živčane”. Ipak, postojala je i neka neodređena predodžba o tomu da se takva odluka najvjerojatnije protivi njezinoj osobnoj volji, “da ona to tako ‘mora’” te da je “vjerojatno morala ispoštivati neku direktivu nadređenih”. Međutim, ono što se u praksi u kupoprodajnim transakcijama u toj maloj lokalnoj trgovini, čak i unatoč novoj voditeljici, održalo i onda kada se “sistem tekice” ugasio jest ostavljanje “viška” radnicama na blagajni od strane “poznatih” kupaca (susjeda) te, s druge strane, “propuštanje” na blagajni kada bi nekom “poznatom” nedostajalo nekoliko kuna ili lipa da plati kupljenu robu. Jednog je dana to nepisano pravilo bilo narušeno, kako priča moja prva sugovornica: “I ja dođem k njima, baš mi je na blagajni bilo usfalilo slučajno dvadeset dvije lipa, nešto sitno! I one su meni rekle ‘da donesem drugi put’”. Kada blagajnica nekome kaže “donesite drugi put” ili “donijet ćete mi drugi put” to je i dijelom obvezujuće. Dogodi li se da joj kupac taj novac ne vrati, iznos tog duga je toliko malen da se blagajnica neće osjetiti financijski “oštećenom”. No znatno češće kupac taj dug ipak “pošteno” vrati, simbolički se time potvrđujući kao “poštena” osoba. Mojoj je sugovornici neizmjereno zasmatalo kada je blagajnica od nje zatražila da 0,22 kune “donese drugi put” jer joj se time negirala zamišljena “privilegiranoš” da joj se taj ostatak nedostajućeg novca jednostavno oprosti.

Od tog dana ona ondje više ne kupuje. Tek je tada o svojem dugogodišnjem odnosu s blagajnicama u toj trgovini počela razmišljati u ekonomskim

relacijama, jednostavnim matematičkim izračunom osvijestivši sumu novca koji je u obliku “viška” na blagajni tijekom nekoliko godina ostavila. Danas kupuje u drugom dućanu koji se nalazi nekoliko desetaka metara dalje, trošeći tako dnevno više energije i vremena, ali s osjećajem kako nije ona ta koja je na “gubitku”: “Ja više ondje ne kupujem. Eto, izgubili su [trgovina] si time jednog stalnog kupca.” I tamo ostavlja “višak”, ali “ondje su blagajnice uvijek ljubazne i zato joj nije žao ostaviti taj višak”.

Taj se odnos zasniva na pretpostavljenoj susjedskoj familijarnosti, bliskosti i povjerenju kao “normalitetu” društvenih odnosa. Stoga ne čudi ni obraćanje blagajnica poznatim kupcima sa “susjed” ili “susjeda”, bez obzira na to što one ne stanuju u naselju, nego onamo dolaze raditi u trgovinu.

Odnos sa susjedima je, kako se ispostavlja, u nekim segmentima problematičan. Tako se od mnogih sugovornika može čuti kako “nigdje nema takvih gadnih ljudi kao što su ovdje. Jedan dan si s nekime dobar, sutra te ni ne pozdravi. Čudan je svijet ovdje”. Jednoj sugovornici “smetaju susjedski odnosi, pogotovo oni susjedi s kojima ne razgovaram. Zimi si manje izložen tim pogledima. Ne vidim ja da bi baš bila neka solidarnost sa susjedima ovdje, generalno”. A jedan je sugovornik istaknuo: “Sa susjedima sam više zato što moram, tu i tamo porazgovaramo na ulici. Ali ne osjećam se dobro da ja sad nešto puno pričam drugim o sebi. Svi te nekako tu ‘bljedo’ gledaju. Bolje da ništa nikome ni ne govoriš.” Zabilježene su i prilike kada se zlonamjerni susjedski “pogledi” percipiraju kao prijetnja odnosima u vlastitom kućanstvu:

Kada smo se vraćali s nekog događanja ovaj jedan moj susjed i ja, on me je pitao da me preveze do doma. Nisam htjela. A bilo je za hodat do doma. Rekla sam mu da želim prošetati, jer da želim popušiti cigaretu u miru. A znala sam da on ne da da se puši u njegovom autu. Pa me nije povezo. Jer znala sam da bi odmah drugi dan netko nešto pričao u kvartu, da me je vidio, da je on mene dovezao i to bi došlo i do mog muža. A šta to meni treba? A ja ni kriva, ni dužna, ništa ne bi bilo sad, naravno. I to ne bi pričao netko tko mene zna, vjerojatno, nego netko tko me dobro ne pozna. A ja ne mogu baš svakog u naselju znat.

Generalno nepovjerenje prema susjedima jasno se ogleda i u tome da su moji sugovornici kojima bih pomagala pospremati drva za ogrjev uvijek nastojali ta drva, koja su “za prvu ruku” donesena, naslagana i nenacijepana stajala na

ulici, što prije unijeti u svoju šupu da ih, navodno, susjedi na ulici ne bi neprijetno uzimali:

Ti to niti ne vidiš, prođe ti pored, samo stavi pod ruku jedan dan jedno drvo, drugi dan drugo. Sad si računaj, oni koji ti donesu drva, računaj da su te odmah u startu zakinuli za pol metra, dakle pol metra manje nego što si naručio i platio. Naslažu ti drva tako da ima puno međuprostora. A onda ako ti još susjedi uzimaju, što si na kraju dobio?

Uočila sam još nešto. Premda se na ulicama naselja ne može vidjeti sakupljače boca – oni, kako kažu, ne sakupljaju u naselju budući da se ondje “ne može nešto naći, boce se u kantama nalaze u centru grada gdje je veći protok ljudi” – velik se broj nezaposlenih u naselju godinama bavi tim “poslom”. Znaju jedni za druge, mnogi se poznaju od ranije, a mnogi su stvorili poznanstva upravo na osnovi sakupljanja boca, prepoznajući se na ulici. Što želim istaknuti? Tijekom trogodišnjeg istraživanja nisam zabilježila primjer da u naselju netko nekomu prosljeđuje boce ili da ih ostavlja izvan kanta kako, primjerice, tko drugi ne bi morao prekapati po njima (a upravo je taj čin prekapanja po kanti ono što se univerzalno doživljava kao nešto “najniže” i “potresno”). Otkrila sam, dodatno, da boca u kantama za otpad ipak ima. To mi je, naime, jednom prilikom otkrilo praćenje kamiona za otpad u redovitom obilasku naselja, u koji su dvojica uličnih čistača rutinski praznili kante s otpadom. Sadržaj svake kante bi, zapazila sam, prilikom istresanja u kamion obojica pažljivo kontrolirali i uglavnom bi u svakoj kanti (a svaka kuća ima svoju kantu) iz ostatka smeća iščeprkali jednu ili dvije plastične boce, koje bi potom odvajali u posebne vrećice ovješene na kamion. To nam otkriva nekoliko aspekata. Nisu svi u naselju i sakupljači boca jer ih, u protivnom, ne bi bacali s ostalim otpadom, a što nam naznačuje ekonomsku heterogenost stanovnika u naselju. Nemaju, očito je, ni svi stanovnici, premda uglavnom nezaposleni (jer su većina nekadašnji industrijski radnici), potrebu te boce, ako ih već sami ne odnose na otkup, ni za nekog susjeda ciljano prikupljati i prosljediti mu ih u znak solidarnosti. Osim toga, sama činjenica da se boce mogu naći u kantama za otpad govori u prilog neodrživosti teze o sakupljanju kao “unosnom poslu” zbog niskog iznosa koji se po boci povratom može dobiti. Ulični čistači su u drugoj, “boljoj” poziciji od sakupljača boca jer im je to usputno skupljanje dodatna dnevna zarada. Oni dnevno, vozeći se na kamionima, u sklopu svojega redovitog posla prikupljaju boce, kao što to rade zaposlene čistačice, kupeći ih usputno iz kanti za otpatke, ili konobarice,

radeći na benzinskim postajama u čijim kantama za otpad mogu, posebice ljeti, naći brojnu ambalažu za otkup.

## NEZAPOSLENI POJEDINAC

Iz emske perspektive i u svojoj inicijalnoj fazi u okviru promjena koje su zahvatile hrvatsko tržište rada početkom devedesetih i spomenutih ratnih okolnosti, nezaposlenost na pojedinačnoj razini uglavnom nije percipirana kao problem, kao socijalna, identitetska, a katkad, barem u počecima, ni kao materijalna degradacija. Ovime se ne pretendira umanjiti razmjere nevolje koju u ekonomskom, socijalnom, psihološkom i drugom smislu uzrokuje ostanak bez posla, već prikazati mnogostrukost i složenost iskustva nezaposlenosti u Hrvatskoj, koja počiva na različitim karakternim osobinama pojedinaca, ali i različitim, na primjer obiteljskim, pozicijama i okolnostima. U literaturi o postsocijalizmu i tranziciji perpetuira se nekoliko motiva, ponajviše onaj “tranzicijskoga šoka”. Ta se predodžba odnosi na niz transformacija na makroplanu. No premjesti li se težište istraživačkog interesa na razinu pojedinačnih iskustava, uočava se prije “zamačljenost” negoli “rez”. Moji sugovornici su katkad iznenađujuće afirmativno predstavljali vlastito iskustvo ostanaka bez posla. Na tim se primjerima u nastavku kritički osvrćem na uvriježena poimanja problema nezaposlenosti. U medijskom i razgovornom diskursu motiv nezaposlenih “nesretnika” perpetuira se bez propitivanja i individualizacije te se oblikuje i osnažuje na spomenutoj kolektivnoj predodžbi o trpećoj ulozi nezaposlenog pojedinca spram države kao središta moći. Nevolja nezaposlenosti perpetuira se i (re)producira i u znanstvenom diskursu, dijelom i kroz koncepte poput *socijalne isključenosti* (Ofak, Starc i Šelo Šabić 2006). Ovim se istraživanjem i uvidom u terensku građu ne pretendira interpretativno umanjiti razmjere nevolje nezaposlenosti, ali se sagledavanjem i afirmativnih percepcija pozicije ostanaka bez posla nastoji upozoriti na potrebu sagledavanja tog fenomena kao višeznačnog i višeslojnog. U nastavku ću predstaviti te potom nastojati kontekstualizirati pojedina individualna kazivanja o iskustvu ostanaka bez posla početkom 1990-ih.

Masovna otpuštanja radnika i restrukturiranje političkih i ekonomskih sustava devedesetih godina u Hrvatskoj su se odvijali u vrlo specifičnim, ratnim prilikama. Sjećanja na ratna događanja devedesetih česta su narativna

referenca i točka komparacije mojih sugovornika. Mnogi od njih, njihovi susjedi i/ili prijatelji izgubili su u ratu člana obitelji ili im je do temelja porušena rodna kuća, mnogi muškarci imaju iskustvo ratišta i mnogi su danas korisnici vojne mirovine, s različitim “suvenerima” (najčešće gelerima ili ožiljcima od rane na nozi) koje su mi prilikom intervjua i pokazali.<sup>196</sup> Taj je kontekst u u velikoj mjeri oblikovao ondašnje predodžbe o iznenadnoj vlastitoj nezaposlenosti. Ratne su okolnosti, riječju, trivijalizirale problem nezaposlenosti, o čemu nam govore kazivanja poput: “Kad se samo sjetim, to je bilo takvo vrijeme, znate, nisi ti ni mogao razmišljati o tome što ti se zapravo događalo na poslu. Čuješ ovaj nastradao ovdje, onaj ondje.” Osim toga, nezaposlenost se isprva percipirala kao privremena, a nikako ne kao trajna situacija. Bitna referentna točka tih uvjerenja jest i kolektivna predodžba o “sigurnosti zaposlenja” u socijalizmu. Pritom nije ključno u kojoj je mjeri taj model bio realiziran u praksi.<sup>197</sup> Iz pozicije osobnih procjena, dijelom se naslanjajući i na vlastito iskustvo, to je iskazivano kao “normalitet” (jednim dijelom ostvaren, drugim proklamiran, ali ipak “normalitet”), što je utjecalo i na projekcije budućnosti. S jedne strane, mnoga kazivanja o formalnom tržištu rada iz osamdesetih godina vrlo jasno pokazuju već ondašnji raskorak između proklamirane i ostvarene socijalističke “sigurnosti” zaposlenja. Ipak, dominantna predodžba ostaje da radnici u socijalizmu nisu imali razloga strahovati od gubitka posla. Vidjet ćemo da su se kod onih koji su ostali bez posla početkom devedesetih godina tek postupno (a ne od samog početka), tijekom godina nezaposlenosti na osobnoj razini počeli profilirati osjećaji “gubitništva”, a “rasterećenje” je dominantna značajka početnih racionalizacija i iskustava nezaposlenosti. Taj se osjećaj djelomično oblikovao na iskustvu višemjesečnog odlaska na posao bez isplaćenih plaća. Osim registrirane nezaposlenosti, ta je praksa već osamdesetih godina, prema narativnim izvorima, perzistentno prisutan problem na formalnom tržištu rada u Hrvatskoj.<sup>198</sup> O velikom razmjeru financijskih i organizacijskih teškoća u kojima su se već tih godina nalazile mnoge radne organizacije (RO) doznaje se u ondašnjim općinskim mjesečnicima. Tako-

196 Kada pričaju o svojem sudjelovanju u Domovinskom ratu muškarci svoju naraciju kombiniraju s “dokazima”. Priču uglavnom vezuju uz vlastito tjelesno stradanje, a u skladu tim, nerijetko pokazuju ožiljke i rane na svom tijelu.

197 Na više je već mjesta skrenuta pozornost na neuralgične točke socijalističkog tržišta rada (npr. Puljiz 1977; Woodward 1995).

198 Hrvatski sindikati te Porezna uprava Ministarstva financija također i danas adresiraju taj problem – da zaposleni ne primaju plaću ili im doprinosi od plaće nisu redovito uplaćivani. Izvor: <https://www.porezna-uprava.hr/bi/Stranice/Neisplativostiplaca.aspx>; i [http://www.nhs.hr/novosti/porezna\\_uprava\\_6839\\_poslodavca\\_ne\\_isplacuje\\_place\\_svojim\\_radnicima\\_28217/](http://www.nhs.hr/novosti/porezna_uprava_6839_poslodavca_ne_isplacuje_place_svojim_radnicima_28217/).

der, iz različitih pisanih i umnožavanih glasila ondašnjih RO-ova doznajemo kako su mnoga poduzeća ranih osamdesetih godina prolazila financijsku i proizvodnu krizu: “Sadašnje stanje (...) možemo s punom ozbiljnošću ocijeniti kao krizno, imajući pri tome na umu i sve negativne posljedice koje mogu proizaći iz tog stanja.”<sup>199</sup> U lokalnom mjesečniku iz 1983. godine spominju se ondašnji problemi gradskog poduzeća za usluge javnog prijevoza, koje su radnici pokušali umanjiti dobrovoljnim odricanjima od dodataka na plaću:

Koliko su uvjeti privređivanja u toj RO teški govori i činjenica da su se radni ljudi (...) odrekli regresa za godišnji odmor 1982. godine, kako bi na taj način, s 27 milijuna dinara pomogli svojoj radnoj organizaciji da godinu završi sa što manje gubitaka budući da se s rebalansom plana za tu godinu nisu mogli pokriti.<sup>200</sup>

Privremena rješenja pokušavala su se iznaći u reduciranju financijskih izdataka prema radnicima. U nekim su se slučajevima radnici solidarizirali s problemima u kojima se našlo poduzeće. Mnogi ondašnji RO-ovi takvo su stanje ocijenili kao “izvanredno” i u skladu s tim od zaposlenih putem glasila tražili “sasvim drugačije ponašanje, primjereno toj izvanrednoj situaciji.”<sup>201</sup> U mjesečnom glasilu jednoga građevinskog poduzeća stoji kako se “radi o teškoćama, pa čak i nemogućnosti redovite isplate OD [osobnog dohotka, op. T. R.], odnosno o mogućnosti privremenog raspuštanja dijela radnika, a sve to kao posljedica visokog stupnja nelikvidnosti cijelog RO-a, odnosno velikih gubitaka iskazanih na razini RO-a.”<sup>202</sup>

Jedan je bivši voditelj prodaje u trenutku propadanja jednog metaloprerađivačkog poduzeća u kojem je radio dvanaest godina saznao kako mu deset godina radnog staža nije bilo registrirano. Kada je izgubio posao rekao je kako se osjećao rasterećenim što nije više morao dolaziti na posao i među ljude koji su ga, tumači u vezi s tim manjkom registriranog staža, prevarili: “Da firma sama nije propala, ja bih sam bio otišao.”

Kod nekih je radnika rasterećenje bilo sadržano u tome da su prestali raditi posao koji ionako nisu voljeli obavljati, a za koji su mislili (oslanjajući se

<sup>199</sup> Izvor: *Prigorka – glasilo radnih ljudi RO “Prigorka” IGM Zagreb – Sesvete*, 1984., br. 43, str. 1.

<sup>200</sup> Izvor: *Dubrava – list radnih ljudi i građana općine Dubrava, ZET – Između potreba i mogućnosti*, 1983., II, br. 56, str. 10.

<sup>201</sup> Isti izvor.

<sup>202</sup> Isti izvor.

na uvriježene percepcije ondašnjeg zaposlenja) da ga “imaju za cijeli život”, dakle do starosne mirovine. Kod mnogih je žena rasterećenje bilo sadržano u tome da im je posao bio “nužno zlo” više nego sredstvo emancipacije. Kao što smo već ranije elaborirali, zapošljavanje žena uglavnom je proizlazilo iz ekonomske potrebe obitelji, a bilo je ostvareno u velikoj mjeri na pragmatičnoj, nepotističkoj osnovi – kada bi suprug u poduzeću u kojem je bio zaposlen supruzi pronašao posao. Taj je princip zapošljavanja dijelom bio motiviran pragmatičnim razlogom (posjedovanjem informacije o specifičnim trenutačnim potrebama za radnim kadrom u poduzeću), ali i društvenim normama. Poznavanje supruga žene koja je u poduzeću radila bilo bi osnovom za “zaštitu” žene od udvaranja i “nemoralnih” ponuda kolega i nadređenih. Posebno su ugrožene u tim situacijama bile žene koje su bile rastavljene ili udovice. Brojne su priče bivših radnica o konkretnim degradacijama na niže radno mjesto jer su odbile udvaranje nadređene muške osobe. Ženin, dakle, ugled, kao i ugled obaju supružnika, bio je bitno određen činjenicom da je u poduzeću zaposlen i njezin suprug. Ako bi se žena zaposlila u nekoj drugoj tvornici ili poduzeću, to bi često bilo ostvareno ponovno po ključu poznanstva (prijateljstva, kumstva) pa bi žena, primjerice, bila zaposlena u poduzeću u kojemu joj radi vjenčani kum. Time je, dakle, također “sustav kontrole” nad ženinom “moralnošću” mogao biti zadovoljen. Neugodna iskustva žena s muškim kolegama, prema kazivanjima i muških i ženskih sugovornika, bila su više obrazac nego iznimka (usp. Topolčić 2001; usp. Akerlof i Kranton 2010: 91–92). To je podatak koji žene nerijetko navode kao “loš” aspekt nekadašnjeg vlastitog iskustva zaposlenosti (u onom smislu u kojem o tomu govori, u kontekstu kvalitativne analize suvremenog američkog tržišta rada, autorski dvojac George A. Akerlof i Rachel E. Kranton – “*hostile work environment*”) pa je u tom smislu ostanak bez posla za mnoge žene bio svojevrsno “rasterećenje”.

Čak i kada je postojala svijest o tomu da je, u trenutku ostanaka bez posla, riječ o kršenju zakonom utemeljenih radničkih prava<sup>203</sup> (kao u slučaju kada je žena za trajanja roditeljskog dopusta izgubila posao), iz emske percepcije i zbog danih obiteljskih okolnosti neke žene ističu ondašnju vlastitu afirmativnu predodžbu o svojoj situaciji ostanaka bez posla. O tome da joj je ispočetka ostanak bez posla “išao na ruku” kazuje nam danas već šesnaest godina nezaposlena pedesetogodišnjakinja. Otkaz u tekstilnoj industriji 1995. go-

203 Zakon o radnim odnosima, NN 25/92.



dine za nju je, prisjeća se, značio veću mogućnost raspolaganja “vlastitim” vremenom. Pri tomu uglavnom misli na više vremena za angažman oko njezinih četvero, od kojih tada troje još osnovnoškolske, djece. Prisjeća se kako je s osjećajem velikog rasterećenja i s radošću prihvatila obavijest koju su joj prenijeli kolege da se na posao s roditeljskog dopusta i ne treba vratiti jer će se poduzeće ionako uskoro “raspasti”. Mnoge žene ondašnji ostanak bez posla opisuju upravo kroz kategoriju “oslobođenja”: “Ma, bila sam oslobođena kad sam to doznala.” Taj se izraz odnosi na specifičnost položaja žene “rastrgane” između privatne i radne sfere, a što je određeno perzistentnom rodnom determiniranošću u podjeli rada (Topolčić 2001; Prošić-Dvornić 1991). Sprega poslovnih (puno radno vrijeme, fizička iscrpljenost, zahtjevnost posla) i privatnih (mala djeca, kućanski poslovi, briga o starijima) obveza u znanstvenoj se literaturi i kolokvijalnom diskursu iskazuje metaforom “dvostrukog tereta” (Vaughan 1997: 237; Topolčić 2001: 768; Thelen 2006: 5; Rubić i Leutloff-Grandits 2015). “Teret” je odjednom popustio kada je žena “oslobođena” jedne od dviju sfera – one radne. Za razliku od muškaraca, žene nisu bile opterećene tradicionalnim očekivanjima sazdanim oko modela “hranitelja” obitelji<sup>204</sup> (Topolčić 2001, 2008; Leutloff-Grandits i Rubić 2010; Galić i Nikodem 2010; usp. Akerlof i Kranton 2010) pa su vlastiti nagli izlazak s tržišta rada doživljavale uglavnom afirmativno, kao osjećaj dobitka na privatnom planu: “Ostala sam doma sa svojom djecom, napokon!” Ne samo da je to bio društveno nekompromitirajući položaj žene (kod muškaraca ne nailazimo na takve iskaze i pozitivna vrednovanja “ostanka kod kuće”), već je označio i dominantnu repatrijarhalizaciju društvenih odnosa. Ostanak bez posla stvorio je privid konačnog “obračuna” s “dvostrukim teretom” (usp. Leutar 2004). S tim je osjećajem i uvjerenjem tada korelirala i aktualna repatrijarhalna politička ideologija ondašnjih političkih elita. Na administrativno-pravnom planu razmišljalo se o donošenju institucije “majke odgajateljice”, što je bila jedna od predloženih točaka u okviru Nacionalnog programa demografskog razvitka i promjena Zakona o radu u prvoj polovici devedesetih godina, koju je bila predložila ondašnja vodeća politička stranka, Hrvatska demokratska zajednica (HDZ).<sup>205</sup> Ostanak žene kod kuće s četvero

204 Paradoks je da, unatoč tomu što kod nas, posebice nakon Drugog svjetskog rata, ekonomska osnova moderne nuklearne obitelji počiva na dvije plaće (i muškarčevoj i ženinom), perzistentnost općedruštvene neosjetljivosti za ženinom aktivno sudjelovanje na tržištu rada, kao i nedostatak adekvatnog vrednovanja žene kao radnice i “hraniteljice”, još uvijek počiva na predodžbi o muškarcu kao “hranitelju” (usp. Topolčić 2001: 768).

205 Izvor: <http://dira.forums-free.com/majka-odgajateljica-marioneta-visoke-politike-t926.html> (pristup: 21. 3. 2011.).

i više djece tim se zakonom trebao institucionalizirati i formalizirati, tj. regulirati kao zaposlenje. Ta je mjera, u konačnici, ostala na razini prijedloga, premda je zakon službeno donesen (Članak 63., NN 38/1995), a razlog za odustajanje od njegove provedbe bila je financijska neodrživost. Međutim, već naznake mogućeg donošenja tog zakona te javnosti poznate medijske polemike odrazile su se, posebice među ženama, na percepciju vlastitih obiteljskih i prilika na ondašnjem poljuljanom tržištu rada kao i na pojedinačne projekcije budućnosti. Kazivanja dviju žena rođenih pedesetih godina, a koje su početkom devedesetih izgubile posao, potvrđuju ondašnja očekivanja da se taj zakon uvede. Jedna od njih je tih godina imala troje maloljetne djece, a druga je izgubila posao kao trudnica s troje maloljetne djece:

Baš sam se nadala da će to uvesti i da će mi se problem što sam doma i što sad nemam nikakva primanja na taj način riješiti. Ali nije nikad taj zakon zaživio.

Pričali su puno o tome, a na kraju ništa. Ja još uvijek mislim da to ne bi bilo loše. Da ti, na kraju krajeva, neko i plati to što po kući radiš.

Dvije do tri godine nakon gubitka posla te dvije žene, prisjećaju se, nisu razmišljale o traženju novog posla jer su se oslanjale na donošenje Zakona o statusu majke odgajateljice. Dominantna politička repatrijarhalna ideologija, tada intenzivno medijski prezentirana i posredovana, bila je tadašnji dominantan okvir njihovih razmišljanja i valorizacija. U okviru njihovih obiteljskih prilika taj se status činio najpragmatičnijim "izlazom" iz nezaposlenosti. Nedavno provedenim etnološkim istraživanjem obiteljskih i društvenih odnosa u urbanoj i ruralnoj sredini u Hrvatskoj (u naselju Travno u Novom Zagrebu i selima u okolici Bjelovara) potvrđena je kolektivna predodžba o tome da dijete do tri godine treba "obiteljsko okruženje", a institucionalna se skrb (jaslice) poima kao "nužno zlo" za dijete, štoviše, i među samim dje-latnicima tih institucija<sup>206</sup> (Leutloff-Grandits, Birt i Rubić 2010: 137–138; usp. Thelen i Baerwolf 2010: 227). To je bio i jedan od čestih argumenata dviju žena u pogledu ondašnje iznenadne mogućnosti ostanka kod kuće s najmlađim djetetom predškolske dobi. Njihovi se stavovi ne trebaju poimati isključivo kao izravan odraz ondašnje politički proklamirane ideologije, koja

206 Iz narativnih intervjua sa stanovnicima i s profesionalnim odgajateljicama, dje-latnicama dječjih vrtića, provedenih 2005. godine u Zagrebu i Bjelovaru. Intervjue su vodile Danijela Birt, Carolin Leutloff-Grandits i Tihana Rubić (*Forms for Fieldnotes*, interni radni materijal projekta KASS).

je u velikoj mjeri bila repatrijarhalizacija obiteljskih odnosa. Devedesete su godine ujedno i razdoblje intenzivnih modernizacijskih promjena i sveopće marketizacije (Čolić 2008: 951), pri čemu i rodno determinirane prakse prolaze svojevrsna iskušnja pa i transformaciju. Ne bih rekla suštinsku, ali ipak – transformaciju. O tome slikovito govore sjećanja tih žena na njihovo uživanje u ostanku kod kuće s djecom te upoznavanje s predmetima i “novotarijama” ondašnje potrošačke kulture, koje asocijativno vežu uz razdoblje ostanka bez posla i koje interpretiraju kao “oslobađajuće”. Proizvodi poput “Nescaffea” i pelena “Pampers”, inozemnih proizvoda masovne dnevne potrošnje koji odjednom postaju dostupni i na domaćem tržištu, golemom su privlačnom snagom inicirali nove potrošačke prakse tih dviju žena, postavši istodobno dnevnim potrošačkim artiklima i pokretačima novih društvenih interakcija i korištenja slobodnog vremena. Kao takvi postali su sinonim “modernog”, “zapadnog” majčinstva kao svojevrsnog “oslobađajućeg” modela.

Sjećam se, 1994. mi se sin rodio. Ja sam tada bila “otkrila” te Pampersice. “Izvukla” sam se s njima iz onih platnenih pelena! Kupaona je ranije vječito bila zatrpana zmazanim pelenama, neopeglanim hrpama veša, jer nije se ni stizalo to, uz posao. Pa koliko sam puta ja znala do dugo u noć, tek kad bi djeca pozaspala peglati tog veša. A sutra radiš. A onda kad su se pojavile Pampersice, one su bile užasno tada skupe. Ali ipak sam ih kupovala jer sam se s njima preporučila! Uživala sam u tim pelenama tada jer nisi ništa moro prat. I, sjećam se – Nescaffe s prijateljicom, susjedom jednom mojom. Svaki dan bi se mi vidjele kod mene doma “na nesici” ili “nes-kavici”, kak smo ju zvale, i to mi je bilo jedno predivno razdoblje. Starija djeca u školi, mi s tim malima kod kuće, baš smo uživale. Par godina. A onda je i muž ostao bez posla, onda smo počeli osjećati sve više da to neće ići na dobro. I tako je, u biti, do danas. Mi se i razveli u međuvremenu. Ali, srećom, djeca su ova starija već odrasla pa i ona rade, da ne moramo njih... Pa je lakše. Srećom, imaju nekakav posao...

Iako je socijalizam na različite načine “vodio borbu” s problemom nezaposlenosti (usp. Woodward 1995), ona je, prema mišljenju većine mojih sugovornika, tada bila zanemarivih razmjera u odnosu na nezaposlenost od početka tranzicije. Ta se poimanja poklapaju s pojašnjenjima politologa i sociologa Lasla Sekelja, koji je 1990. objavio vrlo opsežnu i temeljitu studiju socijalnih, političkih i ekonomskih prilika u bivšoj Jugoslaviji do trenutka njezina formalnoga raspadanja. “Najvažnija činjenica bio je kontinuirani rast životnog

standarda svih slojeva stanovništva” što je, prema Sekelju, davalo i “legitimnost režimu”<sup>207</sup> (Sekelj 1990: 14).

Različita iskustva prvobitne nezaposlenosti u inicijalnoj fazi tranzicije i postsocijalizma slijede jednak obrazac – nisu percipirana kao nevolja nametnuta “odozgo”. Pojedinačne priče o iskustvima propadanja poduzeća devedesetih godina odražavaju katkad čak i optimizam ili barem čvrstu vjeru u privremenost situacije nezaposlenosti: “Nitko nije vjerovao da se kroz neko vrijeme više neće vratiti na posao.”

Treba reći da se ondašnje afirmativne percepcije ostanka bez posla nisu oblikovale u odnosu na iskustva nezaposlenosti i dugotrajne nestabilnosti tranzicijskog tržišta rada. Ta su se iskustva dogodila kasnije. Percepcije su se tada formirale izravno u odnosu na već proživljeno iskustvo (ili ideologiju), neposredno proizašlo iz (relativno) lakog i “trajnog” zapošljavanja u socijalizmu, uvjerenja u “sigurnost” zaposlenja, kao i ondašnjih aktualnih ratnih okolnosti koje su se odvijale simultano s brojnim otpuštanjima te činile bitan kontekst masovnih otpuštanja u Hrvatskoj devedesetih godina. Posebno su iskustva ratnih prilika drastično pomaknula tadašnje percepcije ostanka bez posla. Pomaknula su, općenito, i mjerila “nevolje” i “stradanja”, trivijalizirajući i “amortizirajući” predodžbu o (vlastitoj) nevolji nezaposlenosti: “Dok su drugi gubili živote, nitko nije niti razmišljao o tome da je to zapravo bilo strašno što smo ostajali bez posla.”

Osim toga, prema kazivanjima nekadašnjih radnika, razvidno je kako poduzeća nisu propadala “preko noći”, kako se to, s druge strane, u kazivanjima eksplicira. U tom smislu može se razlučiti retorika od “stvarne” kronologije događaja. Stupnjevito propadanje poduzeća naj slikovitije je izražena kroz kazivanja poput: “Nije bilo regresa više i tu se vidjelo da nešto ne štima, ali nitko baš nije nešto drugo mogao uočiti dok nije stvarno, ono, došlo do kraja.” O stupnjevitosti nam svjedoče i dva primjera koja donosim u nastavku. Prvi ističe vrlo slikovitu metaforu propadanja poduzeća u vidu “broda koji je lagano tonuo”, a drugi se odnosi na kazivanja i opis opće “atmosfera” u naselju devedesetih godina.

Metaforom “broda koji tone” opisao je propadanje građevinskog poduzeća u kojemu je radio do 1992. godine jedan njegov bivši radnik, građevinski

---

207 Sekelj tvrdnju o povećanju životnog standarda stanovništva potvrđuje i postojanjem stalne tendencije “da lični dohoci raste brže od rasta produktivnosti” kao perzistentnu karakteristiku jugoslavenske ekonomije (Sekelj 1990: 14).

tehničar, do danas nezaposlen. U socijalizmu vrlo prosperitetno poduzeće, u kojem je radio dvanaest godina, sredinom devedesetih proglasilo je stečaj. No propadanje se, prisjeća se, počelo nazirati već osamdesetih godina. Strepnja je među radnicima isprva bila prisutna u neformalnim okvirima, “kuloarskim” pričama, da bi se o naznakama krize počelo otvorenije govoriti i na radničkim sastancima. Taj se čovjek sjeća specifične situacije koja je potaknula mnoge na sumnju u propadanje poduzeća. Krajem osamdesetih godina tajnica je iznenadno pronašla posao u drugom poduzeću za istu plaću. “Tajnice sve znaju”, bila je najčešća poopćena interpretacija tajničina odlaska. Uskoro se među radnicima počelo uočavati i saznavati da visokoobrazovani kadar, npr. arhitekti, intenzivno traži drugi posao te da i oni “vjerojatno nešto znaju”. Ubrzo je nastupilo jednogodišnje razdoblje tijekom kojega najbrojniji radni kadar poduzeća, radnici sa srednjom stručnom spremom i zvanjem građevinskog tehničara, uz uvjeravanja uprave poduzeća kako je to privremena situacija, nije primao plaću. Rad bez plaće i sve izvjesniji “kraj” istodobno su ipak bili popraćeni nadom u oporavak poduzeća, koja je među radnicima opstajala još čitavih godinu dana. Raskid s poduzećem davanjem otkaza nitko od radnika nije sam inicirao, očekujući, s jedne strane, oporavak poduzeća, ali i pravo na privremenu novčanu naknadu u slučaju da “završe na burzi” jer na HZZ-u se to pravo može ostvariti samo ako poslodavac proglasi stečaj.

Nagovještaj ratnih zbivanja utjecao je i na poimanje situacije ostanka bez posla kao one u kojoj “nije meni tada bilo najteže”. Osim toga, nakon što godinu dana nije primio plaću, a bio je obvezan svaki dan dolaziti na posao, spomenuti se radnik dosjetio da svojoj liječnici otvoreno iznese situaciju u poduzeću te, pobudivši kod nje osjećaj empatije da “kao majmun’ ne bi morao više svaki dan odlaziti na posao”, dobije bolovanje. Tijekom njegova višemjesečnog fingiranog bolovanja, koje je naposljetku dobio, poduzeće je proglasilo stečaj i potpuno obustavilo rad. Tek šest godina kasnije završen je stečajni postupak koji je radnicima, prema duljini pojedinačnog radnog staža i hijerarhiji radnoga mjesta, omogućio financijsku odštetu od prodane imovine poduzeća. Radnik je tada bio zadovoljan što je u trenutku nezaposlenosti, kada je prošlo već više godina otkako mu je pri Zavodu za zapošljavanje isteklo pravo na mjesečnu novčanu naknadu, primio veću novčanu sumu u iznosu svoje nekadašnje dvogodišnje plaće. Tim je novcem opremio stan novim tehničkim uređajima, sinu platio naturalno putovanje i podmirio sva zaostala dugovanja od privatnih posudbi i na računima. Tada mu se to činilo

kao “nov početak, a priča o poduzeću bila je time napokon završena, tekuće stvari i troškovi su se time ‘pokrili’ i to je bilo dobro”. Taj je bivši radnik, danas u dobi od pedeset osam godina, trajno nezaposlen. Svih je proteklih godina prijavljen na HZZ u Zagrebu, a već trinaest godina nije mu ponuđen nijedan posao.

U prilog stupnjevitosti propadanja mnogih poduzeća govori i kazivanje jednog šezdesetpetogodišnjeg sugovornika, stanovnika naselja, koji je devedesetih godina otišao u prijevremenu mirovinu nakon što je poduzeće u kojemu je postao “tehnološki višak”, nakon dvadeset četiri godine poslovanja, zatvoreno.

S obzirom na to da se i danas često može čuti da naselju epitet “radničko” pridaju i njegovi stanovnici kao i oni koji u njemu ne stanuju, postavila sam sugovornicima sljedeća pitanja: S obzirom na to da je “radničko” naselje, kakva je bila atmosfera u naselju devedesetih godina kada su razna poduzeća, i industrija općenito, počeli biti u krizi, kada su se zatvarali mnogi industrijski pogoni? Je li se u naselju osjetila ta atmosfera “propadanja”? Je li po bilo čemu bilo razvidno da je tada u naselju odjednom puno nezaposlenih?

Odgovori su bili uniformni. Devedesetih su godina od rastuće nezaposlenosti bili izraženiji novonastali problemi poput masovnih doseljavanja izbjeglih i prognanih. To je doseljavanje stvorilo velike pritiske na ondašnje infrastrukturne kapacitete naselja (dječji vrtić, osnovnu školu), ali i na sama kućanstava u kojima su izbjegli i prognani bili smješteni. Ti su “pritisci” uniformno valorizirani kao “teži” od istodobnog ostanka bez formalnog zaposlenja: “Nije to toliko, svako je nastavio nešto raditi. Taj ‘fuš’ svoj.”

Također, poduzeća su propadala sukcesivno. Neka su i do početka nultih godina poslovala pa se devedesetih među mnogim stanovnicima naselja redovito javljao osjećaj olakšanja što njihovo poduzeće još uvijek posluje, za razliku od drugih koja u međuvremenu obustavljaju rad. To je više pridonosilo društvenoj heterogenosti nego solidarizaciji te u tom smislu mnogi sugovornici potvrđuju kako se ne može govoriti o nekoj “općoj” atmosferi propadanja poduzeća i ukupnom, kumuliranom dojmu o povećanom broju nezaposlenih u samom naselju. Nezaposlenost je tih godina, osim toga, postajala problem koji je bitno nadilazio okvire tog jednog “radničkog” naselja. Bila je sveprisutna na nacionalnoj razini i, uostalom, problem svih postsocijalističkih zemalja (Cazes i Nesporova 2003: VI). Osim toga, bez po-

sla nisu ostajali samo stanovnici istraživanog naselja, nego i mnogih drugih (pri)gradskih naselja kao i mjesta u široj okolici Zagreba.

Ne, ne, nije se to. Ma i nisu [poduzeća] sva odjedanput propala. To su neka još godinama radila nakon što su neka propala. Nije to odjedanput sve bilo. I onda još nešto, sretan si da to nije tvoje poduzeće koje je propalo. A i ljudi su se tada bavili svojom familijom, Vi zaboravljate da su to bile i ratne godine. Evo, tamo ih je, u onoj kući pored, bilo dvadeset u jednoj kući. Ajde Vi si to sad zamislite. Ljudi su svoju familiju izdržavali koja je pobjegla otuda di se ratovalo i gladna i bosa.

Stupnjevitost propadanja poduzeća razvidna je iz svih kazivanja. Bivši radnici više govore o nekoj “atmosfera”, o “naznakama”, o “osjećaju”, nego što su u mogućnosti jasno odrediti kako se i u kojim konkretnim aspektima sve počelo “urušavati”.

Ma, sad kad razmišljam, ovako unazad. ‘89. se već osjećalo nešto. Stalno je ispadalo, kad je trebao biti sastanak neki, kažu – “nema slobodne prostorije” za sastanak pa ga neće niti biti. To je bio znak da se nešto “kuha”. Svatko se bojao, ali nismo ništa znali točno. Ostao sam u poduzeću do kraja. Bez ijednog dana bolovanja. Nikad na bolovanje nisam išao. Ma čim je počelo, kolege – viša stručna sprema – prvi su se nekako “snašli”, otišli su, mislim. Mi ostali – dobivali nešto pa ništa pa malo bonovi neki pa malo isplata plaće u nekim kuvertama, a ne više preko računa. I onda na kraju – mjesecima – bez plaće. Ne znam Vam ja to sebi niti danas točno sve objasniti ...

Konačno, trivijalizaciji nevolje ostanka bez posla i propadanja poduzeća znatno su pridonijele i različite manje, jednokratne materijalne “satisfakcije” koje su, u danim okolnostima propadanja poduzeća, uglavnom bile percipirane kao svojevrсна nepisana “naknada” za ostanak bez posla, kao mehanizam zadovoljenja kakve-takve “pravde”.

Žena koja je tada imala nezaposlenog supruga i dvoje školske djece govori upravo, u odnosu na vlastitu obiteljsku situaciju, o tom osjećaju zadovoljstva ishodom događaja u njezinu poduzeću. Radnici su si, prisjeća se, dogovorno bili podijelili robu iz skladišta koja je ostala neprodana i nosili je kući. Slično govori i jedan bivši radnik u tvornici cementa koji je odnosio građevinski materijal kojim je uredio fasadu svoje kuće. Dotad to nije bilo ni financijski



ni vremenski moguće. Naposljetku, u jednom poduzeću za usluge uvoza i izvoza tekstila uprava je pred sam kraj radnicama bila ponudila da iz ureda uzmu što god žele jer je te prostorije već idućeg dana trebala zauzeti jedna privatna banka:

Kad je firma propala, kad su nam rekli da je s nama radnicima “gotovo”, sjećam se, bili su nam rekli i kako si možemo uzeti što želimo iz naših ureda. Uzela sam biljku, stolice, stolove, vitrine... Ono što se moglo na rukama ponijeti, odnosno, za što sam u jednom danu s mužem mogla organizirati kombi prijevoz. On je radio kao prijevoznik i trebalo ga je samo sačekati da preveze nešto za firmu i onda “pokupi” sve te stvari i vozi kući. I kad su te stvari došle doma, sjećam se kako su djeca bila vesela. Mali je dobio uredski stolac na kotače, a u dnevnu sobu smo stavili staklene vitrine iz mog ureda i to je baš bilo lijepo. Ne, nije to tad bila neka atmosfera tog, kao – propadanja, kako vi kažete...

Ta iskustva, sagledana na pojedinačnoj i obiteljskoj razini, svjedoče o slojevitosti osjećaja i predodžbi nastalih gubitkom zaposlenja devedesetih godina. Iskustva nezaposlenosti u sebi su sadržavala prije svega prepletanje različitih emocija, racionalizacija i strategija u novim radnim i životnim okolnostima. Kod nekih se gubitak zaposlenja poimao vrlo afirmativno (osobito kod žena rastrganih između poslovnih i obiteljskih obveza), a kod nekih je, pak, malim, trenutačnim “dobitcima” (poput namještaja, sirovine, otpremnine, prijevremenog umirovljenja, ratnih okolnosti) učinjena svojevrsna “amortizacija” nevolje nezaposlenosti. Dakako da se ta kazivanja mogu protumačiti i kao (ne)svjesna racionalizacija i poimanje situacije kroz prizmu njezinih “prednosti”. To je, u tom smislu, strategija nošenja sa situacijom na koju, u njezinim osnovnim okvirima, pojedinci nisu mogli sami utjecati.

## *OTVORITI SVOJU FIRMU*

Dio radnika koji su devedesetih ostali bez posla u poduzećima u dotadašnjem društvenom vlasništvu vrlo se brzo “snašao”. Alternativu su, naime, pronašli u obrtu i malom poduzetništvu, odnosno u osnivanju nekog oblika trgovačkog društva i samozapošljavanju (usp. Škovierová 2009: 223). Taj segment, nakon pedeset godina centralnoplanski ustrojene ekonomije, u



postsocijalističkim zemljama upravo devedesetih godina doživljava uzlet<sup>208</sup> (Cazes i Nesporova 2003: 39), što se nadovezuje na novu “tendenciju prema fleksibilnijim oblicima zapošljavanja” (ibid.: VI), uočenu u svim postsocijalističkim zemljama devedesetih godina. Udio samozapošljavanja u ukupnoj tranzicijskoj ekonomiji u Hrvatskoj razlikuje se ipak od početka do kraja devedesetih: ranih su devedesetih samozaposleni činili oko 20% ukupne radne snage, a od 2000. godine taj se broj počeo smanjivati (ibid.: 40). Osnivanje poduzeća i obrta bilo je zakonski ostvarivo od 1993. godine, otkada su na snagu stupila dva ondašnja zakona: *Zakon o obrtu* (NN 77/1993) i *Zakon o trgovačkim društvima* (NN 111/93). Obrtni registar (za obrte) i Sudski registar (za trgovačka društva) vodili su Ured Grada Zagreba (za obrt) i sud nadležan po mjestu sjedišta osnivača (za trgovačka društva). No “otvoriti svoju firmu”, “imati firmu”, “imati svoj obrt” značilo je devedesetih godina puno više od pravne registracije. Prema kazivanjima onih koji su tvrtku ili obrt otvorili, značilo je simbolički raskrstiti s planskom ekonomijom bivšeg sustava i sa sustavom samim. Osim toga, percipiralo se (i iz emske i etsk perspektive) kao radni i životni “uspjeh” pojedinca, “nov početak”. Mnogi su s velikim entuzijazmom osnivali vlastita privatna poduzeća i obrte (kretali u tzv. malo poduzetništvo), nazvavši ih vlastitim nadimkom, dopadljivim imenima – zvučnim složenicama nastalima nizanjem početnih slova imena svoje djece ili početnim slovima osobnih imena članova uže (nuklearne) obitelji.

Tako dio otpuštenih radnika, nakon propasti velikih poduzeća u društvenom vlasništvu, otvorivši privatnu tvrtku ili obrt odjednom postaje vlasnicima i rukovodiocima vlastitog malog poduzeća ili obrta,<sup>209</sup> što ih je, barem u simboličkom smislu, znatno uzdignulo na ljestvici društvenih vrijednosti. Međutim, kako su ih mnogi osnivali na dobronamjernu susjedsku i/ili prijateljsku usmenu preporuku kao sigurnosnu mjeru i “izlaz” iz neke potencijalne nepovoljne ekonomske situacije u budućnosti, mnogima su nedostajali konkretnije planiranje poslovanja i poslovna strategija: “Razmišljala sam, ništa me ne košta da osnujem pa nek se nađe. S vremenom ću već smisliti što bih mogla raditi.” Da se i nakon devedesetih participacija u poduzetništvu

208 Hrvatska u tom pogledu nije izuzetak. I u drugim je tranzicijskim zemljama “udio malih i mikro-poduzeća kao i samozaposlenih osoba u ukupnoj zaposlenosti naglo porastao tijekom gospodarske tranzicije” (Cazes i Nesporova 2003: 54).

209 Premda je u 2009. godini sektor malog poduzetništva imao najveći udio u broju zaposlenih u Hrvatskoj (Bistričić, Agatić i Trošić 2010: 56), “razvoj malog poduzetništva u Republici Hrvatskoj bio je neko vrijeme ograničen ratnim zbivanjima, procesom privatizacije i velikim administrativnim preprekama” (ibid.: 56–57).

interpretirala više kao “socijalna” nego poslovna mjera, potvrđuje nam i naslov jednog novinskog priloga objavljenog 2011. godine: “U poduzetnike idu nezaposleni koji nisu imali drugi izbor”.<sup>210</sup> Taj je članak komentar rezultata međunarodnog statističkog mjerenja udjela malog poduzetništva po pojedinačnim zemljama.<sup>211</sup> U Hrvatskoj se od devedesetih godina bilježi porast, a potom pad participacije u sektoru samozapošljavanja i malog poduzetništva. Spominju se i neke specifične značajke hrvatskog poduzetništva u odnosu na stanje u Europskoj uniji: prema dobnoj i obrazovnoj strukturi to su većinom srednje obrazovani i stariji poduzetnici, za razliku od prosjeka na europskoj razini, na kojoj je to mlađi i visokoobrazovani kadar, što je, donosi se u zaključku istraživanja, indikator trenda osnivanja privatnih poduzeća u Hrvatskoj prije kao socijalne, nego poslovne strategije.<sup>212</sup>

Međutim, posjedovanje vlastite firme za mnoge je, u međuvremenu, postalo izvor straha i strepnje. S godinama su kazivači registriranu tvrtku ili obrt počeli poimati prvenstveno kao financijski teret, “robovanje” poreznim davanjima i sl. (usp. Grdović Gnip i Tomić 2010: 26). Mnogi su upravo iz tog razloga odlučili poslovanje nastaviti u “sivoj zoni”, na primjer kroz neregistriranu djelatnost.<sup>213</sup> Također, statistički pokazatelji na makroplanu, nacionalnom planu, pokazuju zanemariv udio kojim sektor malog poduzetništva devedesetih godina akumulira otpuštene iz državnih poduzeća,<sup>214</sup> u smislu da je dinamika otpuštanja radnika znatno premašila broj novoregistriranih privatnih poduzeća. To je, uostalom, karakteristika i drugih tranzicijskih zemalja: “udio samozapošljavanja u ukupnoj zaposlenosti nije prešao jednu trećinu u tranzicijskim zemljama” (Cazes i Nesporova 2003: 40).

---

210 Izvor: <http://www.poslovnih.hr/vijesti/u-poduzetnike-idu-nezaposleni-koji-nisu-imali-drugi-izbor-13218.aspx> (pristup: 2. 3. 2011.).

211 Istraživanje je Global Entrepreneurship Monitor provodio radi godišnje procjene poduzetničke aktivnosti na nacionalnoj razini. Od 2002. godine u programu sudjeluje i Hrvatska. Izvor: <http://www.gemhrvatska.org/novosti.html> (pristup: 20. 4. 2011.).

212 Izvor: <http://www.poslovnih.hr/vijesti/u-poduzetnike-idu-nezaposleni-koji-nisu-imali-drugi-izbor-13218.aspx> (pristup: 2. 10. 2011.).

213 Hromadžić zapaža tu promjenu u odnosu prema privatnim, fleksibilnim i sl. oblicima rada na novouspostavljenom, neoliberalnom postsocijalističkom tržištu od početka tranzicije do danas: “dok su prekamni oblici rada u svojim počecima prividno pokazivali snažne emancipacijske potencijale, izražene u većoj radnoj mobilnosti, fleksibilnosti i osobnoj kontroli nad različitim radnim modelima, navodno stimulirajući time radnu motivaciju i kreativnost, danas je postalo jasno da je prekarost ekonomski, socijalno i politički eksploatiran model rada” (Hromadžić 2008: 39).

214 Izvor: <http://www.tszg.hr/cro/TSZG/O-Sudu/Statistika> (pristup: 1. 10. 2010.). Izvješća s popisom novootvorenih društava te popisom otvorenih stečajeva dostavljaju se mjesečno Hrvatskom zavodu za zapošljavanje, Područna služba Zagreb. Broj je zanemariv u odnosu na stalan rast formalne nezaposlenosti tijekom devedesetih godina.

Narativni izvori, osim toga, govore u prilog tomu da radnici nakon otpuštanja uglavnom nisu razmišljali o pokretanju vlastitog posla ili, ako su to i činili, mahom nisu imali jasnu viziju kako započeti samostalan, privatni posao. Tijekom istraživanja susrela sam se s nekoliko žena koje su danas (kako kaže jedna od njih – “na papiru”) vlasnice firmi. Neki koji su početkom devedesetih otvarali svoju firmu imali su i u socijalizmu iskustvo privatnog posla (bilo u sferi formalne ili neformalne ekonomije)<sup>215</sup> kao obrtnici, prijevoznici ili ugostitelji.<sup>216</sup> No te žene nisu imale prethodno iskustvo vođenja vlastitog posla, nego su radile kao radnice u prodaji ili u proizvodnji. Devedesetih su godina, kao preventivnu mjeru, čak i prije nego što su ostale bez posla u državnom poduzeću, u “trendu” osnivanja firmi i one osnovale svoje. S firmom, koja zapravo nikad nije radila, danas ne znaju što će: prodati je ili zadržati *status quo*. S druge strane, ne znaju kakav je njezin pravni status, je li ona nekim automatizmom u međuvremenu zbog dugotrajne neaktivnosti zatvorena. Firma je jednoj ženi, tako, postala mentalno opterećenje “o kojemu ne voli ni misliti”. Druga se nada kako je njezina firma možda još uvijek pravno važeća te je vidi kao potencijalni kapital koji bi se u budućnosti mogao prodati. Odbijanje razmišljanja o takvom “poduzetništvu na papiru” uglavnom proizlazi iz strepnje da dugogodišnje mirovanje nekoć registrirane firme nije, u međuvremenu, uzrokovalo neke porezne ili druge troškove “za koje bolje da se i ne pita, da se ne čačka”. Na tu se strepnju u razgovorima najčešće nadovezuje osjećaj vlastite neupućenosti u aktualne zakonske propise i “pravila igre”. “Ispali iz igre” ili “pregazilo nas vrijeme” česte su metafore kojima nezaposleni stariji od pedeset godina danas opisuju vlastito nesnalaženje u novim sustavima radnih i društvenih vrijednosti te gubitak vlastite radne i društvene uloge te opće informiranosti, nastale višekratnim restrukturiranjem političkih, pravnih i ekonomskih sustava te vlastitim višegodišnjim izbjivanjem s formalnog tržišta rada, koje “te”, kako objašnjava jedna od sugovornica, “ipak tjera da budeš u toku”.

215 Oni bi u postsocijalizmu odgovarali sloju sitne buržoazije o kojemu govori sociolog Zoran Malenica i koji razlikuje od sloja “tajkuna” koji “potječu iz različitih socijalnih miljea” i koji su se “prije 1990. godine bavili različitim poslovima, a najmanje poduzetništvom i gospodarstvom” (Malenica 2007: 133).

216 “Privatna inicijativa u turizmu i ugostiteljstvu (...) je u nekoj mjeri bila dopuštena 70-ih i 80-ih godina” (Malenica 2007: 133). Na to će nas podsjetiti svima poznate slastičarnice i kafići. O slastičarnicama i sličnim ugostiteljskim objektima (zdravljacima) čiji su vlasnici albanskog podrijetla nedostaju radovi, a riječ je o ugostiteljskim objektima koji i danas postoje diljem Hrvatske i cijele jadranske obale, a potječu upravo iz razdoblja socijalizma.

U trenutku propadanja poduzeća u kojemu je radila osamnaest godina 1991. godine jedna je žena osnovala vlastito privatno poduzeće, tvrtku, firmu. Predstavnik sindikata radnika trgovine u državnom poduzeću u kojemu je radila bio je inicijator za formalno osnivanje njezina privatnog poduzeća. Kako je nakon skorašnje propasti državnog poduzeća postao javni bilježnik, tu je ženu bio savjetovao da otvori privatnu firmu, što je tada bio rastući trend, kako bi joj se “odužio” zbog prethodnog propusta koji je učinio u pravnom postupku, zastupajući je kao branitelj, predstavnik sindikata poduzeća u kojemu je, prema ondašnjem *Zakonu o radnim odnosima* (NN 19/1990),<sup>217</sup> primila tzv. “rješenje o čekanju”, i to za vrijeme roditeljskog dopusta. Sjeća se kako su tada svi u poduzeću primili isti dokument (dopis) u kojemu je pisalo kako su “podijeljena čekanja”, s obrazloženjem “kako je počeo rat u Hrvatskoj”. Tim se dokumentom, pojašnjava u nastavku, nije uzeo u obzir dio Zakona prema kojemu se radnica tada ubrajala u skupinu koja je trebala imati prednost pri ostanku na radnom mjestu.

Kada sam u sedmom mjesecu 1991. godine dobila rješenje o čekanju bilo je jasno da više ne moram dolaziti na posao, jer tako je i pisalo. No ja to rješenje nisam smjela dobiti jer mi je najmlađe dijete tad bilo mlade od sedam godina. Po savjetu našeg predstavnika sindikata tužila sam firmu u kojoj sam radila. On me je i zastupao. No on nije bio došao na ročište u zakazanom terminu, nego je zakasnio. Danas se pitam jel to bilo namjerno, tada na to nisam, naivna, tako gledala. I on, da bi mi se “odužio”, rekao je da će mi otvoriti firmu. Ja sam ga pitala: “A što će mi firma?” A on je rekao da ju uvijek mogu prodati.<sup>218</sup> Me-

217 To je “zakon nasljednik” *Zakona o radnim odnosima radnika u udruženom radu* SR Hrvatske (NN 11/78, 32/82, 49/85, 27/87 i 27/88). i *Zakona o radnim odnosima radnika zaposlenih kod radnih ljudi koji samostalno obavljaju djelatnost osobnim radom sredstvima u vlasništvu građana te kod građanskih pravnih i fizičkih osoba* SR Hrvatske (NN 20/77, 25/79 i 10/83). Članom 110 tog zakona iskazuje se kako na dan njegova stupanja na snagu prestaju važiti ta dva zakona. *Prava, obaveze i odgovornosti iz radnog odnosa* naslov je jedne cjeline Zakona u kojoj se Članom 20 definiraju prava, obaveze i odgovornosti poslodavca i radnika u slučajevima kada “zbog tehnoloških, organizacijskih i drugih unapređenja kojima se pridonosi povećanju proizvodnosti i uvećava uspjeh organizacije odnosno poslodavca prestane potreba za radom radnika”. Prema tom členu *Zakona o radnim odnosima* (NN 19/90), određeno je da “kada prestane potreba za radom određenog broja radnika, a dio radnika iste stručne spreme određene vrste zanimanja, znanja i sposobnosti može se zadržati na radu, organizacija odnosno poslodavac dužna je dati prednost u zaposlenju” određenim skupinama radnika, a između ostalih, i radnici za vrijeme trudnoće. U istom dijelu navedene su kategorije radnika kojima je “poslodavac dužan (sic!) (...) dati prednost u zaposlenju”. Između pet spomenutih kategorija nalazi se i ona “radnici za vrijeme trudnoće i s djetetom do dvije godine” te “samohranom roditelju odnosno usvojitelju s djetetom do sedam godina”.

218 “Prodati firmu” znači dobiti “natrag” određenu novčanu tržišnu protivvrijednost *temeljnoga kapitala* koji je bio uloženi u otvaranje poduzeća (oko 20 000 kuna), s dodatkom iznosa troškova knjigovodstvenih usluga pri otvaranju poduzeća (oko 5 000 kuna) te “sitnijih” troškova poput registracije poduzeća pri Trgovačkom

đutim, meni je bilo žao prodati firmu koju sam bila nazvala [složenica od prvih početnih slova imena djece] pa sam počela razmišljati kako ću možda jednog dana nešto s njom i raditi. Ali u međuvremenu je to onda, zbog neaktivnosti, bilo ugašeno, i tako je to propalo.

Status tzv. radnika “na čekanju” objašnjen je u jednom tekstu iz časopisa za pravnu teoriju i praksu (*Zakornost*), na osnovi ondašnjih odredbi *Zakona o radnim odnosima radnika u udruženom radu* (ZRORUR). Pravnik Zvonimir Bošković 1990. godine o tome piše: “u praksi se pojavljuje sve više primjera, a i sudovi su počeli tolerirati tzv. status radnika ‘na čekanju’” (Bošković 1990: 919). Tim je statusom, među ostalim, bilo uređeno i “pravo radnika na novčanu naknadu osobnog dohotka za vrijeme prekida rada do kojega je došlo bez njegove krivnje” (ibid.). Bošković u nastavku govori kako “praksa potvrđuje da postoje različiti pristupi u rješavanju naknade koju primaju radnici ‘na čekanju’ što, u pravilu, ovisi o materijalnim mogućnostima pojedinih poduzeća” (ibid.). Moja sugovornica koja je bila jedna od radnica koja je primila “rješenje o čekanju” primjer je bivše radnice kojoj do danas nije isplaćena nikakva naknada osobnog dohotka.

Povežemo li *Zakon o radnim odnosima* iz 1990. godine s detaljima ovog kazivanja, možemo uočiti niz zanimljivih i indikativnih detalja koji svjedoče o ondašnjoj prepletenosti odnosa, racionalizacija i (ne)snalaženja pojedinaca u novostvorenoj situaciji propadanja poduzeća. Naime, sjećanje na razlog zbog kojega je ta radnica trebala biti izuzeta iz skupine radnika kojima je rješenje proslijeđeno proteže se na dijelove dviju kategorija radnika definiranih ondašnjim zakonom, kojima je položaj moje sugovornice tek djelomično odgovarao. Naime, tada je bila na rodiljskom dopustu (što odgovara prvoj kategoriji, a ne drugoj u kojoj se spominje dijete starosti do sedam godina jer su u toj drugoj kategoriji samohrani roditelji i posvojitelji, što ona tada nije bila). Ipak, jasno je da je njezina situacija odgovarala makar jednoj kategoriji prema kojoj je trebala imati prioritet pri izuzimanju iz skupine radnika kojima je uručen neki tip obavijesti o prestanku potrebe za njihovim radom.<sup>219</sup> Treće, istim je zakonom jasno definirano da je informacija o prestanku potrebe za radnikom obvezno trebala ići preko sindikata. Sindikalni predstavnik o

sudu i izrade žiga. Onaj tko “kupuje firmu” plaća okvirnu cijenu koju bi pri otvaranju svoje nove firme ionako platio. Kupovina već postojeće firme kupcu se isplati jer je u tom slučaju pošteđen velikog dijela administrativno-pravnih poslova, obilazaka institucija i prijava, koje bi u protivnom obavljao za otvaranje nove firme.

219 Jasno je da nakon niza godina u svojstvu laika-tumača ondašnjih zakona naracije sugovornika djelomično mogu biti u neskladu s pravnim tumačenjima.

kojemu je riječ u ovom kazivanju morao je, dakle, biti upoznat s privatnom situacijom radnice kao i s namjerom poslodavca da joj uruči takvu obavijest. Čini se da je njegov naknadni prijedlog pokretanja sudskog postupka te “iskupljivanje” za vlastiti nedolazak na ročište otvaranjem privatne firme bivšoj radnici u skladu s njezinim naknadnim procjenama o mogućem namjernom, ali skrivenom “potkopavanju” predloženog i zakonom omogućenog sudskog postupka radnice protiv poduzeća.

## POLOŽAJ ŽENE NA TRŽIŠTU RADA

U nastavku ćemo pokazati važnost kategorije roda te uvriježenih shvaćanja rodni uloga i identiteta unutar obitelji i vezanih za tranzicijsko tržište rada.<sup>220</sup> Ostavši jednom bez formalnog zaposlenja, pripadnice generacije koja je u fokusu istraživanja nakon socijalizma postaju golema “nevidljiva” radna snaga na neformalnom tržištu rada (usp. Kerovec 2003), na kojemu rade za minimalni honorar i bez prijave. U “boljoj” varijanti neke su, nakon prestanka stalnog radnog odnosa, nastavile raditi svoj “fuš” (na primjer, šivanje), ali u većoj su se mjeri te bivše radnice (manualne radnice i uredske službenice) počele uključivati u razne nove honorarne (isplata preko žiro-računa) i poslove “na crno” (isplata “na ruke”), pokazujući otvorenost prema novim modelima zarade i zapošljavanja: od “atraktivnijih” – prodaja u sustavu tzv. *multi-level-marketinga*, kao novitet u Hrvatskoj ranih devedesetih (od prodaje kozmetike do kuhinjskog posuđa robnih marki kao što su: “Bio-net”, “Zep-ter”, “LR”, “Herbal-life”, “Oriflame”, “Tupperware”) – do manje uglednih poslova kojima su ostvarivale kakvu-takvu zaradu “na crno” (primjerice, čišćenje ureda i kafića u ranjutarnjim satima). Zanimljivo je da su žene nakon otpuštanja uglavnom nalazile posao s tendencijom “čim prije”. S tom motivacijom nijedna od intervjuiranih žena u protekla dva desetljeća nije radila posao koji je nekada obavljala na formalnom i/ili neformalnom tržištu rada ili koji bi barem donekle odgovarao njezinim nekadašnjim radnim kvalifikacijama, nego su posezale “za onim što se trenutno nudi”. Mnoge ističu gotovo istodoban gubitak posla obaju hranitelja obitelji, što je bio poticaj ženama (kojima su djeca tada bila školskog uzrasta) da u vrlo kratkom roku pronađu

<sup>220</sup> Oni se stječu i razvijaju u procesima odrastanja i socijalizacije (usp. Prošić Dvornić 1991: 140; Lulić 1991: 147; Matulić 2002; Leutloff-Grandits i Rubić 2010).

“bilo kakav” posao. Ako je suprug dotad bio jedini hranitelj obitelji, žena bi se, također, nakon što bi se ispostavilo da muškarac neće lako pronaći novi posao, prihvaćala raznovrsnih poslova “na crno”, često i više njih istodobno, koji su donosili kakvu-takvu zaradu za čitavo kućanstvo, od čišćenja po kućama i uredima u ranojutarnjim satima do čuvanja djece u susjedstvu.

U firmi sam ja bila, kako se to zvalo, operater na terminalu. Radila sam bila s onim karticama bušenim, to su oni prvi kompjuteri koji su se tada bili pojavili. A poslije, šta sam sve radila poslije! Da nabrajam redom: čistila ured, njegovala jednog starijeg čovjeka, čuvala djecu, dežurala i čistila na WC-u u jednom disko-klubu, prodavala tu kozmetiku, čistila čak kravlje želuce koji su dalje išli za preradu za pseću hranu! Ne mogu se svega ni sjetit.

Onima koje su participirale na formalnom tržištu rada nekadašnje je zaposlenje donosilo određenu materijalnu i socijalnu sigurnost te pozitivno utjecalo na njihov socijalni status (mnoge svjedoče o iznimno dobrom osjećaju zbog svoje nekadašnje radne uloge kao tajnice ili računovotkinje sa srednjom stručnom spremom). Uz stalan posao, ili bez obzira na njega, neformalnim “radom kod kuće” žene su, kako je spomenuto, namicale dodatna financijska sredstva kojima su unaprjeđivale vlastiti kao i materijalni standard svojih obitelji. One koje su šivale odjeću susjedima upravo su na osnovi tog “posla”, kažu, “podigle i školovale djecu”. Socijalizam je donekle redefinirao poziciju žena prema tržištu rada, ali je ipak izostalo osnaživanje punog emancipacijskog potencijala. Analizirajući identitet zaposlene beogradske žene krajem osamdesetih godina, Mirjana Prošić-Dvornić je istaknula:

Socijalističko društvo koje je ženi dalo status “drugarice”, ravnopravnog saborca u stvaranju novih društvenih odnosa, implicite podrazumeva da žena treba da se angažuje u javnoj sferi paralelno sa, ili čak pošto, ispuni svoje dužnosti u primarnom, privatnom domenu (supruga, majka). (Prošić-Dvornić 1991: 139)

Iz nekih je ranijih istraživanja razvidna ženina pozicija na formalnom tržištu rada u procesu tranzicije, kojima se pokazuje da su žene jedne od tranzicijskih “gubitnika” (usp. Leinert Novosel 1998; Kerovec 2003). Manje je, međutim, informacija i spoznaja o poziciji žena na neformalnom tržištu rada, iako se može pretpostaviti da je ta pozicija bila još nezavidnija. A u to su se tržište u protekla dva desetljeća, jednom izgubivši poziciju na formalnom tržištu



rada, žene masovno uključivale. Važno je uočiti bitnu razliku između žena i muškaraca na neformalnom tranzicijskom tržištu rada. Muškarci su mahom, izgubivši formalni posao, nastavili raditi isti ili sličan “u fušu”, dok su se žene uglavnom prihvaćale novih i drukčijih poslova od onih koje su nekoć obavljale u poduzeću. To su redom bili kratkotrajni, slabije plaćeni, niže rangirani honorarni poslovi, koji su tradicionalno poimani “ženskim”, poput čišćenja, čuvanja djece, njegovanja starijih i sl. Osim u sferi formalne ekonomije, ti su poslovi uvriježen dio ponuda i na neformalnom tržištu rada, usmjerenih gotovo isključivo na žene.

Tijekom posljednja dva desetljeća otvoreni su i neki potpuno novi ili do tad slabo prisutni oblici zaposlenja. Nova orijentacija hrvatske ekonomije na neoliberalni kapitalizam, kao i telekomunikacijska modernizacija, omasovili su sektor uslužnih i informacijskih djelatnosti (poput kojekakvih telefonskih usluga), dijelom ga “sakrivši” upravo u “nevidljive”, “sive zone” koje regrutiraju jeftinu žensku radnu snagu:

To ti je sve neprijavljeno. Ja to radim tek nekoliko mjeseci, ali mi se čini da se žene stalno izmjenjuju, da niti jedna nije “izdržala” duže. Nas dvadesetak otprilike radi na tim telefonima, tamo gdje sam ja. Od razgovora u kojima se sve okreće na temu seksa do onih gdje se s čovjekom razgovara jer je jednostavno usamljen. Ja to, valjda samu sebe tješim, volim zvati “radom na telefonu za psihološku pomoć”. Ali i to odradiš pa ideš kući. Samo da mi plate redovno, a i tu zavlače po nekoliko mjeseci. Ali moje je prošlo, ja ne bih dala kćeri da na tome radi, ali za mene je to – odradiš i gotovo.

Ima tamo nas puno žena. Ali niti jedna ne razgovara s drugom. Ne smijemo. Moramo samo s klijentima koji nazovu i u boks te za razgovor onda pošalju. Znam ja puno žena da tako radi. Plaća je po učinku. Držiš ga na telefonu što duže, da što više kuna potroši. Tu zaradiš malo, malo čistiš. Šta bih ja da se tako malo ne snađem, malo tu, malo tamo i evo. Dobro da i tog ima. Pa neće mene burza ili političari naši zaposlit! Nema posla. Al ja se snađem sama za posao, to budite bez brige. Ja ne sjedim doma i ne plaćem.

Iz svega spomenutog te na osnovi iskustava mojih sugovornica, može se govoriti o obrascu ženskog iskustva na tranzicijskom (ne)formalnom tržištu rada – degradaciji i nesigurnosti zaposlenja. Postavlja se pitanje u kojim elementima, radeći mahom niže rangirane i fizički zahtjevne poslove, žene



pronalaze motivaciju ne samo za uključivanje u te poslove, već i za ostanak u njima. Osim materijalne nužnosti, mnoge žene ističu kako se u poslovima čišćenja i njegovanja “najbolje snalaze” jer to “znaju” raditi i to rade svaki dan. Time se otkriva dominantan gubitak vjere u neke druge vlastite radne sposobnosti, vještine i kapacitete, a što kod te generacije nezaposlenih (i muškaraca i žena) najčešće i nije bez osnove: s vremenom su njihova radna znanja i vještine iz devedesetih godina atrofirali te su zamijenjeni novim tehnologijama i načinima rada. U tom smislu, žene oslanjaju samopouzdanje uglavnom na poslove koje su nastavile obavljati kod kuće: čišćenje, pospremanje i briga za potrebite. Uočava se i kako rijetko koja žena vlastitu poziciju valorizira kao degradaciju, tumačeći je često afirmativno: “Dobro je da imam bilo kakav posao.” Glavna motivacija žena za uključivanje na (ne)formalno tržište rada uvijek je vezana uz obitelj, odnosno, uz (odraslu) djecu i unuke: “Da ne budem na teret mladima” ili “Da mogu i djeci i unucima, kad im zatreba, nešto kupiti. Za rođendane i tako.” Treba reći i kako su žene koje sam intervjuirala redom korisnice nekog od socijalnih transfera (invalidske ili obiteljske mirovine), ali s obzirom na to da se uglavnom radi o vrlo niskim primanjima (u visini trećine iznosa prosječne hrvatske plaće) te često dodatno umanjenim ovrhom ili kreditnim zaduženjima, žene su redovito uključene u razne (dodatne) poslove “na crno”, uglavnom usluge pomoći i njege ili čišćenja (privatnih i/ili poslovnih prostorija).

Prateći žene na raznim tim poslovima, uvidjela sam još nešto – krećući se među mladim ljudima koji su od njih više rangirani na hijerarhijskoj ljestvici unutar nekog poduzeća, one izgrađuju svoj integritet i samopouzdanje tako da radne odnose nastoje maksimalno personalizirati: “Ja se prema njima odnosim kao prema svojoj djeci: lijepo se s njima razgovaram, uvijek im donesem neku sitnicu. I oni to vole. Zovu me teta i prihvaćaju me.” Odnosno, ponovno ih, kao i nekada u socijalizmu, izgrađuju na isticanju svojih moralnih vrednota, čime se u poziciji najniže rangiranih zaposlenika nastoje iskazati kao moralno jednake ili superiorne te na tim vrednotama izgraditi i simboličku povezanost s ostalim zaposlenicima:

Ja ne bih niti kunu s poda uzela, kada nađem, kada čistim. Svaku sitnicu koju nađem ostavim na šanku svojemu gazdi. I on cijeni to moje poštenje. Barem se meni tako čini, možda i griješim. Ali vidi on to. Čuj, i njemu je stalo da ima nekog tko mu neće ukrast, pokrast ga ...

Naposljetku, ono što mnoge žene ističu kao radnu motivaciju, a što se preklapa s uvriježenim poimanjem obitelji kao vrijednosti i obrascem da starija generacija svoju pomoć unutar obitelji usmjerava prema mlađima, jest to da se “pomogne djeci” (pod “djecom” misle na vlastitu djecu, njihove supružnike i svoje unuke). Tu tendenciju ističu bez obzira na to što su ta djeca već odrasli ljudi, što su uglavnom ekonomski stabiln(ij)i (formalno zaposleni) i nerijetko u znatno boljoj materijalnoj poziciji od nezaposlenih roditelja koji nude svoju pomoć. Tako je jedna dugotrajno nezaposlena sugovornica, radeći poslove čišćenja, nekoliko mjeseci odvajala trećinu svoje plaće da participira u troškovima tehničkog pregleda i registracije automobila svoje kćeri (koji su iznosili dvostruko više od sugovorničine mjesečne plaće). Osim nesebične želje da pruže pomoć, odnosno da prigodom susreta s *djecom* uruče kakav poklon, dobri odnosi i redoviti kontakti s *djecom* su i vid dugoročnog “ulaganja” jer se time jačaju obiteljske veze i izgrađuje se vlastiti socijalni kapital. Održava se i vlastito simboličko *mjesto* (poštovanja) unutar obiteljske mreže koje nosi i neke nepisane dužnosti (na primjer, darivanje unuka). Nezaposlene žene prilikom čišćenja, tako, često drugima pričaju o svojoj *djeci*. Neke *samo* o tome i pričaju. Svaki uspjeh koji postignu *djeca* njihova je radost i njihov osobni uspjeh koje potom (kroz razgovor i pripovijedanje uz posao koji obavljaju) posreduju drugome.

## OBITELJ KAO POTPORA NEZAPOSLENIMA

Iako će većina nas pri spomenu pojma *obitelj* imati jasnu i relativno ujednačenu predodžbu o tome što obitelj jest ili “treba biti”, u praksi će pojedinačne obitelji i obiteljske prilike pokazivati i sličnosti s drugima, ali i razlike. Već je na toj razini obitelj vrlo zanimljiva etnološka i kulturnoantropološka tema. Obiteljski je život dio svačijeg egzistencijalnog, socijalnog i simboličkog iskustva. U nekom je razdoblju života ona više ili manje prisutna, smjenjuju se krugovi i kontaktirajući članovi, izmjenjuju se interesi, fokusi privrženosti i preusmjeruju kanali pomoći. Ipak je obitelj, iako promjenjiva, uvijek nekako *tu*.

Obitelj i srodstvo već su čitavo stoljeće predmetom etnoloških i kulturnoantropoloških istraživanja, u kojima se poseban fokus interesa stavlja, općenito, na običaje, svakodnevni život i kulturu. Postoje mnoge definicije obitelji, i to u različitim srodnim znanostima društveno-humanističke provenijenci-

je: etnologiji i kulturnoj antropologiji, povijesti, sociologiji i drugima, koje uglavnom obuhvaćaju polifunkcionalnost koja joj se pripisuje pri čemu svaka definicija daje prevagu značenju nekog aspekta obiteljskog života i obitelji kao društvene jedinice. Ono što je zajedničko svim definicijama jest upućivanje na cjelovitost, napetost, dinamičnost i međuovisnost članova obitelji, a što je možda najeksplicitnije u definiciji prema kojoj je obitelj kolektiv “koji čini više individua različitih svojstava: po polu, starosti, obrazovanju, položaju, ulozi u porodičnoj strukturi i drugim svojstvima”, ali ne tek “kao prost zbir svojih članova, već jedan kolektivno samosvojni entitet” (Živanović 1987: 32). Kada se kaže da je “obitelj (...) relativno trajna grupa povezana srodstvom, brakom ili usvajanjem, čiji članovi žive zajedno, ekonomski surađuju i skrbe za potomstvo” (Fanuko 1997: 101) tada se prikazuje mnogostrukost oblika i struktura obiteljske zajednice te njezina polifunkcionalnost.

U vremenskoj i prostornoj dimenziji obitelj se, kao društvena jedinica i grupa, mijenja svojom strukturom unutarnjih odnosa (autoriteta, moći, podjele rada, oblika stanovanja itd.), a te su promjene, dodatno, uvijek u dinamičnom odnosu s povijesnim i ekonomskim prilikama. Jedna od izraženih, temeljnih vrijednosti, tendencija i svrha obitelji jest njezina uloga pružatelja “sigurnosti” pojedincu i to u najširem smislu: egzistencijalnom, ekonomskom, administrativno-pravnom, imovinskom, emocionalnom, simboličkom, socijalnom i dr. Drugim riječima, obitelj “ima vrednost i značaj psihološke emancipacije pojedinca. Ona je mesto njegove afirmacije, a i opuštanja od grubosti svakodnevnog zarađivanja” (Milić 2007: 52) te “najsnažnija podrška i izvor samopouzdanja” (ibid.). Premda se te teze mogu i relativizirati, što argumentirano čine teoretičari obitelji konfliktne orijentacije, podvlačeći sveprisutnost brojnih neuralgičnih, kritičnih točaka u funkcioniranju obiteljskih zajednica u praksi te problema suvremene obitelji (Fanuko 1997: 104–105), “sigurnost” kao istaknuta vrijednost i težnja, ali i obrazac ponašanja u praksi, time nije potpuno destabilizirana.<sup>221</sup>

S dominantnim fokusom na ulogu obitelji u pružanju socijalne sigurnosti, shvaćene u formaliziranom (u vezi sa socijalnom državom), ali i u širem smislu (među ostalim, kao pružanje emocionalne sigurnosti), nedavno je na europskoj razini, u sklopu međunarodnog projekta “Kinship and Social

221 Sociolog Anthony Giddens u kontekstu svojih teoretiziranja u smjeru reflektivne modernizacije spominje opći gubitak “ontološke sigurnosti” (Giddens 1991) kao temeljnu značajku postmodernosti.

Security” (KASS),<sup>222</sup> potvrđena kontinuirana važnost i prisutnost obitelji u pružanju socijalne sigurnosti. Bila su postavljena i pitanja o interaktivnom i reciprocitetnom odnosu države i rodbine na europskoj razini nakon što se ustanovilo da su to dva osnovna pružatelja socijalne sigurnosti (Grandits 2010) u modernoj Europi. Jesu li obiteljske i rodbinske veze slabije ako je država jača, tj. ako su neki od tradicionalnih rodbinskih, obiteljskih odnosa institucionalizirani (skrbr o djeci i starijima, primjerice)? Može li se uopće govoriti o odnosu više – manje? Ispostavilo se kako je, uz neminovne lokalne, regionalne i nacionalne varijacije,<sup>223</sup> obitelj uvijek važna i prisutna, čak i u “zlatnom dobu” *socijalne države* u modernoj Europi, što se odnosi na pedesete i šezdesete godine dvadesetog stoljeća (Grandits 2010: 25). Modernizacija, urbanizacija i razvoj socijalne države zajedničko su iskustvo svih europskih zemalja u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. Država nakon Drugog svjetskog rata preuzima velik dio brige za socijalnu sigurnost pojedinca:

Poslije 1945. g. u svim zemljama uvedeni su neki oblici socijalnog osiguranja, socijalnih i zdravstvenih usluga i bazični garantirani dohodak. Sve je to bilo zasnovano na sovjetskom modelu ili njemu prilagođeno. (...) Sustav se brinuo o svemu, od brige za djecu do brige o starima. (Winkler 1994: 399)

Međutim, bez obzira na porast uloge socijalne države (*država blagostanja*, engl. *welfare state*) (Winkler 1994: 399) nakon Drugog svjetskog rata, obitelj je kontinuirano prisutna. Obitelj je jedna od temeljnih “strategija” za “normalno” funkcioniranje pojedinca u svakodnevnom životu (usp. Leutloff-Grandits i Rubić 2010; Leutloff-Grandits i Rubić 2015). Pri tomu je zapaženo kako je dominantna i univerzalno prisutna tendencija starijih da pomažu mladima, u najmanju ruku tako da mladima “ne budu na teret” (usp. Leutloff-Grandits i Rubić 2010), dok je obratno to znatno manje izraženo.

222 U okviru spomenutog projekta KASS etnografski su se istraživale karakteristike toga koncepta u različitim nacionalnim okvirima, a to je uključivalo istraživački fokus na organizaciju i podjelu dnevnih poslova, unutarobiteljske odnose, kriterije za sklapanje braka, obiteljska okupljanja i rituale, frekventnost i motivaciju za održavanje kontakata, odnos prema trećoj generaciji i međugeneracijsku pomoć. Te su se teme analizirale s posebnim naglaskom na povijest, značajke, razvoj, tradiciju i ulogu socijalne države u pojedinačnim nacionalnim okvirima od Drugog svjetskog rata do danas (Grandits 2010). Temeljna istraživačka pitanja u okviru projekta bila su: zašto pomagati članovima obitelji i rođacima te zašto ih imati više (na primjer, kroz rituale poput kumstava) kao poticaj za istraživanje praktičnih i simboličkih motivacija za pružanje socijalne sigurnosti u okvirima uže i šire mreže srodnika. Također, mijenjaju li nešto u tom odnosu sustav mirovina i veće sudjelovanje žena na tržištu rada?

223 Usp. UNDP-ovo izvješće *Kvaliteta života u Hrvatskoj: Regionalne nejednakosti* (2007), [http://www.undp.hr/upload/file/171/85528/FILENAME/Regionalne\\_nejednakosti\\_hrv.pdf](http://www.undp.hr/upload/file/171/85528/FILENAME/Regionalne_nejednakosti_hrv.pdf) (pristup: 21. 10. 2011.).

Nadalje, univerzalna je i dominantna uloga žena u pružanju skrbi potrebitim članovima obitelji (starijima, djeci).<sup>224</sup> Sve su te karakteristike koje se uočavaju na europskoj razini potvrđene i ovim, lokalno situiranim istraživanjem.

Moje je istraživanje pokazalo i da se obitelj kao neformalna “institucija brige”<sup>225</sup> snažno potvrđuje u svakodnevnom životu. Potvrđuje se i u razdobljima kriza, kao što su to nekoć bile ratne i poratne prilike te recentna i suvremena nezaposlenost. U istraživanom naselju bilježim tri razdoblja koja su univerzalni narativni motiv “krize” – poslijeratno, nakon Drugog svjetskog rata; ratno i poslijeratno, devedesetih godina dvadesetog stoljeća; te suvremeno, u vidu ekonomske krize i dugotrajne nezaposlenosti mnogih – a u kojima je istaknutu ulogu imala obitelj. S tim se razdobljima, naime, povezuju prakse izrazite obiteljske solidarnosti. Ona, doduše, postoji i na razini svakodnevice, ali bitnu razliku između svakodnevnih solidarnosti i onih u krizi nalazimo u širenju okvira društvene grupe i pojedinaca koji pomažu. Svakodnevna se pomoć uglavnom svodi na užu rodbinu i prve susjede, odnosno odvija se najviše na vertikalnoj liniji, u odnosima među generacijama, i to ne recipročno dvosmjerno – stariji pružaju mlađoj generaciji više pomoći nego što je to slučaj obratno. U trenutcima kriza umnožavaju se potrebiti članovi obitelji, ali i izvori pomoći, odnosno pomagači. Solidarnost se širi na mnoge članove šire obitelji, na širu mrežu srodnika i/ili na veći broj susjeda i/ili prijatelja. Međutim, pomoć u razdobljima kriza ima i svoje ograničeno trajanje – stabilizacijom prilika pomoć prestaje.

Spomenuta tema bespravne izgradnje izrazito nam je zanimljiva ne samo zbog općenite etnološke neistraženosti (možda dijelom i zbog uvriježenih asocijacija na socijalizam koje isključuju privatno vlasništvo), nego i stoga

224 Premda se rodna segregacija ne proklamira na pravnoj razini, dapače Ustavom RH jamči se rodna ravnopravnost (Člankom 14), žene su redovito uključene u pružanje pomoći (potrebitim članovima obitelji od muškaraca (Topolčić 2001), u emocionalnu, zdravstvenu i odgojnu brigu za djecu i emocionalnu i zdravstvenu brigu za starije.

225 Ovom se sintagmom, u vrlo srodnom obliku, namjerno naslanjam na (feministički) teorijski koncept “ekonomije brige”, “ekonomije srca”, “koji obuhvata kućni i volonterski rad žena” (Izvor: [http://www.hcabl.org/index.php?option=com\\_content&view=article&id=236:ekonomija-brige-neravnopravnost-polova-u-raduzapojavanju-i-pristupu-resursima-&catid=1:vijesti&Itemid=2&lang=sr](http://www.hcabl.org/index.php?option=com_content&view=article&id=236:ekonomija-brige-neravnopravnost-polova-u-raduzapojavanju-i-pristupu-resursima-&catid=1:vijesti&Itemid=2&lang=sr) (pristup: 21. 6. 2011.)), ističući volontizam i društvena očekivanja kao temeljne karakteristike pomoći koja se očekuje od žena i koja se očekuje od obitelji (a najvećim pritiskom u praksi i izvedbi ponovno na ženskim članovima obitelji). Koncept je još uvijek nedovoljno poznat (i/ili korišten) u znanostima domaće društveno-humanističke provenijencije. Opsežno ga je elaborirala feministkinja Genevieve Vaughan (1997). U sklopu HED-ova Godišnjeg znanstvenostručnog skupa održanog u Zagrebu 11. lipnja 2011. godine, pod naslovom “Kultura i ekonomija”, domaćoj etnološkoj javnosti predstavile su ga Jelena Milinović s Odsjeka za koordinaciju, edukaciju i saradnju Gender centra Vlade Republike Srpske i dr. sc. Renata Jambrešić Kirin iz Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu.

što se na gradnji kuća ogledao ne samo sraz formalnih regulacija i “stvarnog” života, već i niz društvenih odnosa (kooperacija, interakcija i solidariziranje). Tu se pokazuje da je “društveni život pojedinca rezultat preklapanja onih odnosa koji imaju praktično značenje”<sup>226</sup> (Augustins 2010: 333). Na gradnji jedne kuće bilo je, tako, redovito uključeno po dvadesetak ljudi: rodbina, susjedi i prijatelji, ali i oni novi susjedi koji bi se upravo tijekom te gradnje međusobno upoznali: “On je meni došao pomoći. Samo se pojavio s lopatom na gradilištu. A ja nisam ni znao da je on prvi susjed, nismo se još niti znali. On je meni, ja sam njemu kasnije i tako je to išlo.”

Već smo istaknuli kako su kuće u naselju u zanemarioj mjeri neolokalne i kako su najčešće trogeneracijske. Ta je situacija dijelom rezultat specifične povijesti nastanka naselja, a dijelom je i strategija. Iako se kuće sastoje od dva ili tri odijeljena kućanstva, razni vidovi pomoći (financijske, u naturi, u uslugama) odvijaju se upravo na relaciji odnosa članova tih kućanstava, što znači da nuklearna obitelj nije samostalna jedinica, nego je u stalnom prožimanju s potrebama i pomoći s drugim članovima (usp. Segalen 1984; Rubić i Leutloff-Grandits 2015).

Osim članovima obitelji, u trenutcima potrebe i ekonomskog deficita, pojedinci se okreću i drugim društvenim vezama u neposrednoj blizini koje su “praktičan resurs pomoći i podrške”<sup>227</sup> (Augustins 2010: 334). U socijalizmu je primarna važnost tih neformalnih društvenih veza bila u uspostavljanju i organizaciji elementarnih razina svakodnevnog života kao što su posao i stanovanje. Taj sustav nije mogao “preko noći” nestati, ali se on odvijao na specifičan način – generacijskim nizom, odnosno pomoći koja se odvija na razini međugeneracijskih i obiteljskih odnosa, čak i tada kada je jedna generacija (trajno) izašla s tržišta rada. Ti su se sistemi nadovezali na uvriježena očekivanja pomoći od starijih, ali i na uvriježeno poimanje obitelji same kao vrijednosti. Navest ću jedan primjer: nekoliko godina prije stečaja poduzeća jedna je žena, tada već blizu umirovljeničke dobi, svoj društveni kapital i poštovanje drugih radnika u poduzeću, ali i svojih nadređenih, gradila na statusu “veteranke”. Jednom “zaradivši” taj status, trudila se održati “dobar” odnos s nadređenima i suradnicima i ne posustati u svojem radnom kapacitetu (radila je “na normu”). “Dobar” odnos, osim svoje istaknute simboličke funkcije za nju samu, imao je i veliku važnost u praktičnoj realizaciji odre-

---

226 S engleskog prevela T. R.

227 Isto.

đenih “pogodnosti”, koje su imale, ispostavilo se, (ne)posredan dalekosežan utjecaj i na njezino potomstvo. Često i nije riječ o nekim ekskluzivnim pogodnostima, nego o socijalnim pravima i regulacijama prava koja se mogu ostvariti redovitim i formalnim putem. Međutim, o tome katkad manjka znanja i informacija. Da informacija “zlata vrijedi”, svjedoči nam njezin slučaj. Naime, poslušavši direktorov savjet u trenutku propadanja poduzeća devedesetih godina, u zakonskom je roku, dakle “na vrijeme”, prijavljena na HZZ. Ondje je ostvarila novčanu naknadu koja joj se nakon određenog vremena i povećala. Godinu dana je pri HZZ-u dobivala oko 1 600 kuna naknade (privremena mirovina), da bi osam godina kasnije, kada je napunila godine za odlazak u starosnu mirovinu, primala oko 2 400 kuna naknade. Dodatno, nakon što je otišla iz poduzeća primila je i otpremninu u iznosu od oko 70 000 kuna.<sup>228</sup> Jedan dio otpremnine potrošila je odmah nakon primitka, i to za uređenje obiteljskog nadgrobnog spomenika (“Da to ‘riješim’, da se djeca s tim ne bi morala zamarati”) te za uređenje i dogradnju kata kuće gdje danas stanuje njezin sin. Sredinom devedesetih, neposredno prije negoli je kao četrdesetpetogodišnjak ostao nezaposlen, ondje je počeo “samostalno” živjeti sa svojom obitelji (dotad su živjeli u relativno izdvojenom (s dvije kupaoalice i dvije kuhinje) prostoru u prizemlju obiteljske kuće, u preuređenim nekadašnjim gospodarskim zgradama i garaži). Taj vid “raščišćavanja stvari” koje sugovornica spominje, a koje su vezane uz život i uz smrt pojedinca, čest je način racionaliziranja starijih u vezi s “oslobađanjem” mladih u obitelji te s potencijalnom brigom o ostarjelim članovima obitelji. Višegodišnje redovito plaćanje grobnog mjesta i uređenje nadgrobnog spomenika (postavljanje nove mramorne ploče, dopisivanje nedostajućih godina i imena ukopanih) zapravo su oblici pomoći i brige za mlade koji su u sadašnjosti usmjereni na svoje potomstvo (a ne na starije), a koji će, kada oni postanu najstarija generacija, očekuje se, voditi brigu o pokojnim članovima obitelji (koja se manifestira upravo u gestama povezanim s obiteljskim nadgrobnim spomenikom). Stariji uglavnom imaju izraženu tendenciju da za života “raščiste stvari” kako bi, nakon njihove smrti, mlađa generacija imala “s njima” što manje “posla i brige”. U međuvremenu toj su sugovornici kći i sin u nekoliko navrata bili zaposleni, ali na kraće razdoblje, na određeno vrijeme, s niskim i neredovitim primanjima “na crno”. To je dodatno motiviralo njihovu majku da im, osim “rješavanja” stambenog pitanja i nadgrobnog spomenika, redovito i dalje fi-

<sup>228</sup> Sugovornica je taj iznos izrekla u eurima: izračunala je kako bi njezina ondašnja otpremnina danas, preračunata u eure, iznosila okvirno 10 000 eura.



nancijski pomaže, što sama smatra “normalitetom” u odnosu starijih prema mladima:

Kad je došla ta otpremnina, dala sam mladima da si krovšte i cijeli kat podignu i da si stan gore namjeste. Kćer mi živi u stanu na Zapadnom kolodvoru, to je dobila prek firme, taj stan je već lijepo uređen, a sin, mlađi, živi gore na katu. Uredila sam i spomenik na groblju. I tu su sad oni [sin i kći] mirni, da znaju da je to riješeno. I još imam na štednji za crne dane. Pomažem mladima, šta ću? Dobro da imam, da im mogu dat. Čak i što rade nije im dovoljno jer im plaće nisu redovne i male su, nikakve. A kako je teško onima koji nemaju za dat svojoj djeci?

Brojni su primjeri u kojima pojedinac do nekih *bitnih* podataka kojima može poboljšati svoj socijalni ili materijalni status dolazi neformalnim putem. Naime, i u socijalizmu su se takve stvari više saznavale “usputno”, neformalno i pojedinačno, nego što bi se moglo govoriti o nekom formalnom *sustavu* transparentnosti i/ili distribucije informacija, na primjer onih iz sustava socijalne skrbi i sigurnosti. Jedna je starija sugovornica teškoće u manevriranju između položaja majke i radnice ranih šezdesetih godina, u nemogućnosti da se osloni na “baka-servis” i nemajući člana obitelji u neposrednoj blizini, prepričavala s velikom gorčinom i sjetom. Isticala je i kako je, što je iz današnje perspektive nezamislivo, tjednima ostavljala svoje dijete predškolske dobi da se po sat vremena samo igra u ograđenom parkiću i dječjem igralištu dok bi ona odradila ponešto u poduzeću. Sve je to bilo popraćeno njezinim višekratnim izbivanjima iz ureda i velikim napetostima i strahovima koje je proživljavala zbog djeteta. To je trajalo sve dok joj jedna “mama iz parka” nije prenijela informaciju o tomu da dijete može upisati u dječji vrtić, da je to sve češća ondašnja praksa zbrinjavanja male djece zaposlenih roditelja. Rekla je kako je na osnovi te informacije u iduća tri dana riješila problem zbrinjavanja djeteta, koje je od tada do polaska u školu redovito pohađalo cjelodnevni predškolski program.

Spomenuli smo očekivanja povezana s poimanjem “normaliteta” u obiteljskim odnosima. Ona mogu biti kolektivna i pojedinačna. Bitan su element praktične i simboličke razine obiteljskih odnosa te izgrađuju odnos prema drugome i utječu na taj odnos, potiču konflikte i sukobe, bliskost i solidarnost. Ona su model u odnosu na koji izgrađujemo vlastite društvene odnose u praksi. Međutim, očekivanja su istodobno po mnogo čemu paradoksalna pa i ne uvijek univerzalna. Ona su, prije svega, generacijski determinirana.



S jedne strane, očekivanja starijih generacija prema mlađima tradicionalno su usmjerena na ekonomsku samoodrživost i neovisnost nuklearne obitelji (s dva roditelja hranitelja i djecom), sa željom da se potomstvu, u okvirima ekonomski neovisne nuklearne obitelji, osigura “normalan” život i razvoj. U tom se smislu percipira da je primarna uloga u odgoju djece roditeljska.

Međutim, u brigu i odgoj djece redovito se uključuju stariji, napose bake, žene po vertikalnoj srodničkoj liniji. Žene su tradicionalno dominantni pružatelji socijalne skrbi i u formalnoj i u neformalnoj sferi (usp. Podgorelec i Klempić 2007; Rubić i Leutloff-Grandits 2015). Njihova uključenost korelira s uvriježenim društvenim očekivanjima od žene spram djece i odgoja djece, zasnovanih još uvijek na patrijarhalnim principima. S jedne strane, te bake “žele” mladima biti “na usluzi” ili to barem ističu kao “normalitet” u odnosima s djecom i unucima, ali istodobno teže i ekonomskom “osamostaljivanju” svoje odrasle djece:

Ma, samo da si oni mogu sami zaraditi, to bi bilo dobro, da im ne moram ja davati. Nije to da ja ne želim, nego bih znala da oni imaju za sebe dovoljno, to bi tako trebalo.

U praksi je, ipak, ispostavlja se, ta “neovisnost” više tendencija nego “stvarnost”. Naime, pokazuje se da roditelji (bake, djedovi) svojem potomstvu pomažu na različite načine: novcem ili izravno. Univerzalne su priče o tomu kako bi nekoj nuklearnoj obitelji, u trenutku kada su devedesetih godina oboje supružnika ostali bez posla, “bio prazan frižider da nije njegovih i mojih [misleći pritom na roditelje]”. Potvrđeno je i da “ako je starijoj osobi potrebna pomoć, pruža je na prvom mjestu obitelj” (Podgorelec i Klempić 2007: 111). Međutim, taj je drugi smjer, premda važan, ipak manje zastupljen od suprotnog.

Već se sedamdesetih godina odbacuje koncept izolirane i autonomne nuklearne porodice i od tada se u modernim istraživanjima društveno-humanističke provenijencije ta teza iznova potvrđuje kao utemeljena. Odbacuje se predodžba o samostalnosti i izoliranosti nuklearne obitelji (Lee 1980; Segalen 1984) i ustvrđuje se kako ona u velikoj mjeri funkcionira na temelju pomoći drugih članova obitelji, odnosno obiteljske mreže (usp. Milić 2007: 107–108; Heady i Schweitzer 2010) (čak i kada se živi neolokalno), odnosno da se ta pomoć odvija na relaciji dvaju ili više kućanstava (ibid.).

Prva generacija djece u naselju, mahom muškarci, ali i žene, koji danas imaju oko sedamdeset godina, u socijalističkom su industrijskom sektoru, do njegova posrtnja devedesetih godina, ostvarili “punu” mirovinu.<sup>229</sup> Njihova današnja mirovina iznosi više od polovice prosječne hrvatske plaće, što ne vrijedi i za mlađe generacije umirovljenika. U odnosu na današnje starosne mirovine, relativno visoka umirovljenička primanja najstarijih živućih u naselju bitan su aspekt unutarobiteljske pomoći srednjoj generaciji, koja je u procesu deindustrijalizacije devedesetih godina (p)ostala nezaposlena.<sup>230</sup> Taj je vid pomoći nerijetko i temeljna motivacija za održavanje trogeneracijskih kućanstava (ili kontakata) u naselju i/ili izvan njega, te jedna od ključnih “strategija preživljavanja” mnogih dugotrajno nezaposlenih. “Ekonomska potentnost” današnjih umirovljenih starijih u odnosu na srednju generaciju (njihovu dugotrajno nezaposlenu djecu) naslanja se na univerzalno prisutnu vrijednost obitelji i obiteljske solidarnosti kao i tendenciju starijih da pomognu mladima (usp. Hareven 1990: XVI; Leurloff-Grandits, Birt i Rubić 2010; Rubić i Leutloff-Grandits 2015).<sup>231</sup> Ta sprega vrijednosti i ekonomskih okolnosti nezaposlenima uvelike olakšava nošenje s materijalnim i emocionalnim nedaćama koje proizlaze iz njihove dugotrajne nezaposlenosti. Pogledajmo detaljnije taj odnos u vezi s oblicima stanovanja.

Intenzitet kontakata među generacijama ili, pak, suživot triju generacija u istoj kući može se prolaskom kroz naselje prepoznati “na prvi pogled”, već na razini uočene estetike, uređenja i sadržaja dvorišnih prostora – manjih, djelomično betoniranih dvorišta u kojima sjede i odmaraju ili u kojima rade manje vrtlarske poslove stariji članovi obitelji (baka i/ili djed). U dvorištu se redovito nalaze različite dječje igračke i oprema (bicikli, ljuljačke). Brižno održavani nasadi (cvijeće i ukrasne vrtne figurice – patuljci ili životinje) česta su odlika upravo truda starije generacije da unucima osiguraju ugodan bora-višni prostor ispred kuće.

U nekoliko sam navrata, prije nego bih uopće obavila intervju, te dvorišne motive povezala s vjerojatnošću trogeneracijskog stanovanja. Naknadno bi se, u razgovoru sa stanarima ili njihovim susjedima, moja pretpostavka

229 Riječ je o maksimalnom broju godina radnoga staža. Neki su eventualno “dokupom” nekoliko preostalih godina uspjeli namaknuti dostatne godine za mirovinu.

230 U jednom slučaju na koji sam istraživanjem naišla dugotrajno nezaposlen šezdesetjednogodišnji muškarac je prije godinu dana postao i pradjed.

231 Univerzalno prisutnu “želju” starijih da pomognu mladima Tamara Hareven, istaknuta povjesničarka obitelji, objasnila je time da su se u procesu industrijalizacije “kućanstva pretvorila iz mjesta proizvodnje u mjesto potrošnje, a osnovna svrha obitelji je podizanje djece” (Hareven 1990: XVI).

ispostavila točnom. Kako su takve okućnice u naselju gotovo univerzalan prizor, suživot (ili čest kontakt) triju generacija u naselju može se objasniti kao strategija.

O materijalnoj pomoći starijih prema mladima svjedoče nam kazivanja jedne od sugovornica, rođene 1945. godine, koja se 1965. godine zaposlila u obližnjoj tvornici prehrambenih proizvoda, a iz koje je, naknadnim dokupom preostalih pet godina staža, 1997. godine otišla u punu starosnu mirovinu:

Za 100 kuna mi je manja [mirovina] od 4 000. Sad Vi zamislite. Ja sam prezadovoljna, jer danas žene koje rade na tim teškim poslovima u proizvodnji, kak sam i ja radila, ako dobiju 2 200 mirovine, s istim stažem. Pa im je penzija i po 1 600 kuna nekima, mladima, nisu si napunile do starosne mirovine. Jer se nekad računao i prosjek primanja, kak meni, a mi smo prosjek imali izvrstan, 1 300 DEM sam imala plaću, dobivali smo i bonus svaka tri mjeseca, prekovremene, dobra prijava.

Ta žena redovito godinama financijski potpomaže dvije nuklearne obitelji – kćerinu i sinovljevu. Kći se nakon udaje odselila izvan naselja, a sin živi u naselju, na gornjem katu obiteljske kuće.

Svi primjeri individualnosti (Lampland 2002: 38) i neformalnosti “rješavanja stvari”, društvena legitimizacija aktivnosti u sferi neformalne ekonomije, kao i posezanje “običnih” ljudi za potencijalima vlastita socijalnoga kapitala, kulturnom *insajderu* nisu novost. S time su upoznati i mnogi inozemni etnolozi i sociokulturni antropolozi koji su istraživali u nekad socijalističkim, a kasnije postsocijalističkim zemljama, a koji to nazivaju “društvenom proizvodnjom nepovjerenja” (Giordano i Kostova 2002; usp. Lampland 2002: 38; usp. Bejaković 2009), misleći na uvriježeno nepovjerenje pojedinca prema formalnim centrima moći i pribjegavanje neformalnim društvenim mrežama. Christian Giordano i Dobrinka Kostova to nazivaju pojedinačnim i grupnim “racionalnim strategijama”, ističući važnost prošlih negativnih iskustava u (re)produkciji nepovjerenja (ibid.). Empirijskim istraživanjem to se *nepovjerenje* zapaža na više razina kao dio suvremenog, ali i ranijih sustava, kao i dovijanje kako nadmudriti i neformalnim mrežama i odnosima nadjačati ono što se percipira kao *represija* sustava. Te se predodžbe oslanjaju na, statističkim istraživanjem potvrđene, “u javnosti rasprostranjene predodžbe

o političkoj snazi oblikovanja, usmjeravanja i kontroliranja makroekonomskih procesa hrvatske tranzicije” (Karajić 2002: 275; usp. Karajić 2000).

Tako je, primjerice, na pitanje je li razmišljao o tomu da nekoj instituciji prijavi to da u poduzeću mjesecima nije primao plaću, jedan od mojih sugovornika, referirajući se na situaciju propadanja poduzeća u kojem je radio prije više od deset godina, očekivano odgovorio: “Da se bunim? Kome da se bunim? Ma, ne, ja se snađem. [pritom misleći, kako je to postalo razvidno u nastavku intervjuja, na ‘instant’ zaradu koju redovito ostvaruje ili je ostvarivao, mimo formalnog zaposlenja (u okviru kojega mjesecima nije primio plaću!), radeći poslove ‘na crno’].” Potom je nastavio, upozoravajući na aspekt koji ga (je) također motivira(o) na takve aktivnosti, a koji je povezan s obiteljskim vrijednostima: “Pa ja moram sinu svom dat i pomoć. On radi, žena ne radi. Da ja samo sjedim i čekam da mi sjedne plaća koja mi ne dolazi?” Aktivnosti na planu neformalne ekonomije društveno se legitimiziraju općom “lošom” ekonomskom situacijom u zemlji te sumnjom u legalnost postupaka onih koji se nalaze na vrhu ljestvice društvene, ekonomske i/ili političke moći (usp. Giordano 1996), a što izravno utječe na to da se participacija “običnih” ljudi u sferi neformalne ekonomije kontinuirano društveno legitimizira, i to svojevrsnom robinhudovskom filozofijom:

Kako se to nekad govorilo i radilo, a kako se radi i danas: uzmeš tamo gdje ima i “staviš” tamo gdje nema!

I drugi nam primjeri svjedoče o sveprisutnosti “neformalnog” principa dolaženja do informacija. Jedna mi je sugovornica, korisnica pučke kuhinje i dugotrajno nezaposlena, rekla kako joj je dobra prijateljica, susjeda “otkrila” jednu “divnu” mogućnost – “udomiteljstvo”. Što udomiteljstvo točno znači, doznala je naknadno detaljnije od formalne institucije nadležne za pitanja udomljavanja odraslih i socijalno ugroženih osoba (nadležnog Centra za socijalnu skrb).<sup>232</sup> Međutim, početni impuls za pribavljanje daljnjih informacija potekao je iz jednog neformalnog, usputnog razgovora. Ta je sugovornica nekoliko tjedana kasnije u kući u kojoj živi sa suprugom doista udomila

<sup>232</sup> Prema *Zakonu o udomiteljstvu* (NN 79/07), udomiti se može ne samo dijete (što je poznatija mogućnost), nego i odrasla osoba, kao oblik skrbi kojim se “osigurava zadovoljenje osnovnih životnih potreba koje iz bilo kojih razloga [osoba] ne ostvaruje u vlastitoj obitelji, a nije ih u mogućnosti sama zadovoljiti”. U materijalnom smislu udomiteljska obitelj za tu skrb dobiva mjesečnu naknadu od nadležnog Centra za socijalnu skrb, čiji iznos izračunava ta institucija, a kreće se u visini od 800 do 1 200 kuna, te dodatnih od 50 do 200 kuna za naknadu režijskih troškova.

nezaposlenog muškarca koji nije imao gdje stanovati, a koji je već u nekoliko kraćih navrata stanovao u njihovoj kući, ali bez da su ga bili prijavili u Centru. K njoj su ga nekoliko puta uputile časne sestre koje su s mojom sugovornicom bile postupno ostvarile blizak odnos tijekom njezina dolazanja na mjesečnu podjelu osnovnih prehrambenih namirnica. Tada su časne sestre davale manju mjesečnu naknadu, u iznosu od petsto kuna, neformalno, “na ruke”, koja je, međutim, rijetko stizala do moje sugovornice jer bi je korisnik često potrošio na podmirivanje vlastitih dugova poznanicima i na kupovinu alkoholnih pića u lokalnoj trgovini. Ovog je puta moja sugovornica njegov boravak u svojoj kući formalizirala ugovorom na godinu dana, za što sad ipak prima kakav-takav novac. Namjera joj je na temelju te financijske naknade što prije prikupiti novac za plaćanje odvajanja električnog priključka, kojim bi se, kako kaže, “napokon!” odvojila od susjedne kuće s kojom dijeli zid i sve komunalne priključke. Zbog neredovitog susjedova podmirivanja računa za struju, s kojim je zbog toga godinama u vrlo napetim i konfliktnim odnosima, svako toliko i njezino kućanstvo ostaje bez struje. Tješi samu sebe da je to i njoj “mjera štednje”, no ipak godinama, kaže, priželjkuje trenutak kada će uspjeti sakupiti novac potreban za odvajanje priključaka, što iznosi oko 9 000 kuna (a što je nešto manje od dvije prosječne hrvatske plaće).

Prijaviti se *na vrijeme* u trenutcima promjene administrativno-pravnoga statusa, vrlo je važno i delikatno za ostvarivanje socijalnih prava nezaposlenih. Iako su se pravni okviri u velikoj mjeri kroz desetljeća mijenjali, sveprisutna je predodžba o tomu kako “običan” čovjek uvijek raspoložbe manjkom informacija i kako je ponekad “prava lutrija” *na vrijeme* saznati pravu informaciju kako bi se *na vrijeme* moglo nešto proceduralno obaviti. To je posebno istaknuto u situacijama nekog “prijelaza”, odnosno promjene administrativno-pravnog statusa, kako je to slučaj sa zaposlenima koji odjednom postaju nezaposleni. Naime, do 1998. godine pravo na zdravstveno osiguranje ostvarivalo se preko HZZ-a, što je u potpunosti ukinuto 2002. godine.<sup>233</sup> Kako se to pravo registracijom preko HZZ-a moglo ostvariti ranije, danas službenici Zavoda (s nezadovoljstvom i čuđenjem) komentiraju činjenicu da im korisnici i dalje redovito dolaze s upitom o tomu moraju li se prijaviti na HZZ radi ostvarivanja prava na zdravstveno osiguranje.

233 “Nezaposlene osobe zdravstveno su osigurane po principu osoba s prebivalištem u Republici Hrvatskoj, a koje nisu zdravstveno osigurane po drugoj osnovi. (...) Do 1. srpnja 1998. godine nezaposlene osobe pravo na zdravstveno osiguranje ostvarivale su preko Hrvatskog zavoda za zapošljavanje, i ono je tada bilo regulirano Zakonom o zapošljavanju” (Kerovec 2000: 253).

Na osnovi vlastitog empirijskog istraživanja nisam zabilježila tu neformalnu umreženost kao zbir različitih “čvorišta”, “entiteta”, nego više kao zbir pojedinačnih, situacijskih “umrežavanja” i “spajanja” koje pojedinac aktivno pronalazi ili na koje, što je češće, slučajno “naleti”. Mišljenja sam kako time nisam “otkrila” ništa novo, nego sam samo podcrtala nešto što se uglavnom percipira kao “javna tajna”: “Sve što se sazna, sazna se u nekoj birtiji, ispod tepiha, a ne na sastancima.” Štoviše, i formalne su institucije koje su primarno zadužene za pružanje socijalne skrbi već prepoznale mreže društvenosti, poput susjedskih i obiteljskih, kao relevantne. To se odnosi i na podružnice Centra za socijalnu skrb na nivou grada, čije se djelatnice izravno se oslanjaju na neformalnu pomoć u informiranju. Centar, naime, nema organizirane službe koje bi “na teren” odlazile preventivno i “istraživački” – da bi se detektiralo stanje na području njihove nadležnosti (uglavnom su to dijelovi grada, gradske četvrti). Djelatnice Centra se, umjesto toga, oslanjaju na informacije koje im pojedinci, susjedi ili članovi obitelji dojavu. Štoviše, kada imaju kakva pozvana, organizirana predstavljачka izlaganja, one direktno pozivaju građane da im dojavu informaciju o tomu postoji li u njihovoj obitelji, kućanstvu ili u neposrednom susjedstvu osoba kojoj su potrebne usluge i pomoć Centra.

Čini mi se važnim konstatirati kako se informacije relevantne za utvrđivanje nečijeg formalnog socijalnog statusa ili prava na socijalnu pomoć bilo kakve vrste odvijaju uglavnom putem tih neformalnih mreža i kanala. Mnoga kazivanja svjedoče o situacijama u kojima se u usputnom prijateljskom razgovoru doznalo za neku važnu mogućnost rješavanja vlastita socijalnog statusa. Taj mi se podatak čini bitan i za buduće strukturiranje i osmišljavanje djelovanja formalnih institucija socijalne skrbi. Da mreže informiranja uglavnom funkcioniraju neformalno i ne čudi s obzirom na izrazit manjak informacija koje su pojedincu lako dostupne na formalnoj razini. Naime, u tri godine mojeg istraživanja u naselju se održala samo jedna informativna radionica, a održala ju je neka institucija nadležna za rješavanje socioekonomskog statusa ugroženih pojedinaca i obitelji, kao što je Centar za socijalnu skrb.

Na internetskim stranicama HZZ-a, među brojnim informacijama za nezaposlene i poslodavce kao i za one koji žele doznati o ustroju i/ili povijesti Zavoda, postoji i ona o “suzbijanju rada na crno”, upravo tako i naslovljena, što nam govori da je rad “na crno” (sve)prisutna pojava. Međutim, za razliku od ostalih brojnih i detaljno razrađenih informacija na internetskim stranicama te institucije, tema rada “na crno” “razrađena” je minorno. Naime,

klikom se otvara tek jedan dokument, odnosno njegova skenirana verzija (za koju se čak ne navodi ni izvor!), u kojemu se tumače funkcija i organizacijske strukture institucije Državnog inspektorata na području Republike Hrvatske. “Nerazrađenost” odražava zadovoljenu “formalnost” upozoravanja na problem, ali ništa više od toga. Dijelom je ta “nerazrađenost” informacije razumljiva jer Zavod nije institucija ovlaštena i zadužena za provjeru, praćenje ili suzbijanje fenomena rada “na crno”. On eventualno tek posredno, u nastojanjima da se pri zapošljavanju radnika vodi računa o zadovoljenju svih administrativno-pravnih obveza i dužnosti prema radniku i poslodavcu, može utjecati pozitivno na formalno, a negativno na neformalno tržište rada. Istodobno, ta je “nerazrađenost” informacije odraz generalnog “labavog” institucijskog odnosa prema tom fenomenu. I što onda, ustvari, na stranicama Zavoda “više” i reći o radu “na crno”? Administrativno-pravno – ništa. Ono što se, s druge strane, može ispričati, a iz etnološke perspektive jest relevantno, postojanje je nekih drugih razina doticaja s radom “na crno”, iz iskustva rada sa strankama koja imaju zaposlenici Zavoda. S tim u vezi zanimljivo je i relevantno primijetiti visoku razinu njihove uslužnosti, suosjećajnosti i razumijevanja prema korisnicima. Riječ je o profesionalnim susretima licem-u-lice, koje savjetnici sa strankama obavljaju kao dio obvezatnog programa (individualnog savjetovanja), ali i o brižnom, suosjećajnom, “familijarnom” odnosu prema strankama koje, barem u tim razgovorima, imaju priliku opširnije i usmeno izložiti detalje svoje trenutačne situacije i statusa, za razliku od rutinskih, kratkih, redovitih mjesečnih javljanja pri kojima se na šalteru samo formalno registriraju.<sup>234</sup> To se ogleda i u odgovorima na pitanja iz anketnog upitnika koji je 2010. godine u okviru ovoga istraživanja prosljeđen nekolicini zaposlenika HZZ-a, šalterskih službenika, kao i u usmenim razgovorima koje sam provela s deset savjetnika pri HZZ-u. Oni u sklopu redovitog posla imaju izravan doticaj sa strankama. Svi su na pitanje prepoznaju li neke osobe koje već niz godina dolaze na Zavod i imaju li s njima neki “bliskiji” odnos pri redovitoj proceduri mjesečnog prijavljivanja, odgovarali pozitivno, ističući kako mogu prepoznati stranku koja je već duže prijavljena na Zavodu i kako obično s njom “srdačno” porazgovaraju. To iskustvo imaju i moji nezaposleni

---

234 Za potrebe istraživanja razgovarala sam s ukupno dvanaest osoba zaposlenih u HZZ-u, muškarcima i ženama raznih generacija, koji ondje rade na poslovima savjetovanja, administracije, pripreme i provedbe programa za usavršavanje i/ili rukovodstva. Razgovori su vođeni u travnju 2010. godine. Jednako tako, nakon završenog studija bila sam pune tri godine prijavljena kao nezaposlena na HZZ-u i redovito sam se javljala, pohađala besplatni informatički tečaj, odlazila na obvezna individualna i grupna savjetovanja, kao i na razgovor sa, prema kriteriju zanimanja, pripadajućom mi referenticom.



sugovornici koji su prijavljeni na Zavod. U neposrednim doticajima s nezaposlenima zaposlenice,<sup>235</sup> posebno savjetnice, susreću se s različitim “sudbinama”, osobnim i obiteljskim “pričama”, a što mnoge ističu upravo kao najteži dio njihova posla.<sup>236</sup>

Pomoć nezaposlenima pruža se na “formalnoj” i “neformalnoj” razini, pri čemu potonju sugovornici često nazivaju – “ljudskom”. Protokol individualnog savjetovanja u Zavodu za zapošljavanje i u Centru za socijalnu skrb nalaže da se stranke, među ostalim, upita i zarađuju li (i koliko) “sa strane”, podrazumijevajući pritom bilo koju vrstu poslova i prihoda od djelatnosti koju obavljaju mimo Zavoda. Stranke, tj. nezaposleni, bilo suzdržano (“u šiframa”) bilo otvorenije, nerijetko izjavljuju kako rade “na crno”. Zaposlenice im najčešće odgovaraju kako “one za to ne bi trebale znati”, a potom preko tih informacija “prelaze”. Vjerojatno bi svatko od nas u takvoj situaciji postupio jednako. Njihovo “prešutno odobravanje” izraz je suosjećanja s onima koji nemaju posao, a što je u okviru jednog našeg usmenog razgovora o ovoj temi Jasna Čapo Žmegač odredila i kao moguću “krivnju” zaposlenih. Ta sintagma odgovara motivacijama zaposlenika u premrežavanju formalnoga protokola i odnosa prema strankama “neformalnim” vidovima pomoći, poput “progledavanja kroz prste”. Međutim, ne bih rekla da je “krivnja” osnovna ili, pak, jedina nepisana motivacija za prelazanje preko rada “na crno” kod nezaposlenih. Suosjećanje je izraženije, uz osvještavanje kako, u okviru raspoloživih formalnih mogućnosti, stranka nema puno izgleda pronaći posao na formalnom tržištu rada i kako je snalaženje u sferi neformalne ekonomije svojevrsna “nužnost”.

Jedna zaposlenica HZZ-a ne uspijeva, tako, jednoj od svojih stranaka – bivšoj kolegici iz poduzeća koje je devedesetih propalo – pronaći posao na formalnom tržištu rada, ali joj redovito “pomaže” nudeći joj kod sebe neformalni tjedni posao čišćenja i pospremanja, a što jedna od mojih sugovornica radi treću godinu zaredom i čime je, kao “dodatnim prihodom” uz suprugovu mirovinu, vrlo zadovoljna.

Postavlja se pitanje ako je nekada stalno zaposlenje nudilo socijalnu sigurnost, što pruža sigurnost današnjim nezaposlenima od kojih mnogi

235 Riječ je o prevazi žena koje su zaposlene u HZZ-u. Intervjuima koje sam provela obuhvatila sam dvanaest, a anketnim upitnikom deset osoba.

236 Podatak dobiven na osnovi intervjua i anketnog upitnika koji sam sastavila za zaposlenike Zavoda koji imaju direktan kontakt s nezaposlenima, a koji su to naveli kao jedan od najčešćih “teških” aspekata rada na svom poslu.



uglavnom rade “na crno”. Nezaposleni, naime, danas redom imaju neku vrstu mjesečnih *socijalnih transfera* – različitih naknada u sustavu socijalne sigurnosti (Šučur 2005: 38). To su mirovine, naknade za vrijeme nezaposlenosti i naknade socijalne pomoći. Ti su transferi u praksi uvelike “preuzeli” ulogu nekadašnjih redovitih primanja iz formalnog zaposlenja (“Primanja su bila mala, nedovoljna za život, ali su bila redovita, a posao siguran”), u obliku nekakvog sigurnog mjesečnog prihoda. Važno je spomenuti da socijalni transferi ne proizlaze samo iz statusa njihove nezaposlenosti jer bi u tom slučaju funkcionirali “na kratke staze”, a ne u dugoročnoj perspektivi.<sup>237</sup> Nezaposleni su redom legalni korisnici drugih socijalnih primanja (po osobi obično jednog ili najviše dva), primjerice vojne, obiteljske ili invalidske mirovine, koja proizlaze iz njihova (trajnog) zdravstvenog stanja ili socijalnoga statusa, a aktivnosti u sferi neformalne ekonomije dodatna su zarada uz redovitu mjesečnu financijsku osnovu (koja ponovno, dakle, predstavlja socijalnu sigurnost, ali istodobno pokazuje i njezinu nedostatnost).

Ako su se nekad “iz fuša” gradile kuće, kako se to uniformno opisuje, danas je dominantna naracija da se upravo radom “na crno” – “preživljava”, čime se implicira elementarnost potreba koje se ne mogu namiriti iz niskih<sup>238</sup> socijalnih transfera i socijalnih primanja na osnovi statusa nezaposlenosti.

237 Isključivo one nezaposlene osobe koje su provele na radu više od trideset dvije godine nemaju ograničenje trajanja prava na novčanu naknadu. Međutim, prema tim visokim godinama radnoga staža za očekivati je da će te osobe u skorije vrijeme navršiti šezdeset pet godina života, čime će postati korisnici starosne mirovine i čime im prestaje to “neograničeno” pravo na novčanu naknadu s HZZ-a. U svim drugim slučajevima, pravo na novčanu naknadu ima ograničeno trajanje. Prema Članku 44. najnovije verzije *Zakona o posredovanju pri zapošljavanju i pravima za vrijeme nezaposlenosti* (NN 80/2008), najduže pravo na novčanu naknadu preko HZZ-a nezaposlena osoba ima u trajanju od četrismo pedeset dana ako je provela na radu više od dvadeset pet godina. Tom je zakonu prethodio *Zakon o zapošljavanju* iz 1996. godine (NN 59/1996), važeći zakon u vrijeme kada su intervjuirani za potrebe ovog istraživanja ostajali bez posla, a u kojemu je najduže pravo na novčanu naknadu preko HZZ-a nezaposlena osoba mogla ostvariti u trajanju od tristo dvanaest dana ako je provela na radu više od deset godina. Također, tada isključivo one nezaposlene osobe koje su provele na radu više od trideset godina (muškarcima) i više od dvadeset pet godina (žene) nisu imale ograničenje trajanja prava na novčanu naknadu. Međutim, prema tim visokim godinama radnoga staža te osobe su u skorije vrijeme navršavale šezdeset pet godina života, čime su postajale korisnicima starosne mirovine, a čime im je prestajalo to “neograničeno” pravo na novčanu naknadu. Razlika između starog i novog zakona bila je u dijelu Članka 23. *Zakona o zapošljavanju* (kojeg u novom zakonu (onom o posredovanju) više nema) – da je pravo na novčanu naknadu pri HZZ-u mogla ostvariti i nezaposlena osoba kojoj nedostaje pet godina do ispunjenja uvjeta dobne granice za stjecanje prava na starosnu mirovinu. Izvor: *Narodne novine*, <http://narodne-novine.nn.hr/default.aspx> (pristup: 11. 4. 2011.).

238 Utvrđeno je kako su nezaposleni u Hrvatskoj izloženi visokom riziku od siromaštva, posebno zbog ograničenosti novčanih potpora nezaposlenima. “Pravo na novčanu naknadu nezaposlene osobe mogu ostvarivati po osnovi prethodnog rada ili sudjelovanja u obrani Hrvatske (Crnković-Pozaić 2004). No budući da tu naknadu prima samo petina nezaposlenih (...), nezaposlene osobe se nalaze u nezavidnoj financijskoj situaciji” (Galić 2008: 6).

Kad od socijalne pomoći koju primam, platim račune, ovirhe i razna dugovanja, ne znam koja sve ne, ostaje mi da si zaradim, jedino tako, “na crno” za hranu i kućne potrebe. Da se ne hranim u kuhinji, ne znam kako bih. Ali kuhinja ti ne daje sve. Gdje je prašak, gdje je WC-papir, gdje je sapun, cigarete i kava?

Nezaposleni se, osim što primaju naknade, redovito okreću radu “na crno” te se oslanjaju na različite oblike transakcija i pomoći u okviru obitelji. To nam ilustriraju brojni primjeri ekonomskih i socijalnih interakcija koje moji sugovornici s članovima šire obitelji održavaju na relaciji *selo – grad*.

Tamara Hareven, socijalna povjesničarka, istaknula je kako se “povjesničari i sociolozi (...) slažu da industrijalizacija kao takva nije uzrokovala nestanak tradicionalnih obrazaca obiteljskog života, niti da je migracija u urbana industrijska područja prouzročila nestanak tradicionalnih obiteljskih veza” (Hareven 1990: XV). S time koreliraju empirijske spoznaje da se i nakon napuštanja ruralnih krajeva međugeneracijske veze nastavljaju. Premda se u drugoj polovici dvadesetog stoljeća generacijama iz ruralnih sredina iseljavalo, to nije u potpunosti prekinulo kontakte (pa ni kontakte mlađih generacija) članova šire obitelji na relaciji selo – grad. Prije svega se misli na odnose koje pojedinci iz istraživanog naselja održavaju s rodbinom i susjedima iz mjesta iz kojeg potječu. Jedan od bitnih “fizičkih” motiva i pokretača tih veza je imovina, prije svega roditeljska kuća i/ili zemljište. To je fizičko i ujedno simboličko mjesto okupljanja obitelji koja se u jednom povijesnom trenutku masovnije dislocirala u kontekstu velikih procesa poslijeratne deagrarizacije, deruralizacije i urbane industrijalizacije (usp. Puljiz 1977: 114–119). Imovinski su odnosi, općenito, temelj obiteljskih odnosa. Imetak se u okviru obitelji prenosi i onda kada pojedinca nema i on mu je zajamčen u pravnom, nasljeđivačkom smislu. Na toj pravnoj razini, dakle, obitelj predstavlja *zajednicu* čiji su članovi, logikom nasljeđivanja, upućeni jedni na druge. To ima i simboličku važnost. Kuća u “rodnom kraju”<sup>239</sup> istaknuto je mjesto okupljanja raseljenih članova obitelji i to je već pokazano nizom studija na različitim zemljopisnim područjima (Kulišić i Vuković 2009; Rajković 2009; Huttunen 2008; Čapo Žmegač 2002).

239 Pod *rodnim krajem* ne mislim isključivo na mjesto rođenja pojedinca, nego na mjesto odakle potječe veći dio njegove rodbine (bilo to srodstvo po horizontalnoj i/ili vertikalnoj liniji) ili uži članovi obitelji (na primjer, prvo i/ili drugo koljeno starije generacije – roditelji, baka/djed), bilo po očevoj, bilo po majčinoj strani. U tim raznim značenjima moji sugovornici govore o “rodnom kraju” s osjećajem posebne povezanosti i bliskosti.

Ipak, nasuprot mnogim dosadašnjim, inozemnim i domaćim istraživanjima (u okviru povijesti, psihologije i sociologije obitelji) orijentiranima na ulogu obitelji u procesu industrijalizacije, fokusom ovog istraživanja su obitelj i pojedinac u procesu postindustrijalizacije (Bell 1973; Myles 1990), odnosno (tranzicijske) deindustrijalizacije (Dunn 2004). Postavljajući pitanje kako su, usred smanjenog i restrukturiranog (formalnog) tržišta rada te drastičnih promjena i kriza hrvatskoga ekonomskog sustava, pojedinac i obitelj (re)uspostavljali svakodnevnu životnu ravnotežu, te kako su se nezivjesnost, zamjenljivost, privatizacijske afere i porast društvenih nejednakosti odrazili na život obitelji i pojedinaca u hrvatskom društvu od početka devedesetih godina do danas, nastojat ću istaknuti *obiteljsko* i *pojedinačno* (mikrorazine) (usp. Hareven 1990) u makroprocesima. Baveći se poviješću obitelji prije dva desetljeća, spomenuta Hareven zagovarala je *life-course* i *family-cycle* pristup, dakle uzimanje u obzir pojedinih faza u životu obitelji i pojedinaca, naglasivši time stalnu dinamiku i promjenljivost prilika u životnom i obiteljskom ciklusu, a što nosi različite preduvjete za oblikovanje praksi i vrijednosti u sadašnjem trenutku. Ta teorijska osnova, zajedno s mojim empirijskim saznanjima, važna je u razmatranju života nezaposlenih pojedinaca u obiteljskoj zajednici u uvjetima tranzicijske deindustrijalizacije. Ispostavlja se da generacijska determiniranost fokusne skupine koju istražujem nije zanemariva i da treba biti svjestan te dinamike, pogotovo s obzirom na to da se nezaposlenima koje istražujem u ova dva desetljeća bitno promijenila unutarobiteljska situacija. U trenutku ostanka bez posla ti su nezaposleni mahom bili “hranitelji” obitelji, odnosno roditelji koji su dijelili kućanstvo i prihode s maloljetnom djecom ili djecom na školovanju. U svakom slučaju, nuklearne su obitelji tada bile sazdane od roditelja koji su ostali bez posla i njihove potrebite djece koja tada još nisu participirala na tržištu rada, ali i od starije generacije, baka i djedova umirovljenika, u neposrednoj blizini. Percepcije nezaposlenosti bile su, kako smo već istaknuli, u velikoj mjeri optimistične pa čak i afirmativne, a bitno su ih odredile ondašnje ratne okolnosti, ali i obiteljske prilike (primjerice, neke su žene bile sretne što mogu ostati kod kuće s malom djecom). U godinama nezaposlenosti koje su uslijedile vještine nezaposlenih roditelja pa i njihova motivacija za traženje zaposlenja na ionako deficitarnom i poljuljanom tranzicijskom tržištu rada znatno su smanjene, ali tada, treba istaknuti, ni njihova djeca, “prirodnom” dinamikom odrastanja, nisu više bila “mala” i “ovisna” te se i ona počinju uključivati na tržište rada i/ili zasnivaju vlastito kućanstvo, često unutar istoga naselja i to uglavnom pa-

trilokalnim principom stanovanja – kćeri sele k suprugovoj obitelji, s kojom žive poluizdvojeno (jedna obitelj u prizemlju, a druga na katu).

Osim odnosa na relaciji selo – grad, obiteljski su odnosi nerijetko osnovni, iako ne i jedini, mehanizam u praksi preklapanja formalne i neformalne ekonomije. Naime, ako se ugasila direktna sprega formalnog radnog mjesta i neformalnih aktivnosti u okviru radnog mjesta koje je nerijetko ostvarivao formalno zaposleni pojedinac, među današnjim je zaposlenima zadržan princip tajnog “iznošenja” materijala (uredskog, proizvodnog) iz poduzeća, a nezaposleni često čine kariku u lancu preprodaje pojedinih “iznešenih” proizvoda “s etiketom”. Upravo putem tih društvenih veza, mnogi su “iznešeni” proizvodi dostupni kao roba za preprodaju “na crno”, “u švercu”, preko poznatih zaposlenih kolega, prijatelja i/ili članova obitelji. Zaposleni te proizvode kriomice, i često na osnovi socijalnoga kapitala koji grade u poduzeću (“dobar” odnos s kolegama, portiom, nadglednikom, vozačem i/ili kontrolorom), iznose (“po par kutija”) iz poduzeća i uvode u neformalnu prodaju. Salame, sirevi, duhan<sup>240</sup> i cigarete iz kontrolirane i registrirane proizvodnje preusmjeruju se tako u prodaju u sferi neformalne ekonomije, uglavnom po dvostruko nižim cijenama od redovite. Brojni su kupci tih proizvoda kao i raznovrsnih drugih usluga koje se odvijaju u sferi neformalne ekonomije u neposrednom susjedstvu.

Osim spomenutih strategija na relaciji selo – grad i formalna – neformalna ekonomija, nezaposleni uvelike “pregovaraju” i manevriraju u sferi registriranog obiteljskog i bračnog statusa. Treba reći kako u Hrvatskoj, otako se su prije više godina postupno počele formirati negativne percepcije tranzicijskog procesa (usp. Čengić i Rogić 2000; Štulhofer 2000), postoji i diskurs o tome da je tranzicija “urušila brakove”, tj. da su kojekakve “nevolje” i nesigurnosti pojedinca u procesu tranzicije povećali broj razvoda. Međutim, društvenost i društvene odnose, među ostalima i obiteljske, nezahvalno je procjenjivati isključivo kroz numeričke elemente. Kada se, primjerice, zna da je stopa divorcijaliteta (rastavljenih brakova) u Hrvatskoj od 1993. do

240 Duhan, pakiran u kutijama i vrećama po 500 do 1 000 grama, posebno je tražen proizvod u sferi neformalne ekonomije. Podrijetlo tog duhana moji sugovornici lociraju ujednačeno: “Negdje iz Bosne”. To je kutija duhana koji pojedinci sami umotavaju u papirne listiće s filtrima (koji se kupuju i u formalnoj i neformalnoj prodaji, u pakiranjima od, primjerice, 500 komada). Za pušenje duhana sugovornici kažu da je tri puta isplativije i jeftinije u odnosu na cijenu cigareta u formalnoj prodaji. U praksi, međutim, često ta velika pakiranja navode i na veću dnevnu potrošnju cigareta, što ističu i sami kazivači: “Samo znaš u čemu je kod mene problem? U tome što sad kad si tako puno tih cigareta sama složim i natrpam si ih u kutiju, ja nemam granice i ne znam koliko sam popušila.”

2003. godine imala prilično ujednačenu numeričku putanju,<sup>241</sup> i uglavnom se kreće u omjeru jedan rastavljeni brak na četiri sklopljena, taj nam podatak ništa ne govori o spomenutim “skrivenim” strategijama i motivacijama. Odnosno, upravo u devedesetim godinama statistike pokazuju čak smanjenu stopu razvoda.<sup>242</sup> S obzirom na to da se i u znanstvenoj literaturi upozorava na činjenicu da se (suprotno uvriježenom poimanju uzročno-posljedične veze tranzicije i krize s jedne i braka i razvoda braka s druge strane) upravo u razdoblju ekonomske stabilnosti i autonomnosti (na primjer, žena) stopa razvoda povećava, a ne obratno – u razdoblju “kriza” (Topolčić 2008: 1032), ili, pak, da je “darežljivost socijalne države jedan od glavnih razloga povećanja stope razvoda braka – budući da žene i djeca (...) mogu preživjeti bez ekonomske potpore supruga” (ibid.), uvjereni smo da te uvriježene predodžbe treba uzeti s oprezom. Ovim radom ne mogu dokazivati tu tezu u širim razmjerima, ali mogu upozoriti na uočene individualne slučajeve s kojima sam se u istraživanju često susretala.

U naselju sam se, tako, susrela s parom koji je odavno formalno razveden, ali ponovno živi zajedno. Brak su prije jedanaest godina razvrgnuli zbog neslaganja. Međutim, nakon nekoliko godina ponovno su se sastavili, ali nisu ponovno službeno sklopili brak. Oboje su već niz godina nezaposleni, a do sredine devedesetih bili su zaposleni u jednom socijalističkom poduzeću. Kažu kako danas ne namjeravaju formalno obnovljati brak “zbog papira”, a za takav “odnos”, u nedostatku drugih prihoda, imaju i ekonomsku motivaciju. Naime, redovito koriste uslugu pučke kuhinje na koju, na osnovi zajedničkog prosjeka njihovih invalidskih mirovina, ne bi imali pravo. Ovako sugovornica, koja ima nisku invalidsku mirovinu, ostvaruje pravo na pučku kuhinju jer, prema službenoj evidenciji, živi sama, razvedena. Ovdje se ponovno vraćamo na strategije iste vrste kao i one koje smo ranije spominjali vezane uz brak i razvod braka kojim se manipulira u pogledu zadržavanja nekadašnjeg stanarskog prava, a koje su opisane u jednom od prethodnih poglavlja.

Osim navedenih “strategija”, spomenuti kontakti, odnosno ekonomske i socijalne interakcije članova obitelji na relaciji selo – grad toliko su i danas sveprisutne među sugovornicima da ih poimam kao jedan od ključnih elemenata amortizacije nečije nevolje nezaposlenosti. Mnogi i danas, premda nezaposleni i socijalno ugroženi, u ruralnim sredinama raspolažu obiteljskom

241 Izvor: *Statistička izvješća* 1233 (2004.) Državnog zavoda za statistiku, str. 11.

242 Isti izvor.

kućom i/ili zemljištem (“grunтом”), koje uglavnom koriste za vikend-boravak (kao “vikendicu”). Ako je u obitelji bilo više nasljednika, netko od članova šire i/ili uže obitelji ondje još uvijek živi (kao u slučaju kada, primjerice, brat odseli u Zagreb, a sestra ostane u rodnom kraju). Većinom nije riječ o izravnom ekonomskom korištenju zemljišta ili kuće – o prodaji ili iznajmljivanju kuće podstanarima ili redovitom obrađivanju i iskorištavanju zemljišta – nego ona uglavnom služi za vikend-boravak. No time značenje “grunta” i kuće nije iscrpljeno. Ti su dolasci i prilika za jačanje rodbinskih veza i obavljanje poslova u kući (preuređenje i/ili održavanje) i/ili oko kuće (košnja, berba, *kolinje*, sadnja i sl.). Odlasci “na grunt”, “na selo” zapravo su i odlasci “k obitelji i rodbini”. Ti kontakti i susreti osnažuju zajednicu te, u raspodjeli poslova na kući i oko kuće, slijede načelo reciprociteta među nasljednicima, što pridonosi amortizaciji potencijalnih konfliktnih odnosa unutar obiteljske/rodbinske zajednice. U ekonomskom smislu nije zanemarivo ni to da se pojedinci odande uvijek vraćaju s torbama punim raznovrsnih namirnica domaće proizvodnje (poput mlijeka, meda, jaja, sira, mesnih proizvoda, voća i povrća). To za pojedinca ima simboličku vrijednost, kao iskaz “brige”, te neposrednu ekonomsku važnost. Prije svega, oni koji imaju rodbinu na selu s kojom održavaju takve kontakte raspoložu raznovrsnijim (“zdravijim”) namirnicama. Česta rečenica među nezaposlenima: “Mi nikad nismo gladni, imamo svega što si otuda donesemo”, prilično je utemeljena jer na taj način ostvare znatnu uštedu na troškovima prehrane u gradu. Ako su uz to, a mnogi intervjuirani nezaposleni i jesu, korisnici usluga gradske pučke kuhinje, problem dnevne prehrane im je tom spregom (zanemarimo li stigmatizacijski aspekt tog vida prehrane) prilično zadovoljavajuće riješen.<sup>243</sup>

To su kontakti koje u naselju trajno naseljeni pojedinci njeguju s rodbinom i susjedima iz mjesta podrijetla, odnosno mjesta odakle su nekoć njihovi roditelji iselili (usp. Puljiz 1977: 108). Na nivou naselja to su najčešći oblici društvenih kontakata koji se ostvaruju na relaciji dvaju mjesta (ishodišnog i mjesta doseljavanja). Sistemom direktnog nasljeđivanja imovine u krugu

243 Troškovi prehrane prilično su velik dio prosječne dnevne potrošnje kućanstva. Neke statističke pokazatelje možemo pratiti i od sredine dvadesetog stoljeća, kada nastupaju “promjene u učešću ishrane u strukturi potrošnje, koja je 1955. angažirala više od polovine sredstava ukupne potrošnje (52,7%), da bi se sedamdesetih i osamdesetih smanjivala na nešto manje od 40%” (Sirotković 1989: 39). Prema *Anketi o potrošnji kućanstava* Državnog zavoda za statistiku, koju ta institucija provodi godišnje od 1998. godine, kontinuirano najveći udio, oko trećinu osobne potrošnje, čine izdaci za hranu i bezalkoholna pića, 33,21%. Izvor: [http://www.dzs.hr/Hrv/publication/2006/14-1-1\\_1h2006.htm](http://www.dzs.hr/Hrv/publication/2006/14-1-1_1h2006.htm) (pristup: 12. 11. 2011.).

obitelji mnogi i danas raspolažu takvom obiteljskom kućom i/ili zemljištem (“grunтом”) “na selu” koje koriste za sekundarni boravak.

Mnogi intervjuirani nezaposleni danas u ruralnoj sredini (možemo reći – paradoksalno) grade novu zidanu kuću ili obnavljaju i nadograđuju postojeću. Kroz sferu neformalne ekonomije (radnici rade neprijavljeno, većinom uz rodbinsku pomoć, a građevinski se materijal uglavnom nabavlja “bez računa”, preko poznanika, preko oglasa, što ostane kao višak nekome od prethodne gradnje i sl.). Više je zabilježenih kazivanja o tomu kako povremeno “na putu za ‘grunt’” sugovornici “pokupe” i dva do tri radnika kao pomoćnu radnu snagu koja na okretištu tramvaja na Mihaljevcu u ranijutarnjim satima čeka da im netko ponudi, najčešće građevinski, posao. To su, prema kazivanjima, ilegalni imigranti, muškarci s Kosova, iz Rumunjske, Bugarske i Srbije, koji svoj rad naplaćuju iznimno jeftino. Najčešće nemaju određenu cijenu, nego se ona određuje “prema dogovoru”: rade za dvadeset do trideset kuna po satu rada, za plaćen ručak (“pečeno pile za njih četvoricu”) i sl. Jedan je kazivač tako izgradio katnicu na mjestu gdje je nekada stajala obiteljska trošna prizemnica i postupno uređuje njezinu unutrašnjost. Nema jasnu viziju o tomu tko će i kako u njoj stanovati. Ni odrasla djeca sa svojim obiteljima ni njegova supruga, kaže, nisu zainteresirani otići onamo pa je on uređuje “za sebe”. Kaže kako mu je to i “odmor” od svakodnevice. Redovito (jedanput tjedno) onamo otputuje automobilom, prevozeći uvijek i kakav građevinski materijal te povremeno i nekoliko ilegalnih radnika koji mu pomažu u radu. U ruralnoj sredini, od Zagreba udaljenoj šezdeset kilometara, čekaju ga vjenčani kum i još nekoliko članova šire rodbine koji također pomažu u gradnji, a ženski članovi rodbine brinu se za prehranu muških članova koji pomažu u gradnji i radnika. Za radnike koje “uspūt pokupi” tvrdi: “Ovi ti radnici hoće radit, bilo što, samo da si nešto zarade. I oni su ti super radnici. Oće radit. ‘Naši’ ljudi su ti žmukleri, radije žicaju nego da se prime posla. ‘Naši’ znaju samo pametovat.”

Već sam spomenula kako je prva generacija doseljenih u naselje, zaposlivši se šezdesetih godina i odradivši puni radni vijek u socijalizmu, uspjela steći starosnu mirovinu zasnovanu i na punom radnom stažu. Brojni su od njih, kojima nije nedostajalo mnogo godina radnoga staža za puni radni staž, dokupili godine potrebne za naknadno ostvarivanje pune starosne mirovine, a u trenutku propadanja poduzeća ostvarili su i pravo na određeni novčani



iznos u vidu otpremnina, koje su im nakon više godina čekanja uglavnom i isplaćene. Spomenula sam i da je pomoć starijih prema mlađima obrazac međugeneracijskih obiteljskih odnosa i očekivanja, i to znatno više nego što je to slučaj obratno. Ti su umirovljenici velik i važan resurs financijske i emocionalne potpore svojoj odrasloj, nezaposlenoj djeci. Kako je jedan sugovornik rekao:

Stigla je meni otpremnina, napokon, to čak nije bio "malen" iznos, nekih 15 000 eura. Ja sam tad otišao u prijevremenu mirovinu, ali mi je malo godina još falilo da imam puni staž. Ali, šta se desilo s tim novcem? Daj jednom unuku za ovo, daj drugom za ono, sinu treba ovo, ovom ono... Ode sve, istopilo se, da ja nisam niti osjetio!

Ili:

Ja već dvanaest godina vodim radni spor s ovim jednim koji je preuzeo firmu u kojoj sam radio. Trebao mi je uplatiti mirovinu koju mi nije uplaćivao. Ja sam obolio u međuvremenu, imam sad invalidsku mirovinu. Ali kad bi se taj proces završio, kad bih ja dobio jedan iznos koji mi pripada... Imam ja i sina i kćer. Lako bih ja raspodijelio te novce kad bih ih dobio.

Ilustrirat ću taj odnos, koji je svojstven svim mojim sugovornicima, jednom kraćom etnografskom pričom koja slikovito pokazuje međugeneracijsku, unutarobiteljsku solidarnost i pomoć koju stariji pružaju mlađoj generaciji. Pokazuje se da je to obrazac obiteljskih odnosa, očekivanja i praksi.

Žena, danas u dobi od šezdeset šest godina, majka i baka, 1998. godine je, nakon što je proglašena "tehnološkim viškom" u dobi od pedeset dvije godine, od HZZ-a kao nezaposlena nekoliko godina primala naknadu u iznosu od oko 1 600 kuna. Osam godina kasnije, kada je napunila godine starosti za odlazak u starosnu mirovinu, mjesečno je primala dvostruko više. Uz to, od poduzeća u kojemu je radila primila je otpremninu u iznosu od oko 70 000 kuna. Najveći dio tog iznosa još uvijek je oročen banci u obliku štednje, a tromjesečnu kamatu prosljeđuje kćeri i sinu (koji žive u odvojenim kućanstvima) za namirnice i kućne potrepeštine: "Ne bih ja stigla sama ovo ni potrošiti, imam izvrsnu mirovinu. Pa dajem njima, da im pomognem."



## POKRETLJIVOST IDENTITETA I POTROŠAČKA SVAKODNEVICA NEZAPOSLENIH

Pitanja nezaposlenosti u ovom istraživanju nisu vezana samo uz ekonomsko “preživljavanje”, nego i uz pitanja identiteta. Ili, riječima Božidara Jezernika: “Ne živi se samo od kruha” (Jezernik 1989: 125), a što može jasnije ilustrirati osnovnu misao koja će pratiti izlaganje građe u idućim retcima. To je – važnost simboličkog, tj. važnost potvrđivanja simboličkog identiteta pojedinca kroz određene (materijalne) elemente.

U znanstvenoj literaturi i u domaćoj etnologiji uočavamo mnoštvo teorija o identitetu. Posebno od devedesetih godina prošlog stoljeća bilježimo porast pojedinačnih studija o identitetu, i to napose onih o pojedinim *razinama* identiteta: lokalnom, regionalnom, nacionalnom/(sub)etničkom i etnokonzefionalnom.

U ovom se radu ne bavim tim razinama, dakle kulturno-politički determiniranim razinama identifikacije neke veće (na primjer, etničke) skupine koju, obično na nekom određenom teritoriju, na tim osnovama karakteriziraju osjećaji zajedništva. Bavim se *drugim* identitetima, ponajprije socio-ekonomskim, i to na razini pojedinačnog, obiteljskog i (najšire) lokalnog, dakle na onim razinama o kojima se u etnološkoj literaturi ipak manje pisalo. Kod nezaposlenih su to, prije svega, *mногоstrukost (višeslojnost)* i *pokretljivost* identiteta u suvremenom kontekstu. U teorijskom smislu taj se pristup naslanja na pojedine relevantne domaće etnološke radove koji uvode i zagovaraju dinamičan koncept identiteta (Grbić 1994; Čapo Žmegač 1998: 291; Černelić 2006).

O “mногоstrukosti identiteta” (Grbić 1994: 29; Čapo Žmegač 1998: 291) u suvremenom kontekstu može se govoriti prvenstveno u smislu složenosti i slojevitosti naših identiteta u modernim društvima, u kojima “svaki pojedinac može imati mnogostruki identitet” (Grbić 1994: 29), odnosno u smislu “strategije prilagođene trenutnoj situaciji” (Čapo Žmegač 1998: 291). To “podrazumijeva sposobnost pojedinca da se snalazi i u širem kulturnome sustavu, pa i određenim, uvjetno nazvanim, potkulturnim sustavima” (Grbić 1994: 30).

Američki je sociolog i jedan od utjecajnih suvremenih teoretičara masovnih medija i potrošnje Daniel Bell još sedamdesetih godina ponudio varijan-

tu ljestvice potrošnje (Bell 2010 [1973]: lxxiv) koja se odnosila na američko “postindustrijsko” društvo, ali mi se čini primjenjiva i na suvremeni hrvatski kontekst. U studiji pod naslovom *The Coming of Post-Industrial Society*, objavljenoj 1973. godine, predstavio je koncept “postindustrijskog društva”. Njime je istaknuo rastuću važnost “teorijskog znanja kao osi na kojoj će se nadalje organizirati nove tehnologije, ekonomski napredak i društvena stratifikacija” (2010: 112). U pogledu društvene stratifikacije Bell je ponudio pretpostavljenu ljestvicu potrošnje (ibid.: lxxiv) s pet mogućih razina i kapaciteta dnevne potrošnje. To su: egzistencijalni minimum, namirivanje potreba, namirivanje želja, ostvarenje diskrecijskog dohotka i bogatstvo. Utjecajan Bellov krovni koncept o “postindustrijskom društvu” (u kojemu broj zaposlenih u uslužnom sektoru nadmašuje zaposlene u industrijskom sektoru – proces koji se dogodio u hrvatskom postsocijalističkom društvu) (usp. Šporer 2001: 4) otvorio je i neka moja pitanja: Jesu li formalno nezaposleni u hrvatskom društvu (koje je naglo prošlo proces deindustrializacije i nadjačavanja uslužnog sektora kako razvojem tog sektora tako i drastičnim smanjenjem industrijskog sektora), s vlastitim ograničenim/oskudnim kapacitetima potrošnje, unaprijed osuđeni na to da budu “gubitnici”? Stvar možemo promatrati i kompleksnije i to na tragu Bellove interpretacije kojom je proširio (marksističku) tezu klasnoga društva, tako što je pokazao kako stratifikacija klasnoga društva ne funkcionira samo prema principu imovinskih odnosa, nego da i društveni kapital i sustav “veza” igraju presudnu ulogu u društvenoj i klasnoj stratifikaciji (a što je srodnije funkcionalističkom poimanju društvenih stratifikacija) (usp. Malenica 2001, 2007).<sup>244</sup> Bell teorijski podvlači zamjenu nekadašnjih “klasa”<sup>245</sup> novom društvenom stratifikacijom zasnovanom na kapacitetu dnevne potrošnje – “statusom” (Bell 2010 [1973]: lxxiv). Status je, prema Bellu, a što mi se čini ključnim, u postindustrijskom društvu temeljen na “životnom stilu”, a ne (isključivo) na odnosima (imovinske) moći. Status nije fiksna, nego dinamična kategorija, a jedna od njegovih temeljnih značajki je upravo – pokretljivost. Ta se teorija može povezati i s onom sociologa Anthonyja Giddensa prema kojoj u modernim društvima pojedinac ima raznovrsne mogućnosti izbora koje mu olakšavaju pregovaranje i odolijevanje rizicima s kojima se dnevno susreće (Giddens 1991). Drugim riječima,

244 Tu tezu Bell izgrađuje eksplicitno na osnovi teorijske misli političara, publicista i književnika Milovana Đilasa iz sredine dvadesetog stoljeća, predstavljene u Đilasovoj studiji pod naslovom “Nova klasa” (Bell 2010 [1973]: lxxviii).

245 Vrlo srodno konceptu “odumiranja klasa” (Pakulski i Waters 1996).

upravo kroz proces oblikovanja i (re)izgradnje statusa pojedinac ima nekakvu mogućnost oscilacije ne samo na ljestvici potrošnje, nego i u složenim procesima društvenog potvrđivanja i identifikacije.

U današnjem su dinamičnom društvu socioekonomski identiteti mnogostruki, dinamični i pomični, a upravo ta njihova mnogostrukost predstavlja jedan od važnih aspekata suvremene nezaposlenosti i u Hrvatskoj. Naime, kada je riječ o nezaposlenima, u procesima identifikacije pojedinac također ima aktivnu ulogu, bilo da je riječ o afirmaciji vlastita identiteta nezaposlenog, bilo o mimikriji tog identiteta. U svakom slučaju, neizostavni elementi (samo)identifikacije su *simbolički*. To nije novost niti specifičnost suvremenog konteksta ili jedne društvene skupine.<sup>246</sup> Međutim, istaknuta mjesta reprezentacije vlastitog statusa i identiteta nezaposlenih u urbanoj sredini, kao i pokretljivosti identiteta, pa i *mimikrije*, jesu upravo ona koja su u protekla dva desetljeća i direktna reprezentacija suvremene (masovne) potrošnje i potrošačke kulture u cjelini. To su – veliki trgovački centri. U nastavku raspravu o identitetu, stoga, povežujem (možda čitatelju pomalo neočekivano) upravo s fenomenom suvremenog potrošačkog društva, odnosno s određenim *potrošačkim* iskustvima, praksama i navikama nezaposlenih koje se odvijaju mahom u sferi velikih trgovačkih centara, a čime se potkrepljuje teza o mnogostrukosti i pokretljivosti suvremenih identiteta nezaposlenih.

Hajrudin Hromadžić u studiji o konzumerizmu u zasebnom poglavlju govori o nekim specifičnostima razvoja potrošačke kulture u suvremenim tranzicijskim postsocijalističkim društvima. Potrošnju opisuje kao jedan od “manifestacijskih fenomena tranzicije postkomunističkih društava” (Hromadžić 2008: 68) i kritički analizira društvene fenomene poput rastuće potrošačke aktivnosti i *mallizacije* društva. Premda je Zagreb i u socijalizmu imao svoje “trgovačke meke”, mjesta koja su na velikoj površini osiguravala organiziranu prodaju najraznovrsnijih robnih artikala (na primjer, lanac robnih kuća “Nama”), tek je krajem devedesetih, točnije 1998. godine, otvoren prvi trgovački centar tipa *shopping malla*,<sup>247</sup> organiziran prema “modernom” principu

246 Kod nekih društvenih skupina (na primjer, migranata) to može biti kuća u *rodnom* kraju (Čapo Žmegač 2002, 2010; Huttunen 2008).

247 “Importanne Centar” dijelom je nastao na mjestu gdje je dotad na sličan način bila organizirana trgovinska aktivnost “u prolazu”. Na podzemnoj razini Trga kralja Tomislava, u strogom centru grada i neposrednoj blizini Glavnog (željezničkog) kolodvora. Centar je otvoren preuređenjem i dogradnjom nekadašnje podzemne (prolazne i trgovačke) pješačke zone (Pothodnika Glavni kolodvor), koji je sadržavao, sukladno planu

zbirošnosti manjih privatnih trgovina (mahom trgovina sezonskom uvoznom tekstilnom robom porijeklom iz Italije, Turske, Tajlanda, Kine itd.), organiziranoga parkirališnog prostora te mnoštva kafića i restorana brze hrane (tzv. “fast-food”), jednom riječju, svega onoga što slijedi logiku “ugodnog boravka” u tom luksuzno uređenom, blještavom prostoru s temeljnim ciljem potrošnje, ali “upakirane” u privlačan koncept “modernog”, “zapadnog” životnoga stila. Danas Zagreb s okolicom ima dvadesetak trgovačkih centara toga tipa, a još nekoliko ih je trenutačno u izgradnji. Oni kritički nastrojeni prema tom sveprisutnom i rastućem obliku suvremene potrošnje ocjenjuju kako se “ništa tako brzo, lako i masovno ne gradi kao trgovački centri” (Peračković 2008: 991–992).

Ta *mjesta*<sup>248</sup> smatram osobito karakterističnima za gradsku sredinu iako se ona sve više usijecaju i u neke ruralne sredine (poput tzv. *outlet centara* u okolici većih gradova), odnosno ruralnu sredinu “usisavaju”, instalirajući se u njoj (kao što je to nekoć bio slučaj s industrijskim postrojenjima i zonama (Puljiz 1977: 148)), ili stanovnici ruralnih sredina postaju aktivnim konzumentima tih centara, svojevrsni migranti – kroz ciljane mjesečne odlaske uže obitelji u najbliže trgovačke centre, koji se pretvaraju u obiteljske “izlete” i model obiteljskog provođenja slobodnog vremena.

Korištenje tih prostora u širem smislu – ne samo za kupovinu, nego i za odmor, prehranu, druženje i rekreaciju – nezaposlenim pojedincima nadilazi namirivanje njihovih osnovnih sredstava za život. To možemo unaprijed “osuditi” ili se tomu “čuditi”.<sup>249</sup> U svakom slučaju, kao što smo svi tomu, na neki način i bez vlastitog pristanka, “izloženi”, ni nezaposleni nisu “isključeni” iz “informativno-komunikacionog tkiva, u koji je već jasno utisnuta prisutnost reklama supermarketa i hipermarketa” (Sulima 2005: 199–200). Međutim, činjenica da i nezaposleni “provode vrijeme” u trgovačkim centrima, kamo ih odvodu prospekti koje nalaze u sandučiću, prolistaju uz kavu i potom iskoriste za ogrjev, bitno usložnjava shvaćanje suvremene potrošačke kulture te relativizira jednoznačnost i jednosmjernost tih strujanja i praksi.

gradnje s početka 1970-ih: trgovinu cvijeća, trgovinu voća, suvenirnicu, parfumeriju, trgovinu fotopribora, trgovinu alkoholnih pića, “express-buffet”, servis za karte, knjižaru, “trafiku”, trgovinu pletenina, trgovinu igračaka i trgovinu kožne galanterije (Hutinec 1971: 57).

248 Ili, prema poimanju francuskog antropologa Marca Augéa, “ne-mjesta” (Hromadžić 2008: 52).

249 Moram priznati da ni sama nisam očekivala da će se moje istraživanje nezaposlenosti u jednom trenutku usmjeriti na trgovačke centre.

## ČEKA SE IPHONE 4

Kada sam jedne večeri u ožujku 2011. godine navratila k jednoj od svojih bliskijih sugovornica (s kojom su se strukturirane istraživačke sesije postupno pretvarale u čavrljanja uz kavu, čak i kada bih u naselje navraćala po nekim drugim istraživačkim zadacima), na moje pozdravno, usputno pitanje: “Što se radi?”, odgovorila mi je: “Čeka se iPhone 4!” Iznenađena, ponovila sam njezinu rečenicu upitnom intonacijom. Prvo što mi je palo na pamet je njezina materijalna oskudica i dugotrajna nezaposlenost, a što mi se činilo potpuno nespojivo s njezinom izjavom. S velikim uzbuđenjem, i već automatizmom brojeći žličice crne kave iz limene posude u džezvicu zakipjele vode, pojasnila mi je kako njezina kći, zaposlena kao tajnica u jednoj privatnoj firmi, namjerava produžiti ugovor za dvogodišnju pretplatu za telefoniranje pri *T-mobileu*, najvećem hrvatskom mobilnom operateru, nakon što joj istekne prethodni dvogodišnji ugovor. S čuđenjem mi je, u nastavku, postavila protupitanje: “Zar ne znaš da svi čekaju na taj telefon, navodno ga već mjesecima ne možeš nabaviti?” Za to sam, doista, znala – za pretplatnike koji produžuju pretplatu po znatno povoljnijoj cijeni od tržišne (oko 700 umjesto 5 000 kuna) nudi se najnoviji model *Appleovog* uređaja uz obvezno dvogodišnje produženje pretplate. Nestrpljivi pretplatnici *T-mobile* mobilne mreže već mjesecima “opsjedaju” djelatnike pozivnog centra s upitima o telefonu *iPhone 4*. Na službenim stranicama tog mobilnog operatera postoji i konkretna poveznica (*link*) u formi zavodljivog (retoričkog) pitanja: “Želite li *iPhone 4*? Prijavite se!”, a u nastavku je istaknuto: “Kako je *iPhone* jedan od najpoželjnijih uređaja današnjice te je potražnja za ovim najtraženijim telefonom veća od mogućnosti isporuke, savjetujemo vam da se predbilježite na listu čekanja putem Službe za korisnike.”<sup>250</sup> Ono što, međutim, nisam znala i što je izazvalo moje čuđenje jest to da je i moja sugovornica zbog toga bila, kako je sama rekla, “na iglama”. Njezina ju je kći, naime, zadužila da svaki tjedan nazove besplatni broj pozivnog centra i pita jesu li uređaji stigli i mogu li se nabaviti. Zbog svoje zaposlenosti kći ne stigne, a kako se boji da se uređaji ne rasprodaju, zamolila je, dakle, mamu da redovito naziva pozivni centar. “I sada smo svi ‘na iglama’”, s uzbuđenjem je izjavila moja sugovornica, servirajući nam šalice. “Ozbiljnost” te situacije može se usporediti s vrlo značajnom rečenicom jednog od sugovornika kada je pričao o tome koliko je danas važno “snaći se” i “izboriti za sebe”. Premda je govorio vrlo općenito, on se zapra-

<sup>250</sup> Izvor: <http://www.t-mobile.hr/iphone/default.asp> (pristup: 22. 3. 2011.).

vo bio nadovezao na razgovor o tome kako je razmišljao o kupovini računala i upisu na tečaj koji za nezaposlene HZZ sporadično i besplatno organizira u Zagrebu. Svoju je težnju da ovlada računalnom tehnologijom interpretirao kao individualni modernizacijski proces, a bivanje dijelom tih modernizacijskih procesa kao imperativ (“Modernizacija ti je vrlo ozbiljna stvar. Ili se moderniziraš ili ne opstaješ”). Riječima Rocha Sulime, pojava u tom smislu “prestaje da označava i počinje da znači” (Sulima 2005: 105).

Hrvatski se sociolog Josip Županov 1995. godine pitao u čemu se sastoji “tranzicija” i koji su njezini otvoreni problemi (Županov 1995: 59) te ju je, s političko-ekonomskog stajališta, definirao na dvije razine: kao “privatizaciju” (ibid.: 65–66) i kao “marketizaciju” (ibid.: 61). Ovim poglavljem fenomen nezaposlenosti povezujem s potrošačkom kulturom. S jedne strane, to se doima samorazumljivim pristupom – potrošnja je danas dominantan način kulturne reprodukcije (Čolić 2008: 958), a tržište “totalna društvena činjenica” (ibid.: 951; usp. Hromadžić 2008).<sup>251</sup> S druge, to je povezivanje intrigantno jer na prvoj asocijativnoj razini nezaposlenost ne povezujemo s potrošnjom. Novca zbog nezaposlenosti manjka, a (u) potrošačkoj je kulturi novac pretpostavka i svrha. Ipak, vidjet ćemo, u praksi je taj odnos znatno složeniji.

Klaus Roth, njemački etnolog koji se više desetljeća bavi procesima kulturne promjene na područjima popularne književnosti, folkloru i interkulturalne komunikacije na prostoru jugoistočne Europe,<sup>252</sup> donosi termin “simbolična modernizacija” ili “fasadna modernizacija” kao značajku procesa kulturne promjene na tom području, definirajući ga kao “proces samo površnog prihvatanja i asimilovanja zapadnih merila: ona se tiče pre svega materijalne kulture, i to posebno moderne tehnologije (automobila, tehničkih uređaja, elektronskih uređaja za zabavu, kompjutera, mode, otmenih radnji i diskoteka itd), ali ne toliko i odgovarajućih načina ponašanja i stavova, vrednosti, normi i pretpostavki koje bi to podrazumevalo”<sup>253</sup> (Rot 2000: 206).

251 *Potrošačka kultura i tržišno društvo* naslov je tematskog bloka časopisa *Društvena istraživanja*, 6 iz 2008. godine. Temat se dijelom vezuje uz radove nastale u okviru znanstvenog projekta Instituta društvenih znanosti “Ivo Pilar”, izdavača časopisa, pod naslovom *Kulture konzumerizma i održivosti: globalni izazovi sociokulturnom razvoju RH*.

252 Višegodišnja empirijska istraživanja provodio je u Bugarskoj.

253 Uz proces “simbolične modernizacije”, Klaus Roth navodi dva istodobna simbolička procesa u “zemljama na Balkanu”: “simbolična folklorizacija” i “simbolična otomanizacija” (Rot 2000: 206–207). Primjećujem kako se prva dva procesa koje navodi Roth uvelike mogu prepoznati u suvremenim kulturnim predodžbama i težnjama u Hrvatskoj, dok treći ne bi bio posve primjenjiv, odnosno nema afirmativnu recepciju kao što je to slučaj s nekim drugim istočnoeuropskim zemljama s dominantnijom otomanskom tradicijom, a što se uvelike naslanja na specifične (ranije i recentnije) povijesne okolnosti, kako uvida i sam Roth – (“ubrzo sam uvideo da se Balkan opire brzom upoznavanju i razumevanju, i to ne samo zbog jezičke šarolikosti, nego

Ovo istraživanje potvrdilo je upravo takve oblike simboličkih vrijednosti i ponašanja kod nezaposlenih, za koje se potvrđuje da ne samo da svim “silama” (sredstvima i strategijama) nastoje (svjesno i nesvjesno) biti, ili se osjećati, dijelom tih procesa, već da u njima, u nekoj mjeri, aktivno i sudjeluju. To nipošto ne znači da se nezaposleni mogu poimati kao Alibabini razbojnici koji negdje dobro skrivaju, a prema potrebi koriste tajne riznice s blagom, ali se i ova karikirana i bizarna metafora ne mora ni posve odbaciti, nego je se može relativizirati i, barem donekle, propitati. Naime, i među nezaposlenima postoje velike socijalne i “klasne” razlike. Pri tome se misli uglavnom na nekakav materijalni (novčani ili imovinski) kapital (zaleđe) koji imaju, kao i na socijalni (napose obiteljski) kapital, koji se reflektira u mreži “korisnih” poznanstava i razgranatosti mreže srodnika te uređenju unutarnjih obiteljskih odnosa, tj. razini međusobne pomoći i solidarnosti na koju nezaposleni pojedinac može računati.

Roth piše o “demonstrativnoj” i “preteranoj” modernosti te “odbijanju prošlosti” (ibid.: 207):

Ako pokušamo da sažmemo zapažanja o procesima kulturne promene (...), najvažniji rezultat glasi da se oni odvijaju na dva odvojena nivoa: na javnom i vidljivom nivou možemo primetiti relativno brze procese promene, koji utiču na materijalnu kulturu i određene načine ponašanja, i koji su do određenog stepena simbolični. Na tom polju normativni uticaj države i elita važan je koliko su to i snage industrijalizacije i globalizacije ili snažna želja da se bude moderan i “zapadnjački” orijentisan. (ibid.)

Naspram toga, nastavlja Roth, “stoje mnogo sporiji dugotrajni (*longue durée*) u nevidljivim, ali tim važnijim mentalnim strukturama i sistemima vrednosti, kod kojih tradicija igra veliku ulogu” (ibid.).<sup>254</sup> Tu ću tezu etnografski

---

pre svega zbog specifične istorije i specifičnih kultura” (Rot 2000: 5–6)). Primjer koji navodi Roth – da se taj “simbolički proces tiče (...) vidljivih delova otomanskog nasleđa: ako kao znak za to uzmemo ‘romantičnu’ upotrebu’. Dakako, to ne znači da u Hrvatskoj nemamo srodnih procesa, suštinski istovjetnih, ali različitih u motivima. Hrvatska se na sličan način oslanja na kulturni inventar koji se percipira kao dio austrougarske povijesne tradicije. U tomu se, također, ogleda selektivnost kulture pamćenja, kakvu spominje i Roth za proces “otomanizacije” (Rot 2000: 208).

254 Roth to pripisuje, za zemlje u kojima je provodio istraživanja, otomanskom naslijeđu. Moje istraživanje nema dovoljno duboku dijakronijsku perspektivu da bih mogla, na temelju vlastitih istraživačkih rezultata, naslijeđe čvrsto atribuirati kao ovakvo ili onakvo, ishitreno ga uokvirivši u kategoriju “socijalističkog”, “patrijarhalnog” ili kojeg trećeg. Moje se istraživanje oslanja na one elemente prošlosti koje su sugovornici koristili u vlastitim naracijama, a koji su povezani s njihovim neposrednim življenim iskustvom, tj. s recentnom prošlosti – sa socijalizmom i postsocijalizmom.



ilustrirati obiteljskom pričom (studijom primjera) koja biografski ocrta dinamiku i slojevitost “objektivnih” (materijalnih) prilika nezaposlenih, paradoksalnih i višeznačnih pozicija nezaposlenih i karakteristika nezaposlenosti, dinamičnosti obiteljskih uloga i obiteljskih okolnosti.

Istraživački interes za suodnos nekog sociokulturnog fenomena i potrošačke kulture nije novost. Takav pristup nalazimo, primjerice, u nedavno objavljenom radu o sociologiji sporta Srđana Vrcana u kojemu Ozren Biti kritiku jednog sociološkog pristupa i teorijskog modela preklapa s Vrcanovim i vlastitim razmatranjima suodnosa tog subdisciplinarnog područja i potrošačke kulture (Biti 2010). Biti već i u Vrcanovu pristupu uočava “prepoznavanje postmodernih društvenih konstelacija” što je “rezultiralo (...) njegovim uviđanjem relevantnosti pojma potrošačke kulture pri bavljenju suvremenim sportom”.<sup>255</sup>

Jedna od značajki statusa jest pokretljivost, tj. mogućnost oscilacije pojedinca na ljestvici potrošnje. Prevedeno u etnološke pojmove, tu se može govoriti i o “mnogostrukosti identiteta” (Grbić 1994: 29). Pod tom se sintagmom podrazumijeva složenost identiteta u modernim društvima i kako, u skladu s tim, “svaki pojedinac može imati mnogostruki identitet” (ibid.). Mnogostrukost identiteta, prema Grbić, “podrazumijeva sposobnost pojedinca da se snalazi i u širem kulturnome sustavu pa i određenim, uvjetno nazvanim potkulturnim sustavima”<sup>256</sup> (Grbić 1994: 30). Smatram da mnogostrukost identiteta predstavlja univerzalni kulturni fenomen te da su, tako, u današnjem dinamičnom društvu i naši ekonomski identiteti mnogostruki, dinamični i pomični. Kao relevantan etnografski primjer mnogostrukosti i dinamičnosti identiteta te pitanja identiteta u suvremenom kontekstu može nam poslužiti obavijest o zabrani korištenja mobilnih telefona u prostorijama kuhinje koja stoji na vratima jedne od zagrebačkih pučkih kuhinja. Ona je, vidjet ćemo, istodobno i primjer represivnih mjera koje donekle ograničavaju statusnu pokretljivost pojedinca u pokušajima smještanja pojedinca u uobičajene, pretpostavljene i stereotipizirane “statusne niše”. Spomenuli smo kako Daniel Bell teorijski podvlači zamjenu nekadašnjih “klasa” (odumiranje klasa) novom društvenom stratifikacijom – “statusom” – čija je značajka da se temelji na “životnom stilu”, a ne isključivo na “stvarnoj” imovinskoj moći.

255 U tom smjeru Biti djelomično nastavlja vlastitu kulturnu analizu vrhunskog sporta u Hrvatskoj, u okviru doktorske disertacije i objavljene studije (Biti 2010).

256 Mnogostruki identitet ima, na primjer, i “svaka etnička formacija” (Černelić 2006: 13).

Etnografski primjer mnogostrukosti i pokretljivosti (potrošačkih) identiteta i statusa nezaposlenih može nam biti, dakle, upravo spomenuta pisana obavijest. Iako nije formalno uvrštena u točke kućnoga reda za korisnike kuhinje, ona je (rukom napisana) ondje bila izvješena neko vrijeme, i to najvjerojatnije na inicijativu tamošnjih službenika zaposlenih na podjeli hrane. Tu pisanu obavijest ne shvaćam samo kao vid isticanja represivnih mjera prema korisnicima usluga niti kao zamolbu za nekorištenjem uređaja koji bi, svojom zvonjavom, mogao uzokovati “veliku” zvučnu smetnju i buku u prostoru. Njezino isticanje je složenije. Ono pokazuje određen raspon očekivanja i unaprijed upisanih profilacija korisnika usluga od strane zaposlenika pučke kuhinje. Pokazuje i potrebu zaposlenika da korisnicima posreduju svoja očekivanja spram njihova statusa te da im, tom porukom, ograniče potencijalnu kognitivnu statusnu pokretljivost iz njihovih “statusnih niša”, odnosno mogućnost relativizacije (ili dovođenja u pitanje) njihove pretpostavljene “nevolje” zbog koje, nalaže logika, i jesu korisnici usluga pučke kuhinje. Međutim, uporaba mobilnog telefona u prostorijama pučke kuhinje zaposlenicima “odašilje” suprotstavljene, ambivalentne simboličke poruke, ponajprije vezane uz status.

Kada je riječ o nezaposlenima, važni pokazatelji njihova identiteta su upravo simbolički i ogledaju se u “sitnicama”. Kako je to uočila i Vera Čulinović-Konstantinović:

Čovjek koji se na javnome mjestu, poslije doručka (marende), ručka ili večere, kreće sa čačkalicom u ustima, u stvari time šalje poruku da i onda kada nije blagdan može sebi priuštiti dobar i skup zalogaj. To je bilo u seoskim i urbanim prostorima uočljivo 70-ih i 80-ih godina, i kasnije. Takve poruke danas prenose ljudi u skupim odijelima i oni koji se voze autima koji mnogima nisu dostupni. (Čulinović-Konstantinović 2004: 143)

Gotovo svi moji sugovornici (izuzev onih najstarijih), nezaposleni i korisnici pučke kuhinje, imaju barem jedan, a neki i dva mobilna telefona. Iako je, prema podacima o broju korisnika, mobilna telefonija u Hrvatskoj danas “normalitet”,<sup>257</sup> istodobno dominira predodžba o tomu da posjedovanje ta-

257 Dinamika povećanja broja korisnika mobilnih uređaja razvidna je iz brojčanih pokazatelja: 1990. godine je u Hrvatskoj bilo 240 korisnika, 1999. godine 295 000 korisnika, a 2000. godine 1 033 000 korisnika mobilnih uređaja. Procjenjuje se kako danas svaki stanovnik ima mobilni uređaj. Izvor: <http://www.nacional.hr/clanak/29774/2007-u-rh-bit-ce-vise-mobitela-nego-ljudi> (pristup: 21. 3. 2011.).

kvog uređaja predstavlja izniman (materijalan) status. Dakle, posjedovanje mobilnog telefona (*mobitela*) ima praktičan, ali i simbolički smisao. Simboličko “očučavanje” tog fenomena, u korist praktičnosti, nalazimo kod nezaposlenih koji posjeduju mobitel. Oni koji su korisnici pučke kuhinje u razgovoru su više puta isticali upravo njegovu praktičnu stranu, a koja je korelirala s konkretnim uvidima u pristupačnost raznih tarifnih mogućnosti mobilnog telefoniranja danas, putem *pre-paid* bonova, napose u odnosu na više cijene fiksne telefonske linije i pretplate. Kroz ovaj etnografski primjer spoznala sam i vlastita (stereotipna) očekivanja. U početcima istraživanja bila sam iznenađena saznanjem da nezaposleni imaju mobitel. S vremenom sam se tomu prestala “čuditi” i počela se zanimati za emsku logiku i argumentaciju. Ispostavilo se kako su razlozi vrlo racionalni: “Trebalo mi da se mogu čuti s djecom” ili “Jeftinije mi je nego plaćati fiksnu liniju” ili “Meni je mobitel osnovno sredstvo za rad. Kako će me netko dobiti za neki posao ako nemam mobitel?” ili “Ja bez mobitela ne mogu jer imam broj mobitela stavljen na *Njuškalo* i ljudi me na njega zovu za kupnju stvari” i sl.

S druge strane, zaposlenice u pučkoj kuhinji još uvijek izražavaju čuđenje i zgranutost time da korisnici pučke kuhinje imaju mobilni telefon: “Dolaze u pučku kuhinju po hranu, a ono sve zvoni, jednom, drugom, ti telefoni.” Posjedovanje mobilnog telefona je, prema njihovim predodžbama, u sukobu s pretpostavkom o nečijoj materijalnoj ugroženosti i potrebitosti. Ta je kritika i odraz predodžbe prema kojoj “imati mobitel” nadilazi praktičnu svrhu. Mobitel je percipiran kao sredstvo iskazivanja statusa i kao takav ima simboličko značenje. Za iskazivanje statusa, dakle, nije važno samo nešto posjedovati, već to nekome posredovati. Osim što zvonjavom može i doslovno ometati rad, prisutnost mobilnih telefona u pučkoj kuhinji “ometaju” i na jednoj drugoj razini: šalje ambivalentne, suprotstavljene poruke o nečijem statusu. Zabranjena korištenja mobilnih telefona u pučkoj kuhinji, stoga, služi da se “utišaju” unutarnje napetosti i kontradikcije u predodžbama nečijeg statusa.

Mobilni telefon nije jedini primjer “statusne ambivalentnosti”. Ovim se istraživanjem pokazuje kako i, uslijed vrlo oskudnih materijalnih prilika, mnogi nezaposleni svojom statusnom pozicijom “manevriraju” i “manipuliraju” kroz još neke predmete masovne potrošnje koji posjeduju to simboličko značenje (poput računala, vlastite kuće i/ili automobila). Na taj su način u današnjim kompleksnim društvima nezaposleni pojedinci, čini se, iznimno statusno “pokretljivi”. Mehanizam njihove identitetske pokretljivosti čine

razne društvene interakcije i odnosi povezani s rastućim konzumerizmom (Cifrić et al. 1990; Miller 1998; Rausing 1998; Hromadžić 2008), korištenjem novih tehnologija i modernizacijom. U Hrvatskoj su, primjerice, od devedesetih godina posjeti trgovačkim centrima, kladenje u sportskim kladionicama i služenje internetom postali sveprisutni društveni fenomeni. To nipošto ne znači da i prethodni sustav nije imao svoju potrošačku kulturu i dokolicu (Duda 2009), ali ovdje ćemo se usredotočiti na neke suvremene prakse koje oblikuju svakodnevnicu nezaposlenih, a koje se ne mogu na prvoj, asocijativnoj razini s njom povezati.

Hajrudin Hromadžić, teoretičar kulture i medija, u svojoj studiji konzumerizma kao potrebe, životnog stila i ideologije te kao općeprisutnog društvenog fenomena masovne potrošnje, predlaže buduća promišljanja te teme upravo kroz individualne potrošačke navike, interese i svjetonazor potrošača, što ujedno smatra istraživački zahtjevnijim istraživačkim pristupom (2008: 17). Autor naglašava važnost analize percepcije i svakodnevne prakse ljudi kao aktera u globalnim procesima te upozorava na značaj otkrivanja skrivenih potreba i individualnih pristupa općim fenomenima. Primijetivši kako “je jedan od ključnih paradigmatičkih fenomena za potpunije razumijevanje porasta konzumerističkih kulturnih trendova u postsocijalističkim državama” (ibid.: 69) sagledavanje razlika između “kapitalističke produkcije temeljene na zadovoljavanju potrošačkog zahtjeva” i sustava centralizirane, planske produkcije u socijalizmu, koja je “ignorirala potrošačku želju” i u kojoj su “ljudi bili prisiljeni preživjeti s onim što im je bilo na raspolaganju” (Pine 2002: 211; prema ibid.), Hromadžić upozorava na to da je neizbježno suvremeni neoliberalni kapitalizam u Hrvatskoj analizirati u sprezi s određenim karakteristikama razdoblja jugoslavenskog socijalizma (Hromadžić 2008: 18). Polazeći od teze da je svako razdoblje imalo svoje “ritualne činove” koji se nisu svodili na puko zadovoljenje “potrebe za novim proizvodima ili korištenja zabavnih sadržaja” (ibid.: 58) (kako pojašnjava kada govori o suvremenim trgovačkim centrima), smatra važnim otkrivanje i (dis)kontinuiteta kulturne i socijalizacijske funkcije potrošnje, one koja postoji uz “puko” trošenje novca. Nezaposlenost, na tom tragu, sagledavam i u odnosu sa sveprisutnim konzumerizmom i potrošačkim trendovima (usp. ibid.: 77), premda se može činiti kako su ta dva fenomena nepoveziva. Osim korjenitih promjena, među ostalima u gospodarskom, političkom, socijalnom i zdravstvenom sustavu, devedesetih je godina stvoren i “tranzicijski potrošač” (ibid.: 71). Možemo se zapitati jesu li i nezaposleni jedni od tih “tranzicijskih potrošača”.

U vrtlog “potrošačke svakodnevice” zahvaćeni su i nezaposleni, dijelom perpetuirajući, a dijelom redefinirajući uvriježene rodne podjele “zaradivanja” kao i organizacije i uporabe (slobodnog) vremena (Hareven 1983; Bourdieu 1996; Hearn, ur. 2006; Patmore 2006; Heintz 2005). Muškarci su, primjerice, korisnici usluga sportskih kladionica, a žene putem interneta pretražuju stranice o povoljnoj prodaji i kupnji prehrambenih namirnica, rabljenog namještaja, odjevnih predmeta. One su te koje prate nagradne igre, akcije poklanjanja i promotivne akcije. Međutim, tu ne završavaju razlike i odijeljenosti temeljene na rodu i spolu. Prihod od kladionice muškarcima služi kao dodatan prihod koji troše u slobodno vrijeme, za jačanje svojeg društvenoga kapitala (u kafiću i/ili na boćalištu). Žene, s druge strane, zarađene ili uštedene novac, odnosno predmete koje putem interneta povoljno kupuju ili razmjenjuju, usmjeravaju mahom na vlastito kućanstvo i za potrebe svih ukućana.

Zadržimo se kod primjera žena koje su korisnice interneta. Već je utvrđeno kako “pitanje tehnologije nije ponajprije tehnološko pitanje” (Robins 2001: 218). U svojim začecima proces modernizacije i informatizacije u Hrvatskoj donio je početne strahove i nelagode (Lupton 2001: 154; usp. Featherstone i Burrows 2001), ali je u međuvremenu, tijekom protekla dva desetljeća, računalo postalo normalitet u kućnoj uporabi,<sup>258</sup> poduzeća se nerijetko oglašavaju isključivo putem e-adrese i navođenjem e-adrese za kontakt (ne više broja telefona ili fizičke adrese sjedišta), društvene su mreže, poput *Facebooka*, dostupne na sučelju mobilnih uređaja u toj mjeri da postaju masovna pojava i “problem u školama”,<sup>259</sup> a odbačeni dijelovi zastarjelih modela računala postaju ekološki problem.<sup>260</sup> Dakle, tehnofobiju, odnosno kompjuterofobiju među “običnim” ljudima, o kojoj se još prije samo deset godina moglo govoriti, u svakodnevnom životu danas gotovo više i ne osjećamo. Premda u tome postoje bitne rodne, generacijske, regionalne, pa i individualne razlike, nemoguće je ne primijetiti i ne ustvrditi kako je računalo postalo dijelom (urbane) svakodnevice; ono je prisutno u kućama i stanovima, u školama, na fakultetima, u knjižnicama, u supermarketima, u bankama, u kafićima,

258 Prema jednom UNDP-ovom izvješću o Hrvatskoj iz 2007. godine, pokazuje se (uz činjenicu regionalnih nejednakosti) da nešto manje od polovine ispitanih hrvatskih kućanstava ima osobno računalo. Izvor: [http://www.undp.hr/upload/file/171/85528/FILENAME/Regionalne\\_nejednakosti\\_hrv.pdf](http://www.undp.hr/upload/file/171/85528/FILENAME/Regionalne_nejednakosti_hrv.pdf) (pristup: 25. 11. 2011.).

259 Izvor: <http://www.roditeljstvo.com/vijesti/evropski-celnici-porucuju-zabranite-mobitele-i-bezicne-mreze-u-kolama> (pristup: 11. 11. 2011.).

260 Izvor: <http://web1.slobodnadalmacija.hr/Spektar/tabid/94/articleType/ArticleView/articleId/149822/Default.aspx> (pristup: 7. 12. 2011.).

u dječjim igraonicama. To ipak ne znači da neka neuralgična sociokulturna “mjesta” vezana uz računalo nisu i dalje aktualna. Naime, u svjetlu feminističkih kritika i vizura internet je okarakteriziran kao “medij komunikacije muškaraca” (Plant 2001: 73).

Kroz te se vrijednosti i prakse mogu ilustrativno sagledavati dinamičnosti generacijskih i rodnih razina i s njima povezanih globalizacijskih aspekata tranzicijskog i modernizacijskoga procesa u Hrvatskoj. Ovim se istraživanjem pokazalo da su nezaposlene žene te koje su češće korisnice usluga prodaje i oglašavanja putem interneta (različite *on-line* aukcije, preprodaje, oglasi – najčešće korišten portal za oglašavanje je *Njuškalo.hr*), koje im omogućuju virtualnu trgovinu, *on-line* oglašavanje, preprodaju, povoljnu kupovinu, razmjenu rabljenih predmeta te dobivanje stvari na poklon.

To, međutim, ne tumačim kao njihovu emancipaciju. Iako bi se o emancipaciji u određenoj mjeri moglo govoriti u smislu korištenja novih tehnologija, ipak takav vid “snalaženja” pokazuje neke uobičajene karakteristike ženske subordinacije i odražava *žilavost* patrijarhata. Prije svega, ta se trgovina fizički odvija u *kući*, a da bi tehnički funkcionirala u praksi je redovito prisutna asistencija muških članova obitelji, koji su redovito vičniji u održavanju, popravljanju i nadogradnji računala, a to čine najviše prema vlastitoj mjeri i željama. Riječ je uglavnom o mlađim muškim članovima obitelji (sinu i/ili zetu) koji to isto računalo najviše sami i koriste i to za “igranje igrica”. Žene su za računalom, dakle, povremene, “ozbiljne” korisnice koje doživljavaju posjet internetu kao “ozbiljan” posao prodaje, kupnje i zamjene robe, odnosno one su povremene korisnice “muškarčeva računala”. O tomu nam kroz šalu, a katkad i s punom ozbiljnošću, govore i same žene. Tako jedna radi na “sinovljevom kompjuteru”, a druga kaže: “To je kompjuter od muža, na kojem ja isto radim.”

O tomu je već analitički pisao Emanuel Castells (2000), a u hrvatskoj sociologiji Davor Topolčić (2008). Obojica su jasno upozorili na to da se nove tehnologije u sferi tržišta rada naslanjaju na postojeće rodne obrasce te radne i obiteljske uloge, ne mijenjajući ih u bitnome, iako proizvođači i neke liminalne situacije koje imaju određeni emancipacijski potencijal, zanemari li se na trenutak činjenica da je on uvelike određen modernizacijskim i informatizacijskim strujanjima, a ne rezultat bitnih transformacija rodnih uloga:

U Europskoj uniji (kao i svagdje drugdje), brak i djeca su najvažniji faktori koji navode žene da nađu honorarni posao... Dakle, tip rad-

nika kakav zahtijeva informacijska, umrežena ekonomija odgovara interesima žena za preživljavanje jer one, u uvjetima patrijarhalnosti, traže način da učine posao i obitelj spojivima, bez gotovo ikakve pomoći svojih muževa. (Castells 2000; usp. Topolčić 2008: 1031)

## NAS DVIJE “ŠOPINGIRAMO”

Sadržaj ovog podnaslova može se povezati s podnaslovom koji je u jednoj svojoj studiji upotrijebio Roch Sulima: “Šetam, jer kupujem” (2005: 210), pri čemu naglašava ritualni katakter bivanja u prostoru u kojemu je potrošnja potencijalna ili izvjesna.

Protagonistice sljedeće priče dvije su moje sugovornice, korisnice pučke kuhinje, nezaposlene susjede, vrlo skromnih socijalnih primanja (obje su korisnice invalidske mirovine koja iznosi oko 1 500 kuna).<sup>261</sup> Povremeno se, međutim, dogovore za odlazak “u kupovinu” u obližnji trgovački centar gdje usput i piju kavu. Razlozi njihovih susreta racionalizirani su na više razina: na taj način obje “štede vrijeme”, spajaju druženje sa svojom dnevnom potrošačkom putanjom, međusobno se savjetuju oko najjeftinijih proizvoda i, uz druženje, iznalaze načine da doskoče visokim cijenama proizvoda koje trebaju tako što neke proizvode kupuju zajedno. Na primjer, kada kupe veće pakiranje bijelog šećera, a time i po nižoj cijeni za veliko pakiranje, međusobno ga razdijele u dvije vrećice tijekom ispijanja kave nakon “šopingiranja”. Time ostvaruju nešto jeftiniju kupnju nego da svaka zasebno kupi kilogram šećera, konkretno riječ je o uštedi od tri kune po proizvodu. Ta se razlika se katkad može brojiti u lipama po proizvodu, međutim, one tako, u kombinaciji s ugodnim druženjem, stvaraju osjećaj vlastite vrijednosti i dovrtljivosti. S velikim su mi zadovoljstvom pričale o tome, kako ga nazivaju, “tjednom ritualu” s dogovornim reciprocitetom u izdadcima – jedna plati neki proizvod za obje u trgovini, a druga potom plati kave u kafiću, i obratno.

Na sličan se način druge dvije susjede jedanput mjesečno druže u jednom drugom obližnjem trgovačkom centru. Centar je mjesto njihova susreta budući da jedna ondje povremeno “na crno” dijeli reklamne letke, a druga do-

261 Na osnovi tog niskog iznosa mirovine mjesečno primaju i dodatak uz mirovinu u iznosu od oko tristo kuna. Objе povremeno rade “na crno” poslove čišćenja te brige i njege za starije osobe. Obično po dolasku (za nekoliko sati rada) zarade sto do sto pedeset kuna. Objе žive sa supruzima koji su također korisnici mirovine (jedan vojne, drugi obiteljske).



nosi sakupljene plastične i staklene boce na otkup. Baš sam bila intervjuirala jednu od njih kada joj je zazvonio mobitel i tom su prilikom dogovorile susret: "Vidimo se onda tamo. Ja ionako moram do tamo prošetati, neka kupit." Obliznji veliki trgovački centar dnevno nudi nekoliko sniženih artikala svoje robne marke, poput trajnog mlijeka ili hrane za životinje, a koji su gotovo dvostruko jeftiniji od poznatih robnih marki. Ondje se zaprima i povratna ambalaža (u neograničenim količinama, što nije slučaj u svakom trgovačkom centru) te na ulazu nude besplatne dnevne novine, koje moje sugovornice vole pročitati uz kavu. Premda skromnijih mjesečnih prihoda, u vidu invalidske mirovine u iznosu od oko 1 500 kuna, te dvije žene ondje i kupuju i razgledavaju i piju kavu. Uživaju u dnevnom ritualu šetnje kroz trgovački centar, katkad i bez obzira na nedostatak novca za kupnju: "Razgledavam, a ponešto sitno i kupim." Sulima je to objasnio ovako: "iz supermarketa se može izaći i bez kupljenih artikala i bez reči. To je fenomen kupovanja bez kupovine" (Sulima 2005: 246).

Kako primjećuje Hromadžić:

transformacija potrošačkih praksi na način da one već odavno nisu samo i primarno rukovođene elementarnim egzistencijalnim potrebama i uporabnim vrijednostima proizvoda i usluga, već i pukom potrošačkom željom, pri čemu potrošačka kultura i konzumerističke navike direktno sudjeluju u kreiranju identiteta i životnog stila pojedinca, odnosno, potrošača. (Hromadžić 2008: 21)

I oni koji su u materijalnoj oskudici i bez stalnih primanja navraćaju u trgovačke centre i ondje, osim skromnije kupovine, organiziraju druženje. To je, dakako, u koliziji s načelnom kapitalističkom logikom prema kojoj, za svoju održivost, tržište treba "masu kupaca s relativno stabilnom kupovnom moći" (ibid.: 27). Međutim, u praksi dodatnu dinamiku tim pretpostavljenim, zamišljenim logikama unosi činjenica da su identiteti i pokazatelji statusa u suvremenom postmodernističkom društvu fluidna kategorija. Više sam se puta i sama, prateći svoje sugovornice u kupnji, iznenadila kad bi mi za vrlo lijepo odjevenu, "dotjeranu" ženu koja bi ispred nas na blagajni u vrećicu pospremla kupljenu hranu za mačke i pse sugovornice rekle da je to njihova poznanica koja se također hrani u pučkoj kuhinji. Prodajom po ulici prikupljene plastične ambalaže ta žena priskrbi novac kojim kupi ono što se ne dobiva u pučkoj kuhinji: hranu za pse i mačke, prašak za pranje rublja, toaletni papir, mlijeko, kavu, šećer, sapun i, ako za to ostane novca, voće.

Spomenute dvije prijateljice ističu kako se u tom trgovačkom centru osjećaju “dobro” i “ispunjeno” čak i kada, kako opisuju, imaju novca samo za kavu s prijateljicom, a ne i za kupnju: “I na Hrelicu i u šoping-centrima ti je isto, a to je da su ti danas 90% ljudi kaj ih tu vidiš – šetači. Ljudi nemaju love pa razgledavaju.” Iako su upravo “potrošnja i ideologija konzumerizma (...) pokretačke proizvodne snage neoliberalnog kapitalizma” (ibid.: 33), “obični” ljudi (potrošači), s druge strane, na različitim razinama racionaliziraju dnevne potrošačke prakse i rituale, na svoj način.

Osim toga, kroz najistaknutiji motiv suvremene potrošnje, “simbol novog tipa potrošnje, novi zaštitni znak svakodnevice” (Sulima 2005: 242) – potrošačka kolica, možemo uočiti neke prakse liminalnih i pokretljivih identiteta te procese samopotvrđivanja kroz samu činjenicu jednog specifičnog načina kretanja pojedinaca kroz trgovačke centre:

Kolica su medijum pomoću kojeg se u supermarketu vrši promena našeg statusa. (...) Kolica su naš produžetak. Dele nas od drugih ljudi. (...) S kolicima ispred sebe ne osećamo gužvu. (...) Čovek s kolicima ima svoja prava, koja nema čovek bez kolica. (ibid.: 240–241)

Kada govori o rastućoj potrošnji i širenju trgovačkih centara kao meke suvremene potrošnje u gradovima, odnosno o “konceptu postmalla” (2008: 58), Hromadžić se oslanja na niz ranijih teorijskih zapažanja o fenomenu masovne potrošnje i govori o tendenciji nestanka “fizičkog prostora na račun ‘virtualnog’, medijski posredovanog svijeta”, koji “neminovno vodi ka nestanku socijalnih kontakata među ljudima i njihovom otuđenju” (Underhill 2004; prema Hromadžić 2008: 58). Izdvojenim primjerima skromnije kupovine i druženja u kompleksu velikih trgovačkih centara ipak se pokazuju i neke suprotne tendencije. Vidljivo je da su korisnici tih centara heterogena populacija najrazličitijih socijalnih i materijalnih profila. Njihove potrošačke navike, interesi, želje i financijska ograničenja raznorodni su u izvedbi, ali uniformni s obzirom na to da se kroz boravak u tim trgovačkim centrima korisnici “potvrđuju”: “Ići (...) u kupovinu znači i svojevrsno ‘samopotvrđivanje’ lunjanjem po najbližem prostornom okviru našeg naselja” (Sulima 2005: 210–211), odnosno “supermarket je ‘ispunjenost’ koja nas neprimetno odvaja od luksuzne robe i zamagluje stresnu jasnoću masovno ‘nedostižne’ sfere luksuza” (ibid.: 246). Bez obzira na manjak novca, iznalaze se načini “participacije”. Ne uvijek direktne potrošnje, kako je predviđeno konceptom tih centara, ali

ipak – participacije. Sjećam se kako smo u više navrata u tim trgovačkim centrima zajedno degustirale ukusne nareske, savjetovale se s prodavačicom o nekom novom proizvodu, besplatno primile uzorak nekog novog proizvoda. Te su dvije žene uživale u “poigravanju” s vlastitim statusnim identitetima. Ni po čemu se nije moglo razaznati da one nešto od toga sebi ne mogu priuštiti. Imala sam dojam da se u tom trgovačkom centru izvrsno osjećaju. Štoviše, katkad bi mi i zasmetalo kada bi odvažno i glasno “o svemu” razgovarale s nepoznatima u trgovini. Osobno kad kupujem kupnju obavim brzo, katkad se s blagajnicom i ne susretem pogledom. Međutim, to indiskretno obraćanje ljudima pri kupnji bilo je dio njihova “potrošačkog izleta”. Sjećam se kada je jedna od njih jednom prilikom pomagala starijem čovjeku da pronade omekšivač za rublje na polici. Predlagala mu je da uzme one jeftinije, pri čemu se pokazala kao vrhunska poznavateljica cijena svih omekšivača u ponudi, a on joj je ljubazno i zahvalno odgovorio da si može priuštiti i neki skuplji jer, srećom, ima *dobru* mirovinu. Kasnije mi je diskretno prokomentirala kako je taj čovjek “sišao s pameti” jer kupuje skuplje, a ne jeftinije proizvode. Osim socijalnih kontakata, taj je “izlet” krasila i njihova racionalnost pri kupnji i svijest o ograničenom iznosu za potrošnju (katkad izračunatom u lipu!). Dvadeset kuna u novčaniku koje bi dobile kao povrat od prodane plastične i/ili staklene ambalaže diktiralo im je opseg potrošnje za taj dan. Taj je limit često značio i izbor – deterđžent za suđe, šećer ili, pak, cigarete. Prevagiu bi najčešće odnijele cigarete: deterđženta kod kuće još ima “pri kraju, za iscijediti”. Šećera nema, ali to i nije važno jer će se, u tom slučaju, kod kuće piti kava bez šećera ili će se ponijeti koja mala vrećica šećera iz kafića kući. Ali bez cigareta se, kako kažu, ne može. Njihova je racionalizacija, potaknuta ograničenim financijskim mogućnostima i načinima plaćanja, zadivljujuća ako se, primjerice, uspoređi s logikom kupovanja nekoga tko nema ograničene financijske mogućnosti. Pratila sam jednom prilikom, tako, u taj isti dućan starijeg muškarca iz naselja, samca u mirovini, sa stabilnim primanjima i mogućnošću plaćanja bankovnim karticama. Plaćao je karticom tekućeg računa, a trgovinu je posjetio potaknut oglasima koje je vidio u reklamnoj brošuri ubačenoj u poštanski sandučić. Jedan je proizvod bio istaknut povoljnom, akcijskom, cijenom i ponukao ga na kupnju. Dugo je stajao ispred košare s tim proizvodom, na koju je bila ovješena dnevna akcijska cijena. Gledao je i naglas se dvoumio između dva proizvoda: “Ovaj je sad na akciji, skupo mi je, ali je sad na akciji. Al ne treba mi. Da li mi uopće treba? Ma, dobro će mi

doć. A ovaj, ovaj je sad isto na akciji. Ma ne treba mi. Ili da uzmem obadva? Ne mogu oba. Ma, možda mi ne treba niti jedan. Ma, uzet ću obadva!" Od početne tendencije da učini izbor, taj ga (tranzicijski) potrošač u konačnici nije učinio.

## ODNOS PREMA DRŽAVI, POLITIČKA KULTURA I SIMBOLIČKI OTPOR

Implikacije neformalne ekonomije na stanje ukupnoga gospodarstva nisu motivacija pojedincima za odustajanje od tih aktivnosti. Na osnovi toga se otvara intrigantno istraživačko polje promišljanja odnosa pojedinca prema institucijama upravljanja i vlasti, odnosno prema državi. "Država je (...) skup društvenih organizacija i institucija" (Fanuko 1997: 85), odnosno, prema sociologu Emilu Heršaku, "bilo koja uređena zajednica s vlastitim područjem, s tijelima i sredstvima upravljanja (polit. vlast), s pisanim ili nepisanim zakonima i načinima prisile da osiguravaju njihovo poštivanje" (Heršak 1998: 46). To nam može služiti kao polazište u razmatranju naših uže tematskih interesa, ali nam nikako ne može biti dostatno. Naime, za analizu koju donosimo nisu relevantne isključivo te administrativno-pravne odrednice, nego upravo odnos tih normirajućih razina i življenog iskustva pojedinaca. Zanima nas "antistrukturano djelovanje" (Sulima 2005: 82), tj. načini na koje "obični" ljudi u svakodnevnom životu normirajuće razine relativiziraju, izbjegavaju, izokreću i čine poroznima.

U Hrvatskoj je sredinom devedesetih godina zabilježen drastičan pad povjerenja u institucije sustava (Rimac 2000: 471). Nepovjerenje se (re)producira kako na diskurzivnoj tako i na praktičnoj razini. No to nepovjerenje, kroz podatke iz ovog istraživanja, bilježimo i ranije. Vodeći se nepovjerenjem prema državi, personalizirane mreže poznanstava odnose prevagu nad institucijskim oblicima zaštite i posredovanja. Mreže poznanstava smatraju se pouzdanijima, efektivnijima i "pravednijima" u rješavanju problema i potreba, što korelira s dokazanim i sveprisutnim predodžbama o neefikasnom i "nepravednom" funkcioniranju državnih institucija:

Moramo si međusobno pomagati i slagati se. Kako bismo inače, tko bi nam pomogao? Mislite – političari?!

Mi “mali” ljudi se snađemo, isplivamo, ali kako će oni koji su navikli krast, političari, kako će oni jednog dana kada ih se, nadam se, konačno razotkrije?!

U *Osnovi za sabiraće i proučavaće građe o narodnom životu iz 1897.* godine Antuna Radića u poglavlju pod naslovom “Mišjeće o judima i životu” nalazimo tri kategorije: obitelj, domovina i društvene uredbe. Treća nam je kategorija najzanimljivija. Uz nju stoji napomena, točnije Radićeva istraživačko-metodološka preporuka o mogućim modalitetima istraživanja te teme: “O ovim se stvarima ne pita, što no je riječ: iz neba, pa u rebra. Sve se ovo doznaje lijepo iz spretna razgovora” (Radić 1997 [1897]: 85). Iz navedenoga razaznajemo Radićevu osviještenost za “osjetljivost” tih pitanja kao i za višeznačnost odnosa pojedinca prema državi pa i razlika u njima, na primjer na diskurzivnoj i na praktičnoj razini.

Nadalje, Radić postavlja pitanja:

Čemu su *gospoda*? Kako to, da je toliko sirotiće, koja ništa nema prema bogatašima? Kako je do toga došlo? Bi li moglo biti i drugačije? (...) tko je vladaru (caru, kraju) i gospodi dao vlast, da vladaju narodom? Bi li bez cara (kraja, vladara) moglo biti? Bi li se narod mogao vladati i bez gospode? Bi li moglo biti bez žandarâ i pandurâ? Bi li što bilo od toga, da nitko nikomu ne zapovijeda? Bi li moglo biti bez zakona? Ima li zakona nepravednih i koji su to? Čemu se plaća porez? Čemu vojska? Zašto se vode ratovi (tabori)? (Radić 1997 [1897]: 71)

U navedenom odlomku autor jasno pokazuje svijest o klasnim i socijalnim razlikama među *gospodom* i *narodom* kao i razlike u njihovoj društvenoj, političkoj i ekonomskoj moći.

U cjelini pod naslovom “Mišjeće o svijetu i životu” Radić nam podastire niz relevantnih pitanja koja se odnose na strategije pojedinca u svakodnevnom životu koje znače “preživljavanje”, ali u vrlo širokom smislu:

Je li na svijetu više sreće ili nesreće, dobra ili zla, pravice ili krivice? Tko je srećan, dobar, pravičan? Je li u svijetu sve to boje ili sve to gore i zašto? (...) Mora li čovjek gledati na dobro i pravičnost, ili pak samo na svoju korist? Ako mora, zašto mora? Naplaćuje li se dobrota, pravičnost i pošteće na ovom svijetu, ili će se naplatiti na drugom? (...) Je li vrijedno živjeti, ili je boje onomu, koga nema? Smije li se čovjek i sam ubiti? (ibid.: 71–72)

Na tim se pitanjima gradi ispravna predodžba o čovjeku kao biću koje se ne ostvaruje samo u ekonomskom, egzistencijalnom smislu (kao *homo economicus*), nego kao ono koje život nastoji učiniti smislenim te pronaći mehanizme samovrednovanja i samopotvrđivanja u svijetu u kojem živi. Sva su ta pitanja, koja nalazimo već u Radićevoj *Osnovi*, od iznimne važnosti i za moje istraživanje.

Pišući o običajnom pravu u nekadašnjim tradicijskim (seoskim) sredinama, Vesna Čulinović-Konstantinović osamdesetih godina neke elemente, kao rezultat migracijskih procesa na relaciji selo – grad, uočava i u “urbanim i urbaniziranim sredinama u koje su ušli nosioci tradicijske kulture” (Čulinović-Konstantinović 1984: 53), podvlačeći aspekt “kulturnog naslijeđa u historijskom razvoju” (ibid.: 54). U tom smislu, vrlo nam slikovito prikazuje i prijepore tradicijske sredine, odnosno njezinih nosioca u urbanoj sredini. To su klasno-simbolički prijepori:

Budući da je pravni život, ne samo kod nas, imao oduvijek jaki klasni karakter, u smislu normiranja građanskog života unificirani propisi, nametnuti od države kao stranog tijela za tradicijsko društvo, stvarali su podlogu za pravni dualizam. (ibid.)

Promišljajući odnos politike i kulture, Clifford Geertz zapaža nekoliko karakteristika pojedinih *političkih kultura*.<sup>262</sup> Među njima su predodžbe o aktualnim političkim i državnim institucijama, između ostalih i predodžba “da Država služi privilegijama i brani samu sebe od vlastitog stanovništva” (Gerc 1998: 91). Naime, kod nas je također već uočeno da “često možemo čuti kako sklonost izigravanju i zaobilaženju propisa nije ništa novo u društvu u kojemu je varanje desetljećima bilo uobičajeno, ako ne i poželjno, kao čest oblik ponašanja” (Karajić 2002: 274). Taj odnos čini jedan od bitnih socio-kulturnih aspekata participacije pojedinca i u aktivnostima u sferi neformalne ekonomije. U tom smislu i neformalnu ekonomiju promatramo kao dio i kao mehanizam simboličkog otpora i “antistrukturnog djelovanja”.<sup>263</sup>

262 *Politička kultura* najčešće je definirana kao “ukupnost duhovnog naslijeđa u političkoj sferi” (Rimac 2000: 472). Premda govori o “političkom životu”, ne koristeći sintagmu “politička kultura”, Clifford Geertz na srodan način definira to područje, kao “skup shvatanja – ideala, hipoteza, opsesija, sudova (...), strukture značenja kroz koje ljudi oblikuju svoje iskustvo. (...) Politika nisu državni udari i ustavi, već je to jedna od glavnih arena u kojima se takve strukture [strukture značenja] javno iskazuju” (Gerc 1998: 84).

263 Tu sintagmu poljski antropolog Roch Sulima upotrebljava za objašnjenje pojedinih uvriježenih rituala suvremene urbane kulture mladih, poput Dana bježanja s nastave (Sulima 2005: 82; usp. Staszewski 1995).

U ovom se dijelu dotičemo pitanja koja ulaze u teme političke antropologije jer nastojimo spoznati “*isprepletenost* politike s ostalim dimenzijama društvenog života” (Abeles 2001: 8), pritom imajući na umu i slažući se s tezom da istraživač “ne može biti siguran da će otkriti politiku tamo gdje je traži” (ibid.). Prenese li se ona na iskustvo mojeg empirijskog istraživanja, pokazat će se kako se njime uvidjelo da je participacija “običnih” ljudi u neformalnoj ekonomiji, kao i narativna matrica o toj participaciji, jednako tako *politična* kao i javno prosvjedovanje i okupljanje ili članstvo u mjesnoj podružnici neke političke stranke u naselju (tijekom istraživanja takvim sam sastancima i događajima više puta nazočila i pritom razgovarala sa svojim sugovornicima). Odnos prema državi, prema državnim institucijama, političkim elitama i vlasti posredno je povezan s fenomenom neformalne ekonomije. Iako je neformalna ekonomija prisutna u svim društvima i svim ekonomskim sustavima (Ott 2002: 3), možemo zapaziti kako, prema numeričkim pokazateljima stanja među zemljama članicama EU, najveći broj zemalja ima manji udio neformalne ekonomije od Hrvatske, koja je na sedmom mjestu od ukupno dvadeset osam zemalja (Švec 2009: 441). Na osnovi tih komparativnih numeričkih pokazatelja može se postaviti pitanje kakvo postavlja i autor koji donosi tablični pregled udjela neformalne ekonomije u nacionalnim gospodarstvima na europskoj razini: bi li to “moglo značiti da te zemlje imaju bolju vladu, politiku, porezni sustav i razvijeno gospodarstvo” (Švec 2009: 41)? Neki smatraju kako se “uspjeh” i “kvaliteta” rada spomenutih formalnih institucija mogu mjeriti upravo kroz odnos pojedinca prema njima i kroz razinu oslanjanja na neformalnu ekonomiju. Odnos pojedinca prema “institucijama političkog sustava” (Rimac 2000) odgovarao bi, u etnološkom smislu, prijedlozima za istraživanja koje je iznijela Dunja Rihtman-Auguštin još šezdesetih godina, kada je pisala o istraživanju “vrijednosti koje se vezuju uz autoritet” (Rihtman 1967: 11). Tim je promišljanjima, prema mojemu uvidu, prva u hrvatskoj etnologiji eksplicitno postavila temelje razvoja subdisciplinarnog područja političke antropologije, premda smo neke naznake tog istraživačkog fokusa mogli opaziti još i kod Radića. U prvim godinama hrvatske državne samostalnosti, u kontekstu ratne krize u Hrvatskoj, objašnjavao se taj pristup kod Rihtman-Auguštin kao čvrst teorijsko-konceptualni okvir u njezinim radovima iz područja političke antropologije (Rihtman-Auguštin 2000, 2001).

Odnos pojedinca prema formalnim strukturama političke i ekonomske moći nama je važan u smislu u kojemu tu relevantnost poima i Clifford



Geertz: “jedna od stvari koju svako zna, ali niko ne ume sasvim da je dokaže jeste to da politika jedne zemlje odražava koncept njene kulture” (Gerc 1998: 83). U okviru modernih političkih znanosti, stoga, sve se više ističe propitivanje “subjektivnih faktora političkih procesa”, odnosno pristup koji “obuhvaća raster stavova prema političkom sustavu i njegovim dijelovima kao i stavove prema ulozi pojedinca u tom sustavu” (Rimac 2000: 472).

Simbolički otpor pojedinca prema državi kao centru moći i ishodištu društvene nepravde često se među mojim sugovornicima pokazuje u *malim* gestama. Primjerice, jedan se muškarac već više od deset godina redovito registrira pri Zavodu, i to ne s motivacijom traženja posla, nego kako bi se pokazalo “pravo stanje stvari”, odnosno njegov status nezaposlenosti formalno registrirao u ukupan broj nezaposlenih te time transparentno pokazao visok broj nezaposlenih i državu koja ne rješava taj problem. Tih “malih gesta”, “malih politizacija” svjesni su i zaposlenici Zavoda pa ih tretiraju uglavnom sa strpljenjem i razumijevanjem. Bez zadržke ističu kako su svjesni da kod nezaposlenih postoji otpor i animozitet prema državnim institucijama, a među kojima je i Zavod te kako im to mnogi nezaposleni izravno usmeno izražavaju.

Otpor prema formalnopravnim institucijama u socijalizmu, vezan uz spomenutu bespravnu gradnju kuća, zaoštravala su i poticala lokalna znanja o tome kako bi netko iz naselja bio izuzet od rušenja prema kriteriju etniciteta ili mogućnosti financijskog podmićivanja lokalnih nadležnih službi. To je legitimiziralo gradnju i ojačavalo otpor prema nadzornim službama i institucijama vlasti. Etničku pripadnost općinskog inspektora za gradnju, na primjer, mnogi ističu kao jedan od aspekata pri selekciji kuća predviđenih za rušenje ili, pak, izuzetih od rušenja:

Tamo ulica, sve katnice. Ja gledam, a meni [sugovornik je podrijetlom Albanac katolik s Kosova] on hoće podrum rušit. On je, inspektor taj, bio pravoslavac, Ličan. I njima, svojim Ličanima, nije rušio. Al, znate šta, kad sam vidio... Evo ti tu, sve Ličani, cijeli red kuća. Sve katnice! I došo kod mene: “Šta ti radiš?” Ja velim, našalim se: “Atomsko sklonište.” Ja sam pravio podrum. I isteram ja ženu i djecu van. I litru konjaka njemu na stol. I velim: “Sirotinji si došao? Pij!” “Neću.” Reko: “Nećeš? A katnice dozvoliš da se grade? A tebe smeta moj podrum! Tri sa tri.” Kaže on: “Pa, nemaš dozvolu.” “Nemaju ni ovi, velim.” Ode tu kod imenjaka, pa: “Kako je, jel ide?” Jel razumijete vi to sad? Nitko

njega nije diro. A kad sam mu rekao dvije reči, u četiri oka, digo se i otišao. Peti dan, neću ja prekidat “poso”, spremno je sve, armatura, sve. Došao je dvanaesti mjesec, kad sretne ona [pokazuje na suprugu] njega kod mosta. “Gospođo, šta radi onaj Vaš? Čeka mene?” Došo on. “Nemoj ti mene prijavit”, kažem ja njemu. “Dođi tamo, sedam dana nemoj predat taj papir tamo u upravu.” “Moram predat”, kaže on. Ali, na kraju, pustio je. Dan danas podrum nije rušen, evo ga sad. A krov kad sam digo, tjero me jedan drugi inspektor da mjerim, sa metrom, jel ima metar uvis, jer se gledalo da ne smije biti kuća preko metar uvis, odmah se smatralo kao nadogradnja. I kad su mi rušili šupu pozadi, bila je ona [pokazuje na suprugu]. Došo policajac, a susjedi mu vele: “Nemojte mu rušit, ženu i djecu ima!” Al to su ipak srušili.

Jedan stanovnik naselja, danas nezaposlen, u dobi od pedeset devet godina, svoju je kuću intenzivno gradio sedamdesetih i osamdesetih godina te se pri-sjeća raznih mogućnosti podmićivanja lokalnih nadzornih službenika:

Svi su znali [inspektorovo ime]. To je bio inspektor za gradnju kuća, a mi smo ih, kao što znate, sve ovdje sagradili bespravno. Sad znate kako se to radilo. Kobasica, janjetina, rakija, pa i malo mu se zaprijetiš ili ga potplatiš. Znao sam ja ići i u Grad, pa mu tamo ostaviti novce, diskretno. I tako sam ja kuću i sagradio. Nije mi rušio i nije mi ni prijavljivao [u smislu prijave rada “na crno”] one koji su mi na kući pomagali i radili.

S gradnjom kuće bio je povezan niz raznih “neformalnih” dogovaranja i pre-govaranja s pojedincima u lokalnim nadzornim službama kako bi neki tekući segment izgradnje bio “propušten” i “progledan kroz prste”. Na nivou istraživanog naselja priče o takvim uspješnim neformalnim strategijama “pregovaranja” s lokalnim vlastima oko bespravne gradnje i danas čine svojevrzne narativne *legende* koje svjedoče o “trijumfu” pojedinca nad sustavom, bilo da se radilo o materijalnom potkupljanju ili, pak, uprezanju vlastitog socijalnoga kapitala (poznanstava i “veza”) i razmjene usluga za postizanje cilja. Kako to, primjerice, iz vlastitog iskustva objašnjava jedan nezaposleni pedesetdeveto-godišnjak koji je svoju kuću počeo graditi 1975. godine i koja stoji do danas i to bez da je ikad rušena:

Došao sam ja bio direktno tom inspektoru u Grad. Tamo red, ljudi čekaju sa svojim papirima da si nešto riješe. A ja, kad sam došao na red, ja sam imao smotuljak, onako smotane novine. I odglumio sam mu,

glasno onako, povisio sam glas: “Evo, pročitaj si ovo, na stranici toj i toj i primi si to na znanje!” On me je onako gledao i ovi svi ostali su mislili valjda da sam lud ili što li. A ja sam njemu lijepo u te novine stavio ondašnje dinare. I to nekih dvadeset hiljada, ili koliko, točno ni ne pamtim. I idući dan on dođe i kaže meni, pred kućom: “Riješit ćemo.”

Bespravna izgradnja ima istaknuto narativno mjesto u pričama i sjećanjima o formiranju i osnaživanju prvih društvenih odnosa u naselju i na razini susjedstva, u vidu upoznavanja, kooperacija, interakcija i solidariziranja, a što sve čini dio “lijepih” sjećanja na “početke” u naselju. “Lijepa” sjećanja su i svojevrsne narativne *legende* najstarijih i nešto mlađih stanovnika naselja, onih srednje generacije. U trenucima potrebe i neimaštine ljudi su se okretali društvenim mrežama i vezama u neposrednoj blizini, s ciljem rješavanja pitanja vlastite egzistencije i problema svakodnevnog života, kao što su posao i stanovanje. Takav sistem – neformalnih oblika pomoći i mreža – nije mogao “preko noći” nestati.

Participacija se “običnih” ljudi u sferi neformalne ekonomije, pojedinaca i lokalne zajednice (koja “sve zna”) valorizira uniformno: kao “uspjeh” i nadmudrivanje sustava, koji se pak percipira kao represivan i “nepravedan” prema “običnom” čovjeku. U spomenutim metodama neformalnih strategija pregovaranja s lokalnim vlastima oko bespravne gradnje kuća u naselju uočavamo tu valorizaciju. Da su pregovaranja doista i funkcionirala u praksi, pokazuju nam mnoga današnja zagrebačka naselja, kao i ovo u kojemu se istraživalo. Ne samo da se u njima bespravno gradilo, nego kao takva postoje i danas. Da privatna, neregistrirana, “bespravna” gradnja manjih obiteljskih kuća na široj gradskoj periferiji nije imala zakonski, ali da je zato imala opći društveni legitimitet, potvrđuje i nekadašnji zaposlenik ondašnjega Zavoda za izgradnju Grada: “Ma, je, postojao je i kod nas [misli na Zavod] nekakav prešutan ‘politički mig’, u smislu – ajde, dopusti im.” To nas ne treba čuditi imamo li na umu činjenicu da je u socijalizmu stambeni sektor bio kontinuirano iznimno deficitaran čak i onda kada je bio u najvećoj ekspanziji (Seferagić 1988: 74; Blažina 1965: 398) pa je pitanje raspodjele stanova<sup>264</sup> bilo i političko pitanje i

264 Za dodjelu *stanarskog prava* bio je velik interes (Seferagić 1998: 49) i spominju se “borbe za primat na listi čekanja” (ibid.). Kriteriji za dodjelu stanova bili su razni, a iznjedrili su i neke nejednakosti. Poznatiji su kriteriji prema individualnom (pripadnost radnom kadru, duljina radnoga staža) i obiteljskom položaju radnika (broj djece i visina dohotka), ali manje su poznate nejednakosti “između grana privrede i poduzeća koja posluju s gubitkom” (Seferagić 1988: 49). Konkretno, u statističkom godišnjem izvješću o stanogradnji na području Zagreba iz 1971. godine možemo vidjeti nerazmjer u dodjeli stanova među pojedinim granama zaposlenja (Blažina 1965: 398–399). Prema podatcima iz *Statističkog pregleda Grada Zagreba* za 1962. godinu u Zagre-

pitanje “pravde” (Seferagić 1988: 71). Država je financirala većinu stambene izgradnje, ali i podržavala i ostale načine poput privatnog sektora (Seferagić 1988: 44). Dušica Seferagić ne spominje bespravnu gradnju, a najvjerojatnije je ni ne podrazumijeva pod privatnim sektorom. Bespravna je gradnja bila zakonom zabranjena, ali u praksi – prešutno tolerirana (“Inspektor ti dođe i ‘zažmiri’ puno puta, nek si čovjek napravi”). Kada moji sugovornici danas govore o toj izgradnji kolokvijalno ocjenjuju (zasigurno pretjerano, ali indikativno) kako je 90% Zagreba izgrađeno bespravno, mimo ondašnjih velikih urbanističkih projekata i formalne stambene izgradnje koja je bila u prvom, vidljivom, planu. U mnogim se gradskim mjesecnicima bespravna izgradnja nerijetko spominje kao sveprisutan fenomen, kao urbanistički problem i kao nešto što je potrebno hitno riješiti.

Etnografski je ilustrativan primjer simboličkog odnosa i strategije otpora pojedinca prema državi situacija u kojoj se na Badnjak 2010. godine dvadesetak radnika jednog komunalnog poduzeća pred stečajem uputilo prema zgradi Sabora na Markovu trgu.<sup>265</sup> Uprava poduzeća je radnicima nekoliko mjeseci ranije bila obećala isplatu dviju zakašnjelih plaća, međutim, na sam je Badnjak radnicima postalo jasno kako od obećanih isplata neće biti ništa. Dan prije štrajka razgovarala sam s jednim od radnika u njegovoj kući, u kojoj živi kao udovac. Taj je čovjek vrlo šutljiv, na mnoga pitanja jednostavno ne odgovori, prešuti ih, a dok razgovaramo gleda (u) televiziju, koja je kod njega uvijek upaljena. Uvijek s istim, ozbiljnim izrazom lica, odgovara vrlo kratkim rečenicama, najčešće s “da” ili “ne”, rijetko gledajući sugovornika ravno u oči. Tog puta je, od naših ukupno pet susreta, bio veoma ljut i neraspoložen. Kuhao nam je kavu, između navirućih rečenica ispijajući gutljaje piva, ogorčen zbog toga što su radnici opet prevareni, zbog korumpiranosti političara i iznevjerenih obećanja. Prema njegovu uvjerenju, Hrvatska je “trula” i nepravedna država u kojoj radnici ne mogu ništa učiniti u odnosu na svoje nadređene, čak ni onda kada traže da im se “pošteno plati ono što su pošteno zaradili”. Moja

---

bu je 1963. godine izgrađeno ukupno 7 346 stanova sa 389 338 m<sup>2</sup>. Međutim, to nije bila dinamika stambene izgradnje koja je zadovoljavala rastuće potrebe za stanom, što doznajemo iz idućih redaka u članku pod naslovom: *Godišnje osam stanova na 1 000 Zagrepčana* (Blažina 1965: 398).

265 Markov trg ispred Sabora “tradicionalno” je određište prosvjednika. Prema *Zakonu o javnom okupljanju* (NN 90/05, 105/05), međutim, prosvjednicima je onemogućen pristup Trgu, točnije “najmanje 100 metara od objekata u kojima su smješteni ili zasjedaju Hrvatski sabor; Predsjednik Republike Hrvatske, Vlada Republike Hrvatske i Ustavni sud Republike Hrvatske”. O toj se odredbi u trenutku donošenja često polemiziralo u medijima, a dovela se u pitanje i njezina ustavnost. Premda je odredba o zabrani još uvijek aktualna, prosvjednici i danas često kao svoje određište odabiru Markov trg bez obzira na to što ih pred njim dočekuje policijska blokada.

se uloga ispitivačice prometnula isključivo u funkciju slušateljice, a ciljano usmjeravanje tijekom razgovora ispostavilo se u tom susretu potpuno promašenom istraživačkom strategijom. U ispovjednom je stilu unaprijed naumio što će mi reći; ništa više i ništa manje od toga. Tješio je samog sebe da “mu nije najgore, da ima za popit i za pojest, da nije gladan ni žedan” te isticao kako “ne želi da od njega rade majmuna”. “Davno bi već”, kaže, “otišao odonuda gdje radi za badava, da ne čekam da poduzeće napokon službeno proglasi stečaj i radnicima isplati otpremnine”. S “glavom punom svega”, kako je opisao stanje vlastite uznemirenosti, i bez novaca u džepu, “zamalo je”, nastavio je ekstremno, “na povratku kući Ciganku koja je prosila s čašom u ruci u vlaku bio primio za vrat”.

Zanimljiva je isprepletenost dviju razina “nemoći”: one simboličke (povezane s percepcijom “nepravdnosti” države, a prema kojoj pojedinačna inicijativa nema nikakvu poziciju moći) i one “faktičke”, izvedbene (povezane s činjenicom da se podizanje optužbe plaća).<sup>266</sup> Međutim, radnici okupljeni u štrajku pred poduzećem izabrali su “treći put”: dan uoči Badnjaka iskazavši neposrednu solidarnost prema jednom od svojih kolega. Prikupili su mu “za struju, na licu mjesta” iznos od 2 000 kuna.<sup>267</sup> To je bio radnik s četvero školske djece, kojemu je kod kuće, zbog neplaćenih dugovanja, isključena struja. Pred nadređenima je, čuvši kako ni za Božić neće dobiti zakašnjele plaće, uzalud jecajući ponavljao kako ne zna kako će svojoj djeci objasniti zašto te godine lampice na boru nisu upaljene.

Ova je priča ujedno i primjer uobičajenog djelovanja i solidariziranja mimo formalnih okvira. O tomu je i u inozemnoj literaturi pisano na više mjesta (na primjer Sampson 1985; 2002; Giordano 1996). Neformalni sektor ne znači nedostatak sistema ili nepostojanje organizacije (Stevenson 1985: 48), nego se zbog slabljenja povjerenja u postojeći sustav ili neučinkovitosti sustava formira novi, neformalni sustav. Njega karakteriziraju odstupanja od formalnih okvira ili “skrivenost unutar njih” (Sampson 1985:

266 Prema *Zakonu o odvjetništvu* (NN 9/94, 117/08, 50/09, 75/09, 18/11) i *Tarifama o nagradama i naknadi troškova za rad odvjetnika*, Hrvatske odvjetničke komore (HOK), troškovi podizanja optužnice i svi ostali, u daljnjem procesu, odvjetnički i sudski troškovi, nemaju posve fiksnu tarifu. Neki parametri (mjereni bodovima) mogu se okvirno izračunati, ali ukupan trošak parničnog postupka određen je i dužinom njegova trajanja i njegovim ukupnim razvojem. Samo podizanje optužnice, osim toga, određuje se prema vrijednosti predmeta spora, dakle nema jedinstvenu cijenu. Izvor: <http://www.hok-cba.hr/Default.aspx?sec=41> (pristup: 28. 11. 2011.).

267 Riječ je, paradoksalno, o istom iznosu za koji ističu da bi, prema njihovoj procjeni, bio dostatan i za pokretanje sudskog postupka.

48). Desetljećima istražujući društvene odnose u zemljama Istočne Europe (bivšem Sovjetskom Savezu, Poljskoj, Rumunjskoj), Steven Sampson prepoznaje tri učestala tipa neformalne organizacije s obzirom na odabir središnje društvene mreže za te aktivnosti: prvi, oko obiteljske i rodbinske skupine, drugi, zasnovan na etničkom ili teritorijalnom principu te treći, u kojemu se pojavljuju prijateljske veze (ibid.). Prema mojemu terenskom uvidu, solidariziranje i iskazivanje empatije najčešće su ograničeni na vlastito poduzeće ili neposredno obiteljsko i/ili susjedско okruženje i slabo funkcioniraju na širim razinama. To je potvrđeno i ovim istraživanjem u nekim "spontanijim" istraživačkim situacijama. Nezaposleni koje sam imala priliku intervjuirati, ali i u više navrata s njima u opuštenijoj atmosferi "popiti kavu",<sup>268</sup> u trenucima naših razgovora pred televizijskim su vijestima iskazivali zapanjujuću rezigniranost i nedostatak suosjećanja za njima vrlo bliske životne teme i probleme. Zapravo se može govoriti o potpunom izostanku solidarnosti s radnicima drugih poduzeća u štrajku, o kojima su tijekom čitave 2010. godine gotovo svakodnevno izvještavale televizijske vijesti. Ta je rezigniranost ustvari značila "slabo povjerenje u institucionalni okvir gospodarstva i toleriranje oportunističkog ponašanja" (Čučković 2002: 258). Nevenka Čučković taj model ponašanja ističe kao sociokulturni problem na nacionalnoj razini, u vidu "prepreke procesima daljnje gospodarske i političke preobrazbe u Hrvatskoj" (ibid.). Nezaposleni s kojima sam razgovarala o prosvjedima koji su tijekom 2010. i 2011. godine postali dijelom svakodnevnih vijesti redom su "reagirali" jednako – izostankom bilo kakve reakcije. S podjednakim su zanimanjem, barem na vidljivoj razini mimike, gestikulacije i govora, pratili izvještavanja o prosvjedima radnika i vremensku prognozu. Ili je moj "horizont očekivanja" (Perinić Lewis 2011: 2) bio prevelik kada sam pomislila da će aktualni prosvjedi radnika pred stečajem poduzeća, posredovani televizijskom viješću, "pogoditi" barem na razini (nekačvog) poistovjećivanja. No iskazivane su bile samo uniformne, oportunističke formulacije: "ionako je svima to poznato"; "ništa novo"; "to tako kod nas ide" i sl. Ni u jednom trenutku nije bila iskazana tendencija aktivnog uključivanja u prosvjede kao načina iskazivanja potpore prosvjednicima. Sjedeći pred televizorom, jednostavno nisu vjerovali u mogućnost promjene. Rezigniranost bi se katkad, dapače, kako je televizijski prilog odmicao, postupno pretvarala u zamjeranje. Zamjerali

268 Koristim navodne znakove jer istodobno mislim na doslovno pijenje kave kao i na zajedničko druženje i provođenje vremena uz skuhanu i gostu ponuđenu kavu; riječju, u onom širem smislu u kojem je čin pijenja i konzumiranja kave tretiran s kulturološkog stajališta, kao kulturni fenomen, a obrađen kao takav i u sklopu nedavno postavljene izložbe "Idemo na kavu!" Etnografskog muzeja u Zagrebu (od 8. svibnja do 17. listopada 2010.).

su radnicima zbog prosvjedovanja jer, kako su isticali, “ti prosvjednici nisu jedini kojima nisu isplaćene plaće”. Neki od mojih sugovornika godinama ne rade, neki rade, ali mjesecima nisu primili plaću. Sami za sebe ističu kako se, “unatoč tomu, ne bune”, čime su afirmirali vlastiti stav o prosvjedu kao “neprimjerenoj” javnoj reakciji, a prosvjede radnika okarakterizirali su kao akciju unaprijed osuđenu na neuspjeh.

U ovaj ću etnografski primjer spomenuti i jedan medijski slučaj koji je povezan s pričom o (ne)solidarnosti i kritički je analizira. U medijski popraćenim reakcijama na višednevne prosvjede koje su krajem 2010. godine provodile bivše tekstilne radnice poduzeća “Kamensko” bilo je i onih koje se ne mogu jednoznačno iščitavati, a koje odražavaju, među ostalim, licemjerje pod krinkom solidariziranja. Naime, u tijeku svojih višednevnih prosvjeda radnice tog posrnutog zagrebačkog poduzeća bile su pozvane kao VIP-gošće na modnu reviju mladih kreatora. U televizijskom se prilogu koji je izvještavao o toj modnoj reviji tematiziralo broševe koje su izradile radnice, a koje su nosile manekenke u znak simbolične potpore njihovom prosvjedu. Voditelji televizijskog programa koji su izvještavali o događanjima oko modne piste pokušali su uvjeriti gledatelje u solidariziranje mlade generacije modnih kreatora s radnicama, “prodati nam priču” o tome kako posreduju i podržavaju nastojanja radnica. Voditelj je radnice tom prigodom kratko predstavio i pozdravio. One su, njih četiri, stajale oko njega, a kamera ih je panoramski uokvirila. Međutim, ni u jednom trenutku im nije bio ponuđen mikrofon – da se oglase (što su same nizom požrtvovnih prosvjeda prethodnih dana pokazale da i te kako umiju). Mladi voditelj je to učinio umjesto njih. U tome se sastojala ta paradoksalna pozicija radnica – da same budu “broš” na tom licemjernom modnom događanju – a koju same radnice (prema riječima jedne od njih u mojemu naknadno vođenom razgovoru o tome u okrilju njezinog doma) nisu osvijestile, odnosno shvatile su je tek kasnije. Tom se prilikom, bilo da je riječ o nastojanjima organizatora ili strukturi informacije posredovane putem medija, zapravo implicirala i posredovala priča o Drugosti i Drukčijosti. Obznanjeno je kako su uzori mladoj generaciji domaćih modnih kreatora, u kontekstu predstavljanja njihovih dizajnerskih “brendova”, suvremeni zapadni, kompetitivni i tržišno usmjereni odnosi prodaje i reklamiranja (modna revija), a grupa sredovječnih, slučajno i trenutačno medijski eksponiranih tekstilnih radnica koje se bore za svoje mizerne, mjesecima neisplaćene “minimalce” bila je, rekla bih, tek dosjetljiva, kontrastna Drugost (u) tom modnom spektaklu.



## GUBITAK VJERE U MIROVINSKI SUSTAV

U današnje, pak, predodžbe o državi i u slabljenje povjerenja u formalni sustav uvelike je uključen gubitak vjere u mirovinski sustav. To je dijelom rezultat “stvarnih” kriza toga sustava, vidljivih, primjerice, iz podatka da je u Hrvatskoj 2001. godine bilo 1 080 000 umirovljenika, čime je na jednog umirovljenika bilo 1,3 zaposlena (Malenica 2007: 130). Takvo je stanje dugoročno neodrživo, posebno uz činjenično sve duži životni vijek te sve manji prirodni prirast stanovništva,<sup>269</sup> ali je, također, stvar uvriježenih percepcija pojedinih “štetnih” političkih odluka s početka devedesetih godina, koje su bitno opteretile i ugrozile korisnike mirovinskog sustava. Sustav mirovina se u međuvremenu reformirao, a i dodatno stratificirao društvo, ponudivši mnoge varijante obveznih i dodatnih, dobrovoljnih uplata (tzv. prvi, drugi i treći mirovinski stup) (usp. Škovierová 2009: 223), koje nisu svima (bile) financijski ostvarive. Ekonomska kriza i restrukturiranje mirovinskog sustava devedesetih godina u Hrvatskoj učinili su jaki rez u kontinuiranom priljevu sredstava za buduće mirovine i iscrpili se u postojećim deficitima na državnoj razini. Poražavajuća je činjenica da su hrvatske mirovine vrlo niske: između 600 i 4 500 kuna, pri čemu 60% umirovljenika raspolaže mirovinom koja je manja od 1 500 kuna (Malenica 2007: 130). Sredinom devedesetih godina, a prema materijalima Republičkog fonda mirovinskog osiguranja, Vladimir Puljiz je upozorio na “težak položaj umirovljenika” (Puljiz 1996), odnosno na niske iznose iz fondova kojima umirovljenici po završetku svojeg radnog vijeka raspolažu. Sve je to utjecalo na slabljenje povjerenja u “pravednost” i “stabilnost” mirovinskog sustava i vjeru u mirovinu kao pouzdan financijski zalag za budućnost, “zasluženo utočište” na kraju radnoga vijeka.

*Nesigurnost* zaposlenja u sektoru neformalne ekonomije, bez prijave staža i sl.,<sup>270</sup> u nastojanjima suzbijanja neformalne ekonomije ističe se u okviru političkih govora i pisanih dokumenata Zavoda za zapošljavanje kao bitna odrednica rada “na crno” i kao argument za borbu protiv takvog oblika rada. Međutim, primjećujem da kod mojih nezaposlenih sugovornika nekadašnje iskustvo participacije na formalnom tržištu rada te dugo razdoblje formalne nezaposlenosti stvaraju oportuni odnos prema mirovinskom sustavu i prema mirovinama, a time i prema radu “s prijavom” (radnoga staža). Ako se nekada u taj sustav i vjerovalo, danas oni koji su devedesetih godina ostali bez

269 To je razvidno iz svih popisa stanovništva u više proteklih desetljeća.

270 Usp. s radovima o neformalnoj ekonomiji u časopisu *Financijska teorija i praksa*, 21.

posla, uglavnom dugotrajno nezaposleni, uplaćivanje doprinosa za mirovinu uopće nemaju kao motivaciju za traženje posla. Štoviše, statusom formalne zaposlenosti izgubili bi pojedina socijalna primanja koja ostvaruju, među ostalim, iz statusa nezaposlenosti (primjerice, troškove javnog prijevoza, dječji doplatok, pravo na pučku kuhinju), a time ne bi u bitnome promijenili, ili bi čak oslabili ionako skromne financijske prilike. Osim toga, s obzirom na ograničene financijske mogućnosti većine poslodavaca, koji često svoju održivost zapravo ostvaruju u zoni preplitanja formalnog i neformalnoga gospodarstva, neto plaća bi im nakon prijave (koja je najčešće “minimalac”) bila manja, a u konačnici, nakon godina nezaposlenosti ionako ne računaju na dostatnu starosnu mirovinu.

Premda starije generacije (baka i djedova) srednju i mlađu generaciju još uvijek upućuju na “važnost” zapošljavanja “s prijavom”, dakle s registracijom radnoga staža (a što se, dakako, ne događa u sferi neformalnog tržišta rada), uviđaju i sami kako su ponude na neformalnom tržištu mnogima dostupnije od onih u okviru formalnog tržišta rada. Stariji, vezano uz te predodžbe, u svojim kazivanjima često izražavaju žaljenje za “starim” sustavom (socijalizmom), ističući pritom sigurnost zaposlenja i mogućnost stjecanja starosne mirovine kao temeljne vrijednosti tog sustava (usp. Cazes i Nesporova 2003: V).

No, ovdje bih upozorila na jednu činjenicu. Usprkos toj, u naracijama često iskazivanoj, predodžbi o “punoj” starosnoj mirovini kao univerzalnoj činjenici socijalizma, pokazuje se kako je u praksi to iskustvo bilo bitno generacijski determinirano pa i limitirano. Naime, jedino su generacije rođene krajem dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog stoljeća (dakle, generacija najstarijih sugovornika u istraživanju, koja najčvršće vjeruje u “važnost” mirovina) svojim godinama starosti i radnoga staža uspjele ostvariti tu “punu” mirovinu (s maksimalnim brojem godina radnoga staža). Premda je i ta generacija (današnjih starosnih umirovljenika) pod pritiscima tranzicijskih previranja u Hrvatskoj bila jedan od “gubitnika” (“dug umirovljenicima”),<sup>271</sup>

271 Poznati “dug umirovljenicima” iz devedesetih godina vraćen je tek prije nekoliko godina. “Vraćen” je tako da su se, u ograničenim mogućnostima, mnogi (“koji su uopće to doživjeli”) odrekli velikog dijela duga koji im pripada (po principu izuzimanja zateznih kamata). Povrat duga umirovljenicima nastao je u trenutku kada je donesena odluka da mirovine prestaju rasti s porastom troškova života, što je bitno osiromašilo umirovljeničku populaciju u Hrvatskoj. “Nakon 1998. godine Vlada je određenim mjerama povećanja mirovina uspjela podmiriti dio duga, ali je preostao njegov znatan dio za naknadnu isplatu. Povrat preostalog duga uređen je zakonom iz 2005. godine” (Puljiz 2007: 176). Dug se sustavno i u znatnijoj mjeri počeo vraćati 2009. godine i to na dva načina između kojih su umirovljenici pojedinačno mogli birati: 1) u ratama – puni iznos duga ili 2) jednoobročno, ali bez isplate kamata.

uglavnom je do danas uspjela visinom svoje mirovine i stabilnošću mjesečnih primanja ostvariti očekivanu financijsku održivost i neovisnost u starosti. Nerijetko su ti stariji članovi zbog toga danas bitan izvor financijske potpore nezaposlenim članovima obitelji srednje generacije. Generacije rođene četrdesetih godina tek su se bile približile, u trenutku velikih ekonomskih transformacija i masovnih otpuštanja, godinama za ostvarenje pune starosne mirovine. Oni su devedesetih godina odlazili u prijevremenu mirovinu, često uz “dokup” potrebnih godina staža (Kerovec 2001: 271), a katkad i protiv svoje volje. Bila je to prisilna, a ustvari jedina ponuđena “zbrinjavajuća” mjera u trenutku kolapsa poduzeća (usp. Ainsworth 2006):

“zbrinjavanje” starijih osoba velikim se dijelom rješavalo prijevremenim umirovljenjem (obično uz tzv. dokup staža), a one starije osobe koje nisu udovoljavale zakonskim uvjetima za prijevremeno umirovljenje ostale su ili nezaposlene ili su nakon nekog vremena ispale iz radne snage. (Kerovec 2001: 271; usp. Bošković 1990: 919)

Međutim, generacije rođene pedesetih godina, ciljana skupina u istraživanju, bile su napunile tek oko dvadeset godina radnog staža kada su ostale bez posla na formalnom tržištu rada. Uz to, prethodno su, krajem sedamdesetih i osamdesetih godina, u kasnom socijalizmu, koji je tih godina oštrije prolazio kroz krizna ekonomska razdoblja, mnogi imali prekide od po dvije do tri godine nezaposlenosti nakon što bi firma proglasila stečaj.

Dakle, prema logici vremenskih danosti i okvira, a vezano uz sustav mirovina kakav u Hrvatskoj prepoznajemo nakon Drugog svjetskog rata (Puljiz 2007), treba reći kako je generacijski određena struktura današnjih korisnika tih mirovina, onih koji su, slijedom povijesnih činjenica i procesa promjena, napunili godine rada na osnovi kojih mogu ostvariti mirovinu koja je dosegla maksimum na razini uplaćenog – dobivenog. Tako ona za većinu ljudi ostaje tek “ideal” i nedostizan cilj, uslijed nezaposlenosti i socioekonomskih restrukturiranja od devedesetih godina.

Osim toga, na kolektivnoj diskurzivnoj razini niz je dodatnih elemenata koji osnažuju kolektivno nepovjerenje u “pravednost” mirovinskog sustava i koji se percipiraju kao oblici poticanja društvene nejednakosti i države koja pojedincu ne osigurava “pravdu” i “sigurnost”. To su, na primjer, vojne mirovine čiji su korisnici sudionici Domovinskog rata. Korisnici tih mirovina, od kojih su neki bili i sugovornicima u ovom istraživanju, često pripadaju

generaciji rođenih krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina. Visina vojnih mirovina, iako varira od slučaja do slučaja, uglavnom više ne nalaže materijalnu potrebu za participiranjem na tržištu rada (usp. Malenica 2007: 130). Stariji od šezdeset pet godina koji su danas korisnici starosne i radne mirovine s negodovanjem ističu upravo aspekt po kojemu korisnici vojnih mirovina nemaju nijedan dan radnoga staža, a primaju veću mirovinu nego oni koji su radili trideset ili više godina.



Skupljač boca na Zrinjercu  
2016. (foto: Karmen Stošić)

## 4.3.

# STUDIJE PRIMJERA

### O DVIJE PRODAJE – ZEPTER POSUĐA I STANA

Protagonistica prve priče je pedesettrogodišnja nezaposlena žena, iznimno su-sretljiva sugovornica. Prije tridesetak godina, rekla je, imala je želju diplomirati psihologiju, prije nego li je u ranim dvadesetima rodila prvo dijete, a u i dućih nekoliko godina još dvoje djece. Danas ima srednjoškolsko (gimnazij-sko) obrazovanje i dvije godine nedovršenog studija. Do početka devedesetih godina radila je tajničko-računovodstvene poslove u državnom poduzeću na kojima je s vremenom napredovala i usmeno bila više puta od rukovodećih ocijenjena kao uzorna radnica. U procesu privatizacije početkom devedesetih godina u poduzeću je proglašen stečaj, radnici tehnološkim viškom, a unutraš-nja oprema i prostorije prodani su ispod tržišne cijene donedavnom voditelju jednog odjela poduzeća. Prostorije je preuzeo poduzetnik koji je ondje otvorio prvu privatnu banku u Hrvatskoj, koja je nekoliko godina kasnije zatvorena, a on je ubijen u jednom od mafijaških obračuna u središtu Zagreba.

Ta je žena, kako opisuje, poduzeće u kojemu je radila doživljavala kao svoj drugi dom. Prisjetila se kako je leđima gurala vrata poduzeća kako novi, privatni vlasnik ne bi onamo ušao jer nije željela, kaže, prihvatiti činjenicu da ona i ostali radnici sutradan ne moraju više doći na posao. Osobno ju je, kaže, taj isti čovjek, novi vlasnik, koji je sutradan ondje trebao otvoriti svoju poslovniciu banke, bio u prolazu upitao hoće li raditi za njega, na što mu je ona inatljivo i s ponosom odgovorila: “Ni mrtva!”, a što danas sebi zamjera jer smatra kako je to bio nepromišljen i za nju ekonomski poguban potez. No, u to je vrijeme, prisjeća se, očekivala četvrto dijete te se, bez obzira na gubitak posla, zapravo radovala što će biti kod kuće. Dijelom je svoju viziju budućnosti u tom času naslanjala na najavu uvođenja plaćenog rada kod kuće i institucije majke odgajateljice,<sup>272</sup> kao dijela ondašnje pronatalitetne politike

---

272 Prava majke odgojiteljice donošena su objavom Zakona o radu 8. lipnja 1995. godine (NN 38/95). Članak 63., prema kojemu: “Majka sa četvero i više djece ima pravo na status majke odgojiteljice prema posebnim

i retorike.<sup>273</sup> U iščekivanju donošenja tog zakona za godinu 1994./95., kada je i rodila, najstarije dijete napunilo je osamnaest godina pa je ubrzo shvatila da i u slučaju da taj zakon bude donesen ona vjerojatno ipak ne bi ulazila u kategoriju potencijalnih kandidatkinja za ostvarivanje toga statusa. Od tada s time, prisjeća se, više nije računala. Bila je vidno iznenađena kada sam joj, provjerivši podatak o instituciji “majke odgajateljice”, rekla kako je 1995. godine taj zakon bio donesen i jedno vrijeme i zakonski na snazi (ali da u praksi, do njegova poništenja, nije zaživio). Sve ove godine je, kaže, bila uvjerenjena (kao uostalom i ja donedavno) kako taj zakon niti nije bio izglasan.

Prisjeća se kako je svaki njezin odlazak na bolovanje zbog bolesti djece (uglavnom ga je koristila ona, a manje otac) pogodio osjećaju krivnje i nelagode pred njezinim nadređenima dok je bila zaposlena. Nakon formalnog otpuštanja nastavila je zarađivati “nekakav novac” nizom povremenih kratkotrajnih poslova – uglavnom čišćenja ili prodaje posuđa u sustavu *multi-level-marketinga* (devedesetih godina novorasprostranjenoga modela honorarnoga posla) – istodobno vodeći brigu o kućanskim poslovima i djeci.

S kontinuirano namještenim osmjehom na licu kao jedinim oružjem kojim bi uspješno uspijevala zadržati suze, ta je žena u našim brojnim razgovorima često izražavala otvorenu kritiku i razočaranost spram kršenja radničkih i ljudskih prava početkom devedesetih godina. To je, kaže, bila nepravda koju je osjetila direktno, “na svojoj koži”, te je, u skladu s tim, više puta istaknula vlastito zadovoljstvo da kroz ovo istraživanje koje se provodi na temu nezaposlenosti može barem “ispričati svoju priču”:

---

propisima. (...) Zaposlena i nezaposlena žena kada stekne status majke odgojiteljice ima pravo na novčanu naknadu, mirovinsko osiguranje, zdravstveno osiguranje i druga prava u skladu s posebnim propisima!’ Da se o tom zakonu sredinom devedesetih godina puno raspravljalo u javnosti, ali da mnogi s time nisu bili detaljnije upoznati svjedoči i pitanje postavljeno na forumu jednog domaćega pravnog internetskog portala više od desetljeća kasnije (2008). Naime, nezaposlenu gospođu s troje djece zanimalo je bi li stekla pravo na tzv. status majke odgojiteljice ako bi imala četvrto dijete. Čovjek koji je u njezino ime uputio pitanje na forum piše: “Iznenađila me s tim pitanjem, znam da je bilo nekih političkih rasprava o tome, da li je izglasano nešto takvog nemam pojma” ([http://www.legalis.hr/modules/newbb/viewtopic.php?topic\\_id=503319244&forum=21](http://www.legalis.hr/modules/newbb/viewtopic.php?topic_id=503319244&forum=21) (pristup: 28. 4. 2011.)).

273 Prijedlogom Zakona o statusu roditelja odgajatelja reaktualizirana je ideja o ozakonjenju te institucije, ovaj put od strane Kluba zastupnika Hrvatske seljačke stranke (HSS) (<http://www.sabor.hr/fgs.axd?id=5376> (pristup: 30. 3. 2011.)), koji je 7. veljače 2006. godine taj prijedlog uputio kao dio prijedloga populacijske i pronatalitetne politike (<http://www.sabor.hr/fgs.axd?id=4199> (pristup: 30. 3. 2011.)). Člankom 17. u Zakonu o izmjenama i dopunama Zakona o radu (NN 17/01), objavljenom 2. ožujka 2001. godine, status i prava majke odgajateljice zamijenjeni su statusom i pravima roditelja odgajatelja, velikim dijelom pod utjecajem ondašnjih oštrih kritika oporbe i pojedinih nevladinih organizacija. Naposljetku, Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o radu (NN 114/03) članak o statusu roditelja odgajatelja nije uopće spomenut, ni kao promijenjen, ni kao brisan. Potpuno je nestao, bez naknadnih ispravaka, izmjena ili dopuna, službeno objavljenih u *Narodnim novinama*.

Biti otpušten za vrijeme trudnoće, to je u socijalizmu bilo nezamislivo! Kao radnik si bio i trebao biti zaštićen. Kasnije je ovdje nastupio Divlji zapad, bez ikakvih prava za nas male ljude. Sjećam se kako sam voljela nekada raditi u tom poduzeću! Imala sam kolegice, prijateljice, imala sam kome i prodati Zepster suđe, to se tada početkom devedesetih godina pojavilo! Radili smo prezentacije, imalo se novaca, za vrijeme rata sam prodavala dakle i dodatno nešto zaradila. Ljudi su kupovali, imali su još uštedevine, iako je rat bio počeo posvuda. Jednog sam mjeseca čak bila jedanaesta u Europi po mjesečnoj prodaji Zepster garniture. A što se događa danas? Bivši radnici poduzeća imaju službenog predstavnika ili advokata koji ih zastupa i toplo se nadam da ćemo nakon tolikih godina izboriti svoje otpremnine, koje neće biti onolike kolike bi trebale biti, ali ipak nešto. Barem toliko nakon svih ovih godina. Danas sam bez plaće, penzije, rastavljena, čistim WC-e i urede, brinem povremeno o jednoj starijoj gospođi, hranim se u javnoj kuhinji, snalazim se, šta ću? No, šta zapravo želim reći? Sve je to nevažno ako stigne ta otpremnina da nekako nadoknadim neke troškove svojoj djeci danas. Nekako da im sve to nadoknadim.

Sa sugovornicom sam se susrela u više navrata. Osim intervjua, koji su se održavali u njezinu domu uz *tursku* kavu, nekoliko je susreta bilo dogovoreno i u vidu zajedničkih obilazaka. Jedan od njih bio je u proljeće 2008. godine, kada smo dogovorile zajednički posjet jednoj od udruga nezaposlenih. Sugovornica se tom prilikom željela ondje prijaviti na besplatan tečaj informatike za nezaposlene koji je trebao financirati Grad Zagreb, a koji je u naselju među stanarima najavljivan usmenim putem. Nekoliko minuta nakon što sam izašla iz tramvaja na dogovorenoj tramvajskoj postaji zazvonio mi je mobitel. Moja mi je sugovornica javljala da se približava tramvajskoj postaji na kojoj se sastajemo. I doista, vidjela sam je u daljini, sporo se kretala, pogrbljena, u dvije crne jakne u kojima joj je, pomislila sam, moralo biti jako vruće. Pod jaknama se nazirao topli džemper s motivom dvaju šarenih pingvina i pokojom sitnom dlakom njezinih kućnih pasa koje je usput, smiješeći se, pokušavala pristojno otresti s džempera. Njezin je osmijeh bio srdačan, no pomalo i groteskan jer su joj nedostajali pokoji prednji zubi. U jednoj je ruci nosila tešku crnu torbu, a u drugoj platnenu. Prilazeći mi, počela je od umora dahtati i raskopčavati sloj po sloj odjeće kako bi umanjila umor i vrućinu. Primila sam ručku njezine torbe da joj pomognem, zanimajući se za to što nosi. Rekla je da je to ušćuvana odjeća koju je upravo dobila od jedne svoje prijateljice za



mene, ako želim mogu pogledati i što god probirati. Nisam odbila, iako sam joj prilikom dva naša ranija susreta rekla kako mi ne treba ništa nositi. Jednom mi je dala primjerak besplatnih dnevnih novina u kojemu je prepoznala članak koji bi me, prema njezinoj procjeni, mogao zanimati. Drugi mi je put donijela vrlo ukusne kolače koje je toga dana dobila u pučkoj kuhinji te neke dječje odjevne predmete. Unatoč tomu što su neki komadi izrazito mirisali na vlagu, a drugi bili nenasivi u pogledu kroja ili uzorka, nisam ih odbila.

Uputile smo se s tom poprilično teškom torbom pješice prema ulici u kojoj se nalazila udruga nezaposlenih. Uskoro smo skrenule iz glavne u slijepu uličicu u kojoj nije bilo čak ni istaknute oznake naziva ulice. Putem mi je šturo, žureći se i preskačući s teme na temu, pričala o tome što toga dana mora obaviti, povremeno zastajkujući da čvršće uhvati ručku torbe ili da mi skrene pozornost na kakvu “zgodnu” poklon-vrećicu odbačenu na ulici, pokraj koje bismo ipak prošle i nakon što sam rekla kako mi ne treba. Rekla je da joj je to mana, da sve smatra korisnim i da ništa ne baca pa tako ima punu kuću stvari. Nedavno je, kaže, odnijela punu vrećicu opranih plastičnih čepova od boca mlijeka u obližnji vrtić. “To je korisna didaktička igračka za djecu i od tih se čepova svašta može izrađivati”, tumačila mi je važno. Složila sam se.

Ugledavši neugledan natpis na malenoj metalnoj ploči na zidu trošne katnice (u kojoj je nekoć bila, uputila me je, Mjesna zajednica), zastala je i rekla kako smo stigle. U produžetku je uličica završavala s gradilištem novoga stambeno-poslovnog objekta.

U udruzi smo se zadržale kratko, formalno obavivši prijavu, ispunivši pristupnicu za besplatno učlanjenje i pozdravivši se s dvjema osobama u uredu koje su nam stalnim gledanjem u ekrane svojih stolnih računala zapravo implicitno poručivale kako za nas i nemaju previše vremena. Ubrzo smo izašle, shvativši poruku. Nakon posjeta udruzi i prijave na informatički tečaj imale smo još mnogo toga za obaviti: otići po ručak u pučku kuhinju, podići mjesecnu “markicu” za besplatan gradski prijevoz te obaviti redovno mjesečno javljanje “na burzu”. Svaki od tih zadataka značio je, shvatila sam ubrzo, barem petnaestminutno stajanje u redu i čekanje. Oko 14 sati smo se pozdravile. Ja sam se, premorena, vratila u ured, a moja je sugovornica krenula kući pješice, skupljajući po kantama za otpad bočice za otkup.

Drugom smo prilikom, u zimi 2009. godine, stajale ispred Doma časnih sestara Majke Terezije čekajući paket pomoći u hrani koji se dijelio svaki mje-

sec nezaposlenima i slabostojecima, a za što je sugovornica bila saznala preko poznanica iz pučke kuhinje kamo odlazi po topli obrok već sedam godina. Pred velikim zaključanim željeznim vratima Doma pola sata prije nego što je podjela hrane trebala početi ispred nas je već bilo nagurano tridesetak ljudi. Kada je podjela počela časne su sestre u dvorište Doma puštale po troje ljudi, čekajući da prethodnih troje izađe kako se ne bi stvarala gužva. Na red smo došle za sat i dvadeset minuta. Sjećam se kako su nas čekanje i hladnoća, koja nam je već bila prodrila do kostiju, promijenili: nakon više od sata čekanja početna obazrivost prema onima koji su stajali pokraj nas (žena srednjih godina s dvoje djece, dvije starije gospe i stariji muškarac) i uljudno propuštanje svakog od njih pretvorili su se u iznenadno i grubo obrušavanje na bilo koga tko bi se pokušao progurati ispred nas. Vrijeme je prolazilo, čekanje je bilo iscrpljujuće, a hladnoća okrutna.<sup>274</sup>

Iako sam ondje bila samo kao pratnja, u automatiziranoj podjeli hrane i pomicanju reda dopala me vrećica koju mi je pružila jedna od sestara. Premda na nju nisam imala pravo, hladnoća i čekanje odvratili su me od objašnjavanja i od vraćanja vrećice. Do mene je stajala jedna starija žena koju je moje oklijevanje od nekoliko sekundi vidno iziritiralo i s negodovanjem mi je glasno rekla: "Hajde, uzmi, šta čekaš? Idi!" Uzela sam vrećicu, vapeći za nekim vidom kompenzacije za iznimno hladno (istraživačko) jutro. Nakon što smo izašle iz vidokruga časnih sestara predala sam vrećicu svojoj sugovornici, koja je bila vrlo zadovoljna (čak i ponosna na mene) jer je za nju tim neočekivanim spletom okolnosti bio ostvaren dvostruki dobitak.

Ova je žena nezaposlena već više od desetljeća. U tom razdoblju u neposrednoj blizini nije imala nikoga od članova obitelji koji bi joj mogli biti od pomoći. Naime, njezini su roditelji umrli prirodnom smrću prije početka rata u Hrvatskoj, a dvije godine mlađi brat se prije deset godina sa svojom obitelji trajno preselio u Srbiju, nakon što je, radeći za jedno državno poduzeće izvan Zagreba, dobio otkaz na etničkoj osnovi. Brat se s obitelji iz Hrvatske odselio krajem 1995. godine, ne u prognaničkom ili izbjegličkom statusu, nego

274 Roch Sulima, poljski antropolog svakodnevice, pisao je o čekanju u redu, odnosno bavio se kulturnim značenjima tog fenomena u Poljskoj. Istaknuo je heterogenost njegove strukture, kao i situacijsko, privremeno značenje čekanja u redu: "(Red) predstavlja privremenu zajednicu, koja od formalnog poretka oblikuje u sebi hijerarhijski poredak. Uvek će se naći neko s najsvežijim 'novostima', s nepobitnim razlozima, kao što će se naći njegov oponent; uvek postoji neko 'nije tu' (a ima 'zauzeto mesto' u redu) (...); uvek postoji neko na kome bi se rado isprobao rečnik uvreda ili psovki" (Sulima 2005: 218).

netom nakon završetka rata. Od tada kontaktiraju telefonom, uglavnom za rođendane, bez mogućnosti da financijski pomognu jedno drugom.

Njezina danas odrasla djeca žive u Zagrebu na različitim lokacijama. Kontaktiraju je povremeno, u velikoj mjeri osuđujući njezinu naivnost i nepromišljenost što je prije petnaestak godina, ostavši bez posla, prodala stan koji je netom bio otkupljen iz statusa stanarskoga prava, a novac posudila utjecajnoj odvjetnici koja joj ga dosad nije vratila, a izvjesno je da niti neće. Tada joj se odluka o prodaji stana i ugovorom ovjerenoj posudbi novca neposredno nakon što je otkupom omogućena slobodna prodaja stanova na tržištu činila racionalnom. Prodajom tog stana namjeravala je negdje u okolici Zagreba kupiti kuću, koju je oduvijek željela. S obzirom na to da su se tih, kasnih devedesetih godina privatne banke u Hrvatskoj lančano zatvarale i preko noći propadale, činilo joj se kako novac u bankama nije sigurnija opcija od posudbe novca (slatkorječivoj) odvjetnici, koja je obećala iznos vraćati redovito i s mjesečnim kamatama. To se naposljetku nije dogodilo, novac joj nije vraćen, a sve je to utjecalo na urušavanje njezinih materijalnih prilika i obiteljskih odnosa.

U protekla dva desetljeća, nakon razvoda prvog braka i slabljenja kontakata s djecom, drugi oblici neformalnih društvenih odnosa bitno su joj ispunjavali socijalnu prazninu. "Iako siromašni, slabije obrazovani i socijalno isključeni – korisnici javne kuhinje su oni koji imaju srce", objasnila je s osjećajem zahvalnosti (usp. Buchowski, Kolbon i Kwiecińska-Zdrenka 2010: 371). Zahvalna je susjedima iz ulice za povremenu pomoć u cijepanju drva za ogrjev, za rabljenu odjeću koju joj donose ili za to što s njima često zamijeni brašno (koje je u javnoj kuhinji prethodno dobila od gospođe koja joj je ispod pulta toga dana diskretno stavila u torbu paketić više) za duhan i/ili cigarete. U međuvremenu je, na temelju bitno narušenog psihičkog zdravlja, ostvarila mirovinu u iznosu od oko 1 500 kuna i to joj je u proteklih nekoliko godina, kaže, najčvršća materijalna mjesečna osnova, no odnedavna ipak nedostatna s obzirom na to da joj na socijalna primanja i muževljevu mirovinu redovito na naplatu stižu zaduženja i ovrhe (zbog neplaćenih računa) od ranijih godina. Taj manjak "krpa" poslovima "na crno", poput čišćenja, raznošenja reklamnih letaka po poštanskim sandučićima i sl.

Moja sugovornica živi u lošim higijenskim uvjetima, držeći po tri psa na dvorištu i u kući, u kojoj stanuje s gotovo nepokretnim suprugom u invalid-

skoj mirovini. Sama je rekla da “kuću uređuješ ako ti dolaze djeca”. S obzirom na to da je djeca rijetko posjećuju, ona i nema potrebu, kaže, uređivati. Sugovorničina djeca, u razgovoru koji smo obavili bez njezinoga prisustva, upozoravaju, premda na vrlo pažljiv i obziran način, na faktor neuređenosti, zakrčenosti i zagušljivosti (npr. zbog vlage i duhanskog dima) kao glavni razlog nedolaska u kuću u kojoj sugovornica živi. Susrete dogovaraju u obližnjem kvartovskom kafiću u kojem gospođa povremeno radi kao čistačica, “na crno”, u ranojutarnjim terminima. Nakon što završi s čišćenjem lokala, s djecom katkad ondje popije jutarnju kavu. Osim čišćenja kafića, dvaput mjesečno posprema stan starijem susjedu udovcu, čime zaradi sto kuna po dolasku. Nema, kaže, mogućnost raditi uz prijavu jer je za tako malu satnicu i takvu vrstu posla nitko ne bi ni htio prijaviti. Kako je nedavno pokrenula postupak za dobivanje invalidske mirovine, nije joj, smatra, ni u interesu da je se “prijava”, da se njezino zaposlenje registrira, jer bi time, tumači, izgubila mogućnost ostvarivanja prava na invalidsku mirovinu. Invalidsku mirovinu zbog profesionalne nesposobnosti za rad pokušava danas ostvariti nakon trinaest godina formalnog radnoga staža i osamnaest godina formalne nezaposlenosti kao stalan izvor prihoda, a na osnovi u međuvremenu stvarno narušenog fizičkog (kraljeznica, žuč, bubrezi) i psihičkog (anksioznost, depresija) zdravlja. Pokazuje se da je, u njezinom slučaju, posao u sferi neformalne ekonomije takozvana *win-win* situacija. No, kada ostvari invalidsku mirovinu bit će u nešto boljoj financijskoj situaciji jer će moći računati na redovita mjesečna primanja. U ovom se trenutku, dakle, mjesečno oslanja na primanja iz dvaju socijalnih transfera koje prima njezin suprug (obiteljska mirovina u visini od 2 200 kuna, što je 70% iznosa nekadašnje očeve mirovine, i dodatak za pomoć i njegu preko Centra za socijalnu skrb u iznosu od 500 kuna), uz spomenute vlastite povremene poslove “na crno” s mjesečnom zaradom u maksimalnom iznosu do 1 000 kuna.

## “MALI TERENAC”

Nezaposlen muškarac, u dobi od oko šezdeset godina, odnedavna formalno umirovljenik po godinama starosti, povremeno “zarađuje”, kako sam objašnjava, na sportskoj kladionici. Do prije nekoliko godina dijelio je za jedan privatni obrt i restoran brze prehrane reklamne letke, bez prijave (“na crno”), bivajući tjedno isplaćivan za rad. Iako s bolovima u leđima od višesatnog hodanja, na taj način priskrbljuje mjesečni iznos u visini nešto manje od trećine prosječnih hrvatskih primanja.<sup>275</sup> Dodatno, na računima u nekoliko banaka posjeduje, kako on to naziva, sredstva “za život”.<sup>276</sup>

Stečaj svojega poduzeća prihvatio je početkom 1990-ih s velikim ogorčenjem. U struci je bio radio od rođenja prvog djeteta (od kraja sedamdesetih godina).<sup>277</sup> Nakon ostanka bez posla devedesetih godina, kako sam kazuje, aktivno je tražio novi posao – u početku u struci (građevinski tehničar), a kasnije “bilo kakav posao”. Početni entuzijizam oko traženja posla bio je, implicirao je u razgovoru, potaknut pozicijom hranitelja obitelji (slično kako je to jedan drugi sugovornik bio izrazio u jednom kraćem razgovoru: “Znaš kako to ide, treba otac da da pare”) (s obzirom na to da supruga tada također nije radila jer je na sličan način ostala bez posla u situaciji kada je državno poduzeće u kojem je bila zaposlena proglasilo stečaj), ali i s uvjerenjem da je situacija nezaposlenosti privremena. Često je u razgovoru naglašavao kako su mu njegovi roditelji govorili da za njegovu struku uvijek ima posla i kako je “dobro izabrao jer će se kuće i zgrade uvijek graditi!”. No da su tržišni odnosi i logika tržišta rada znatno složeniji i drukčiji nego što su ga poučavali roditelji, uvjerio se osobno, kaže, u deset godina bivanja na HZZ-u bez ijednog ponuđenog posla. Deset godina kasnije puno se toga i promijenilo, posebno na razini obiteljskih okolnosti. Djeca su odrasla, postala relativno financijski

275 Prema *Priopćenju za javnost DZS-a*, prosječna mjesečna isplaćena neto plaća po zaposlenome u pravnim osobama RH za studeni 2011. iznosila je 5 729 kuna. Izvor: [http://www.dzs.hr/Hrv\\_Eng/publication/2011/09-01-01\\_11\\_2011.htm](http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2011/09-01-01_11_2011.htm) (pristup: 18. 2. 2012.).

276 Možemo se osloniti na ovu odrednicu koju ističe sam kazivač kao na sredstva koja ovom čovjeku daju velik materijalni spokoj i sigurnost, a što se može iščitati iz načina na koji sa zahvalnošću o njima govori. Dakle, ne mogu govoriti o određenom iznosu jer o tim sredstvima, u vidu namjerne i razumljive autocenzure, i nisam postavljala konkretnija pitanja.

277 To je bilo poduzeće koje je među prvima u Hrvatskoj početkom devedesetih godina (1990.) proglasilo stečaj. Jedan od najstarijih zaposlenika, savjetnik u zagrebačkom HZZ-u, početak devedesetih godina je opisao, prema vlastitom iskustvu rada, kao situaciju u kojoj se zaposlenici HZZ-a također nisu s lakoćom snalazili u novonastaloj situaciji restrukturiranja poduzeća, ekonomije i tržišta rada tih godina: “S institucijom stečaja se mi dotad nismo susretali. Svi smo bili zbunjeni jer nismo znali što se u takvoj situaciji čini” (iz intervjua provedenog krajem travnja 2010. godine).

neovisna, ušavši na formalno tržište rada te napustivši kućanstvo. Od ostanaka bez posla gospodin je najprije prešao pedeset godina, a potom i šezdeset godina starosti, njegove su radne vještine “građevinca” (građevinskog tehničara) atrofirale te postale zastarjelima na kompetitivnom formalnom tržištu rada. Nekadašnje mreže poznanstava su se smanjile – s bivšim kolegama nije godinama kontaktirao, a od mnogih je trajno izgubio kontakt. To je, objašnjava, pojačalo osjećaj usamljenosti i nedostatak samopouzdanja što je, kako tumači, isključilo mogućnost da ponovno konkurira na natječajima za posao. Doduše, razvila su se nova poznanstva, podosta oko redovnih posjeta sportskoj kladionici ili, odnedavno, među šetačima pasa, jer je prije nekoliko godina udomio psa.

Prisjećao se u razgovorima kako je njegovo poduzeće devedesetih godina počelo postupno propadati:

Ja sam napunio dobar staž, al sve radeći u firmama koje su na početku dobro radile, nisu pokazivale znakove propadanja. Tek odjednom počinje isti scenarij: firma koja propada, to ti je kao brod koji tone. Najprije ode tajnica. One su snalažljive, brzo nađu novi posao, takvo radno mjesto, a i na izvoru su informacija i prve znaju šta se dešava. Nakon njih odu iz firme visoki stručnjaci koji zapravo drže posao. A onda ostanemo mi ostali koji “kuburimo”. Prvo jedno vrijeme primaš minimalac, a onda mjesecima ne primaš plaću i to je onda gotovo. Misliš – bit će bolje pa čekaš da vidiš što će se desiti. Na taj način je propalo četiri firme, građevinske, u kojima sam radio [nabroja]. Na taj način sam ja čak i napunio dosta staža – dvadeset i tri godine, radeći u firmama koje bi na kraju propale. A između tih poslova sam bio na burzi, po godinu, godinu i pol, dvije... I sad, otkako ne radim, sad sam već deset godina na burzi. (...) A ovi moji dečki, frendovi, isto. Jedan ti danas radi kao zaštitar, al to su jako male plaće, po 2 500 kuna, jedan ima mirovinu, bio je u ratu [Domovinskom, op. T. R.], al raznosi te letke tu i tamo, da malo popuni s nekim novcima dodatnim, treći ne radi, ili igra te kladionice. Još jedan radi, al “na crno”, parketar je, slaže te parkete, al to, isto, da, istina, sve “u fušu”...

Sugovornik je prije nekoliko godina kupio rabljeni, ali prilično dobro opremljen automobil, “mali terenac”, za 15 000 eura. U socijalizmu je vozio starije modele Škode i Warburga, a kasnije je, idućih petnaest godina, vozio Hyundai, koji je naposljetku poklonio kćeri, koja je, kada ga je prodavala, za njega do-

bila 400 eura. Njegov sadašnji automobil je, paradoksalno, nakon desetljeća kontinuirane nezaposlenosti, najbolji auto koji je ikad imao. Kupljen je nedavno naslijeđenim obiteljskim novcem. Ovaj nam iznenadni preokret priče nameće najmanje dva pitanja: važnost simbolične motivacije, ali i konkretnih mogućnosti održavanja i “točenja” tog automobila. Iz jednog njegova kazivanja detaljnije saznajemo o simboličnom značenju kupovine tog automobila:

To je zbog svega što je ova država meni i ostalim “malim ljudima” učinila, ostavivši nas bez posla i bez kruha, na “prosjačkom štapu”. Rekao sam samom sebi jednoga dana: Dosta je! Možda ću biti i gladan jer mogao sam tu lovu staviti na banku za račune i dućan, ali ovako sam pokazao i ovom mom sinu, koji će uskoro položiti vozački i pojaviti se onda u svom društvu s autom. Uzela mi sve ova država, napravila od mene totalnog luzera! Sad će i on [pokazuje na sina] moći reći da mu tata vozi taj auto! Danas su te stvari važne.

U jednom su se trenutku, tumači, “stvari preokrenule u njegovu korist”. Ključnu ulogu u materijalnom aspektu korištenja i održavanja tog automobila igra obiteljski kontekst i vrijednost obiteljske solidarnosti, odnosno društvenih odnosa po kojima je pomoć starijih prema mlađima određeno očekivanje i društveni imperativ (usp. Heady 2010; Rubić i Leutloff 2015). Prije više godina je, kao sin jedinac, primio novac u približno onom iznosu koji radnik s prosječnom plaćom u Hrvatskoj zaradi radeći svoj puni radni vijek. To je bio novac koji je njegova još uvijek živuća majka primila kao odštetu u jednom sudskom sporu i koji mu je potom prepustila.

Osim toga što, kako kaže, često plane na blagajnicu u supermarketu koja (prema njegovoj procjeni) u danom trenutku nije dovoljno uslužna (a u usporedbi s njegovom situacijom “nije niti svjesna koliko je sretna što ima bilo kakav posao!”), u međuvremenu je postao i dnevnim korisnikom novih ponuda u sferi zabave i slobodnog vremena postsocijalističkog društva – sportskih kladionica. Povremenim ulaganjem manjih novčanih iznosa u kombinacije koje su se pokazale uspješnima zahvaljujući, kako kaže, “njegovom urođenom smislu za kombinatoriku”, povremeno zarađuje veće ili manje iznose: “Jedan dan sam, evo, slučajno uložio na jedan par i dobio 6 i pol glavi [650 kuna].” Tim je novcem u nekoliko navrata sinu i sebi kupio novu “šminkersku” garderobu i obuću: “Svako toliko se s tim novcem od kladionice nas dvojica malo ušminkamo.” Opisujući vlastitu poziciju kao “siromašnu” i “oskudnu”, žali što se, suprotno nekadašnjem afirmativnom roditeljskom



viđenju građevinske struke, školovao za građevinskog tehničara umjesto za liječnika ili učitelja, što je zapravo želio raditi. Ta su zanimanja, prema njegovoj procjeni, odoljela izazovima postsocijalističkoga prevrata i stvorila bi, vjeruje, u njemu "osjećaj empatije umjesto mizantropije". Premda mu je majka putem iznosa na štednji i punomoći te već napisanom oporukom osigurala financijsku osnovu za budućnost, stalno se u njegovim kazivanjima provlači osjećaj nesigurnosti i strepnje da će možda zbog nekih budućih promjena na makroplanu ("na primjer, propast eura kao valute") jednog dana njegov novac, sada oročen u banci, propasti. Stoga ga je tek njegova odluka da kupi "terenac" učinila, kako kaže, onime "koji je uspio".

Zadržimo se, međutim, još malo na ovoj priči. Svoju materijalnu situaciju sugovornik je opisao kao poziciju čovjeka "na prosjačkom štapu", što se pokazuje kao metafora. Njegova složena i po mnogo čemu paradoksalna priča ovdje ne završava. Osim što pri HZZ-u ostvaruje pravo na besplatan prijevoz i dječji doplatak, dodatan razlog njegova redovitog mjesečnog javljanja već desetu godinu zaredom na HZZ je i simboličan: "Ne želim im smanjiti brojku registriranih nezaposlenih! Neka se vidi pravo stanje stvari u državi!"<sup>278</sup> Također, (naslijedivši taj status od ranije) korisnik je socijalne pomoći. Ondje je prijavljen kao samohrani roditelj koji uzdržava maloljetnog sina na redovnom školovanju. "Šarmirajući socijalnu radnicu", kako se bio jednom prilikom pohvalio, uspio je (dok sin ne napuni osamnaest godina) zadržati pravo na socijalni transfer bez obzira na podatak iz Posjedovnog lista pri Poreznoj upravi (jedan od dokumenata koji se prilaže molbi za ostvarenje ili produljenje prava na socijalnu pomoć) da u vlasništvu ima spomenuti automobil. U usmenom obrazloženju zašto mu se ne bi trebalo ukinuti pravo na socijalnu pomoć naveo je potrebu za prijevozom svoje ostarjele majke na liječničke preglede i terapije, što je doduše i slučaj. Ipak, jednom prilikom, osobno sam tomu svjedočila, kada je primio poštu iz Centra za socijalni rad, sjedeći pročitavši dopis, bacio se unatrag, na naslon kauča, zadovoljno uzdahnuvši. Obje su mu duge ruke kojima je dotad pridržavao taj papir trenutno skliznule niz bedra u znak olakšanja. Pročitao je tom prilikom rješenje prema kojem mu je odobreno pravo na nastavak primanja socijalne pomoći.

---

278 Usporedi ovo kazivanje s dijelom rada o odnosu pojedinca prema državi.

## OD SKLADIŠTA DO POLITIKE

Treća priča govori o sredovječnoj ženi, godinama nezaposlenoj, a danas u invalidskoj mirovini, udanoj za branitelja u vojnoj mirovini. Žive u skladnom braku od sredine devedesetih godina, u prizemlju muževljeve obiteljske kuće u naselju. Njegov brat sa svojom obitelji (ženom i dvoje djece) živi na katu iznad njih. S bratom i njegovom obitelji nisu u složnim odnosima te komuniciraju tek povremeno i u nužnosti (na primjer, kada treba riješiti neke organizacijske i administrativne stvari oko nadogradnje kata kuće za potrebe bratova sina). Oboje su mi tijekom istraživanja postali bliski i k njima sam na intervjuje navraćala više puta, uglavnom nakon njihove “dojave” telefonom da se u naselju “nešto događa” ili da su mi pronašli nekog potencijalno zanimljivog sugovornika za razgovor, na čemu sam im, dakako, neizmjereno zahvalna.

Suprug ima vojnu mirovinu nešto manju od 4 000 kuna na koju već mjesecima sjeda ovrha u iznosu trećine mirovine zbog alimentacije koju plaća za sina srednjoškolske dobi iz prvog braka. Za neplaćanje ga je tužila bivša supruga bez obzira na to što je alimentaciju godinama (premda u nešto manjem iznosu od propisanog) plaćao. Sadašnja je supruga rekla kako je problem u tome da ju je plaćao bivšoj supruzi “na ruke”, neregistrirano. Supruga posljednje tri godine prima invalidsku mirovinu u iznosu od oko 1 500 kuna. Žive u dijelu kuće koji ima četiri vrlo malene sobe, zahod i kupaonicu, a sve zajedno prostire se na oko 40m<sup>2</sup>. Jedna soba nije namještena za dnevno boravljenje nego se koristi kao skladišni prostor. Druge dvije sobe služe za odlaganje uporabnih stvari i odjeće te za spavanje, a u četvrtoj je kuhinja. Kuću su muževljevi roditelji, kao “starosjedioci” naselja, gradili od šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, “sobicu po sobicu”, uz pomoć rodbine i susjeda, izmičući kontroli lokalnih nadzornih službi (među ostalim, skrivanjem dograđenih prostorija plahnama i komadima namještaja), što je bila redovna i ne tako nepoznata praksa. Iako je unutrašnjost kuće uređena s određenim šarmom i gost se za blagovaonskim stolom, koji je postavljen tik do ulaza i na sredini najveće sobe, osjeća ugodno, ona djeluje i pomalo mračno (zbog malih prozora) i ispunjena je duhanskim dimom (jer su oboje pušači). U svakom slučaju, začudila sam se kada sam otkrila da je njihov život u tom prostoru njihov izbor, a ne jedina mogućnost. Naime, njihova primanja nisu ograničena samo na spomenute mirovine. Supruga je članica Mjesnog odbora, za što mjesečno prima manji novčani iznos (“300 kuna, trebalo je bit 500 pa su smanjili, zbog recesije”), ali joj, kaže, ipak “nešto znači”. Suprug je,

kao branitelj, od Države dobio stan u drugom dijelu grada koji iznajmljuje podstanarima, neregistrirano, za oko 200 eura mjesečno. Bave se i prodajom “na crno” suhomesnatih proizvoda s deklaracijom, što je ustvari regularno proizvedena, ali nekim sistemom ukradena ili otpisana roba koja je prešla na neformalno tržište. Prodaju ih susjedima po cijeni i do tri puta nižoj od tržišne istog tipa proizvoda. Također, šezdesetak kilometara od Zagreba suprug već nekoliko godina obnavlja i dograđuje kuću koju je naslijedio u sklopu obiteljske ostavštine, a nalazi se u mjestu odakle su se njegovi roditelji nekoć odselili. S ponosom mi se i zadovoljstvom više puta pohvalio:

Joj, da vidiš kako to sad izgleda. To sam sve preuredio, stavio sam sad pod zadnje i nove pločice i pipe, znaš kako to izgleda. Ta kuća je prekrasna tamo. Ja nagovaram stalno ovu moju [suprugu] da idemo tamo, ali ona neće ići iz Zagreba. A to ti je tako sređeno, sve novo, sve sam novo stavio. Vidjela je ona [supruga] i nije mogla vjerovati. Ja mislim da sam tamo ulupao nekih 500 000 kuna ovih nekoliko godina koliko odlazim tamo to sređivati.

Mjesečne izdatke u jednom im je razdoblju olakšala prehrana u pučkoj kuhinji. Kako je sugovornica pojasnila – dvije godine je odlazila u kuhinju “za sebe”. To ima veze s činjenicom da već godinu dana pomaže jednoj svojoj slabije pokretnoj susjedi koja ima pravo na pučku kuhinju tako da joj dnevno odlazi po hranu, a pritom joj, u znak zahvalnosti, susjeda uvijek prepušta i dio obroka: “Ja idem za susjede. Koristim kuhinju, ali ne idem za sebe.” Prethodno su pravo na pučku kuhinju u trajanju od dvije godine bili ostvarili regularno, ali spletom specifičnih okolnosti. Premda nezaposlena i prijavljena na HZZ, nekoliko godina prije negoli je ostvarila invalidsku mirovinu nije imala pravo na pučku kuhinju jer s muževljevom mirovinom nije ulazila u kategoriju potrebitih za takav vid prehrane. Međutim, ispričala mi je to jednom prilikom na simpatičan način:

Moj muž je to smuljao, nismo imali pravo. Naprosto je došao kada sam ja bila prijavljena na burzu kao nezaposlena i išao se ovak bez veze raspitati da li bi mi imali pravo na kuhinju. I onda ga je žena [mislila na socijalnu radnicu] pitala koliko ima djece. On je rekao dvoje. Jer toliko i ima, ali iz prvog braka i ne žive s nama. Onda ga je pitala: “A žena?” Rekao je: “Žena mi je nezaposlena.” Dakle ništa nije lagao, samo joj je rekao tako kako ga je pitala (smije se). On je došao tamo “bez veze”, ide probat, i evo, dobio. Ak prođe – prođe, ak ne prođe –

ne prođe. A kad je išao izvaditi onaj papir, prosjek primanja, i meni i njemu je svugdje nula pisalo, da nemamo primanja. A pitali ga koliko ima djece – dvoje. I onda smo mi tak dobili pravo na pučku kuhinju i lijepo su oni napisali – četiri osobe. I tak smo se šlepali, jedno dvije godine. I onda sad kad sam ja došla u mirovinu, to ne možemo više. Al dobro. Ta mirovina je taj minimalac, oko soma i pol [1 500 kuna] dobijem. Al smo si nešto ipak, evo, iskoristili.

Od kraja devedesetih godina sugovornica je angažirana u lokalnom ogranku jedne od danas utjecajnijih političkih stranaka. Početkom devedesetih na lokalnoj razini ona to nije bila i, prisjeća se, to joj je možda i bio najdominantniji motiv da se, na poziv jednog od susjeda, uključi u rad stranke. Rekla je, smijući se, kako to odgovara njezinu karakteru – da bude “protiv glavnih struja, baš tamo gdje nitko neće”. Njezin se početni angažman uglavnom temeljio na promidžbenom radu na štandovima, a danas radi na organizaciji raznovrsnih događanja u naselju kojih je (su)organizator ta politička stranka, te sudjeluje u radu Mjesnog odbora, koji je zadužen za organizaciju i provođenje raznih komunalnih akcija na nivou naselja: “Uvijek sam bila aktivna. Nisam nikad bila u Partiji, ali uvijek sam ja nešto radila. Nešto organizirala.”

Ovo se njezino kazivanje, naime, konkretno odnosi na niz aktivnosti koje je inicirala na nivou poduzeća u kojem je nekad radila. Riječ je o jednom prehrambeno-trgovačkom poduzeću u kojemu je počela raditi krajem sedamdesetih godina i u kojemu je bila zaposlena trinaest godina. Tih se godina udala za svog prvog supruga, rodila kćer (1981. godine) i potom se ubrzo i rastala (1983. godine). U danima kada je radila u poduzeću, u skladištu na vagi “kao vagar”, a kasnije i kao voditeljica restorana, pamti nekoliko inicijativa koje je sama pokrenula. Među njima u najljepšem joj je sjećanju ostala jedna – sakupljanje kartona. Kartonske su kutije zagušivale skladišni prostor jer su u njima u skladište stizali kojekakvi prehrambeni proizvodi – suha i svježa roba. Jednom se prilikom dosjetila da se ti kartoni uredno slažu i prikupljaju i potom prevezu na otkup. Organizirala je takvo slaganje i otkup kartona zajedno s još nekoliko svojih kolega, za što su od ondašnjega generalnog direktora bili pohvaljeni i za nagradu dobili petodnevno ljetovanje na jadranskoj obali: “Generalni direktor nas je počastio hotelom i ljetovanjem, platio nam je sve troškove, čak i mojoj kćerki. Onda smo mu mi radnici koji smo tamo otišli zbog toga kupili poklon, onaj brodić u boci, to je bilo tada atrakcija.”

O danima koje je provela u tom poduzeću uvijek priča s nekim uzbudjenjem i vedrinom i pokazuje kako joj je to razdoblje života ostalo u lijepom

sjećanju. Čak i kada priča o tome kako se ondje “muljalo i kralo – na veliko”. Od računovodstva (“Uvijek se kralo i muljalo, a do mene bi u konačnici došli čisti podaci, ali ja sam znala, preko kolegica svojih, da to nije tako kako tamo piše – stanje robe”) do rukovodstva (“Mi [misli na radnike u skladištu i u prodaji] nešto znamo, a tek što mi nismo znali, što su sve i gdje naši šefovi uzimali, možda na kamione toga, na šlepove!”), odnosno čak do onih strategija kojima je i sama znala nešto “iznijeti” iz firme:

Ja sam bila vagar, na vagi. Vagala sam robu. Ja sam imala voće i povrće, plus bila sam u Komisiji za otpis. I tu si sa šefom uvijek mogao nešto smuljat. Napišeš otpis, a odneseš si to doma. Pored toga, ja sam, to je bilo dodatno, radila povremeno i na Velesajmu, na štandovima jedne slovenske firme namještaja i plaćali su mi za to “na ruke”. Tu bih si ja u par dana super zaradila. Bila sam im na štandu, domaćica.

U nekoliko mi je navrata opisala još neke načine na koje su se radnici u poduzeću snalazili, poput:

Znali smo, na primjer, susjedima preko poduzeća uzimat svinjske polovice. Uzmeš jeftinije pet, šest, a tebi treba, recimo, dvije. Pa ove druge prodaš. Ili kako smo u skladištu radili. Imali smo suhu i svježju robu. I nas je dijelila žičana ograda. I onda smo se mi znali “đorat”. Na primjer, nestašica praška kome je bila, pa to zamijeniš za povrće. Tak da sam ja praktički, tom krađom, hranila sebe, kćer, mamu i brata tada.

Poduzeće u kojemu je bila zaposlena početkom devedesetih godina preuzeo je jedan od danas najmoćnijih hrvatskih poduzetnika, kojega se često naziva tajkunom, što je izraz koji je “ušao u javni diskurs sredinom 90-ih godina prošlog stoljeća kao popularan naziv za nove vlasnike (kapitaliste) i to posebno one koji su naglo uvećavali svoje bogatstvo” (Malenica 2007: 121). To su godine koje su označile i kraj tog poduzeća, odnosno nastavak njegova poslovanja u posve drugom, restrukturiranom obliku. O propadanju je rekla da se kraj nazirao, iako nitko od radnika, kako se prisjeća, u to nije želio vjerovati. Ta se atmosfera bila preklapala s ratnim okolnostima, koje su radnike dodatno, prema njezinim riječima, ostavile “paralizirane, bez da su znali što sad”.

I onda nastalo je opće rasulo. Novi je vlasnik to preuzeo, i onda sam ja bila ljuta i dala sam otkaz. Jer to je bilo vrijeme rata, a vidjela sam da je ovaj došao, okrenuo posao i to ti je bilo to.

Neko je vrijeme provela i na ratištu, kao dobrovoljka, prošavši obuku u Civilnoj narodnoj zaštiti.<sup>279</sup> Nakon što se vratila s ratišta u poduzeću je zatekla, prisjeća se, “opće rasulo”:

Skladište dolje se raspalo, kuhinja je bila zatvorena. Neki su ostali na poslu, ali nije bilo plaće. Ali oni su i dalje dolazili, u prazna skladišta. Ne znaju ni sami zašto. A ja sam znala devedesete, već u petom, šestom mjesecu da će se to dogoditi. Ja sam u firmi pričala da će bit rata. Al meni nitko nije vjerovao. I onda kad se vidjelo da će bit rat, više nitko nije razmišljao šta će bit s firmama. To je bilo iznenađenje i to je bio onaj strah od rata. U biti svi su, ja mislim, ja se sjećam, razmišljali da će bit bolje! Jer, po zdravoj logici, za vrijeme Jugoslavije pričalo se da su svi novci i od turizma i od ovoga i onoga, da su svi išli u Beograd, odnosno u Srbiju. I sad na kraju dođeš na ovo. To ni u ludilu nitko nije očekivao, nije u to vjerovao, čak ni onda kada se to stvarno događalo. Kad je počelo, nije bilo regresa i sl., kad se već počelo kužiti da nešto ne štima jer nam daju samo bonove koje možeš potrošiti u našim dućanima, a ne više plaću. A istovremeno, to smo mi kao radnici vidjeli – novi direktor kupuje nekakve nove aute, stare strojeve neće popravljati, ovo-ono, znači – on je tada računao s nekakvim stečajem. To je i planirao.

Prisjeća se situacije u kojoj je pokazala otpor prema ondašnjim okolnostima nagle društvene i političke segregacije i kojom je i završio njezin rad u poduzeću.

Ja sam vagala kad je već pomalo počinjao taj rat, potihio. Brat mi je bio tad na vojnoj obuci u Slunju. Ja sam vagala bila za vojsku (JNA) robu. Ja sam bila već tad u Civilnoj narodnoj zaštiti i isto na obuku išla, kad sam mogla. I znala sam da će rata biti. I sad kad je trebalo izdat robu za Slunj, ja nisam htjela izdat toj vojsci, JNA. Ne dam robu! To mi je posao – vagati i poslije vaganja se izdaje roba. Nisam htjela dat robu. A zašto nisam htjela dat? Jer dan prije toga mi je bio jedan frend, došao je već u našoj (gardističkoj) uniformi. To još nije bila regulirana vojska, to je još bila ona garda. Došo je u uniformi i imao je pištolj, zakačen, normalno. Došao mi je jednu informaciju reć o bratu. I sad moj glavni šef ga je istjerao van, da ne može tako ulaziti unutra, u uniformi i s oružjem. I onda sutradan kad sam ja trebala izdati robu ovima iz

279 Na vojnu mirovinu nije ostvarila pravo jer na ratištu nije provela zakonom propisani broj mjeseci zaredom.

JNA (a koji su isto već znali da će bit rata i nisu više dolazili bez oružja, kao prije, po robu, nego je isto dolazio zapovjednik nekakvi i vozač i još suvozač i par kamiona je dolazilo, isto s oružjem), ušli oni u skladište po robu, u uniformi i s oružjem. I ja mu nisam htjela robu dat. Došao je moj šef i onda sam ga podsjetila da je jučer onako istjerao mog frenda s oružjem. Nisam dala! I ovaj je, iz JNA, izvadio pištolj. Ja velim: “Ma, pucaj, ali ja robu ne dam! Moj brat dole na obuci, a vi bi mene tu ubijali!” I onda sam dala otkaz.

To je bilo krajem 1990. godine. Od tada do danas nije ostvarila nijedan dan radnog staža iako je radila i nakon toga:

Kasnije je sve bilo bez prijave (“na crno”) – i benzinska pumpa gdje sam radila pet godina i kafić godinu dana. To ti je tako bilo svugdje, kod privatnika. Ali, meni ti je bio i dobar “biznis” na benzinskoj kad sam radila. Pet godina. Kad su te flašice počele.<sup>280</sup> Ja sam radila u kafiću, kao konobarica. Ali je trebalo i to smeće skupljat. Al to ti je meni bilo odlično jer sam ih svaki dan po pedeset-šezdeset skupila. Iz smeća. I one male od pol litre jer to ti svi na brzinu popiju i bace u smeće. Pogotovo ljeti. Ali onda je bilo problem jer su tad dućani još primali po deset flašica. Tak da s posla kad sam išla ja sam još morala obilaziti po pet dućana da bih prodala svakom po deset. Ali te novce, bogami, znalo se nakupit preko 1 000 kuna mjesečno. Drugima koji su sa mnom radili je bilo neugodno to na početku, ali poslije kad su mene vidjeli, bogami, i oni su se toga prihvatili, polakomili.

Osim ovakvih vidova neformalne zarade, koja je pojedincu ujedno moralna satisfakcija, poslovi na kojima je radila od sredine devedesetih godina redovito su bili povremeni i bez prijave radnoga staža. Prije tri godine uspjela je realizirati invalidsku mirovinu što je označilo kraj njezinih napetosti na poslu i oko traženja posla. U tome joj je, kako ističe, pomogla njezina liječnica obiteljske medicine, koja joj je savjetovala i poticala je da ostvari pravo na mirovinu, djelomično zbog stvarno narušenog psihičkog i fizičkog zdravlja, a djelomično i kao vid ostvarivanja pravde, kako to opisuje moja sugovornica:

Na tim poslovima raznim, “na crno”, dakle bez prijave, nisi siguran pa ti svako toliko kažu, ti privatnici – da si tehnološki višak pa na burzu, pa sam si našla drugi posao, kao njegovateljica. Pa su me zvali opet

280 27. srpnja 2005. godine u donesen je *Pravilnik o ambalaži i ambalažnom otpadu* (NN 178/04), kojim je otpočelo sustavno otkupljivanje ambalaže po naknadi od 0,50 kuna po komadu, a koji je još uvijek na snazi.



nazad na toj pumpi: “Daj, dođi, ti si tu već dugo, dođi, kaj će nam neko novi dolaziti?” Onda sam dala otkaz tamo, u tom domu umirovljenika jednom, gdje mi nisu skoro niti plaću isplatili, a isto sam im radila “na crno”, pa sam se vratila na pumpu pa opet nakon tri-četiri mjeseca tehnološki višak. I onda je moja doktorica opće prakse, kada sam joj to pričala, a jako je dobra žena, poludjela. Jer ona baš ne voli te privatnike koji se tak poigravaju s ljudima, i onda me je ona forsirala za ovu invalidsku mirovinu. Ja sam i čula da se može dobit mirovina, od nekog, ako očeš ubrzano i sl., da moraš platiti 10 000 kuna. Ovo moje je trajalo dvije i više godina. Skupljanje papira. Ja sam bila na bolovanju dvije godine. Preko dvije godine. Bogu hvala da me je tad nešto bolilo. Nisam morala izmišljavati, nego uvijek bih zbog nečeg išla se javiti. I tako se nakupilo tih papira. I ono, kuc-kuc u drvo, sad sam dobila mirovinu i sad sam valjda ozdravila, nekako se čovjek tako, drugačije osjeća. Doktorica me je malo pogurnula da dobijem mirovinu. Jer taj posao njegovateljice, to sam ja bila dobila prek burze. Al to je bio takav posao gdje nitko nije bio prijavljen. U staračkom domu sam radila i moj muž je morao istjerivati moju plaću mjesec dana da bih je dobila.

Njezine aktivnosti u okviru političke stranke na lokalnoj razini danas su nešto što ona ne bi smjela raditi s obzirom na svoje fizičko stanje (probleme s kralježnicom te nekoliko težih operacija) jer katkad zahtijevaju dugo stajanje i ostanak na susretima te raznim događanjima do kasno u noć, ali je, kaže, psihički ispunjavaju. Osim toga, “voli biti među ljudima i voli biti aktivna”. Ne razmišlja o budućnosti jer “nešto će se već izroditi”. Ne razmišlja ni o prošlosti jer, kaže, “tek onda shvatiš da je najgore baš toj mojoj generaciji koja je bila u sredini i sa stažem i sa godinama. Ne mogu dobiti ni mirovinu koja proizlazi iz godina radnoga staža ili, recimo, ne mogu niti biti na burzi. Prestar za zaposljavanje, prođeš trideset šestu, a premlad za mirovinu. To je problem.”



Ulični svirač 2017. (foto: Karmen Stošič)

## 5.

# ZAKLJUČAK

Na osnovi kvalitativne paradigme kao temeljnog pristupa temi ovim su se radom nastojala otvoriti razna pitanja na temu nezaposlenosti, ali i uspostaviti raznorodna tumačenja, interpretacije i problematizacije nezaposlenosti.

Otkako sam krajem 2007., oblikujući prijedlog istraživanja, počela kvalitativno istraživati i pisati o nezaposlenosti, nezaposlenost je kao tema u javnom, medijskom i političkom prostoru doživjela određene transformacije. Krajem 2007. godine činilo se da je problem nezaposlenosti, ponajviše zbog medijske i političke usredotočenosti na modernizacijske promjene i ulazak zemlje u europske integracije, “zaboravljen”. U svakom slučaju, bio je izmaknut iz središta pozornosti. Jedna od mojih središnjih motivacija za pristupanje temi nezaposlenosti bila je aktualizirati i afirmirati tu temu u znanstvenim okvirima te dekonstruirati i kritički analizirati pojedine njezine elemente. U međuvremenu je velika ekonomska kriza koja je pogodila svjetske i europske zemlje krajem 2008. godine, pa tako i Hrvatsku, čije su posljedice i danas prisutne (među ostalim i kroz novi val otpuštanja), reaktualizirala i problem nezaposlenosti, koji je od tada mjesecima dominirao naslovnica domaћih dnevnih novina i televizijskih vijesti. Ipak, i u toj je novoj situaciji generacija onih koji su ostali bez posla devedesetih godina ponovno bila “zaboravljena” jer se u izvještavanjima o nezaposlenosti naglasak stavljao na novootpuštene, a ne i na dugotrajno nezaposlene. U tom smislu ni sama reaktualizacija teme nezaposlenosti u medijima nije bitno izmijenila poziciju “zaboravljenosti” generacije koju sam istraživala. Ta je reaktualizacija donijela novu dimenziju u percepciji nezaposlenosti općenito, te istodobno petrificirala i osnažila viktimizaciju, tj. predodžbu o trpećoj poziciji nezaposlenih.

Svrha ovoga istraživanja bila je etnološki i kulturnoantropološki interpretirati i analizirati nezaposlenost u Hrvatskoj, a temeljni znanstveni interes bio je pritom usmjeren na kvalitativne, ekonomske i sociokulturne, aspekte prošle i suvremene (ne)zaposlenosti, posebno na mehanizme putem kojih

su se bivši radnici od početka devedesetih godina do danas, jednom ostavši bez posla, nosili s vlastitom dugotrajnom nezaposlenošću. Tematsku i sadržajnu okosnicu rada u tom smislu činile su *strategije preživljavanja*. To je sintagma koja podrazumijeva napose dva aspekta životne svakodnevice nezaposlenih: neformalnu ekonomiju i obiteljsku pomoć. To svakako nisu jedini mehanizmi kojima nezaposleni iznalaze načine da amortiziraju nevolju nezaposlenosti, ali sukladno rezultatima istraživanja, upravo oni čine okosnicu “preživljavanja” nezaposlenih. U dijakronijskoj perspektivi oni su sveprisutan i perzistentan fenomen kako u socijalizmu tako i danas, odnosno istaknuta su značajka prošle zaposlenosti (kao dodatan neformalni prihod) kao i suvremene nezaposlenosti. Mišljenja sam kako taj podatak, proizašao iz ovog istraživanja, treba uzeti u obzir pri svakom budućem promišljanju i oblikovanju socijalnih politika, politika rada i zapošljavanja u Hrvatskoj.

Suvremenu nezaposlenost ilustrirala sam i trima studijama primjera, inicijalno skrećući pozornost na elemente toga fenomena na koji je usmjeren temeljni znanstveni interes – na strukturalne, simboličke i sociokulturne značajke nezaposlenosti. Te su tri priče dio ukupne građe na kojoj temeljnim daljnju analizu i interpretaciju. One su istodobno i “tragične” i “sretne”. Činilo mi se, naime, važnim pokazati kako je nezaposlenost kompleksan i slojevit fenomen u kojemu značajnu ulogu imaju ne samo ekonomski, nego i simbolički te socijalni elementi; da je populacija nezaposlenih heterogena te da posredstvom raznih društvenih odnosa i aktivnosti u sferi neformalne ekonomije nezaposleni ostvaruju određeni materijalni, socijalni i simbolički integritet. Mišljenja sam kako je to dosad promicalo uvriježenim kvantitativnim tumačenjima nezaposlenosti kao i uvriježenim kolektivnim (stereotipnim) predodžbama o nezaposlenima kao isključivo trpećoj populaciji. Time nikako priču o nezaposlenima ne želim depolitizirati ili romantizirati, nego želim ukazati na čitav niz ekonomskih, socijalnih i simboličkih aspekata koji promiču kvantitativnim istraživanjima nezaposlenosti i neformalne ekonomije.

U uvodnoj cjelini osvrtom na niz numeričkih pokazatelja sagledavala sam i kontekstualizirala nezaposlenost na nacionalnoj razini te ukazala na razmjer i kretanje nacionalne nezaposlenosti od devedesetih godina do danas, referirajući se na podatke iz statistike, strukturiranih intervjuja na Zavodu za zapošljavanje te iz znanstvenih i stručnih publikacija. Međutim, u nastavku sam rad bazirala isključivo na kvalitativnom istraživanju. Polazišta, ciljevi

rada i struktura prikaza gradiva predstavljeni su u prvim poglavljima. Njima se nastojalo prikazati težište znanstvenoga interesa, temeljna istraživačka pitanja, pretpostavke i teze iz kojih se krenulo u istraživanje, karakter postojeće i polazne relevantne literature u kojoj se problematiziraju nezaposlenost i srodne teme, te ključne točke analize. U smislu istraživačkih strategija, intervju i promatranje sa sudjelovanjem činili su osnovne istraživačke tehnike, a posebnu prezentacijsku i istraživačku cjelinu činile su tri studije primjera. Iako vlastite istraživačke motivacije za temu nezaposlenosti u Hrvatskoj ne smatram središnjim pitanjem, jer mislim kako je taj element istraživanja u domaćoj etnologiji i kulturnoj antropologiji već u mnogim empirijskim istraživanjima i istraživačkim iskustvima zadovoljavajuće elaboriran i reflektiran, u metodološkim sam napomenama donijela određena pojašnjenja zasnovana na autorefleksivnosti, o mojoj poziciji kao istraživačice u ovom istraživanju te manjim dijelom i na autoreferencijalnosti (autoetnografija). Pozicija istraživača, njezino osvještavanje i prezentacija integralan su dio etnološkog i kulturnoantropološkog istraživanja (usp. Škrbić Alempijević, Potkonjak i Rubić 2016). Pozicija istraživača u istraživanju bitno i (ne)posredno oblikuje sve navedeno, kao i obratno. Etnološko i kulturnoantropološko istraživanje i tekst u velikoj su mjeri suštinski određeni upravo pozicijom istraživača prema istraživanomu, kao i načinom na koji je ta pozicija promišljena, osvijestena i posredovana čitatelju. Sve je to postavljeno u suvremenoj etnologiji i kulturnoj antropologiji kao standard, što baštinito iz postmodernističke teorije (Škrbić Alempijević, Potkonjak i Rubić 2016: 87). Moj istraživački interes za ovu temu proizašao je iz spleta okolnosti kako osobnih tako i profesionalnih, a to je pojašnjeno u poglavlju pod naslovom “Metodološki okvir i napomene”.

Ono što je kontinuirano osnaživalo impuls za nastavak rada na ovoj temi bile su brojne situacije iz svakodnevnog života i terenskog istraživanja koje su potvrđivale, s jedne strane, dominantnu viktimizacijsku predodžbu o “običnim ljudima” i o nezaposlenima (kao žrtvama makroprocessa) te, s druge strane, čitav raster i sveprisutnost praksi “preživljavanja”. Opće predodžbe i vrednovanja životne svakodnevice nezaposlenih kroz sam proces istraživanja kontinuirano su izazivale i legitimizirale moje čuđenje na terenu kada bih spoznavala da se ljudi “vrlo dobro snalaze” i da se nerijetko ne radi o “pukom preživljavanju”. Riječju, kritički analizirati prakse nezaposlenosti, ali ponajprije diskurzivne i valorizacijske razine, značilo je spoznati kako su

mišljenja o nezaposlenima i o nezaposlenosti homogena, a da je ustvari riječ o vrlo heterogenoj populaciji, prilikama i iskustvima. Da sam se u istraživanju i interpretaciji “slijepo” vodila uvriježenim, općim predodžbama, a ne se prema njima i kritički odnosila, izostao bi, smatram, potencijal za slojevitije sagledavanje fenomena nezaposlenosti. U tom smislu ovaj rad pretendira biti početkom dinamičnijeg “čitanja” nezaposlenosti (pa i socijalizma i tranzicije), koja je, na razini pojedinačnih i obiteljskih iskustava, kompleksan i po mnogo čemu proturječan fenomen.

Slijedila su potom poglavlja u kojima se donio pregled teorija i literature koju sam (ne)posredno koristila u analizi i interpretaciji te u kojima sam pojasnila terminologiju.

U prezentacijskom smislu *glasovi* sugovornika, kazivanja, čine integralan dio svake od tematskih cjelina, organiziranih prema nekoliko principa. Najuočljiviji je onaj dijakronijski. Tako postoje dvije središnje cjeline, naslovljene “Socijalizam” i “Tranzicija”, koje su organizirane unutar sebe prema dvama principima – tematskom i dijakronijskom. Svaka od cjelina sadržavala je razmatranje neformalne ekonomije i obiteljskih odnosa, ali i širih društvenih odnosa (susjedskih) koji su kontinuirano u preklapanju s obiteljskima te sa sferom neformalne ekonomije. Drugim riječima, obiteljski se i drugi društveni odnosi, sfera neformalne ekonomije te društvene norme i pravila (koji su nerijetko u proturječnosti s onim pravnima) promatraju u kontekstu dvaju razdoblja, sustava: socijalističkog i tranzicijskog.

Moj istraživački postupak nije samo historijsko-rekonstruktivan, u smislu spoznaje sadašnjosti na osnovi prošlosti, nego je dobrim dijelom i reverzibilan, što znači da se na temelju kritičke analize tranzicijske, postsocijalističke sadašnjosti promišljaju i “otkrivaju” neka dosad istraživački manje apostrofirana iskustva iz (socijalističke) prošlosti. Socijalizam je najistaknutija referentna točka u promišljanju vlastite sadašnje nezaposlenosti mojih sugovornika. Kroz razmatranje nekih pojava i karakteristika socijalizma neposredno se upozorava i na važnost generacijske razvojne linije i generacijskog aspekta u ovom istraživanju. To je jedna od razina koju je nužno rasvijetliti i na kojoj svako buduće istraživanje i promišljanje nezaposlenosti treba fokusirati i segmentirati.

U poglavlju o tranziciji, u kojemu su analizirani raznovrsni recentni i suvremeni društveni fenomeni vezani uz središnju temu nezaposlenosti, nala-

zi se niz podtema koje su se tijekom istraživanja izrazitije profilirale. Među njima je čitatelju možda “najneočekivanija” ona o odnosu nezaposlenosti i suvremene potrošnje, tj. o nezaposlenima kao akterima u tranzicijskom potrošačkom društvu, jer na prvoj, asocijativnoj razini ne povezujemo nezaposlenost i potrošačku kulturu, dakle potrošnju kao dio kulturnog identiteta nezaposlenog pojedinca. Ispostavlja se, međutim, a što se pokazuje upravo u tom poglavlju, da su i nezaposleni akteri u kulturi potrošnje i konzumerizma te da su, u tom kontekstu, identiteti nezaposlenih pojedinaca kompleksni i višestruki, što čini osnovu za održanje njihova simboličkog integriteta.

U istraživanju i analizi nisam težila dokazivati izravne kauzalne, uzročno-posljedične veze nekih (pod)fenomena jer bi takav pristup nužno iznjedrilo pojednostavljene zaključke. Težište je bilo apostrofrati i analizirati pojedine dosad slabije istražene i istraživački manje koherentne (očekivane) fokusne točke vezane uz fenomen nezaposlenosti, a (ne)posredno i socijalizam, kao što je, na primjer – kultura potrošnje. Na taj način težilo se odstupiti od uobičajenih, prošlih i suvremenih, javnodiskurzivnih pogleda na pitanje nezaposlenosti pa i na socijalizam.

Također, nije se išlo za podastiranjem katalogizacijskoga prikaza građe jer je istraživački fokus bio usmjeren na socijalne i simboličke aspekte participacije formalno nezaposlenih u sferi neformalne ekonomije. To ne znači da su u radu izostali etnografski podatci i detalji o širokom rasponu poslova, praksi i racionalizacija vezanih uz neformalno tržište rada, ali nije se težilo klasifikacijsko-preglednom pristupu građi. Nastojala sam fenomenu nezaposlenosti pristupiti holistički i višedimenzionalno, čak i na štetu “sistematičnijeg”, “preglednijeg”, “koherentnijeg” prikaza građe. Spomenutoj “širini” zasigurno je pogodovala i činjenica da za temu nezaposlenosti u Hrvatskoj postoji znatan broj statističkih pokazatelja te kvantitativnih studija, ali da nedostaju ranija kvalitativna tumačenja tog fenomena, spoznaje o obrascima ponašanja i mišljenjima nezaposlenih, o prošlim i suvremenim kolektivnim i individualnim vrijednostima upisanim u (ne)formalno tržište rada i nezaposlenost, o racionalizacijama te (pojedinačnim i obiteljskim) potrebama i motivacijama nezaposlenih pojedinaca u tranzicijskom procesu. Stoga se ovim istraživanjem nastojao ublažiti i taj nedostatak. S obzirom na to da sam predmet istraživanja gradila kroz sam proces istraživanja, na način utemeljene teorije (*grounded theory*), dotaknula sam i razne druge teme i imala raznolike fokusne točke oko kojih se organiziralo promišljanje, interpretacija i pisanje o neza-



poslenosti, a koje je bilo teško odvojiti i prezentirati unutar strogo određenih cjelina. One su se preklapale, prožimale i bile odraz nastojanja da središnju temu obuhvatim što šire, odnosno da sagledam više njezinih dimenzija u uzajamnom odnosu. Širina tema i etnografskih motiva, u nekim dijelovima i gustih opisa (*thick description*), s mojim interpretativnim intervencijama ili bez njih, katkad više otvara pitanja nego što daje konačne odgovore.

U istraživanje sam krenula od pretpostavke da su novouspostavljeni ekonomski sustavi, odnosi i potrebe u protekla dva desetljeća snažno utjecali na individualan i obiteljski život u Hrvatskoj. Ta se konstatacija temeljila ponajprije na činjenici masovnih otpuštanja radnika devedesetih godina. Na osnovi tako postavljene hipoteze ponajprije me zanimalo kako su brojni (dugotrajno) nezaposleni do danas osiguravali svoju materijalnu egzistenciju, kako su organizirali svoju životnu svakodnevicu, kako su se suočavali s “krizom”, kako su vlastite živote činili smislenima. Na osnovi čega su, u materijalnom i simboličkom smislu, racionalizirali svoje odluke u sadašnjosti i oblikovali projekcije za budućnost? Na koji su način dugotrajna formalna nezaposlenost, smanjene ponude na formalnom tržištu rada i aktivnosti na području neformalnoga tržišta rada (od devedesetih godina do danas) oblikovali životnu svakodnevicu nezaposlenih? Na koji su način i kojim mehanizmima ljudi živjeli i “preživjeli” svoju nezaposlenost, koja kod mnogih traje, dakle, već dva desetljeća? Kako bih odgovorila na ta pitanja, istraživanjem sam zahvatila više analitičkih razina. Prije svega, to su tri *društvene* razine: pojedinac, obitelj i lokalna zajednica (naselje, susjedstvo, prijateljstvo). Neke su bile inicijalno istraživački zadane (pojedinac, obitelj), a druge su se “nametnule” u samom projektu istraživanja ili su se donekle i transformirale. Jedna od okosnica istraživanja, koju sam determinirala prije početka terenskog istraživanja – fokusna skupina istraživanih – tako je, na primjer, u samom procesu istraživanja postupno postajala poroznijih “okvira”. Iako sam kroz cijelo istraživanje ostala usredotočena na tu generaciju nezaposlenih, njihove sam “sudbine” počela sagledavati i kroz odnos s drugim generacijama (članovima obitelji) – starijom i mlađom generacijom – pa je (generacijska) struktura mojih sugovornika bila time pluralizirana. Nadalje, u samom procesu istraživanja sadržaj građe znatno je nadilazio okvire naselja u kojemu se odvijalo istraživanje i širio se na prostor grada pa su se i same “granice” naselja kao istraživačke jedinice rastočile. Osim toga, ispostavilo se da društvene mreže, aktivnosti nezaposlenih te ponude u sferi neformalnog tržišta rada nadilaze prostorne/socijalne

okvire istraživanog naselja. Iako je metodološkim principom istraživanje bilo locirano u jedno naselje, sam se istražen sadržaj (građa) velikim dijelom proteže na čitav grad sa njegovom institucionalnom i socijalnom infrastrukturom. Međutim, napetosti i/ili solidarnosti, odnosi i kontakti unutar naselja, ipak su se pokazali značajnima kako među nezaposlenima tako i u okviru šire socijalne strukture. U tim se vidovima i prepoznavala lokalnost i *zajednica*, tj. *dijeljeno iskustvo*. Identiteti nezaposlenih pokazali su se pokretljivima i mnogostrukima pa su se i mreže njihove društvenosti, pripadnosti i (samo) potvrđivanja pokazivale u različitim kontekstima. Stoga možemo govoriti o uočenoj pluralnosti kulturnih identiteta nezaposlenih na nivou naselja i šire, koji su, također, mehanizam (strategija) kojom nezaposleni ostvaruju prije svega svoj simbolički integritet. Nezaposlenost je, tako, jedna, ali ne i jedina odrednica njihova identiteta. Nezaposleni su i roditelji i bake i djedovi, oni su politički angažirani pojedinci na lokalnoj razini, oni su susjedi i prijatelji, oni su potrošači i šetači u tzv. šoping-centrima, sudionici u neformalnoj ekonomiji i “nadmudrivači” sustava. Konačno, zbog dominantnog viktimizacijskog diskursa o nezaposlenima, oni su ti koji imaju moralni legitimitet. I još su mnogo toga, u ovom radu naznačenog i/ili obrađenog, dotaknutog ili pak uopće nedotaknutog. U svakom slučaju, njihovi raznorazni kulturni identiteti, među ostalima i potrošački, trebaju biti posebnim predmetom daljnjih, uže profiliranih istraživanja.

Nastojala sam iskazati senzibilitet i empatiju za osobne sudbine i iskustva dugotrajno nezaposlenih jer je moja primarna motivacija za pisanje o nezaposlenosti bila afirmirati poziciju te “zaboravljene” generacije u znanstvenom diskursu i razumjeti strategije kojima nezaposleni ostvaruju svoj materijalni i simbolički integritet. Oni su u jednom povijesnom trenutku bez posla ostajali ne svojom krivnjom, mimo svoje volje, nekada, dakle, participirajući na formalnom tržištu rada. To nisu bili nezaposleni koji su to “oduvijek”. S jedne strane, to je moglo, u metodološkom i analitičkom smislu, predstavljati “problem” jer bi se moglo pomisliti da takav izbor sugovornika nužno unaprijed određuje rezultate analize te donosi očekivanu sliku: nekadašnje “bolje” vs. kasnije “lošije” (socijalne, ekonomske itd.) pozicije nezaposlenih pojedinaca i njihovih obitelji. Međutim, rezultati pokazuju da takvih jasnih polarizacija nije bilo kako na razini naracije tako ni u praksi ni u iskustvima mojih sugovornika. Dapače, pokazalo se vrlo važnim istraživanje organizirati oko sugovornika koji imaju iskustvo tih dvaju suprotnih referentnih polova.

Time je u velikoj mjeri omogućeno da se predodžbe o zaposlenosti ne zasnivaju isključivo na “općim”, generaliziranim tumačenjima i vrijednostima. To su bivši manualni i administracijski radnici koji su u procesu napuštanja socijalističkoga sustava i deindustrijalizacije masovno ostali bez posla na formalnom tržištu rada, mnogi u kontinuitetu do danas. U tom pogledu i klasni aspekt u mojem istraživanju ima važnu ulogu. Ispostavilo se da su se “snalazili” i “preživljavali” na sličan način nekada kao radnici kao što to čine i danas kao nezaposleni. U radu upozoravam i na kontinuitete i na transformacije neformalne ekonomije i obiteljske pomoći kao okosnice tog “snalaženja” i “preživljavanja”.

Naselje u kojem je provedeno istraživanje do danas nosi karakteristike poluurbanoga naselja. S obzirom na dosadašnju praksu velikog dijela domaće etnologije da svoju analizu, interpretaciju i interes usmjeri isključivo na kulturne elemente i pojave u ruralnim sredinama u razdoblju do Drugog svjetskog rata, prije novijih utjecaja urbanizacije, deruralizacije i industrijalizacije nakon rata, nedostaju nam podatci o takvim brojnim (pri)gradskim naseljima koja su velikom ekspanzijom i mimo velikih urbanističkih projekata nastajala bespravno, u sferi neformalne ekonomije i uz pomoć različitih neformalnih društvenih mreža i odnosa. Također, nedostaju nam i podatci o neformalnim ekonomskim aktivnostima nekadašnjih radnika, formalno zaposlenih, sveprisutnima i u tom, “zlatnom dobu” zaposlenosti. Ovim se radom nastojalo umanjiti tu etnografsku prazninu, analizirati kontinuitete i transformacije aktivnosti u sferi neformalne ekonomije, te demistificirati i dekonstruirati neke uvriježene predodžbe o (nekadašnjoj) zaposlenosti i (suvremenoj) nezaposlenosti.

U tom je smislu, važno je istaknuti, potvrđeno i da prijelaz iz socijalizma u tranziciju ne treba interpretirati i poimati isključivo kao “rez” i “promjenu”, kako se to dosad sugeriralo brojnom literaturom koja se bavi postsocijalizmom i tranzicijom. I na kolokvijalnoj diskurzivnoj razini često se ističe kako su tranzicijske promjene, ostanak bez posla, pa i ratna događanja istaknuto mjesto “početka nevolje” hrvatskog tranzicijskog čovjeka. Ovaj rad potvrđuje kako se nije na svim životnim razinama počelo živjeti prema nekom novom modelu. Bivši radnici, ostavši bez formalnog zaposlenja, nastavili su sa svojom neformalnom djelatnošću (“fuš”) koju su obavljali i onda kada su bili formalno zaposleni i kada su ondašnjim političkim elitama bila “puna usta” radnika. Time se bitno razgraničavaju najmanje dvije pozicije tih nekadašnjih radnika, tj. radničke klase: politička i socijalna.

Neformalna ekonomija, ako se sagleda kroz različite ranije, socijalističke pa i predsocijalističke, u radu naznačene elemente podmićivanja, krađe i otpora vlastima, ima svoju “kulturnu logiku” (usp. Đordano 2001: 129). Dakako, to ne znači da zagovaram pojednostavljen, “pristran” i “esencijalistički” odnos prema aktivnostima i praksama u sferi neformalne ekonomije, opravdavajući ih njihovom kulturnom ukorijenjenošću, sveprisutnošću ili, pak, brojnim nesavršenostima sustava nadzora i vlasti. Međutim, smatram nužnim problem sagledati i iz te, u ovom radu apostrofirane, perspektive, tj. kulturne logike.

Na osnovi provedenog empirijskog i teorijskog istraživanja zaključujem kako buduća istraživanja nezaposlenosti u kontekstu socijalizma i tranzicije treba segmentirati i profilirati kako tematski tako i u smislu raznih društvenih kategorija: generacijskih, rodnih, “klasnih” itd. Preporučujem otklon od usredotočavanja na opća mjesta o prošlom i sadašnjem životu radnika i (ne)zaposlenih. Radnici, tj. radnička klasa u socijalizmu nije još u potpunosti dekonstruirana i demitologizirana kategorija, bez obzira na to pripisuju li joj se negativna ili pozitivna značenja. Ovim je istraživanjem, kroz prizmu neformalne ekonomije, društvenih normi i društvenih odnosa, potvrđeno kako se i u socijalizmu i u tranziciji život zaposlenih i nezaposlenih odvijao različito i heterogeno te po mnogo čemu suprotno od retorike i narativnih modela. “Preživljavanje” se odvijalo, i odvija se, mahom u neformalnim, a ne formalnim okvirima. Nerijetko je to kombinacija formalnog okvira i neformalnih aktivnosti (riječju i/ili kolokvijalno – nadmudrivanje sustava). Nastojala sam iskazati empatiju za sudbine nezaposlenih, ali se i u znanstveno-analitičkom čitanju dobivenih podataka kritički odnositi prema mnogim naracijama i praksama te ujedno iznijeti i snažnu kritiku sustava.

Pet bi se glavnih teza i ciljeva moglo sumirati ovako:

1. Otvaranje teme rada i nezaposlenosti (mahom urbane nezaposlenosti), u kojoj se kombiniraju kvalitativni, etnološki i kulturnoantropološki pristupi te kontekstualiziraju sociokulturne prakse unutar određenog (dijela) društva, vremena, socioekonomske situacije, prostora i mjesta itd.
2. Otvaranje i afirmiranje perspektive kontinuiteta praksi i vrijednosti, umjesto diskontinuiteta. Obiteljska pomoć i neformalna ekonomija dvije su strategije preživljavanja koje su postojale u oba politička i ekonomska sustava (socijalističkom i postsocijalističkom/tranzicijskom) i bile eko-

nomski, socijalno i simbolički relevantne za (zaposlenog, nezaposlenog) pojedinca.

3. Dekonstruiranje i opovrgavanje uvriježenih, isključivih i općih predodžbi o nezaposlenima kao homogenoj populaciji. Moji su sugovornici svojim iskustvima i naracijama pridonijeli slici snalažljivih i racionalnih ljudi koji se umiju nositi s vlastitom nezaposlenošću. S druge strane, nezaposleni ulažu silan napor, energiju i vještine na svakodnevnoj razini, neformalnim mehanizmima, pritom se “vrteći u krug” na ljestvici socijalne pokretljivosti; svoj ekonomski položaj održavaju da ne bi postao gori, ali ga ne uspijevaju učiniti boljim. Međutim, značajna se pokretljivost raznim strategijama ostvaruje na ljestvici statusne pokretljivosti (Bell 2010), koja se ne bazira na imovinskim odnosima, nego na društvenim mrežama i “životnome stilu”. Dakle, viktimizacijski pristup i diskurs samo je jedna od mogućih perspektiva na nezaposlenost. Kada bi se nezaposlenima (istraživački) pristupalo isključivo kroz viktimizacijski ključ, tada bi se gubilo iz vida to da je riječ o aktivnim pojedincima i o heterogenoj populaciji. Pritom se istraživanje nezaposlenih nipošto ne smije svesti na romantiziranje i depolitizaciju.
4. Pojedinci se često radije oslanjaju na neformalne sustave podrške, rada, pomoći i informiranja, nego na formalne sustave, a nerijetko se i ta dva sektora izravno prožimaju. Ovaj rad, stoga, treba shvatiti i kao snažnu kritiku postojećih formalnih sustava. Formalni sustavi pomoći i rada pokazuju slabu učinkovitost na ekonomskoj, socijalnoj i simboličkoj razini, a predodžbe o formalnim sustavima izrazito su negativne, u smislu njihove korumpiranosti, tromosti i neučinkovitosti. S jedne su strane predodžbe o hiperreguliranosti, a s druge o poroznosti sustava, klijentelizmu i korumpiranosti.
5. Knjiga pretendira biti početkom *drukčijeg*, dinamičnijeg i slojevitijeg “čitanja” nezaposlenosti (pa i socijalizma i postsocijalizma/transzicije), koja je kako na razini pojedinačnih tako i obiteljskih iskustava kompleksan, višeznačan i po mnogo čemu proturječan fenomen.

## KLJUČNE RIJEČI

nezaposlenost, strategije preživljavanja, neformalna ekonomija, grad, kvalitativno istraživanje, antropologija rada, obiteljski odnosi, socijalizam, postsocijalizam, tranzicija, Hrvatska

# 6.

## POPIS KRATICA

BDP	bruto domaći proizvod
DZS	Državni zavod za statistiku
EAJ	Etnološki atlas Jugoslavije
EU	Europska unija
GSV	Gospodarsko socijalno vijeće
HDZ	Hrvatska demokratska zajednica
HED	Hrvatsko etnološko društvo
HOK	Hrvatska odvjetnička komora
HZZ	Hrvatski zavod za zapošljavanje
ILO	International Labour Organisation
MOR	Međunarodna organizacija rada
NG	neslužbeno gospodarstvo
NN	Narodne novine
OD	osobni dohodak
RH	Republika Hrvatska
RO	radna organizacija
SDP	Socijaldemokratska partija
SEDJ	Savez etnoloških društava Jugoslavije
SFRJ	Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SKJ	Savez komunista Jugoslavije
SSSH	Savez samostalnih sindikata Hrvatske
UN	Ujedinjeni narodi
UNDP	United Nations Development Programme (Program Ujedinjenih naroda za razvoj)
WB	World Bank (Svjetska banka)
ZOMO	Zakon o mirovinskom osiguranju
ZRORUR	Zakon o radnim odnosima radnika u udruženom radu
ZSO	Zakon o stambenim odnosima



# 7.

## SUMMARY

### UNEMPLOYED IN THE CITY: ANTHROPOLOGY OF WORK AND INFORMAL ECONOMY

#### *Article 55*

*Everyone shall have the right to work and to freedom of work.  
Everyone shall be free to choose his/her vocation and occupation,  
and shall have access to each workplace and post under equal conditions.*

#### *Article 56*

*Each employee shall be entitled to remuneration  
enabling him/her to ensure a free and suitable life for himself/herself and his/  
her family.*

*(Constitution of the Republic of Croatia, Official Gazette 85/2010)<sup>281</sup>*

“There is nothing more brutal or radical than the reality in which we live,” stated Branko Schmidt, the Croatian movie director, in answer to one journalist’s question about a brutal character in his movie *Cannibal the Vegetarian*, based on the modern-day story about a rich and corrupt Croatian physician.<sup>282</sup> Such critical and pessimistic perception of Croatian reality and contemporary economic, political and cultural circumstances, with which

---

281 Source: [www.sabor.hr/fgs.axd?id=17074](http://www.sabor.hr/fgs.axd?id=17074), accessed on July 20, 2017, as published in Official Gazette of the Republic of Croatia.

282 The movie had been filmed in 2011, and shown for the first time in Croatia in February 2012.

the movie also deals, underscores my field research of the last few years. In varied formulations, explicitly and implicitly, such was the tone of customary narratives and evaluations of my interviewees about the totality of Croatian politics and economy. It is revealing that these evaluations match the economic analyses of macroeconomic and macropolitic circumstances in Croatia in the 1990s. The analysts also claim that such conditions in politics and economy adversely affect the society in general, and “morality and social relationships in particular (because of enormous differences between the minority which amassed riches overnight and the majority which became rapidly pauperized). The criteria of morality were lost, together with the more subtle distinguishing between good and evil. The psychosis of survival and undisputed tolerance of numerous social deviations kicked in” (Vojnić 2000: 26).

I began researching unemployment, informal economy and family relations presented in this book several years ago. I conducted the research in Zagreb, the capital of Croatia, in one housing settlement which, because of certain illegalities, is kept anonymous. Qualitative field research (interviews, informal talks, participant observation) was done from 2007 to 2011. My premise was that the economic systems, relationships and needs newly established in Croatia two decades ago have strongly influenced individual and family lives. This was based primarily on the mass worker layoffs of the 1990s. With such hypothesis at the onset, my primary research interests were:

- How did the numerous (long-term) unemployed secure their material existence and how did they organize their everyday lives?
- How did they face the “crisis?”
- How did they make sense out of their own lives?
- On which basis did they, in the material and symbolic senses, rationalize their decisions in the present and form their projections for the future?
- How did the long lasting formal unemployment, reduced job availability in the formal job market and activities in the area of the informal job market (from the 1990s to the present) shape the everyday lives of the unemployed in Croatia?
- In what ways and with which mechanisms did people live and survive their unemployment, which lasted for many of them two full decades?

To answer these questions, I captured in this research several analytical levels. In the first place, these are three social levels: individual, family and local

community (settlement, neighborhood, friendship). Because ethnological and cultural anthropological research is a dynamic process contingent on the combination of profiled methodological standpoints and intuitive qualitative research strategies (Škrbić Alempijević, Potkonjak and Rubić 2016: 9), some levels were also initially set and given in my research (individual, family), while others became spontaneously relevant during the research process. The third levels transformed somewhat (because the geographical framework of the research and the content would cross the administrative limits of just one housing settlement). A backbone of the research which I determined before starting field research – having a focused group of researched subjects – gradually came to be of the more porous borders during the course of the research. Although I was focused throughout the research on a particular generation of the unemployed, I began perceiving its “destiny” also in interaction with other generations (of family members) – older and younger, so that the generational structure of my interviewees became pluralistic.

The contents of the ethnographic material would frequently surpass the confines of the housing settlement in which the research was conducted and encompass the area of the whole city, thus making the borders of the settlement as the researched space quite permeable. It showed that the social networks, the activities of the unemployed and the job offering in the informal employment market were broader spatially and socially than the ones within only one settlement. Therefore, the ethnographic material partly stretches out to the whole city with its institutional and social infrastructure, and partly stays within the “borders” of the settlements which are firmly constructed and constituted. In the latter case the tensions and solidarities, relationships and contacts within one housing settlement appeared significant and extant. In this segment we can talk of a *community*, i.e., *shared experience*. Therefore, the symbolic and other borders of the settlements are not completely irrelevant and porous.

Further on, the identities of the unemployed showed to be movable and manifold, so that the networks of their sociality, belonging and (self-)affirmation were showing in different contexts. I noticed the plurality of cultural identities of the unemployed at the level of the settlement and wider levels, which is also the mechanism (strategy) by which the unemployed realize their symbolic integrity in the first place. Unemployment is therefore one of the determinants of their identity, although not the only one. The unem-

ployed are parents and grandparents, the unemployed are politically engaged individuals in local municipal committees and branches of the political parties, they are neighbors and friends, consumers and strollers in the so called shopping centers in the settlement and out of it, they are also people who are (by participating in the informal economy) outsmarting formal systems. Because the discourse on the unemployed is dominantly victimizing, they are the people with moral legitimacy, a lot more legitimacy than that contained in formal systems into which Croats mostly do not put much trust.

I drafted the proposal for the doctoral research at the end of 2007. Since then, unemployment as it was perceived and presented in the Croatian media and in public and political spaces has changed considerably. The ethnological and cultural anthropological research of unemployment, informal economy and strategy of the unemployed in Zagreb took several years, so that the changes got reflected in the research too. The research was conducted immediately before and during the Great Economic Crisis that left its scar on the global economy. After 2009 the crisis reverberated in the Republic of Croatia and neighboring countries and contributed to economic insecurity. The plan of field research was drafted in 2007 and the field research lasted until the end of 2011. Crisis was not anticipated at the beginning of the research. Croatia was recording economic growth and a decrease of registered unemployment. In parallel, since independence in the early 1990s, Croatia was geared politically and economically to modernization and accession to the European Union. Croatia formally entered the EU in mid-2013. At the time I began my research, unemployment was not a burning but barely existent topic, consigned to the fringes of public attention and not given much importance. One of my central motivations for addressing this theme was to affirm it in the research community and broader public and remind everybody of the "army of the unemployed" of the 1990s; my parents belong to it to the present day. I was bothered by the fact that 500,000 employees in a country of 4.5 million were removed from the formal employment market during the process of economic and political restructuring of the state at the beginning of the 1990s, and precious little was spoken or written about it. As an ethnologist and cultural anthropologist I strived to deconstruct and critically analyze the case of the Croatian transitional experience, the socio-cultural elements of the phenomena of (long-term) unemployment, deindustrialization, post-industrialization and modernizing processes. I was interested in

past and present lived practices and in earlier and current political, media and colloquial discourses on workers, work, unemployment and job market.

The Great Economic Crisis that hit the world and Europe at the end of 2008 resulted in additional layoffs in Croatia. During 2009 unemployment dominated the headlines of the Croatian daily newspapers and TV news, unlike in preceding years. However, the generation of people in focus of my research interest, those who lost their jobs in the 1990s, remained forgotten; the reports on unemployment focused on the newly laid-off and not on the long-term unemployed. The way the topic was covered was sensationalistic and dominantly from the victimizing perspective of the unemployed. My research showed that these perceptions were based mostly on stereotypes and that the experiences of the unemployed in Croatia are, both at the level of family and an individual, heterogeneous, complex and multilayered.

I imagined this book as an illustration of how people in Croatia had been perceiving or living their working or non-working everyday lives in the last two decades of the Croatian transition, taking into consideration the views, statements and lived experiences of ordinary people, versus the dominant narrative – political and social – frameworks given from above. For the research, it meant to document and analyze lived practices and experiences of individuals and to look at them in interaction with elements from above – politics, administration and law, and in interaction with the elements of the dominant public discourse – morality, crisis, rising prices, survival, justice, the “losers” and “winners” of the transition, the “visible” and “invisible” and the ways in which these categories were being conceptualized and created ever anew. It felt important to “tell the story” about the unemployed. During the research it became clear that the complexity and layers of the stories were their key characteristic and that the study of unemployment had to be conducted through a longer period (socialism, post-socialism and beyond).

The aim of this study is to show the sociocultural dimensions of unemployment. The main scientific interest is directed at qualitative aspects of past and present (un)employment, particularly the mechanisms that the formerly employed used, from the beginning of 1990s until the present, to deal with their unemployment, first when it was mostly perceived as temporary, and later, after the years of unemployment, when it became a lasting experience.

The backbone of the study are, by theme and content, the *strategies of survival*. I took into account two aspects of everyday life of the unemployed: the informal economy and the help of the family. These are certainly not the only mechanisms which the unemployed apply to amortize the plight of unemployment, but are, in accordance with the results of this research, the backbone of their “survival.” From a diachronic perspective, these mechanisms are omnipresent and persistent phenomena, both in socialism and afterwards, and outstanding characteristics of the past and present unemployment. I assert that this insight, stemming from this research, should be taken into account in any future deliberations on existing and present conditions and whenever the future social politics, politics of work and employment in Croatia are being formulated. Changes in the formal labor market are greatly amortized by the informal economy. The informal economy is not “discovered” when an employee loses his job, but exists long before and in parallel with (and overlapping) one’s formal employment, so that after a formal job is lost, the informal economy enables continuity, in an economic and social sense and of self-esteem. Based on these, I propose certain recommendations for future studies of unemployment and for the shaping of politics, analyses and planning regarding the social politics and politics of work relationships and labor market in Croatia. This research is at the same time a critique of the existing formal systems.

Five main theses and aims of this research can be summarized as follows:

1. To open the theme of the research, mostly urban unemployment, in which I combine the qualitative, ethnological and cultural anthropological approaches while the sociocultural practices within a certain part of society, period, socioeconomic situation, space and place are put into context.
2. To open and affirm the perspective of continuity of practices and values, instead of discontinuities. Help of the family and informal economy are two strategies of survival which in both political systems (socialist and post-socialist/transitional) existed and were economically, socially and symbolically relevant for an (employed and unemployed) individual.
3. To deconstruct and refute the customary, exclusive and cursory views of unemployed as homogenous population. My interviewees contributed with their experiences and narrations in creating the image of themselves

as resourceful and rational people who know how to deal with their unemployment. The other side of the coin is that the unemployed invest enormous effort, energy and skills every day, through informal mechanisms, just to keep spinning in circles and staying at the same rung of the social ladder; they are unable to improve their economic position, but are just maintaining it so that it does not worsen. However, significant mobility can be achieved with various strategies on the ladder of social mobility (Bell 2010), which is not based on property relations, but on social networks and “lifestyle.” Therefore, the victimization approach and discourse is only one of the possible perspective towards unemployment. If the research approach to the unemployed were only from the perspective of victimization, it would be easy to lose from sight that the unemployed are active individuals and a heterogeneous group. The research of the unemployed must not be reduced to romanticizing and depoliticizing either.

4. The unemployed rely on formal systems of support, work, aid and information, but often more on informal systems. Informal and formal systems also frequently intermingle. This study’s result is also a strong critique of the existing formal systems. Formal systems of aid and work are quiet inefficient at the economic, social and symbolic level, so that perceptions of them are highly negative – as being corrupt and inert.
5. This book aspires to be the beginning of a *different*, more dynamic and more layered “reading” of unemployment (as well as of socialism and post-socialism/transition), which at the levels of individual and family experiences depicts it as a complex, multifarious and rather contradictory phenomenon. It is a phenomenon about which we seemingly know a lot, but the more we research it with our qualitative methods, the more its sociocultural and socioeconomic heterogeneity and complexity emerge.

Contemporary unemployment is illustrated in this book with three case studies, pointing to the structural and sociocultural characteristics of unemployment which can be revealed best by a qualitative approach and by focusing on the individual and family experiences of unemployment. These stories, reconstructed through qualitative research and approach, are at once “tragic” and “happy,” they are the stories about the “visibility” and “invisibility” of an individual in the public space of the city, on the “success” and “failure” in the family and immediate neighborhood and in relation to the



dominant value systems and expectations of Croatian society. I thought that it would be important to direct readers' attention to the complex and multilayered phenomenon of unemployment and the importance of social and symbolic, and not only economic, elements in everyday lives. These stories illustrate the heterogeneity of the unemployed population and characteristics of the two key informal strategies in the lives of unemployed individuals – usage of networks of social (particularly family) relationships and various activities in the sphere of the informal economy. The unemployed fulfill their material, social and symbolic integrity mostly through these strategies. I believe that the inveterate quantitative interpretations of unemployment and deep-rooted collective stereotypical images of the unemployed as an exclusively suffering population miss to recognize their strategies.

It does not mean at all that the unemployed in Croatia *live well, without problems*, that they do not perceive their unemployment as a deviation from normalcy and that their economic and social position is enviable, voluntary and chosen; moreover, the whole series of elements of stigmatization, marginalization and power relations is reflected in their everyday life practices, experiences and narratives. Their starting position should not be forgotten: In one historical moment, at the beginning of the 1990s, due to macroeconomic and political turbulences, the present-day unemployed were losing jobs through no fault of their own. These unemployed were formerly blue and white collar workers who lost their jobs in their early forties, in the process of abandonment of the socialist system and the deindustrialization of the 1990s. Many of them remained out of the formal job market continuously to the present – which is a continuity of over twenty years.

My interviewees are mostly the inhabitants of one Zagreb settlement which remains anonymous in my research because of the kinds of themes being researched. This settlement is semi-urban even today. It was never a part of some project of urbanistic planning and was not defined at the onset as workers' quarters raised to fulfill the housing needs of workers (cf. Kremenšek 1970) or as a part of some ambitious post-World War Two urbanistic projects such as the one for the southern part of Zagreb (cf. Gulin Zrnić 2009). Unlike the urbanistically defined southern part of Zagreb across the river Sava, which was planned according to that era's internationally accepted standards of urbanism and the construction of apartment buildings and shaped on the basis of an urbanist plan, the largest part of the eastern and western periphery

of the city, including the settlement in which this research was conducted, was erected on the principle of individual, private and illegal construction (of smaller family houses). Until now, the largest part of the settlement remained in such illegal status, aside from the houses built before February 15, 1968. Such houses were legalized at one moment and with one decision, because of the then huge number of such houses and massive arrival of population to the cities. This was made possible on the basis of the then enacted *Basic Act on Construction of Investment Facilities*. Legalizing gave such buildings a defined status, according to cadastral evidence at the Cadastral Office of the Ministry of Justice (State Geodetic Administration). However, the cadastral survey of buildings undertaken in 1963, the first, still valid, post-WWII cadastral survey) did not mean that the land registry of the settlement became orderly; therefore, the legal status of the existing buildings remained quite often unresolved. Although at that time the institution authorized for prevention and prosecution of illegal constructions, the City Office for Physical Planning and Construction, conducted a number of direct actions of demolition of illegally erected houses (in one of which around seven thousand houses were leveled), illegal construction continued intensely even after 1968. By avoiding the municipality's inspections, using the principle of "closing one eye" or bribing the city's inspectors, the settlement was gradually erected in the following decades. The owners of already built houses kept adding rooms to their houses – and they are still standing there.

I am linking in this work the themes of informal economy and informal labor market not only with the sphere of labor relations, but also other social relations. Therefore, one of the important themes here is the construction of houses of my informants following the Second World War and the still going on construction. It was shown that this construction was directly and continually related with the informal labor market, the effectiveness of the network of social relationships and the ineffectiveness and corruption of formal systems of power, control and city governance. While studying the history of one family two decades ago, the historian Tamara Hareven defended the *life-course* and *family-cycle* approach. She took into account the particular phases in the life of a family and an individual, emphasizing in this way a constant dynamic of changing conditions in life and family cycles, which yield various preconditions for the forming of practices and values in present moment. This theoretical basis, along with insights from my empirical

data, is important when thinking of the lives of unemployed individuals and their families during transitional deindustrialization. The generational determinants and the dynamic of the focus group I studied cannot be neglected and one has to be aware that in the last two decades the situation within the families of the unemployed changed significantly. Namely, when these individuals lost their jobs they were mostly the bread-winners, i.e., parents who shared the household and their income with underage children or children in college. At that time families comprised employed parents (who lost their jobs), children who were dependent on them and still not in the labor market, and frequently, an older generation (retired grandparents who lived in close proximity). The perceptions of unemployment were, as emphasized earlier, mostly optimistic, even affirmative, and were determined by the circumstances of the country at war as well as family situations (such as women being happy to stay at home with small children). In the years to follow, after already several years of unemployment, the skills of the unemployed parents and their motivation for job search diminished significantly (in a very sparse and shaken transitional labor market). However, their children, by natural dynamics of growing up, were not any longer that small and dependent and started themselves entering into the labor market and/or establishing their own households, frequently within the same settlement (by predominantly the patrilocal principle of residence, with daughters mostly moving to their husbands' families, with whom they lived semi-separately, at two different levels of a house).

Because prior to the Second World War the practice of much of older domestic, "classical," ethnology was to direct analysis, interpretation and interest exclusively to cultural elements and phenomena of rural environments, untouched by the more contemporary influences of urbanization, deruralization and industrialization, we are missing data about social and economic processes in the cities of that time. This is the case regarding the beginnings of numerous suburban settlements, which were expanding rapidly and illegally, unrelated to major urbanistic projects, in the sphere of the informal economy and aided by informal (social) networks and relationships. We are also missing data on informal economic activities of the formally employed workers of that time. Although the politicians were fond of working class then and it was flattered to and omnipresent in media, the data about it and the "golden age" of formal employment are missing nevertheless (Woodward

1995; Rubić 2013a,b). With this work I try to decrease this ethnographic void, analyze the continuities and transformations of activities in the sphere of the informal economy and demystify and deconstruct customary perceptions of employment then and unemployment now.

Methodologically and analytically, the choice of focus group of workers who were formerly employed, but are unemployed today, could present a “problem,” by heavily favoring a quite predictable image of their “better” earlier vs. “worse” present circumstances, i.e., economic and social position. We would have expected, after two decades of people’s continual formal unemployment, their inevitable deprivation. However, such clear polarizations are absent. The experiences and narrations are diverse, multi-layered and at times unexpected. It showed to be important to organize the research around the interviewees with experiences at two referent points – employment and unemployment. The interviewees were not people who were unemployed since time immemorial, but people who spent the same length of time employed in the formal labor market as formally unemployed afterwards. Such choice of interviewees made their narrations on employment not based on common, stereotypical, assumed and generalized interpretations, values and narrations, but on their personal practices and experiences. It was shown that the observed individuals were able to get by and “survive” in a similar manner, in some cases even identically, both as formally employed before and formally unemployed after – mostly through systems of networks of family and neighborhood help and through activities in the sphere of informal economy. In this research I stress continuities, not just transformations. The shift from socialism to transition should not be interpreted and seen therefore exclusively like a “cut” and “change,” as has been suggested to now in the abundant socioeconomic literature dealing with post-socialism and transition. This study confirms that lives did not start to be lived at all levels in accordance with some new model. Former workers, once they lost their formal employment, went on doing their informal activity, in which they were involved even while formally employed and at the time when the political elite was full of praise and concern for workers. In this way two positions of such former workers (working class) are delineated: political (ideological, discursive) and social (practical, individual and experiential).

The informal economy, when viewed through various earlier, socialist and even pre-socialist elements of bribery, theft and resistance to authori-

ties, as mentioned in this study, had its “cultural logic” (cf. Đordano 2001: 129). This does not mean that I defend a simplified, “biased” and “essentialist” view towards the activities and practices in the sphere of the informal economy, justifying it with their cultural rootedness, omnipresence or weak functioning of formal systems of control and governance. I consider that it is necessary to view them from the sociocultural perspective and logic: the informal economy is, for instance, symbolic resistance (outsmarting the system) towards the formal structures of governance, which are perceived as ineffective and corrupt.

Future researches of unemployment, including the periods of socialism and transition, should be segmented and profiled thematically and through diverse social categories, such as generation, gender and “class.” I recommend departure from focusing on some common moments in the past and present lives of workers and (un)employed. Workers, i.e., working class in socialism is not a completely deconstructed and demythologized category, regardless of negative or positive meanings attributed to it. This research confirms, through the prism of the informal economy, social norms and family relations, that both in socialism and in transition the lives of employed and unemployed ran in different ways and heterogeneously, quite contrary to the mainstream rhetoric and narrative models.

I do not consider that the question of my own motivations and impulses should be central in this research of unemployment in Croatia, since this element of ethnologic and cultural anthropologic research in the Croatian ethnology and other empirical and research experiences was already satisfactorily elaborated and thought out. Nevertheless, I give some clarifications on my position in this research in methodological notes, based on autoreflexivity and autoreferentiality. I found the inspiration for this topic in my family’s biography, considering that my parents lost their jobs in the 1990s and remained without formal employment to the present. The position of the researcher, awareness of it and its presentation are an integral part of ethnologic and cultural anthropologic research and writing, as are the methodology itself, analysis and interpretation, as well as ethical and epistemological positioning towards the people researched. The position of the researcher critically and directly profiles all I mentioned, and it is the other way around, while the autoethnographic element in the research can be implicit or explicit, but always present (Škrbić Alempijević, Potkonjak and Rubić 2016:

88). In other words, the position of the researcher to the researched and the way in which it is thought through, made aware to oneself and mediated to the reader, essentially determine ethnologic research and ethnologic text.

As presentation, scientific text is interspersed with pieces of narrations of interviewees. Thematic units are organized in accordance with several principles. The most visible one is diachronic: two central units are *Socialism* and *Transition*. These units are organized within themselves in accordance with two principles – thematic and diachronic. Each of the units contains a discussion of the informal economy and family relations, along with broader social relationships (neighborhood) which are continually overlapping with family relationships and the sphere of the informal economy. In other words, social relationships, the sphere of the informal economy and social norms and rules (frequently contradicting the legal ones) are observed in the context of two periods and systems: socialist and transitional. Such research procedure is not only historically reconstructive (to understand the present on the basis of the past), but in good part reversible. On the basis of critical analysis of the transitional, post-socialist present period, we think about and “discover” again some less frequently addressed experiences from the (socialist) past.

Socialism is not included in this work (in which I deal primarily with post-socialism/transition) randomly or decoratively. It is the framework in which my interviewees gained their first life experiences, both in their settlement and the city. The settlement about which I write here built the social and communal structure and became a vibrant space of migration from the rural to the urban, teeming with various activities in the sphere of the informal economy, such as job searches, moonlighting, house construction, where the social networks matched the activity. The first generation of the settlement’s inhabitants and workers (now retired) lived in it for its entire active working life. These individuals introduced the middle generation (my focus group) to the formal labor market, which however in the 1990s abruptly caved in, marking the moment at which the story of unemployment began to unfurl. Moreover, socialism is the most prominent reference point of my interviewees in their narratives about the labor market and their present unemployment. Perhaps this must therefore be read in the generational key. This is one of the levels that needs to be elucidated, honed in on and analyzed in any future research on unemployment.

The chapter on socialism is followed by the chapter on post-socialism/transition, where I analyze various recent and contemporary social phenomena related to the central theme, unemployment. This chapter consists of several sub-themes that, during the course of the research, came to be relevant. The most unexpected for the reader is the one about the relationship of unemployment and modern consumption, i.e., about those who are unemployed as consumers, as actors in the transitional consumerist society. Ordinarily, we would not link unemployment with consumerist culture, that is, consumption is not typically viewed as a part of the cultural identity of an unemployed individual. Nevertheless, the unemployed are also actors in the culture of consumption and consumerism, and consequently, their identities are complex and manifold. This prompts thinking about the magnitude of the consumerist practices of various social groups and questioning of how and why particularly the consumerist discourse and practices are such important elements of the (self)affirmation and maintenance of the symbolic integrity of unemployed individuals.

The emphasis of this book is on analyzing some of the less researched and less attractive points related to unemployment, and indirectly (post-)socialism, such as the culture of consumption. I try to depart in this way from the common, past and present, public discursive views of unemployment. I did not try to assemble a catalogue of the collected material, because the research was focused on the social and symbolic aspects of the participation of the formally unemployed in the sphere of the informal economy. This does not mean that the study is devoid of ethnographic data and the details of the wide scope of jobs, practices and rationalizations related to the informal labor market, only that classifications and overviews are not in the forefront. I strive to approach the phenomenon of unemployment holistically and multidimensionally, even at the expense of the clearer, more “systematic” or “coherent” displays of the material.

The breadth of subthemes will be apparent. This breadth was helped by the fact that many statistical indicators and quantitative studies on unemployment are already published. However, what is missing are the earlier qualitative interpretations of unemployment and insights on patterns of behavior and thinking of the unemployed. Missing from the earlier studies are the past and present collective and individual values inscribed in the (in) formal labor market, as well as rationalizations and (individual and family)



needs and motivations of unemployed individuals in the transitional process in Croatia. I wanted therefore to open all these themes and elevate them on the domestic research horizon. While constructing the research topic during the research process itself, I touch on various subthemes and focus on diverse foci around which deliberations, interpretations and writing on unemployment gets organized. The parts of the research are overlapping and intermingling and reflect the effort to see several dimensions of the central theme of unemployment in mutual relation, and to ask questions rather than to give final answers.

The questions of unemployment are linked in this research not only to economic “survival,” but also to questions of identity. The words of Božidar Jezernik: “One can’t live on bread alone” (Jezernik 1989: 125), are able to more clearly illustrate the basic thought – the importance of the symbolic, i.e., the importance of confirmation of symbolic identity of the individual, through certain (material) elements.

Ethnology and cultural anthropology abound with theories on identity. Especially from the 1990s, we can see a growth of studies on identity, especially those about *levels* of identity: local, regional, national/(sub)ethnic and ethno-confessional. I do not deal in this work with these levels, but with culturally-politically determined levels of collective identifications (such as ethnic). I deal with *other* identities, in the first place socioeconomical, at the levels of the experience of the individual and family and local experience (as the widest). Identities of the unemployed, in contemporary context, are *multifaceted* (*multilayered*) and *mobile*. Theoretically, this approach relies on some relevant domestic ethnological studies which introduce and uphold the dynamic concept of identity (Grbić 1994; Čapo Žmegač 1998: 291). In contemporary context, one can talk of the “multiplicity of identity” (Grbić 1994: 29; Čapo Žmegač 1998: 291), primarily about complexity and layeredness of our identities in modern societies in which “every individual can have multiple identity” (Grbić 1994: 29), i.e., of a “strategy adapted to momentary situation” (Čapo Žmegač 1998: 291). This “implies the ability of an individual to succeed in a wider cultural system and in certain, conditionally named, subcultural systems” (Grbić 1994: 30).

Daniel Bell, an American sociologist and one of the most influential contemporary theoreticians of mass media and consumption, offered in the



1970s a version of the ladder of consumption (Bell 2010 [1973]: lxxiv), referring to the American “post-industrial” society, which I am going to apply in the contemporary Croatian context. In the study titled “The Coming of Post-Industrial Society,” first published in 1973, he introduced the concept of “post-industrial society.” He emphasized the importance of “theoretical knowledge as an axis around which new technologies, economic progress and social stratification” will be organized (2010: 112). Regarding social stratification, Bell proposed ladder of consumption (*ibid.*: lxxiv) with five levels and capacities of daily consumption. These are: existential minimum, fulfilment of needs, fulfilment of desires, achievement of discretionary income and wealth. Bell’s influential overarching concept on “post-industrial” society (in which the number of employed in the service sector surpasses the number of those employed in the industrial sector – a process that occurred in Croatian post-socialist society (cf. Šporer 2001: 4), made me ask some questions of my own: Are the formally unemployed in Croatian society (which rapidly passed through the process of deindustrialization, strengthening of the service sector and drastic weakening of the industrial sector), with their limited/sparse capacity for consumption, sentenced at the outset to be the “losers?” We can view matters in a more complex way, following Bell’s interpretation where he broadened the (Marxist) thesis on class society by showing how the stratification of class society does not function only in accordance with property relations, but that social capital and the system of “connections” play a decisive role in social and class stratification (which is closer to the functionalist understanding of social stratifications) (cf. Malenica 2001, 2007). Bell theoretically emphasized the replacement of past “classes” with a new social stratification based on the capacity of daily consumption – “status” (Bell 2010 [1973]: lxxiv). Status is, according to Bell, and I believe this is a crucial idea, based, in the post-industrial society, on “lifestyle,” and not (exclusively) on relations of (property) power. Status is not a fixed, but dynamic category, and one of its basic characteristics is precisely its mobility. This theory can be linked to the theory of the American sociologist Anthony Giddens, in accordance with whom an individual in a modern society has various possibilities of choice, which facilitate him to negotiate and withstand risks he encounters daily (Giddens 1991). In other words, precisely through the process of shaping and (re)building status, an individual has some possibility of moving up on the ladder of consumption and in the complex processes of social affirmation and identification. The

relationship of an individual towards the formal structures of political and economic power is relevant to us in the same way the anthropologist Clifford Geertz understood it: “one of the things everybody knows, but nobody is able to prove is that the politics of a country reflects the concept of its culture” (Geertz 1998: 83). Within modern political science, the accent is increasingly put on questioning of “subjective factors of political processes,” i.e., on an approach that “encompasses the grid of positions towards the political system and its parts, as well as the positions toward the role of an individual in it” (Rimac 2000: 472).

Studies from economic anthropology (Friedlander and Robertson 1990; Hann 2006; Hart and Hann 2011) and the anthropology of labor (Jackson 1999; Procoli 2004) are important theoretical starting points for thinking about socioeconomic changes in Croatia during its transition from the socialist to the neoliberal, capitalist economic system and about the characteristics and reach of such changes. This approach partly matches the concept of the theory of path dependency, in accordance to which different preceding experiences are the key for understanding contemporary phenomena and processes. Contemporary research of European families also mostly follow this approach. The changes and continuities in the structure of a European family and relatives, and their role in providing social security, are no longer explained as the result of influences of different stages of modernization, but as a result of various paths to modernization, i.e., historical and cultural characteristics on which the processes of modernization rely (Viazzo 2010: 140).

The transitional period in Croatia after socialism was addressed by numerous domestic researchers, especially within the social science disciplines – sociology, psychology, history, social work, political and economic science. In these domestic analyses of transitional processes we find various data on the unemployed, the socially endangered, the poor and those who participate in the sphere of the informal economy. So far, researchers have analyzed, using various methods (qualitative and quantitative) and from different perspectives, the socioeconomic and demographic circumstances, changes in the labor market, social and family politics, the functioning and transformation of economic systems and (psychological) transformations of families in Croatia. Still, these studies mostly attempt to measure and quantify these

phenomena, and only in passing, and rarely, analyze their qualitative, structural characteristics.<sup>283</sup>

In addition to this I recognize the paucity of research within the disciplines that are based on the qualitative paradigm and research methodology (such as ethnology and cultural anthropology). Until a few years ago there were few studies which would qualitatively address the socioeconomic and cultural aspects of transition in Croatia from the 1990s to the present. This void was filled by some studies from the field of political anthropology (such as the book of D. Rihtman-Auguštin *Ulice moga grada: antropologija domaćeg terena* [Streets of my City: Anthropology of the Domestic Terrain] from 2000) and a series of papers, although mostly theoretical, within the national scientific project financed by the Ministry of Science and Education, *Postsocijalizam i kulturni subjekt: hibridne prakse kulturnog posredovanja* [Post-socialism and the Cultural Subject: Hybrid Practices of Cultural Mediation], spearheaded by Ines Prica, and *Suvremeni kulturni tijekovi i oblikovanje zajednica i identiteta* [Contemporary Cultural Currents and the Shaping of Communities and Identities], led by Jasna Čapo Žmegač. One critique emerged, that socialism was not sufficiently studied in ethnology and cultural anthropology (Rihtman-Auguštin 1990: 21–32). This absence stems partly from the already observed practice of distancing the discipline from difficult (socioeconomic) themes (Bićanić 1936, 1952; Rihtman-Auguštin 1984: 44). It also stems partly from possible methodological-epistemological problems in the study of contemporary everyday life, such as various controversial *insider* positions of a researcher, which has been thoroughly discussed (Čapo Žmegač, Gulin Zrnić and Šantek 2006). The third reason is certainly the war conflict of 1991 – 1995, a sudden disruption (Gulin Zrnić 2006: 9) of work and everyday lives, which (at the time) became a dominant and most compelling theme of ethnological and cultural anthropological research and ethnographic data collecting. The fourth is related to the strong influence of post-colonial theoretical thought on Croatian ethnology and cultural anthropology during the two decades following socialism.

The Croatian experience of transition is marked not only by the move from the one-party system to a multi-party system and from self-governance

283 See the papers in the thematical issue of the journal *Financijska teorija i praksa* [Financial Theory and Practice] devoted to the unofficial economy in Croatia, titled *Neslužbeno gospodarstvo u Republici Hrvatskoj 1990. – 2000.* [Unofficial Economy in Croatia 1990 – 2000] from 2002.

to the market system, but also by the creation of the new political and economic elites and the perception that the implementation of the fundamental processes of the change were illegitimate (Županov 1996; Šakić 1999; Guardiancich 2007; Malenica 2007). It is also marked by war events (from 1991 to 1995) and their consequences (Guardiancich 2007: 92–94; Malenica 2007: 115). The framework of these war events and the intensive political changes that followed in Croatia and the former Yugoslavia, permeated work and life at the beginning of the 1990s and obscured some parallel processes (Malenica 2007: 115).

At the beginning of the 1990s, through energetic scientific collection and self-reflections about war events, some influential studies were published addressing the war (Čale Feldman, Prica and Senjković 1993; Jambrešić Kirin and Povrzanović 1996), political events (Rihtman-Auguštin 1988, 2000; Prica 1991, 1999) and (forced) migrations (Povrzanović 1992, 1997; Čapo Žmegač 2002). These studies marked the methodological and theoretical-epistemological shift in Croatian ethnology and cultural anthropology, away from the historically oriented studies that were dominant in the field. Specific to these studies was that immediate, experienced life during the war was scientifically documented (“war ethnography”) (Prica 2001: 218–226) and thought about while it was unfurling. The Slovakian ethnologist Zita Škovierová, talking on research themes within Slovakian ethnology, emphasized that the political and economic changes in Slovakia brought new interests and directions (2009: 219–231), i.e., a turnaround in ethnological approaches and interests. The Croatian socioeconomic processes of that time were not reflected, unlike in the Slovakian case, in domestic ethnological studies, partly because research interests were turned to the specific war circumstances and away from the socioeconomic turbulences of that time.

At one time, within the Croatian Ethnological Society, the idea surfaced, to implement an interdisciplinary research project under the provisional title “Croatia 1945–1990”, whose intended function was “to shed light on social processes and events of that time from the position of the social and humanistic sciences, i.e., based on the results of this research (...), to present the picture and thoughts regarding that period. That project would have logically led to the next project – ‘Croatia from 1990 to today’ – all with the goal of recognizing processes and problems of our everyday life, i.e., age in which we live.” However, the project never resulted in a more systematic or

long-term research or in an edited volume of papers as the results of such research. Instead, in the Yearly Meeting of the Croatian Ethnological Society in Lubenice on the island Cres, the theme was precisely the period of socialism. The meeting was held under the title “Culture and Transformation: Croatia 1945 – 1990.”<sup>284</sup>

A few years ago, texts on socialism and transition appeared within domestic ethnology and cultural anthropology. In addition to this book, that originated in doctoral thesis that I defended in 2012, one study on mining in Labin in the 20<sup>th</sup> century was published by Andrea Matošević (Matošević 2011). Tea Škokić and Sanja Potkonjak published their papers about work and life of workers in the collapsed industrial sector (Škokić and Potkonjak 2013, 2016). Several texts were published as ethnographies of former large socialist industrial factories, nowadays contentious and forgotten places (Škokić and Potkonjak 2013, 2016; Blagaić 2012; Bedalov 2017). Some texts discussed the experiences and narratives of socialism and the gendered division of labor from feminist and gender perspectives (Jambrešić Kirin and Blagaić 2013; Mavrinac 2015) or documented changes written into narratives, perceptions and valorizations from the perspective of the anthropology of place and space and anthropology of the city (Gulin Zrnić 2011, 2013). A few influential texts appeared in neighboring countries, which dealt with and analyzed illegal economic activities (Milosavljević 2010) and questioned post-socialism and consumption, i.e., the “normalization” of consumption (Erdei 2012).

I have been dealing with the themes of work and unemployment continuously for the past ten years. Although the most rounded corpus of information and material arrived from my doctoral research, I kept following, discussing and documenting this theme afterward, most systematically as a researcher in the scientific project of the Croatian Science Foundation (Project No. 2350) titled *City-making: space, culture and identity*, led by Jasna Čapo Žmegač. As the research project was oriented to the city of Zagreb, policies of public spaces and the politics of difference, the various marginalized groups in the city became the theme of deeper and further reflections. This book gained its final contents and corpus a few years ago, when I participated

284 The proceedings from the conference are not published, but the summaries of papers are available on the Internet pages of the Croatian Ethnological Society. (Source: [http://www.hrvatskoetnologodrustvo.hr/tekst/skup\\_2005/23](http://www.hrvatskoetnologodrustvo.hr/tekst/skup_2005/23), accessed on June 20, 2011).

in the latter project, which encompassed the topic of unemployment, so that unemployment was observed in connection with the project's basic conceptual premises: "Contemporary cities are prominent nodes of global, transnational, national and local political, economic, social and cultural flows, and therefore, the nodes of transformations. The project is geared to distinguish and understand multiple, multi-layered and interdependent players, factors and processes of contemporary transformations in Zagreb, the capital of Croatia."<sup>285</sup> The project began formally in 2014 and will continue until late 2018. A few relevant national-level events preceded this period: Croatia became a member state of the European Union in mid-2013, which initiated a series of reformational processes at different levels of the functioning of the state. For instance, fiscalization, enacted at the end of 2012 and put into force from the beginning of 2013, applying gradually to various categories of tax payers, from the self-employed to firms. Many activities that were informal until then, underwent at that time a more strict system of inspection controls or fiscalization (which, for instance, dealt with selling goods at green markets). Fiscalization was not accepted without resistance by entrepreneurs, but its application weakened later and it has mostly returned to its previous situation.

Contrary to much research (within history, psychology and sociology of family) in the country and abroad at that time, which was mostly oriented toward the role of the family in the process of industrialization, the focus of this research is on the family and individual in the process of (transitional) de-industrialization and post-industrialization (Bell 1973; Myles 1990; Dunn 2004). By asking the question, how did an individual and his/her family, in the middle of a decreased and restructured (formal) labor market and the drastic changes and crises of the Croatian economic system, manage to (re)establish a balance in their everyday lives, and how did uncertainty, replaceability, privatization scams and the increase of social inequalities reflect on their lives from the beginning of the 1990s to the present, I strive to emphasize the microlevels of *family* and *individual* (cf. Hareven 1990) in macroprocesses.

---

<sup>285</sup> Source: <http://www.citymaking.eu/> (assessed on June 15, 2017).

## KEYWORDS

unemployment, survival strategies, informal economy, city, qualitative research, anthropology of labour, family relations, socialism, postsocialism, transition, Croatia



# 8.

## LITERATURA

- ABELES, Mark [ABÉLÈS, Marc]. 2001. *Antropologija države*. Beograd: XX vek.
- AINSWORTH, Susan. 2006. "Constructing Older Workers. Cultural Meanings of Age and Work". U *Rethinking Work. Time, Space and Discourse*. Mark Hearn i Grant Michelson, ur. Melbourne: Cambridge University Press, 308–328.
- AKERLOF, George A. i Rachel E. KRANTON. 2010. *Identity Economics. How Our Identities Shape Our Work, Wages, and Well-being*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- AUGUSTINS, Georges. 2010. "Kinship, Neighbourhood and Community in Perspective". U *Family, Kinship and State in Contemporary Europe. Perspectives on Theory and Policy*, 3. Patrick Heady i Martin Kohli, ur. Frankfurt, New York: Campus Verlag, 331–346.
- BABIĆ, Barbara i Mirna GALEŠIĆ. 2002. "Nezaposlenost u Hrvatskoj. Stanje i trendovi". U *Psihološki aspekti nezaposlenosti. Zbornik radova XII. ljetne škole studenata i nastavnika Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu*. Otok Silba. (elektronička publikacija). <http://mjesec.ffzg.hr/nezaposlenost/1.4.html> (pristup: 21. 10. 2011.).
- BABIĆ, Zdenko. 2007. *Socijalni transferi i učinkovitost socijalne pomoći u Hrvatskoj*. Doktorska disertacija.
- BAILOVIĆ, Vladislav. 2011. *Deindustrijalizacija i radnički otpor. Borbe i inicijative za očuvanje radnih mesta u periodu tranzicije*. Beograd: Pokret za slobodu. (elektronička publikacija). <http://pokret.net/cms/index.php?mact=News,cntnt01,detail,0&cntnt01articl...> (pristup: 20. 8. 2011.).
- BARIĆ, Marica i Zvonko ŠEŠO, ur. 2006. *Spomenica Hrvatskoga zavoda za zapošljavanje od 1906. do 2006.* Zagreb: Hrvatski zavod za zapošljavanje.
- BARIĆ, Marica i Zvonko ŠEŠO, ur. 2008. *Spomenica Hrvatskoga zavoda za zapošljavanje od 1906. do 2006.* Drugo, dopunjeno izdanje. Zagreb: Hrvatski zavod za zapošljavanje.
- BAŠIĆ, Zlatko. 2000. *Veliki hrvatsko-njemački rječnik gospodarskog, pravnog, političkog i svakodnevnog nazivlja*, 1. Zagreb: autorsko izdanje.
- BEDALOV, Zdenka. 2017. *Jugovinil kao mjesto društvenog sjećanja u pričama Kaštelana*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- BEJAKOVIĆ, Predrag. 2003. "Nezaposlenost". *Financijska teorija i praksa* 27: 659–661.
- BEJAKOVIĆ, Predrag. 2009. "Porezna evazija, kapacitet države i povjerenje u zemljama u tranziciji. Slučaj Hrvatske". *Društvena istraživanja* 18/4–5: 787–805.
- BEJAKOVIĆ, Predrag i Ljiljana KALITERNA-LIPOVČAN. 2007. *Quality of life in Croatia. Key Findings From National Research*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.

- BELAJ, Melanija, Jelena MARKOVIĆ, Iva PLEŠE i Ana-Marija VUKUŠIĆ. 2009. "Etička pitanja u humanističkim istraživanjima. (Če)t(i)ri studije slučaja". U *Kultura, identiteti, ideologija granice. Jedna granica – dvije etnologije*. Željka Jelavić, Sanja Potkonjak i Helena Rožman, ur. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, 133-156.
- BELL, Daniel. 2010. *The Coming of Post-industrial Society*. New York: Harper Colophon Books.
- BELL, Sandra i Simon COLEMAN, ur. 1999. *The Anthropology of Friendship*. Oxford, New York: Berg.
- BERMANEC, Krešimir, Mario KATIĆ, Tomislav OROZ i Nevena ŠKRBIĆ-ALEMPIJEVIĆ. 2007. "Sjećanje na viški boj. Proslave, spomenici, naracije". *Studia ethnologica Croatica* 19: 77-125.
- BIČANIĆ, Ivo i Katarina OTT. 1997. "Neslužbeno gospodarstvo u Hrvatskoj. Uzroci, veličina i posljedice". *Financijska teorija i praksa* 21: 1-30.
- BIČANIĆ, Rudolf. 1936. *Kako živi narod*. Zagreb: Tisak "Tipografija" d.d.
- BIČANIĆ, Rudolf. 1952. *Začeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici*. Zagreb: Školska knjiga.
- BITI, Ozren. 2010. "Kako promišljati sport u potrošačkom društvu. Sociologija sporta Srđana Vrcana". U *Sociologija Srđana Vrcana. Između utopije i stvarnosti*. Zoran Malenica, Dražen Lalić i Inga Tomić-Koludrović, ur. Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 97-106.
- BLAGAIĆ, Marina. 2012. "Otočna ekonomija – epizoda Jugoplastika". *Etnološka tribina* 35: 243-258.
- BLAŽEKA, Slavica, Josip JANKOVIĆ i Damir LJUBOTINA. 2004. "Kvaliteta obiteljskih odnosa u seoskim i gradskim obiteljima". *Sociologija i prostor* 42/1-2: 45-68.
- BLAŽINA, Zdravko, ur. 1965. *Zagreb: jučer, danas, sutra*, 1-2. Zagreb: Epoha, Matica hrvatska.
- BORČIĆ, Nikolina. "Konceptualna metafora i semantička polja u tekstnoj vrsti politički intervjua u odnosu na rodne osobitosti". Doktorska disertacija u pripremi.
- BOŠKOVIĆ, Zvonimir. 1990. "Radnopravni status radnika za čijim je radom prestala potreba". *Zakonitost* 44: 911-919.
- BOTT, Elizabeth. 1971. *Family and Social Networks. Roles, Norms, and External Relationships in Ordinary Urban Families*. New York: The Free Press.
- BOURDIEU, Pierre. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BRIDGER, Sue i Frances PINE, ur. 1998. *Surviving Post-socialism. Local Strategies and Regional Responses in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York: Routledge.
- BUCHOWSKI, Michal, Izabela KOLBON, Monika KWIECIŃSKA-ZDRENKA i Agata STANISZ. 2010. "Three Polish Localities". U *Family, Kinship and State in Contemporary Europe. The View from Below: Nineteen localities*, 2. Patrick Heady i Pieter Schweitzer, ur. Frankfurt, New York: Campus Verlag, 331-390.
- BURAWOY, Michael i Katherine VERDERY, ur. 1999. *Uncertain Transition. Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Boston: Rowman & Littlefield.
- CASTELLS, Manuel. 2000. "Transformacija rada i zaposlenosti. Radnici u mreži, nezaposleni i povremeno zaposleni". U *Uspun umreženog društva*, 1. Zagreb: Golden marketing, 232-356.

- CAZES, Sandrine i Alena NESPOROVA. 2003. *Tržišta rada u tranziciji. Ravnoteža između fleksibilnosti i sigurnosti*. Geneva: International Labour Office.
- CERIBAŠIĆ, Naila. 2003. *Hrvatsko, seljačko, starinsko i domaće. Povijest i etnografija javne prakse narodne glazbe u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- CIFRIĆ, Ivan et al. 1990. *Potrošnja i životni standard. Znanstvene osnove dugoročnog društveno-ekonomskog razvoja Hrvatske*. Zagreb: Ekonomski institut, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- CLARK, A. E. i A. J. OSWALD. 1994. "Unhappiness and Unemployment". *The Economic Journal* 104: 648–659.
- CREED, Gerald W. 2000. "Family Values' and Domestic Economies". *Annual Review of Anthropology* 29: 329–355.
- CRNKOVIĆ-POZAIĆ, Sanja. 1997. "Neslužbeno gospodarstvo mjereno radnom snagom". *Financijska teorija i praksa* 1–2: 169–194.
- CRNKOVIĆ-POZAIĆ, Sanja. 2002. "Nezaposleni koji rade. Radnici i poduzetnici iz sjene". *Financijska teorija i praksa* 26/1: 301–316.
- CASTELLS, Emanuel. 2000. *Informacijsko doba. Ekonomija, društvo i kultura, 1. Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- ČALE FELDMAN, Lada, Ines PRICA i Reana SENJKOVIĆ, ur. 1993. *Fear, Death, and Resistance. An Ethnography of War: Croatia, 1991–1992*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- ČAPO, Jasna i Olga SUPEK. 1994. "Effects of Emigration on a Rural Society. Demography, Family Structure and Gender Relations in Croatia". U *Roots of the Transplanted*, 1. Dirk Hoerder i Inge Blank, ur. New York: Boulder, 311–339.
- ČAPO, Jasna i Valentina GULIN ZRNIĆ, ur. 2011. *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 1995. "Dvije znanstvene paradigme u hrvatskoj etnologiji. Antun Radić i Milovan Gavazzi". *Narodna umjetnost* 32: 25–38.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 1996. "Konstrukcija modela obitelji u Europi i povijest obitelji u Hrvatskoj". *Narodna umjetnost* 33/2: 179–196.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 1997. *Hrvatski uskrсни običaji. Korizmeno–uskrсни običaji hrvatskog puka u prvoj polovici XX. stoljeća: svakidašnjica, pučka pobožnost, zajednica*. Zagreb: Golden marketing.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 1998. "Seoska društvenost". U *Hrvatska etnografija. Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Vitomir Belaj et al., ur. Zagreb: Matica hrvatska, 251–295.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2002. *Srijemski Hrvati*. Zagreb: Durieux.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna, Valentina GULIN ZRNIĆ i Goran Pavel ŠANTEK. 2006. "Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja". U *Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, 7–52.
- ČENGIĆ, Drago i Ivan ROGIĆ, ur. 1999. *Privatizacija i javnost*. Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar".

- ČERNELIĆ, Milana. 1994. "Tradicije paljenja godišnjih vatri kao indikator kulturnih razlika". *Etnološka tribina* 17: 25–42.
- ČERNELIĆ, Milana. 2004. "The Local Community of the Ethnic Bunjevci in Croatia. Developing Cultural Identity". U *Times, Places, Passages. Ethnological Approaches in the New Millennium*. 7th SIEF Conference. Selected Papers, 23–28 April 2001. Budapest: Institute of Ethnology, Hungarian Academy of Sciences, 121–133.
- ČERNELIĆ, Milana. 2006. *Bunjevačke studije*. Zagreb: Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – FF–press (odabrana poglavlja).
- ČERNELIĆ, Milana. 2009. "Dvije zadržne obitelji. Dvije studije slučaja". U *Živjeti na Krivom Putu. Etnološka monografija o primorskim Bunjevcima*, 2. Milana Černelić, Marijeta Rajković i Tihana Rubić, ur. Zagreb: Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Gradski muzej Senj, FF–press, 77–89.
- ČERNELIĆ, Milana i Tihana RUBIĆ. 2017. "Characteristic Features of the Zadruga (Extended Family) of the Croatian Subethnic Group of Bunjevci". *Acta Ethnographica Hungarica* 61/2: 443–468.
- ČOLIĆ, Snježana. 2008. "Sociokulturni aspekti potrošnje, potrošačke kulture i društva". *Društvena istraživanja* 6: 953–974.
- ČUČKOVIĆ, Nevenka. 2002. "Siva ekonomija i proces privatizacije u Hrvatskoj, 1997–2001". *Financijska teorija i praksa* 26/1: 245–271.
- ČUDINA-OBRAĐOVIĆ, Mira i Josip OBRAĐOVIĆ. 2000. "Obitelj i zaposlenost izvan kuće. Međusobno ometanje i/ili pomaganje". *Revija za socijalnu politiku* 2: 131–162.
- ČUDINA-OBRAĐOVIĆ, Mira i Josip OBRAĐOVIĆ. 2001. "Sukob obiteljskih i radnih uloga. Uzroci, posljedice i neriješeni problemi". *Društvena istraživanja* 10: 791–819.
- ČULINOVIĆ-KONSTATINOVIĆ, Vesna. 1984. "Običajno pravo, njegova primjena i proučavanje do polovine 20. stoljeća". *Etnološka tribina* 6–7: 51–70.
- DIMOVA, Rozita. 2006. *From Protection to Ordeal. Duldung Status and Bosnians in Berlin. Working paper No. 87*. Halle/Saale: Max Planck Institute for Social Anthropology.
- DOBROTIĆ Ivana, Teo MATKOVIĆ i Jelena BARAN. 2010. "Zaposlenost žena i pristup sustavu predškolske skrbi za djecu u Hrvatskoj: postoji li veza?" *Revija za socijalnu politiku* 3: 363–385.
- DUDA, Igor. 2009. *Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- DUNN, E. C. 2004. *Privatizing Poland. Baby Food, Big Business and the Remaking of Labor*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- ĐAKOVIĆ, Branko. 2001. "Sprega, savez, ortakluk. Tradicijski oblici kooperacija". *Studia ethnologica Croatica* 9: 17–58.
- ĐORDANO, Kristijan. 2001. *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*. Beograd: XX vek.
- ELSTER, Jon. 2000. *Uvod u društvene znanosti. Matice i vijci za objašnjenje složenih društvenih pojava*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- ERDEI, Ildiko. 2012. *Čekajući Ikeu. Potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*. Beograd: Srpski genealoški centar Beograd, Filozofski fakultet.

- ETNOLOŠKA TRIBINA. 1990. svezak 13. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, Etnološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- FANUKO, Nenad. 1997. *Sociologija. Udžbenik za gimnazije*. Zagreb: Profil.
- FINANCIJSKA TEORIJA I PRAKSA. 2002. *Neslužbeno gospodarstvo u Republici Hrvatskoj 1990. – 2000*. Zagreb: Institut za javne financije.
- FLECK, Christian. 2008. "Introduction to the Transaction Edition". U *Marienthal. The Sociology of an Unemployed Community*. Marie Jahoda, Paul F. Lazarsfeld i Hans Zeisel, ur. Chicago: Aldine, Atherton.
- FRANIČEVIĆ, Vojmir i Vlado PULJIZ. 2009. *Rad u Hrvatskoj. Pred izazovima budućnosti*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- FRIEDLANDER, R. i A. F. ROBERTSON, ur. 1990. *Beyond the Marketplace. Rethinking Economy and Society*. New York: Aldine de Gruyter.
- FRYKMAN, Jonas. 1990. "Što ljudi čine, a o čemu rijetko govore". *Etnološka tribina* 13: 81–95.
- GALIĆ, Zvonimir. 2008. *Nezaposlenost, traženje posla i zapošljavanje. Longitudinalna analiza psiholoških aspekata*. Doktorska disertacija.
- GALIĆ, Zvonimir, Darja MASLIĆ SERŠIĆ i Branimir ŠVERKO. 2006. "Financijske prilike i zdravlje nezaposlenih u Hrvatskoj". *Revija za socijalnu politiku* 3–4: 257–369.
- GAVAZZI, Milovan. 1978. "Sudbina obitelji i zadruga jugoistočne Europe". U *Vrela i sudbine narodnih tradicija*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, 80–93.
- GAVAZZI, Milovan. 1991. *Baština hrvatskog sela*. Zagreb: Otvoreno sveučilište.
- GAVRILOVIĆ, Ljiljana. 2011. *Muzeji i granice moći*. Beograd: XX vek.
- GERC, Kliford. 1998. *Tumačenje kultura, 2*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- GIDDENS, Anthony. 1999. "Obitelj". U *Odbjegli svijet. Kako globalizacija oblikuje naše živote*. Zagreb: Klub studenata sociologije "Diskrepancija", Naklada Jesenski i Turk, 65–76.
- GIORDANO, Christian i Dobrinka KOSTOVA. 2002. "The Social Production of Mistrust". U *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Chris M. Hann, ur. London, New York: Routledge, 74–92.
- GIORDANO, Christian. 1996. "Pravna država i kulturne norme. Antropološka interpretacija političkih fenomena u sredozeznim društvima". *Etnološka tribina* 19: 43–60.
- GOTAL, Mihovil. 2010. "Crveno vs. crno. Utjecaj politike na život stanovnika lovinačkog kraja kroz prizmu kolektivnog sjećanja". *Senjski zbornik* 37: 189–226.
- GRANDITS, Hannes, ur. 2010. *Family, Kinship and State in Contemporary Europe, 1. The Century of Welfare. Eight Countries*. Frankfurt, Berlin: Campus Verlag.
- GRBIĆ, Jadranka. 1994. *Jezik, identitet, razvoj. Istraživanje o povezanosti jezika i etniciteta na primjeru hrvatske nacionalne manjine u Mađarskoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- GRDOVIĆ GNIP, Ana i Iva TOMIĆ. 2010. "Koliko seže ruka Države u džep radnika". *Financijska teorija i praksa*. 2/10. <http://www.ijf.hr/eng/FTP/2010/2/gnip-tomic.pdf>.
- GREGUREK, Miroslav. 2001. "Stupanj i učinci privatizacije u Hrvatskoj". *Ekonomski pregled* 1–2: 155–188.
- GUARDIANCICH, Igor. 2007. "Politička ekonomija mirovinskih reformi u Hrvatskoj 1991. – 2006.". *Financijska teorija i praksa* 31/2: 89–150.

- GULIN ZRNIĆ, Valentina, ur. 2006. "Antropološka istraživanja grada". U *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*. Setha Low, ur. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 7–16.
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2006. "Domaće, vlastito i osobno. Autokulturna defamilijarizacija". U *Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, 73–96.
- GULIN ZRNIĆ, Valentina, ur. 2006. *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk.
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2009. *Kvartovska spika. Značenje grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk.
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2011. "Prostor i mjesto u hrvatskoj etnologiji/kulturnoj antropologiji". U *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 69–110.
- HANN, Chris, ur. 2002. *Postsocialism, Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London, New York: Routledge.
- HANN, Chris i Keith HART. 2011. *Economic Anthropology. History, Ethnography, Critique*. Cambridge: Polity Press.
- HAREVEN, K. Tamara. 1990. "A Complex Relationship. Family Strategies and the Processes of Economic and Social Change". U *Beyond the Marketplace. Rethinking Economy and Society*. Roger Friedland i A. F. Robertson, ur. New York: Aldine de Gruyter, 215–244.
- HARRINGTON, Michael. 1997. *The Other America. Poverty in the United States*. New York: Touchstone.
- HARRIS, Olivia. 2007. "What Makes People Work?" U *Questions of Anthropology*. Rita Astuti, Jonathan Parry i Charles Stafford, ur. Oxford, New York: Berg, 137–165.
- HAVILAND, William. 2004 (2002). *Kulturna antropologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- HERCEG, Andrea. 2000. "Prikaz: Privatizacija i javnost". *Društvena istraživanja* 6.
- HERŠAK, Emil. 1998. *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Školska knjiga.
- HODŽIĆ, Alija. 2009. "Fleksibilizacija radnog procesa?" *Sociologija i prostor* 3: 563–577.
- HOFFMANN, Jürgen. 1999. "Globalizacija. Opasnosti i mogućnosti za politiku rada u Europi". *Revija za socijalnu politiku* 6: 307–329.
- HOLJEVAČ TUKOVIĆ, Ana. 2003. "Društveno-gospodarske reforme 1950 – 1952. i njihov odraz na upravu Narodne Republike Hrvatske". *Arhivski vjesnik* 46: 131–146.
- HROMADŽIĆ, Hajrudin. 2008. *Konzumerizam. Potreba, životni stil, ideologija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- HROMATKO, Ana i Zoran ŠUČUR. 2007. "Uvod". U *Kvaliteta života u Hrvatskoj. Regionalne nejednakosti*. Lidija Japec i Zoran Šučur, ur. Zagreb: Program Ujedinjenih naroda za razvoj (UNDP) u Hrvatskoj.
- HUTINEC, Boris, ur. 1971. *Zagreb u 1971*. Zagreb: Skupština Grada Zagreba.
- ITALO, Pardo. 2004. "Unemployed and Hard Workers". U *Workers and Narratives of Survival in Europe*. Angela Procoli, ur. Albany: State University of New York Press, 121–145.



- IVANOVA, Radost. 2000. *Zbogom dinosauri, dobrodošli krokodili*. Beograd: XX vek.
- JACKSON, Cecile. 1999. "Men's Work, Masculinities and the Gender Division of Labour". *Journal of Development Studies* 36/1: 89–108.
- JAHODA, Marie. 1983. *Employment and Unemployment. A Social-psychological Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- JAHODA Marie, Paul F. LAZARSELD i Hans ZEISEL. 2008 [1971]. *Marienthal. The Sociology of an Unemployed Community*. Chicago: Aldine, Atherton.
- JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata. 2008. *Dom i svijet*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata i Maja POVRZANOVIĆ. 1996. *War, Exile, Everyday Life. Cultural Perspectives*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata i Marina BLAGAIĆ. 2013. "Ambivalentno nasljeđe socijalističkih radnica. Slučaj tvornice Jugoplastika". *Narodna umjetnost* 50/1: 72–73.
- JANKOVIĆ, Josip, Gordana BERC i Slavica BLAŽEKA. 2004. "Neke opće i obiteljske vrednote u selu i u gradu". *Sociologija sela* 42: 91–111.
- JEZERNIK, Božidar. 1989. "Man Shall Not Live by Bread Alone". *Etnološki pregled* 25: 125–134.
- KALAPOŠ, Sanja. 1996. "Primjer subkulture mladih u Zagrebu. Martićevci 60-tih i 70-tih godina XX. stoljeća". *Etnološka tribina* 19: 171–188.
- KALITERNA-LIPOVČAN, Ljiljana i Predrag BEJAKOVIĆ. 2007. *Quality of Life. Key Findings from National Research*. (elektronička publikacija). <http://www.eurofound.europa.eu/publicdocs/2007/29/en/1/ef0729en.pdf>.
- KARAJIĆ, Nenad. 2002. "Siromaštvo i neslužbeno gospodarstvo u Hrvatskoj – kvalitativni aspekti". *Financijska teorija i praksa* 26: 273–299.
- KEROVEC, Nada. 2001. "Poteškoće u zapošljavanju osoba starije dobi". *Revija za socijalnu politiku* 8: 267–277.
- KEROVEC, Nada. 2003. "(Ne)jednakost žena na tržištu rada". *Revija za socijalnu politiku* 3: 263–282.
- KESNER-ŠKREB, Marina. 1997. "Neslužbeno gospodarstvo i razvoj". *Financijska teorija i praksa* 21/1–2: 315–328.
- KIDECKEL, David A. 2008. *Getting by in Postsocialist Romania. Labor, the Body, and Working-Class Culture*. Bloomington: Indiana University Press.
- KLJAIĆ, Jasenka. 1998. *Njemačko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
- KREMENŠEK, Slavko. 1970. *Ljubljansko naselje Zelena Jama kot etnološki problem*. Ljubljana: SAZU.
- KÜRTI, László i Peter SKALNIK, ur. 2009. *Postsocialist Europe. Anthropological Perspectives from Home*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- KÜRTI, László. 2009. "Olivia's Story. Capitalism and Rabbit Farming in Hungary". U *Postsocialist Europe. Anthropological Perspectives from Home*. László Kürti i Peter Skalnik, ur. New York, Oxford: Berghahn Books, 151–187.
- LADOVIĆ, Vanda. 1960. *Pregled razvoja Zagrebačke Dubrave. Iz starog i novog Zagreba, 2*. Zagreb: Muzej Grada Zagreba, 299–308.

- LAKOŠ, Ivan. 2010. "O socijalnim učincima ekonomske krize u Hrvatskoj. Utjecaj, odgovori i preporuke (analiza dokumenata Svjetske banke i UNDP-a), Dokumentacija". *Revija za socijalnu politiku* 3: 433–440.
- LAMPLAND, Martha. 2002. "The Advantages of Being Collectivized". U *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Chris M. Hann, ur. London, New York: Routledge, 31–56.
- LAPOV, Zoran. 2007. *Roma and the Economy. The Promotion of Vocation and Education for Sinti and Roma in Italy*. Firenze: University of Firenze, Edition Parabolis.
- LEE, Gary R. 1980. "Kinship in the Seventies. A Decade Review of Research and Theory". *Journal of Marriage and Family* 42/4: 923–934.
- LEINERT NOVOSEL, Smiljana. 1998. "Promjena društvenog položaja žena u razdoblju tranzicije". *Politička misao* 35: 152–168.
- LEUTAR, Zdravka. 2004. "Žena između svijeta rada i obitelji". *Društvena istraživanja* 6: 1159–1177.
- LEUTLOFF-GRANDITS, Carolin. 2006. *Claiming Ownership in Postwar Croatia. The Dynamics in Property Relations and Ethnic Conflict in the Knin Region*. Berlin: Lit Verlag.
- LEUTLOFF-GRANDITS, Carolin, Danijela BIRT i Tihana RUBIĆ. 2010. "Two Croatian Localities". U *Family, Kinship and State in Contemporary Europe. The View from Below: Nineteen localities*, 2. Patrick Heady i Pieter Schweitzer, ur. Frankfurt, New York: Campus Verlag, 129–168.
- LIPOVAC, Milan. 1985. *Predškolski odgoj u Hrvatskoj. Razvitak mreže predškolskih institucija u razdoblju od 1945. do 1980. godine*. Cakovec: Zrinski.
- LONČAR, Sanja. 2013. "Etnografije hrvatskih radnih migrantica u Münchenu. Važnost razvijanja društvenih mreža, novih osobnih znanja i vještina". U *Hrvatska svakodnevnica. Etnografije vremena i prostora*. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 243–262.
- LULEVA, Ana. 2006. "Transformation and Gender Arrangements in Postsocialist Bulgaria". *Ethnologia Bulgarica* 3: 12–22.
- LYNCH, Katherine. 2003. *Individuals, Families and Communities in Europe, 1200–1800. The Urban foundations of Western Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MACURA, Sanja. 2005. *Psihološki učinci rada "na crno"*. Diplomski rad.
- MADŽAREVIĆ-ŠUJSTER, Sanja i Davor MIKULIĆ. 2002. "Procjena neslužbenoga gospodarstva sustavom nacionalnih računa". *Financijska teorija i praksa* 26/1: 21–56.
- MAGDALENIĆ, Ivan. 1995. "Obitelji i domaćinstva u Republici Hrvatskoj – nekoliko statističkih pokazatelja". *Revija za socijalnu politiku* 1: 111–114.
- MALENICA, Zoran. 2001. "Bipolarnost hrvatskog društva". U *Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj*. Zoran Malenica i Matko Meštrović, ur. Zagreb: Ekonomski institut, 229–252.
- MALENICA, Zoran. 2007. *Ogledi o hrvatskom društvu. Lice i naličje hrvatskog društva*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- MALENICA, Zoran. 2011. "Siromaštvo u Hrvatskoj (1990–2010)". *Politička misao* 3: 65–81.
- MARCUS, George E. i Michael M. J. FISCHER. 2003. *Antropologija kao kritika kulture. Eksperimentalni trenutak u humanističkim znanostima*. Zagreb: Naklada Breza.



- MASLIĆ SERŠIĆ, Darja, Branimir ŠVERKO i Zvonimir GALIĆ. 2005. "Radne vrijednosti i stavovi prema poslu u Hrvatskoj. Što se promijenilo u odnosu na devedesete?" *Društvena istraživanja* 6: 1039–1054.
- MATHIENSEN HIJEMDAHL, Kirsti i Nevena ŠKRBIĆ-ALEMPIJEVIĆ, ur. 2006. *O Titu kao mitu. Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*. Zagreb: Filozofski fakultet, Srednja Europa.
- MATKOVIĆ, Teo i Aleksandar ŠTULHOFER. 2006. "Istraživanja socijalne isključenosti – empirijska analiza socijalne isključenosti". U *Siromaštvo, nezaposlenost i socijalna isključenost*. Nenad Starc, Lana Ofak i Senada Šelo Šabić, ur. Zagreb: Program Ujedinjenih naroda za razvoj (UNDP) u Hrvatskoj, 26–37.
- MATOŠEVIĆ, Andrea. 2011. *Pod zemljom. Antropologija rudarenja na Labinštini u XX. stoljeću*. Zagreb, Pula: Institut za etnologiju i folkloristiku, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- MAVRINAC, Duga. 2015. "Posao iz ljubavi?" Rad u kućanstvu i neformalna njega starijih osoba u suvremenoj Hrvatskoj". *Etnološka tribina* 38: 86–96.
- MEŠTROVIĆ, Matko. 2001. *Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj*. Zagreb: Ekonomski institut.
- MILČEC, Zvonimir. 1980. *U Zagrebu prije podne*. Zagreb: Mladost.
- MILLER, Daniel. 1998. *Material Cultures. Why Some Things Matter?* Chicago: The University of Chicago Press.
- MILOSAVLJEVIĆ, Ljubica. 2010. *Baština i kriminal. Seljak kao nadri-arheolog*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Srpski genealoški centar (Etnoantropološki problemi, e-monografije). <http://www.ant-hroserbia.org/Content/PDF/Publications/62221e5bec3e43f7814671cd0d18d6e1.pdf>.
- MILOVANOVIĆ, Mihailo, ur. 1986. *Statistički pregled Jugoslavija 1945. do 1964*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- MORGAN, Robin. 1997. "Foreword". U *For-giving. A Feminist Criticism of Exchange*, 2–9.
- MUCKO, Bojan. 2009. "Podaj majko – semiotička analiza podgorskog identiteta". *Senjski zbornik* 36: 275–299.
- MÜLLER, Birgit. 2004. "Productivity and the Person. From Socialist Competition to Capitalist Mission in Eastern Europe". U *Workers and Narratives of Survival in Europe*. Angela Procoli, ur. Albany: State University of New York Press, 149–172.
- MURAJ, Aleksandra. 1990. "Alternativno trgovanje između potrebe i rasonode". *Etnološka tribina* 13: 33–40.
- MURAJ, Aleksandra. 2002. "Ekonomska djelatnost srijemskih Hrvata (stanje iz godine 1996.)". U Jasna Čapo Žmegač. *Srijemski Hrvati. Etnološka studija migracije, identifikacije i interakcije*. Zagreb: Durieux, 269–297.
- MYLES, J. 1991. "Post-industrialism and the Service Economy". U *The Era of Global Competition. State Policy and Market Power*. D. Drache i M. S. Gertler, ur. Montreal: McGill–Queen's University Press.
- NELSON Joan M., Charles TILLY i Lee WALKER, ur. 1998. *Transforming Post-Communist Political Economies*. Washington, D.C.: National Academy Press.
- NYBERG SØRENSEN, Ninna i Karen FOG OLWIG. 2001. *Work and Migration. Life and Livelihoods in a Globalizing World*. London, New York: Routledge.

- OFAK, Lana, Nenad STARC i Senada ŠELO ŠABIĆ, ur. 2006. *Siromaštvo, nezaposlenost i socijalna isključenost*. Zagreb: UNDP. (elektronska publikacija). <http://www.undp.hr/upload/file/104/52134/FILENAME/Siromastvo,%20nezaposlenost%20i%20socijalna%20isključenost.pdf> (pristup: 2. 7. 2011.).
- OLIVEIRA-ROCA, Maria. 1990. "Sažetak. Demografski faktori razvoja". U *Ljudski faktor u dugoročnom društveno-ekonomskom razvoju Hrvatske. Sintezna studija*. Stanislav Antić, Mladen Lazić, Maria Oliviera-Roca i Marija Strnad, ur. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- OTT, Katarina. 2002. "Neslužbeno gospodarstvo u Republici Hrvatskoj 1990. – 2000.". *Financijska teorija i praksa* 26/1: 1–30.
- PAKULSKI, Jan i Malcolm WATERS. 1996. *The Death of Class*. University of Tasmania – Sage Publications.
- PARKIN, Robert i Linda STONE, ur. 2007. *Kinship and Family. An Anthropological Reader*. Oxford: Blackwell Publishing.
- PERAČKOVIĆ, Krešimir. 2002. "Čimbenici nesigurnosti zaposlenja u Hrvatskoj". *Revija za sociologiju* 3–4: 213–224.
- PERAČKOVIĆ, Krešimir. 2008. "Društvo i (ili) tržište – sociološka konceptualizacija procesa marketizacije društva". *Društvena istraživanja* 17/6: 975–998.
- PERKOVIĆ Marijan i Vlado PULJIZ. 2001. "Ratne štete, izdaci za branitelje, žrtve i stradalnike rata u Republici Hrvatskoj". *Revija za socijalnu politiku* 8/2: 235–238.
- PETKOVIĆ, Ranko. 1985. *Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet. Spoljna politika Jugoslavije 1945. do 1985*. Zagreb: Školska knjiga.
- PLANT, Sadie. 2001. "Budućnost izviruje. Protkivanje žena i kibernetike". U *Kiberprostor, kibertijela, cyberpunk. Kulture tehnološke tjelesnosti*. Mike Featherstone i Roger Burrows, ur. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 71–98.
- PLEŠE, Iva. 1998. "Neki aspekti hrvatske terminologije srodstva". *Etnološka tribina* 21: 59–78.
- PLETENAC, Tomislav. 2006. "Između paradigmi. Je li Odsjek dobro mjesto za krizu?" *Studia ethnologica Croatica* 18: 9–20.
- PODGORELEC, Sonja i Sanja KLEMPIĆ. 2007. "Starenje i neformalna skrb o starim osobama u Hrvatskoj". *Migracijske i etničke teme* 23: 111–134.
- POPOVIĆ, Nenad. 2008. *Svijet u sjeni* Zagreb: Naklada Pelago.
- POVRZANOVIĆ, Maja. 1992. "Etnologija rata – pisanje bez suza?" *Etnološka tribina* 15: 61–80.
- POVRZANOVIĆ, Maja. 1997. *Kultura i strah. Ratna svakodnevnica u Hrvatskoj 1991/92*. Doktorska disertacija.
- PRICA, Ines. 1999. "Dobro mjesto za krizu etnologije. Neki aspekti razvoja hrvatske etnologije u okrilju zagrebačkog Instituta za etnologiju i folkloristiku". *Etnološka tribina* 22: 195–218.
- PRICA, Ines. 2001. *Mala europska etnologija*. Zagreb: Golden marketing.
- PRICA, Ines. 2002. "Žene obavljaju muški posao. Rod i autoritet u hrvatskoj etnologiji". *Narodna umjetnost* 39: 151–167.
- PRICA, Ines. 2004. "Nasljeđe jugoslavenskih etnologija i suvremeno istraživanje postsocijalizma". *Traditiones* 33/1: 19–34.

- PRICA, Ines. 2004/2005. "Etnologija postsocijalizma i prije. Ili: Dvanaest godina nakon 'Etnologije socijalizma i poslije'". *Etnološka tribina* 27–28: 9–22.
- PRIMORAC, Jakša. 2010. "Arhivska građa Odsjeka za etnologiju HAZU". U *Zbornik za narodni život i običaje, Knjiga 55, Dokumentacijski pregled arhivskog gradiva Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*. Tanja Perić-Polonijo, ur. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 9–38.
- PROCOLI, Angela. 2004. *Workers and Narratives of Survival in Europe*. Albany: State University of New York Press.
- PROŠIĆ-DVORNIĆ, Mirjana. 1990. "Krizi i svakodnevni život – na primeru Beograda". *Etnološka tribina* 13: 47–61.
- PROŠIĆ-DVORNIĆ, Mirjana. 1991. "Identitet zaposlene žene". U *Simboli identiteta (studije, eseji, građa)*. Dunja Rihtman-Augustin, ur. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, 133–173.
- PROŠIĆ-DVORNIĆ, Mirjana. 1991. "Sa nama nema neizvesnosti. Politički predizborni plakat u Srbiji 1990.". *Narodna umjetnost* 28/1: 349–374.
- PULJIZ, Vlado. 1977. *Eksodus poljoprivrednika*. Zagreb: Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja sveučilišta u Zagrebu.
- PULJIZ, Vlado. 1988. "Seljaštvo u Jugoslaviji". *Sociologija sela* 1–2: 5–23.
- PULJIZ, Vlado. 1996. "Socijalni transferi u Republici Hrvatskoj". *Revija za socijalnu politiku* 3/3: 345–348.
- PULJIZ, Vlado. 1996. "Umirovljenici i mirovine u Hrvatskoj u prosincu 1995.". *Revija za socijalnu politiku* 3/2: 195–197.
- PULJIZ, Vlado. 2001. "Reforme sustava socijalne politike u Hrvatskoj". *Revija za socijalnu politiku* 8: 159–180.
- PULJIZ, Vlado. 2005. "Demografski trendovi u Europi". *Revija za socijalnu politiku* 12/2: 263–271.
- PULJIZ, Vlado. 2007. "Hrvatski mirovinski sustav. Korijeni, evolucija i perspektive". *Revija za socijalnu politiku* 14/2: 163–192.
- RADIĆ, Antun. 1997 [1897]. *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*. Zagreb: Dom i svijet.
- RADMAN, Katarina. 2002. "Uzroci nezaposlenosti u tranzicijskim zemljama i u Hrvatskoj". U *Psihološki aspekti nezaposlenosti*. Mirta Galešić, Darja Maslić-Šeršić i Branimir Šverko, ur. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. (elektronička verzija). <http://mjesecc.fzgz.hr/nezaposlenost/2.3.html> (pristup: 21. 7. 2010.).
- RADONJIĆ, Branka. 2001. "Tranzicija stambenog sektora i uspostava stambenog tržišta". *Građevinar* 53/6: 387–393.
- RAVALLION, Martin. 2001. *On the Urbanization of Poverty. World Bank Policy Research Working Paper No. 2586*. World Bank – Development Research Group (DECRG).
- RIBIĆ, Vladimir, ur. 2007. *Antropologija postsocijalizma*. Beograd: Etnološka biblioteka (elektronička verzija). [http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/EB-34\\_Vladimir\\_Ribic.pdf](http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/EB-34_Vladimir_Ribic.pdf).
- RIHTMAN, Dunja. 1967. *Pokušaj pristupa izučavanju društvenih vrijednosti. Vrijednosti kao prisutna dimenzija u ponašanju i odlučivanju*. Zagreb: Ekonomski fakultet.

- RIHTMAN–AUGUŠTIN, Dunja. 1984. *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb: Školska knjiga.
- RIHTMAN–AUGUŠTIN, Dunja. 1984. "O onim drugim knjigama o narodnom životu". *Etnološka tribina* 6–7: 43–50.
- RIHTMAN–AUGUŠTIN, Dunja. 1988. *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Školska knjiga.
- RIHTMAN–AUGUŠTIN, Dunja. 1996. "Junaci i klijenti. Skica za istraživanje mentaliteta". *Erasmus* 16: 54–61.
- RIHTMAN–AUGUŠTIN, Dunja. 2000. *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- RIIS, Jacob A. 1997 [1890]. *How The Other Half Lives. Studies Among the Tenements of New York*. New York: Penguin Books.
- RIMAC, Ivan. 2000. "Neke determinante povjerenja u institucije političkog sustava u Hrvatskoj". *Bogoslovska smotra* 70/2: 471–484.
- RIVOLI, Pietra. 2008. *Putovanje jedne majice globalnom ekonomijom. Istraživanje tržišta, moći i politike svjetske trgovine*. Zagreb: VBZ.
- ROBINS, Kevin. 2001. "Kiberprostor i svijet u kojemu živimo". U *Kiberprostor, kibertijela, cyberpunk. Kulture tehnološke tjelesnosti*. Mike Featherstone i Roger Burrows, ur. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 195–224.
- ROT, Klaus. 2000. *Slike u glavama. Oglеди u narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*. Beograd: XX vek.
- ROTH, Klaus. 2005. "Observing Socialist and Post-socialist Everyday Culture. Inside and Outside Perspectives". U *Between East and West. Studies in Anthropology and Social History*. Stefan Dorondel i Stelu Serban, ur. Bukurešt: Editura Institutului Cultural Roman, 107–130.
- RUBIĆ, Tihana. 2008. "Tradicijska trgovina i sajmovi". U *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, 1. Milana Černelić, Marijeta Rajković i Tihana Rubić, ur. Zagreb: Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Gradski muzej Senj, FF–press, 323–352.
- RUBIĆ, Tihana. 2013a. "Ja se snadem. Neformalna ekonomija i formalna nezaposlenost u Hrvatskoj". U *Hrvatska svakodnevice. Etnografije vremena i prostora*. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 65–90.
- RUBIĆ, Tihana. 2013b. "Nezaposlenost i neformalna ekonomija u Hrvatskoj. Analiza diskursa". *Studia ethnologica Croatica* 25: 61–92.
- RUBIĆ, Tihana i Danijela BIRT. 2009. "Obiteljski život, odnosi i vrijednosti". U *Živjeti na Krivom Putu. Etnološka monografija o primorskim Bunjevcima*, 2. Milana Černelić, Marijeta Rajković i Tihana Rubić, ur. Zagreb: Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Gradski muzej Senj, FF–press, 31–56.
- RUBIĆ, Tihana i Petra PETRAK. 2010. "Normalno da će on pomoć". Obiteljski život i međugeneracijska uzajamna pomoć u lovinačkom kraju". *Senjski zbornik* 37: 227–259.
- RUBIĆ, Tihana i Carolin LEUTLOFF-GRANDITS. 2015. "Creating a Familiar Space. Child-care, Kinship and Community in Post-socialist New Zagreb". U *Narrating the City. History, Space and the Everyday*. Wladimir Fischer-Nebmaier, Matthew P. Berg i Anastasia Christou, ur. New York, Oxford: Berghahn Books, 219–242.

- SALILOT, M., Martine SEGALEN i Françoise ZONABEND, ur. 2002. "Antropologija srodstva i suvremena društva". U *Drugi i sličan. Pogledi na etnologiju suvremenih društava*. Martine Segalen, ur. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 105–117.
- SAMPSON, Steven. 1985. "The Informal Sector in Eastern Europe". *Telos* 66: 44–66.
- SAMPSON, Steven. 2002. "Beyond Transition. Rethinking Elite Configurations in the Balkans". U *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Chris M. Hann, ur. London, New York: Routledge, 31–56.
- SCHNEIDER, Richard. 2011. *Mjesto zločina. Hypo Alpe Adria*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- SCHULLER, Tom, Stephen BARON i John FIELD. 2000. *Social Capital. A Review and Critique*. Oxford: Oxford University Press.
- SCHWANDNER-SIEVERS, Stephanie. 2002. "Narratives of Power. Capacities of Myth in Albania". U *Albanian Identities: Myth and History*. Stephanie Schwandner-Sievers i Bernd J. Fischer, ur. London: Hurst & Company.
- SEGALEN, Martine. 1984. "Nuclear is Not Independent". U *Households. Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*. Robert Netting, Richard Wilk i Eric J. Arnould, ur. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 163–186.
- SEKELJ, Laslo. 1990. *Jugoslavija. Struktura raspadanja*. Beograd: Rad.
- SIMBOLI IDENTITETA (STUDIJE, ESEJI, GRAĐA). 1991. Dunja Rihtman-Auguštin, ur. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.
- SKALNIK, Peter. 2009. "Political Anthropology of the Postcommunist Czech Republic. Local–National and Rural–Urban Scenes". U *Postsocialist Europe. Anthropological Perspectives from Home*. László Kúrti i Peter Skalnik, ur. New York, Oxford: Berghahn Books, 227–251.
- SKLEDAR, Nikola. 2003. *O igri, ljubavi i smrti. Antropološki ogledi i razgovori*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- SOCIOLOGIJA SELA. 1974. Svezak 43. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- STEIN ERLICH, Vera. 1968. *U društvu s čovjekom. Tragom njegovih kulturnih i socijalnih teokovina*. Zagreb: Naprijed.
- STEIN ERLICH, Vera. 1971 [1964]. *Jugoslavenska porodica u transformaciji*. Zagreb: Liber.
- SULIMA, Roh. 2005. *Antropologija svakodnevice*. Beograd: XX vek.
- SUPEK, Olga i Jasna ČAPO. 1994. "Effects of Emigration in a Rural Society. Demography, Family Structure and Gender Relations in Croatia". U *Roots of the Transplanted*, 1. Dirk Hoerder i Inge Blank, ur. New York: Boulder, 311–339.
- SUPEK, Olga. 1987. "Transformacija patrijarhalnih odnosa. Od zadruge do neolokalnosti u Jaskanskom prigorju". *Etnološki pregled* 22: 49–59.
- SUPEK, Olga. 1988. "Etnology in Croatia". *Etnološki pregled* 23–24: 17–35.
- SUPEK, Olga. 1989. "Peasant Versus Capitalist Worldview in Vinogorje of the 1930's". *Etnološki pregled* 25: 61–80.
- SUPEK, Olga. 1999. "Women's Entrepreneurship and the Dissolution of Zadruga in 19th Century Slavonia". *Studia ethnologica Croatica* 7/8: 259–266.
- SUPEK-ZUPAN, Olga. 1979. "Nacrtno istraživanje jednog prigorskog sela". *Narodna umjetnost* 16: 57–75.

- ŠAKIĆ, Vlado. 1999. "Socijalna pravednost i privatizacija u Hrvatskoj. Sociopsihološki pogled". U *Privatizacija i javnost*. Drago Čengić i Ivan Rogić, ur. Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar".
- ŠANTEK, Goran Pavel. 2000. *Cresko ribarstvo. Prilog ekonomskoj antropologiji*. Magistarski rad.
- ŠIKIĆ-MIČANOVIĆ, Lynette. 2010. "Homelessness and Social Exclusion in Croatia". *European Journal of Homelessness* 4: 45–64.
- ŠKARE, Marinko. 1999. "Indikatori siromaštva u Republici Hrvatskoj". *Revija za socijalnu politiku* 3/6: 279–290.
- ŠKARE, Marinko. 1999. "Izvođenje praga siromaštva i modela funkcije blagostanja u Republici Hrvatskoj". *Ekonomski preglad* 3–4: 333–353.
- ŠKOKIĆ, Tea i Sanja POTKONJAK. 2013. "In the World of Iron and Steel. On the Ethnography of Work, Unemployment and Hope". *Narodna umjetnost* 50/1: 74–95.
- ŠKOKIĆ, Tea i Sanja POTKONJAK. 2016. "Retro-Utopia. On the Idea of Work and Progress in Post-socialist Croatia". U *Cultures of Crisis in Southeast Europe*, 1. Klaus Roth i Asker Kartari, ur. Berlin: LIT Verlag, 369–384.
- ŠKOVIEROVÁ, Zita. 2009. "Current Problems of Social Culture and Ethnology in Slovakia". *Studia ethnologica Croatica* 21: 219–231.
- ŠKRBIĆ-ALEMPIJEVIĆ, Nevena i Tomislav OROZ. 2009. "Mijene etnoloških pristupa i metoda". U *50 godina Hrvatskog etnološkog društva (1959. – 2009.)*. Tihana Rubić, Nevena Škrbić-Alempijević, Željka Jelavić i Željka Petrović Osmak, ur. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, 65–88.
- ŠKRBIĆ-ALEMPIJEVIĆ, Nevena, Sanja POTKONJAK i Tihana RUBIĆ. 2016. *Misliti etnografski. Kvalitativni pristupi i metode u hrvatskoj etnologiji i kulturnoj antropologiji*. Zagreb: FF-press, Hrvatsko etnološko društvo.
- ŠPORDER, Željka. 2001. "Protuslovlja globalizacije". U *Globalizacija i njenje refleksije u Hrvatskoj*. Matko Meštrović, ur. Zagreb: Ekonomski institut, 3–24.
- ŠTULHOFER, Aleksandar. 2000. *Nevidljiva ruka tranzicije*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- ŠTULHOFER, Aleksandar. 2003. "Metodološki individualizam, napokon". U Jon Elster. *Uvod u društvene znanosti. Matice i vijci za objašnjenje složenih društvenih pojava*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 7–18.
- ŠUČUR, Zoran. 2007. "Ekonomska situacija". U *Kvaliteta života u Hrvatskoj. Regionalne nejednakosti*. Lidija Japec i Zoran Šučur, ur. Zagreb: Program Ujedinjenih naroda za razvoj (UNDP) u Hrvatskoj, 17–30.
- ŠUNDALIĆ, Antun. 2001. "Sustav vrijednosti u vrijeme politike zaborava". U *Globalizacija i njenje refleksije u Hrvatskoj*. Matko Meštrović, ur. Zagreb: Ekonomski institut, 65–82.
- ŠVEC, Marija. 2009. "Siva ekonomija u Hrvatskoj". *Financijska teorija i praksa* 33/4: 415–444.
- ŠVERKO Branimir, Mirna GALEŠIĆ i Darja MASLIĆ-SERŠIĆ. 2004. "Aktivnosti i finacijsko stanje nezaposlenih u Hrvatskoj. Ima li osnova za tezu o socijalnoj isključenosti dugotrajno nezaposlenih osoba?". *Revija za socijalnu politiku* 11: 283–298.
- ŠVERKO, Branimir, Zvonimir GALIĆ i Darja MASLIĆ-SERŠIĆ. 2006. "Nezaposlenost i socijalna isključenost. Longitudinalna studija". *Revija za socijalnu politiku* 13: 1–14.



- ŠVERKO, Branimir i Zvonimir GALIĆ. 2009. "Kvaliteta radnog života u Hrvatskoj. Subjektivne procjene tijekom posljednjih 15 godina". U *Rad u Hrvatskoj. Pred izazovima budućnosti*. Vojmir Franičević i Vlado Puljiz, ur. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 197–224.
- TANIĆ, Živan. 1974. *Seljaci na evropskim raskrsnicama. Analiza ekonomskih migracija*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za sociološka istraživanja.
- THELEN, Tatjana. 2006. "Experiences of Devaluation. Work, Gender and Identity in Eastern Germany". *Working Paper*, 85. Halle/Saale: Max Planck Institute for Social Anthropology.
- TEODOROVIĆ, Ivan. 2001. "Tranzicijski proces u globalnoj okolini". U *Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj*. Matko Meštrović, ur. Zagreb: Ekonomski institut, 133–148.
- TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, Inga i Anči LEBURIĆ. 2002. *Sociologija životnog stila. Mikro-makro pristup*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- TOMIĆ KOLUDROVIĆ Inga i Anči LEBURIĆ. 2002. *Sociologija životnog stila. Prema novoj metodološkoj strategiji*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 197–341.
- TOPOLČIĆ, Davor. 2001. "Muškarci to ne rade' Rodno segregirana podjela rada u obitelji". *Društvena istraživanja* 10: 767–789.
- TOPOLČIĆ, Davor. 2008. "Udio žena u tržištu rada, obrasci radne karijere i uloga države". *Društvena istraživanja* 6: 1023–1046.
- TUMBRI, Tanja. 1990. "Brak i stanarsko pravo". *Zakonitost* 44: 1450–1460.
- TUMBRI, Tanja. 1991. *Stanarsko pravo u zakonodavstvu, praksi i teoriji*. Zagreb: Narodne novine.
- VIAZZO, Pier Paolo i Katherine A. LYNCH. 2002. "Anthropology, Family History, and the Concept of Strategy". *International Review of Social History* 47: 423–452.
- VIAZZO, Pier Paolo. 2010. "Family, Kinship and Welfare Provision in Europe, Past and Present. Commonalities and Divergences". *Continuity and Change* 25/1: 137–159.
- VINCE-PALLUA, Jelka. 1994. "Razmišljanja i dileme na marginama etnoloških karata – kriza etnologije?". *Studia ethnologica Croatica* 6: 9–17.
- VITEZ, Zorica. 2003. *Hrvatski svadbeni običaji*. Zagreb: Golden marketing.
- VOJNIĆ, Dragomir. 1996. "Ekonomska politika u tranziciji". *Ekonomija* 2/1: 177–193.
- VOJNIĆ, Dragomir. 2000. "Privatno vlasništvo u povijesnoj retrospektivi i u aktualnom trenutku". *Ekonomski pregled* 51: 13–36.
- VUKELIĆ, Anton. 2008. "Percepcija savjetnika Hrvatskog zavoda za zapošljavanje o čimbenicima zapošljavanja nezaposlenih". *Informatologia* 41: 23–32.
- VUKOVIĆ, Ivana i Marija KULIŠIĆ. 2009. "Majka Božja Snježna u pučkoj pobožnosti na području Krivog Puta". U *Živjeti na Krivom Putu. Etnološka monografija o primorskim Bunjevcima*, 2. Milana Černelić, Marijeta Rajković i Tihana Rubić, ur. Zagreb: Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Gradski muzej Senj, FF-press, 205–220.
- WATSON, Sophie. 1999. "A Home Is Where the Heart Is. Endengering Notions of Homelessness". U *Homelessness. Exploring the New Terrain*. Patricia Kennet i Alex Marsh, ur. Bristol: Polity Press, 81–100.



- WATSON, Sophie i Helen AUSTERBERRY. 1986. *Housing and Homelessness. A Feminist Perspective*. London, Boston: Routledge.
- VERDERY, Katherine. 1996. *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press.
- WERTHEIMER-BALETIĆ, Alica et al. 1990. "Demografski faktori dugoročnog razvoja Hrvatske". U *Ljudski faktor u dugoročnom društveno-ekonomskom razvoju Hrvatske. Sintezna studija*. Stanislav Antić, Mladen Lazić, Maria Oliviera-Roca i Marija Strnad, ur. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- WINKLER, Gunnar. 1994. "Socijalna transformacija i socijalna sigurnost u Istočnoj Europi". *Revija za socijalnu politiku* 4: 399–404.
- WOLF, Eric. 1955. "Types of Latin American Peasantry. A Preliminary Discussion". *American Anthropologist* 57: 452–470.
- WOODWARD, Susan L. 1995. *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia 1945 – 1990*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- YANNITSOTIS, Yannis, Dimitra LAMPROPOULOU i Carla SALVATERRA, ur. 2008. *Rhetorics of Work*. Pisa: Plus, Pisa University Press.
- ZEBEC, Tvrtko. 2006. "Etnokoreolog na terenu. Kontinuitet istraživanja i dileme primjene". U *Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, 167–190.
- ZRINŠČAK, Siniša. 1997. "Zaposlenost, nezaposlenost i neslužbeno gospodarstvo". *Revija za socijalnu politiku* 3: 335–338.
- ZRINŠČAK, Siniša i Paul STUBBS. 2005. "Proširena socijalna Europa? Socijalna politika, socijalna uključenost i socijalni dijalog u Hrvatskoj i Europskoj uniji". U *Pridruživanje Hrvatske Europskoj uniji. Ususret izazovima pregovora*. Katarina Ott, ur. Zagreb: Institut za javne financije, Zaklada Friedrich Ebert, 157–180.
- ŽIVANOVIĆ, Milica. 1987. "Neki metodološki problemi proučavanja transformacija tradicionalne porodice". *Etnološke sveske* 8: 29–36.
- ŽUPANOV, Josip. 1995. *Poslije potopa*. Zagreb: Globus.

# 9.

## IZ RECENZIJA

Knjiga je prva obuhvatna studija nezaposlenosti u hrvatskom društvu utemeljena na etnografskoj metodologiji i analizi njezinih efekata na pojedince i njihove obitelji. Znanstvena relevantnost ove knjige jest i u tome što autorica preispituje uvriježene predodžbe i stereotipe o nezaposlenima i nezaposlenosti, dovodi u pitanje viktimizacijski diskurs unutar kojega se nezaposleni najčešće portretiraju, te pledira za sagledavanje dugotrajne nezaposlenosti u kontinuitetu sa socijalističkim oblicima rada i (ne)zaposlenosti (nasuprot uobičajenim i očekivanim analizama istih kao diskontinuiteta).

Dr. sc. Jasna Čapo, nasl. red. prof.

Etnografsko terensko istraživanje, u kome je autorka provodila vreme u ispitivanoj sredini, "radničkom naselju", te poverenje koje je stekla bivajući sa svojim ispitanicima u mnogim situacijama, od pijenja kafe do čekanja u redu u državnim institucijama u kojima su oni dobijali pomoć, rezultirali su bogatim empirijskim materijalom, što je Rubić pretočila u slojevit i zanimljiv tekst, sa mnogo uvida koji su mogli nastati tek kada se istraživanoj pojavi pristupi "izbliza" i "iznutra". Među njima su i delovi koji opisuju i analiziraju potrošačke prakse nezaposlenih, koji pokazuju, kontraintuitivno, da potrošačka želja, uživanje i izvrsne potrošačke veštine postoje i tamo gde su resursi oskudni, a izbor ograničen.

Prof. dr. Ildiko Erdei

Zahvaćajući svu složenost teme, studija prepoznaje i definira nove aktere u istraživanjima nezaposlenosti počevši od nezaposlene osobe, preko obitelji, susjedstva, zajednice stanovanja, kvarta, do niza aktera na neformalnom tržištu rada. Pored sličnih studija koje se bave postsocijalističkim zajednicama, tranzicijom i kulturom rada te kulturom preživljavanja (usp. Archer, Bonfiglioli i Duda 2016; Jansen 2015; Erdei 2008, 2012) knjiga Tihane Rubić svakako će postati referentno djelo za strane istraživače ovih tema u regiji.

Dr. sc. Sanja Potkonjak, doc.

# 10.

## ZAHVALE

Pisani prijedlog doktorskog etnološkog i kulturnoantropološkog istraživanja nezaposlenosti, na kojemu se temelji ova knjiga, osmislila sam prije deset godina, od kada se i bavim temom. U tom je razdoblju mnogo osoba pridonijelo razvoju istraživanja, savjetom i/ili informacijom, emocionalnom i/ili profesionalnom podrškom te čitanjem radnih verzija teksta.

U gradu Halleu u Njemačkoj krajem 2007. godine u Institutu za socijalnu antropologiju Max Planck boravila sam kao stipendistica programa *Marie Curie Actions* i tromjesečne stipendije *Inter-laboratory Traininig/Visit Scholarship*. Cilj mi je bio tijekom tog boravka detaljno razraditi prijedlog teme doktorskog istraživanja. Tada još nisam znala što ću konkretno istraživati, ali sam naumila istraživanje provesti u Zagrebu, u urbanoj sredini, i baviti se odnosom obitelji i ekonomije. U konačnici, moja doktorska disertacija, obranjena krajem 2012. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, a oblikovana pod mentorstvom dr. sc. Jasne Čapo Žmegač, nosi naslov *Etnološka studija obitelji i nezaposlenosti. Individualne i obiteljske strategije preživljavanja u Hrvatskoj od devedesetih godina do danas*.

U spomenutom njemačkom institutu, tom poticajnom mjestu za učenje i istraživanje, pomogli su mi: dr. sc. Patrick Heady, moj tamošnji mentor, dr. sc. Martine Guichard, dr. sc. Milena Benovska-Sabkova, Gordon Milligan, Bettina Mann i Zhonghui Ou. Za vrijeme boravka u Max Plancku imala sam priliku posjetiti i Sveučilište u Grazu te ondje razgovarati o prijedlogu doktorskog istraživanja, detaljnije se informirajući o suvremenim europskim istraživanjima nezaposlenosti, siromaštva i neformalne ekonomije, te europskim statističkim pokazateljima. Zahvale na konzultacijama o tim pitanjima idu dr. sc. Siegfriedu Gruberu te dr. sc. Hannesu Granditsu. Posebno hvala dragoj i cijenjenoj kolegici, ondašnjoj zaposlenici na Sveučilištu u Grazu, dr. sc. Carolin Leutloff-Grandits, na čiji sam poticaj i bila aplicirala za stipendiju *Marie Curie Actions*. Uz Carolin sam razvila i svoje prve profesionalne

interese za temu obiteljskih odnosa, napose u okviru naše prve profesionalne suradnje, na znanstvenom projektu Šestog okvirnog programa Europske unije “Kinship and Social Security – KASS”, 2005. godine. Puno hvala i dr. sc. Karlu Kaseru na razgovoru o temi obitelji i socijalne sigurnosti u Prištini, kojim mi je osvijestio razlike u promatranju i tumačenju teme socijalne sigurnosti i obiteljskih odnosa iz emske i etske perspektive, kulturnog *insajdera* i *outsajdera*.

Na pomoći u vidu čitanja i komentiranja ranijih verzija prijedloga istraživanja, dijelova rukopisa doktorske disertacije i knjige, ili pak ranijih segmenata radova pri pripremi za objavu u časopisima i zbornicima radova, zahvaljujem: mr. sc. Željki Petrović Osmak, Mariji Stojanović, dr. sc. Sanji Cukut Krilić, Dunji Majnarić Radošević, dr. sc. Željki Jelavić, dr. sc. Olgi Supek, dr. sc. Naili Ceribašić, dr. sc. Ana-Mariji Vukušić, dr. sc. Reani Senjković, dr. sc. Renati Jambrešić Kirin, dr. sc. Ines Prici, dr. sc. Ozrenu Bitiju, dr. sc. Marijani Belaj, dr. sc. Sanji Potkonjak, dr. sc. Petri Kelemen, dr. sc. Sanji Lončar, Ranki Đurđević, Vesni Beader i Jasni Puljar Matić. Odvjetniku Mirku Matušku hvala na podacima na temu građevinsko- i stambeno-pravnih pitanja u Republici Hrvatskoj i SFR Jugoslaviji. Kolegicama dr. sc. Petri Kelemen i dr. sc. Valentini Gulin Zrnić dugujem zahvalnost na razgovoru o potencijalnim naslovima knjige. Ljubomiru Totu, prevoditelju na engleski jezik, zahvaljujem na kvalitetno prevedenom sažetku knjige, fotografkinji Karmen Stošić na fotografijama koje su znanstveni tekst obogatile umjetničkim, vizualnim “komentarom”, a djelatnicima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje na intervjuima te ustupljenom dijagramu registrirane nezaposlenosti, koji je objavljen u ovoj knjizi. Hvala publici kojoj sam javno predstavila svoja istraživanja, u okviru Sekcije za kvalitativne metode istraživanja Hrvatskoga sociološkog društva te izložbe “Kako živi narod – izvještaj o pasivnosti” autorice Kristine Leko, na konstruktivnim i poticajnim komentarima.

Zahvala na sugestijama i pitanjima ide članicama povjerenstva za obranu doktorskog rada, mentorici dr. sc. Jasni Čapo Žmegač te dr. sc. Jadranki Grbić Jakopović i dr. sc. Milani Černelić. Zahvaljujem publicistu i aktivistu Saši Šimpragi, koji je moj doktorski rad, odmah po obrani, učinio vidljivijim javnosti, organiziravši i objavivši pisani intervju na temu neformalne ekonomije na internetskom portalu H-Alter. Sa studentima preddiplomskoga studija etnologije i kulturne antropologije te srodnih disciplina, a u okviru izbornoga kolegija “Antropologija obitelji i srodstva” na kojemu predajem, imala sam

prilikom razgovarati o temama neformalne ekonomije, obiteljske solidarnosti i tržišta rada. Ti razgovori u sklopu predavanja i seminarskoga dijela nastave također su u konačnici doprinijeli razradi knjige.

Nakon spomenutog vibrantnog Instituta Max Planck istraživački i znanstveni rad nastavila sam u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu. Ondje mi tijekom 2007. i 2008. godine, kao znanstvenoj novakinji, niti jednog trenutka nije manjkalo znanstvene i prijateljske podrške, poticajnih stručnih razgovora, znanstvenog dijaloga, znanstvene literature i druge infrastrukture. Ta se radna i ugodna atmosfera nastavila i u okviru aktualnoga projekta na kojemu sam suradnica, a čija je voditeljica dr. sc. Jasna Čapo Žmegač, pod naslovom "Stvaranje grada: prostor, kultura i identitet". Posebno hvala kolegici s kojom sam u Institutu nekoć dijelila ured, a s kojom surađujem i danas u okviru spomenutog projekta – dr. sc. Valentini Gulin Zrnić. Valentina je konstruktivna i temeljita čitateljica radnih verzija tekstova te sam imala priliku i zadovoljstvo biti joj suradnica na raznim istraživačkim temama. Valentina me je u više navrata poticala da objavim ovu knjigu te pružila niz vrsnih sugestija za razradu mojih teza.

Najveći pečat profesionalnom radu i ovoj knjizi dala je moja mentorica dr. sc. Jasna Čapo Žmegač. Njoj sam neizmjereno zahvalna na konstruktivnim savjetima i kritikama, strpljenju, na znanstvenoj oštirini i istodobnoj kolegijalnoj brižnosti. Temu nezaposlenosti razvijala sam kontinuirano u okviru projekata kojima je ona bila voditeljica: projekt KASS, projekt "Suvremeni kulturni tijekovi i oblikovanje zajednica i identiteta" te projekt "Stvaranje grada: prostor, kultura i identitet". Bez njezinih ohrabrenja i znanstvenih prinosa ova knjiga vjerojatno ne bi ugledala svjetlo dana.

Recenzenticama knjige, dr. sc. Jasni Čapo Žmegač, dr. sc. Ildiko Erdei i dr. sc. Sanji Potkonjak, upućujem veliku zahvalu na temeljitom čitanju rukopisa te na svim sugestijama za doradu.

Najljepše hvala svim sugovornicima u ovom istraživanju, na njihovom vremenu, trudu i strpljenju.

Knjigu sam pisala kontinuirano misleći na roditelje, sestre i brata. Na razne su načine i oni doprinijeli nastanku ovoga rada, stoga zahvala ide i njima.

Riječ hvala čini mi se premalom kada je upućujem osobama koje su me trajno zadužile svojim strpljenjem, podrškom i ljubavlju – baki, suprugu i kćerima.

## O AUTORICI

Tihana Rubić je docentica na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. (Su)autorica je brojnih znanstvenih i stručnih članaka te knjige o kvalitativnim pristupima i metodama u etnologiji i kulturnoj antropologiji. Suurednica je više zbornika radova i monografija. Glavna je urednica znanstvenog časopisa *Studia ethnologica Croatica* te jedna od pokretačica i urednica elektroničkog nakladničkog niza *hed-biblioteka* Hrvatskog etnološkog društva. U nastavi se na preddiplomskom studiju etnologije i kulturne antropologije, te u svojem istraživačkom radu tijekom proteklih deset godina bavi temama obiteljskih odnosa, neformalne ekonomije i tržišta rada. Od 2014. godine suradnica je na projektu Hrvatske zaklade za znanost pod naslovom “Stvaranje grada: prostor, kultura i identitet”, voditeljice Jasne Čapo Žmegač, unutar kojega istražuje nezaposlene i starije osobe u urbanoj sredini (Zagreb), u kontekstu politika (javnih) prostora i politika razlika. Projekt je uključio njezine dosadašnje spoznaje i istraživačka iskustva na temi nezaposlenosti, obiteljskih odnosa i tržišta rada koje se nastavlja propitivati kao raznorodne suvremene mehanizme kojima pojedinci i zajednice oblikuju svoja svakodnevna iskustva u urbanom prostoru (Zagreb). Tom je paradigmom zaogrnuo dugotrajno promatranje i propitivanje nezaposlenosti kao kompleksnog sociokulturnog urbanog fenomena, koje autorica predstavlja u ovoj knjizi.